Міністерство освіти і науки України
Поліський національний університет

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Підручник

Житомир 2026

УДК 330.1
Е45

Рекомендовано Вченою радою Поліського національного університету (протокол № 8 від 25 березня 2026 року)

Рецензенти:

Галушка З.І. – доктор економічних наук, завідувач кафедри економічної теорії, менеджменту і адміністрування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Яценко О.М. – доктор економічних наук, в. о. завідувача кафедри міжнародної торгівлі і маркетингу Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Зінчук Т.О. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин та європейської інтеграції Поліського національного університету.

ISBN–978–617–8410–33–9

Е45 Якобчук В.П., Войтенко А.Б., Довженко В.А., Захаріна О.В., Іванюк О.В., Литвинчук І.Л., Мосієнко О.В., Першко Л.О., Симоненко Л.І., Тищенко С.В, Пугачова Н.С. Економічна теорія: підручник / за заг. ред. В.П. Якобчук. 2026. 562 с.

Підручник підготовлено на основі узагальнення ключових положень національної та світової економічної науки, а також сучасної практики господарювання. У ньому розкриваються фундаментальні засади соціально-економічного розвитку суспільства, висвітлюються теоретичні положення мікроекономіки та макроекономіки, а також аналізуються закономірності розвитку й функціонування сучасної світової економічної системи.

Виклад теоретичного матеріалу поєднано з практично орієнтованими елементами навчання. Видання містить навчальні тренінг и, тестові завдання, практичні вправи та економічні задачі. Для кращого засвоєння матеріалу використовуються схеми, таблиці, графіки та ілюстрації, що сприяє активізації пізнавальної діяльності студентів і підвищенню ефективності освітнього процесу.

Підручник адресований студентам і аспірантам закладів вищої освіти, а також усім читачам, які цікавляться питаннями економічної теорії та сучасними проблемами розвитку економіки.

ISBN –978–617–8410–33–9

© Авторський колектив
© Поліський національни університет, 2026

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 6
РОЗДІЛ 1. ВСТУП ДО ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ 8
Тема 1. Предмет і метод економічної теорії. 8
1.1. Становлення та основні етапи розвитку економічної теорії. 8
1.2. Предмет економічної теорії та її функції. 15
1.3. Основні економічні категорії, принципи та закони. 21
1.4. Методологія пізнання економічних процесів. 24
Тренінг-курс 27
Тема 2. Економічна система суспільства. Відносини власності. 34
2.1. Сутність та структура економічної системи. 34
2.2. Періодизація економічного розвитку суспільства. 36
2.3. Типи економічних систем. Особливості розвитку перехідних економік. 38
2.4. Власність у системі економічних відносин. Трансформація форм власності. 41
2.5. Результати інтелектуальної діяльності як специфічні об'єкти власності. 47
Тренінг-курс 49
Тема 3. Суспільне виробництво: фактори, результати, ефективність. Управління ресурсним потенціалом суспільства для реалізації Цілей сталого розвитку. 59
3.1. Суть та структура суспільного виробництва. 59
3.2. Основні фактори суспільного виробництва. 64
3.3. Результат суспільного виробництва. Суспільний продукт. 69
3.4. Ефективність суспільного виробництва. 71
3.5. Проблеми управління ресурсним потенціалом суспільства в контексті Цілей сталого розвитку 74
Тренінг-курс 76
Тема 4. Форми організації суспільного виробництва. Гроші та грошовий обіг. 86
4.1. Форми організації суспільного виробництва: натуральне і товарне. 86
4.2. Товар та його властивості. Закони розвитку товарного виробництва. 84
4.3. Суть та функції грошей. Закони грошового обігу. 91
4.4. Грошова система, її структурні елементи та основні типи. 94
4.5. Інфляція: причини виникнення, види, наслідки. 97

Тренінг-курс 103

РОЗДІЛ 2. МІКРОЕКОНОМІКА 112
Тема 5. Ринок: суть, функції, структура. Напрями формування ринкової інфраструктури. 112
5.1. Сутність ринку, його функції та умови функціонування. 112
5.2. Структура ринку. 119
5.3. Ринкова інфраструктура. Біржова діяльність. 128
Тренінг-курс 136
Тема 6. Попит та пропозиція. Рівновага ринку. Ринкова ціна і ціноутворення. 145
6.1. Попит та закон попиту. Нецінові детермінанти попиту. 145
6.2. Пропозиція та закон пропозиції. Нецінові детермінанти пропозиції. 149
152
6.3. Ринкова рівновага. 155
6.4. Ринкова ціна та ціноутворення. 164
6.5. Роль держави в процесах ціноутворення за ринкової економіки. 167
Тренінг-курс
Тема 7. Конкуренція та ринкова влада: поведінкові чинники споживчого вибору і брендинг 176
176
7.1. Сутність конкуренції та умови її існування. Закон конкуренції. 182
7.2. Основні види економічної конкуренції. 188
7.3. Методи конкурентної боротьби. 195
7.4. Поведінкові чинники споживчого вибору на ринку. 201
7.5. Брендинг як інструмент формування конкурентних переваг. 207
7.6. Ринкова влада та монополія. 216
7.7 Державне регулювання конкуренції та обмеження монополізму. 219
Тренінг-курс 227
Тема 8. Економічна роль домогосподарств у системі суспільного відтворення 227
8.1. Теоретичні засади дослідження рішень домогосподарств. 230
8.2. Система економічних рішень домогосподарств. 233
8.3. Економічна поведінки домогосподарств та прийняття рішень. 237
8.4. Теорії економічної поведінки домогосподарств та їх вплив на вироблення політики. 241
8.5. Вплив війни на поведінку домогосподарств в Україні. 243
Тренінг курс. 251
Тема 9. Підприємництво і підприємство в сучасній економіці. 251
9.1. Підприємництво в умовах цифрової, постіндустріальної та

креативної економіки
9.2. Підприємство як відкрита соціально-економічна система. 256
9.3. Капітал підприємства: кругообіг, оборот та капіталізація інтелектоуальної власності. 265
9.4. Витрати, результати та ефективність діяльності підприємства. 273
9.5. Креативні індустрії в сучасній ринковій системі: особливостіц та державна підтримка. 279
9.6. Управління підприємством в умовах невизначеності та ризику. 283
Тренінг-курс 289

РОЗДІЛ 3. МАКРОЕКОНОМІКА 297
Тема 10. Держава та її економіко-правові функції. 297
10.1. Сутність держави та її економічні функції. 297
10.2. Правові основи державної макроекономічної політики 309
10.3. Державне регулювання ринкової економіки 317
Тренінг-курс 329
Тема 11. Національне виробництво і відтворення. Циклічність економічного розвитку. 338
11.1. Відтворення в національній економіці та моделі економічного кругообігу. 338
11.2. Система національних рахунків та основні макроекономічні показники. 340
11.3. Циклічність економічного розвитку. Класифікація економічних циклів. 344
11.4. Макроекономічні шоки та структурні коливання економіки 345
11.5. Економічне зростання та економічний розвиток в умовах цифрової та інноваційної екогноміки. 348
Тренінг-курс 351
Тема 12. Фінансова система та фіскальна політика. 354
12.1. Сутність і функції фінансів.Структура та організаційні основи функціонування фінансової системи. 355
12.2. Бюджетна система та державний бюджет. Доходи і видатки державного бюджету. Державний борг. 359
12.3. Податки і податкова система. 367
12.4. Фіскальна (бюджетно-податкова) політика держави. 374
Тренінг-курс 377
Тема 13. Кредитна система та монетарна політика. 385
13.1. Економічна сутність, принципи і функції кредиту. 385

13.2. Основні форми кредиту. 393
13.3. Кредитна система та її структура. 405
13.4. Монетарна політика. 425
Тренінг-курс 427
Тема 14. Система розподілу доходів та соціальна політика. 435
14.1. Доходи: суть, види, джерела формування та механізм розподілу. 436
14.2. Ринок праці та особливості його функціонування. 439
14.3. Соціально-економічний зміст і форми прояву зайнятості. Безробіття, його види і наслідки. 442
14.4. Заробітна плата: суть, форми, системи. 445
14.5. Політика зайнятості та соціального захисту населення. 448
Тренінг-курс 453

РОЗДІЛ 4. СВІТОВА ЕКОНОМІКА 460
Тема 15. Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 460
15.1. Поняття, суб'єкти та етапи формування світового господарства. 460
15.2. Закономірності функціонування світового господарства. 466
15.3. Форми міжнародних економічних відносин. 471
15.4. Міжнародна торгівля і світовий ринок. 481
15.5. Міжнародні валюно-фінансові відносини. 490
15.6. Міжнародний рух капіталу. 501
15.7. Міжнародна міграція робочої сили. 511
15.8. Міжнародне науково-технічне співробітництво. 519
Тренінг-курс 525
Тема 16. Глобалізація світової економіки та економічні аспекти вирішення глобальних проблем у контексті Цілей сталого розвитку. 532
16.1. Теоретичні основи глобалізації світової економіки. 532
16.2. Основні прояви та форми економічної глобалізації. 534
16.3. Переваги, ризики та суперечності глобалізації. 538
16.4. Глобальні проблеми сучасної цивілізації. 542
16.5. Економічні механізми вирішення глобальних проблем у рамках ЦСР. 545
16.6. Роль України у реалізації Цілей сталого розвитку. 547
Тренінг-курс 550

ПЕРЕДМОВА

Вивчення економічної теорії є передумовою формування цілісного розуміння закономірностей функціонування та розвитку сучасних соціально-економічних систем. В умовах структурних трансформацій, глобальних викликів та посилення інтеграційних процесів економічна наука набуває особливого значення як інструмент аналітичного осмислення суспільних процесів і вироблення ефективних управлінських рішень. Саме вона забезпечує методологічну основу для формування професійного економічного мислення, здатності критично оцінювати господарські явища та прогнозувати наслідки економічної політики.

Сучасний етап розвитку України характеризується глибокими інституційними змінами, модернізацією механізмів державного регулювання, інтеграцією до європейського економічного простору та активним впровадженням цифрових технологій. За таких умов система вищої освіти має забезпечити підготовку фахівців, здатних працювати в умовах невизначеності, приймати обґрунтовані рішення, застосовувати сучасні інструменти економічного аналізу та враховувати багатофакторний характер економічних процесів.

Фундаментальна економічна підготовка є необхідною не лише для майбутніх економістів, а й для фахівців аграрної сфери, управлінців, юристів та представників інших професійних напрямів. Міждисциплінарний характер сучасних соціально-економічних проблем зумовлює потребу в інтеграції економічних знань із правовими, управлінськими, соціальними та технологічними аспектами розвитку. Це дозволяє формувати здатність до комплексного аналізу господарських ситуацій і вироблення стратегічно виважених рішень.

Метою навчального посібника є формування системного уявлення про економічні процеси та механізми їх регулювання на мікро-, макро- та глобальному рівнях. Посібник спрямований на:

1. Розвиток сучасної економічної культури та аналітичного мислення на основі поєднання класичних теоретичних підходів із новітніми концепціями економічної науки.

2. Засвоєння інструментарію кількісного та якісного економічного аналізу, необхідного для прийняття управлінських рішень у різних сферах господарської діяльності.

3. Поглиблення розуміння взаємозв’язку економічної теорії та практики в умовах структурної перебудови економіки, цифровізації та глобалізації.

Структура посібника охоплює 16 тематичних розділів, логічно вибудуваних відповідно до вимог чинних освітніх стандартів. Центральне місце у викладі матеріалу посідає аналіз механізмів функціонування ринкової економіки, трансформаційних процесів, інструментів державного регулювання та ролі інституційного середовища у забезпеченні сталого розвитку.

Особлива увага приділяється дослідженню трансформації форм власності, змін у структурі господарювання, впливу економічних криз та глобальних дисбалансів на національні економіки. Розглядаються питання формування інтелектуальної власності та інтелектуального капіталу як ключових факторів конкурентоспроможності, механізми управління підприємницькою діяльністю в умовах ризику та невизначеності, а також роль аграрного сектору у забезпеченні продовольчої безпеки та розвитку конкурентного середовища.

Посібник поєднує теоретичний матеріал із практично орієнтованими елементами навчання. До його складу включено аналітичні завдання, ситуаційні вправи, тестові питання та тренінгові модулі, що сприяють формуванню прикладних компетентностей і розвитку навичок самостійної роботи. Такий підхід забезпечує підвищення ефективності освітнього процесу та відповідає принципам модульно-кредитної організації навчання.

Матеріал підготовлено з урахуванням багаторічного досвіду викладання економічної теорії у закладах вищої освіти та сучасних наукових підходів до аналізу економічних процесів. Логіка викладу передбачає послідовний перехід від загальних засад економічного розвитку до поглибленого розгляду проблем мікроекономіки, макроекономіки та глобальної економічної взаємодії, з урахуванням стратегічного курсу України на європейську інтеграцію.

Автори будуть вдячні за науково обґрунтовані зауваження та пропозиції, що сприятимуть подальшому вдосконаленню змісту й структури навчального видання.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Тема 1. Предмет і метод економічної теорії

1.1. Становлення та основні етапи розвитку економічної думки.
1.2. Предмет економічної теорії та її функції.
1.3. Основні економічні категорії, принципи та закони.
1.4. Методологія пізнання економічних процесів.

1.1. Становлення та основні етапи розвитку економічної теорії

Для системного розуміння економічної теорії необхідно звернутися до історії формування економічної думки, оскільки еволюція наукових підходів відображає зміну господарських укладів, інституційних умов та суспільних пріоритетів. Аналіз становлення економічних концепцій дозволяє простежити, як трансформувалися уявлення про природу багатства, джерела доходу, роль держави та механізми координації господарської діяльності. Умовно розвиток економічної науки можна поділити на п’ять основних етапів, кожен із яких характеризується специфічними теоретичними домінантами та методологічними підходами.

Перші зафіксовані прояви економічного мислення містяться у письмових пам’ятках давніх цивілізацій. Джерела Стародавнього Єгипту, Месопотамії, Індії, Китаю та Греції відображають практичні аспекти організації господарства, регулювання обміну, податкових зобов’язань і соціальних відносин. Економічні уявлення простежуються, зокрема, у «Настановах гераклеопольського царя своєму синові», законах царя Хаммурапі, індійському трактаті «Артхашастра», а також у релігійних текстах, таких як Біблія і Коран. У цей період господарство переважно мало натуральний характер, а економічні питання розглядалися крізь призму морально-етичних і філософських міркувань. Торговельно-лихварська діяльність часто оцінювалася як небажана або аморальна, тоді як рабство сприймалося як соціально прийнятний інститут.

Термін «економіка» має грецьке походження і утворений від слів **«oikos» – господарство, дім та «nomos» – правило, закон.** У первісному значенні він означав мистецтво або науку ведення господарства. Одним із перших це поняття застосував Ксенофонт, який

розглядав управління домашнім господарством як раціональний процес організації ресурсів. Подальший розвиток теоретичних уявлень пов'язаний із працями Аристотеля, який розмежував два види діяльності, спрямовані на отримання багатства. Економікою він називав виробництво благ для задоволення потреб, тоді як хрематистика трактувалася як діяльність, спрямована на накопичення грошей та збагачення як самоціль. Давньогрецькі мислителі аналізували питання поділу праці, природи вартості, функцій грошей, обміну та соціальної організації суспільства, закладаючи інтелектуальні передумови подальшого розвитку економічної науки.

У період раннього становлення ринкових відносин у Західній Європі сформувався **меркантилізм** як перша систематизована економічна доктрина. Умови первісного нагромадження капіталу та активізація міжнародної торгівлі зумовили зосередження уваги на сфері обігу. Представники цього напряму вважали, що національне багатство визначається кількістю грошей, насамперед дорогоцінних металів, якими володіє держава. Вони обґрунтовували необхідність активного торговельного балансу, обмеження імпорту, стимулювання експорту та регулювання зовнішньоекономічних потоків з боку держави. Меркантилізм мав виразний прикладний характер і був орієнтований на вироблення практичних рекомендацій для державної економічної політики.

Саме в межах меркантилістської традиції виник термін «політична економія», що підкреслював зв'язок господарської діяльності з державним управлінням. Поєднання понять «політичний» і «економія» відображало уявлення про економіку як сферу суспільного життя, що потребує свідомого регулювання з боку влади. Таким чином, економічна наука поступово виходила за межі опису господарських практик і набувала статусу теоретичної дисципліни, спрямованої на осмислення закономірностей розвитку національного господарства.

У другій половині XVIII століття у Франції сформувалася школа **фізіократів**, яка запропонувала альтернативне бачення джерел багатства. На відміну від меркантилістів, фізіократи вважали продуктивною лише сферу сільського господарства, оскільки саме вона, на їхню думку, створює чистий продукт. Центральною категорією їхньої теорії стала ідея «природного порядку», відповідно до якої економічні процеси підпорядковуються об'єктивним законам, а роль держави полягає у забезпеченні умов для їх вільного функціонування.

Засновником школи був Франсуа Кене, який розробив першу спробу макроекономічного аналізу у вигляді «Економічної таблиці». Подальший розвиток фізіократичних ідей здійснив Анн Робер Тюрго, який наголошував на необхідності економічної свободи та конкуренції.

Фізіократи започаткували принципово новий підхід до аналізу господарських процесів, акцентуючи увагу на виробництві, відтворенні та закономірностях розподілу суспільного продукту. Їхні ідеї стали важливим етапом у переході від описових концепцій до формування цілісної економічної теорії, що базується на виявленні об'єктивних законів розвитку господарської системи.

У період промислового перевороту та інтенсивного розвитку капіталістичних економічних відносин сформувалася **класична школа політичної економії.** Її представники, зокрема Вільям Петті, П'єр Буагільбер, Адам Сміт, Давид Рикардо, а також низка інших дослідників, істотно поглибили аналіз ринкових механізмів і закономірностей економічного розвитку. Методологічно класична традиція спиралася на принципи економічного лібералізму, уявлення про раціональну поведінку індивіда у процесі господарського вибору та ідею природного порядку, що задає загальні межі функціонування економічної системи. Центральним об'єктом дослідження стало виробництво як визначальна сфера створення суспільного багатства та довгострокового економічного зростання.

Особливе місце в класичній школі належить **Адаму Сміту**, який обґрунтував роль конкуренції та приватного інтересу як чинників координації економічної діяльності. Його концепція "невидимої руки" пояснювала, яким чином індивідуальні мотиви та ринкові стимули можуть приводити до узгодження рішень економічних агентів без централізованого управління. У працях Сміта та Рикардо були закладені засади теорії вартості, сформульовано підходи до аналізу розподілу доходів і визначено ключові фактори економічної динаміки у системі вільної конкуренції.

На межі XIX–XX століть розвиток економічної науки супроводжувався методологічною переорієнтацією та посиленням теоретичних суперечностей, що спричинило виокремлення двох впливових напрямів. Перший з них пов'язаний з марксистською традицією, другий – з неокласичним напрямом, базовою течією якого став маржиналізм.

Марксистський напрям, представлений Карлом Марксом, Фрідріхом Енгельсом і надалі розвинений Володимиром Леніним, запропонував системне пояснення розвитку капіталістичної економіки через взаємозв'язок продуктивних сил і виробничих відносин. У праці «Капітал» К. Маркс проаналізував механізми відтворення, розкрив внутрішні суперечності капіталізму, дослідив взаємодію виробництва, розподілу, обміну та споживання, а також обґрунтував власний метод дослідження соціально-економічних процесів. Марксистська методологія істотно вплинула на подальші напрями соціально-економічної думки та на практику інституційних трансформацій у низці країн у XX столітті.

Паралельно сформувався **маржиналізм**, що зробив акцент на аналізі граничних величин як інструменті пояснення поведінки споживачів і виробників та механізмів ринкової рівноваги. До ключових представників маржиналістської традиції належать Карл Менгер, Фрідріх фон Візер, Вільям Стенлі Джевонс, Леон Вальрас, Джон Бейтс Кларк та Альфред Маршалл. Їхні дослідження сприяли розвитку кількісного аналізу, використанню економіко-математичних методів та формуванню сучасної мікроекономічної логіки, зокрема через категорії граничної корисності, граничного продукту, граничних витрат та інших граничних показників. У поєднанні з ідеями економічного лібералізму маржиналізм став основою неокласичної теорії.

На ґрунті неокласики виникли **неоліберальні концепції**, зокрема монетаризм і концепція соціально-ринкового господарства, а також підходи нової неокласики, серед яких теорія раціональних очікувань і теорія пропозиції. Водночас у межах сучасної економічної думки неокласичні принципи взаємодіють із кейнсіанською традицією, неокейнсіанством, неокласичним синтезом та неоінституціоналізмом. Незважаючи на внутрішню різноманітність, неокласичні підходи загалом виходять із пріоритету конкурентного середовища, підприємницької ініціативи та ринкових механізмів координації, водночас обмежуючи роль директивного адміністративного регулювання.

Кейнсіанський напрям, започаткований Джоном Мейнардом Кейнсом, став одним із найвпливовіших теоретичних підходів до обґрунтування державного регулювання економіки. У праці «Загальна теорія зайнятості, процента та грошей» (1936) він сформулював

принципи макроекономічної стабілізації через підтримку ефективного сукупного попиту, активізацію інвестицій та використання інструментів бюджетно-податкової і грошово-кредитної політики. Подальший розвиток кейнсіанської традиції пов'язаний із працями Роя Харрода, Євсея Домара, Елвіна Хансена, Джоан Робінсон та інших дослідників, які уточнювали моделі економічного зростання та державного впливу на економічну динаміку.

Рис. 1.2. Основні напрями сучасної економічної науки

Неолібералізм як напрям економічної думки об'єднує підходи, що поєднують ідеї економічної свободи з регуляторними механізмами, спрямованими на підтримання конкурентного порядку. Його розвиток асоціюється з різними школами, серед яких чиказька школа (Мілтон Фрідмен), лондонська школа (Фрідріх фон Хайєк), фрайбурзька школа (Вальтер Ойкен) та паризька школа (Моріс Алле). У межах цієї традиції сформувався монетаризм, який у 1950–1970-х роках набув особливої ваги як концепція макроекономічного регулювання, орієнтована на контроль за грошовою масою. Мілтон Фрідмен обґрунтував залежність між динамікою грошової пропозиції та ключовими макроекономічними показниками, а також запропонував правило узгодження темпів зростання грошової маси з динамікою цін і реального обсягу

виробництва. Монетаристський підхід став теоретичною базою грошово-кредитної політики в багатьох країнах та широко застосовується в сучасному макроекономічному управлінні.

Теорія економіки пропозиції сформувалася у другій половині XX століття як один із напрямів неокласичної традиції, орієнтований на стимулювання факторів виробництва як головного джерела економічного зростання. На відміну від кейнсіанських підходів, що акцентували увагу на сукупному попиті, представники економіки пропозиції вважали визначальними податкові стимули, інвестиційну активність, підприємницьку ініціативу та заощадження. Теоретично цей напрям тісно пов'язаний із монетаризмом, однак не є завершеною системною теорією. Його основу становлять переважно практичні рекомендації щодо економічної політики.

Значний внесок у розробку цього підходу зробили американські економісти Артур Лаффер, Мартін Фелдстайн, Роберт Манделл, а також політичні діячі, зокрема Рональд Рейган, економічна стратегія якого базувалася на принципах стимулювання пропозиції. Артур Лаффер у своїх роботах обґрунтував залежність між рівнем податкових ставок і податковими надходженнями, що отримало графічне відображення у так званій «кривій Лаффера». Представники економіки пропозиції виступали за зниження податкового навантаження, дерегуляцію, приватизацію державних підприємств, скорочення бюджетного дефіциту та обмеження соціальних витрат як інструменти активізації виробництва та зайнятості. У поєднанні з монетарною школою цей напрям зазвичай відносять до консервативного крила неокласичної думки.

Подальший розвиток неокласичної макроекономіки пов'язаний із формуванням гіпотези **раціональних очікувань**, яка отримала системне обґрунтування у працях Роберта Лукаса, Томаса Сарджента та Ніла Воллеса, а також у дослідженнях Роберта Манделла. У статті Р. Лукаса «Expectations and the Neutrality of Money» (1972) було показано, що економічні агенти формують свої рішення на основі раціональної оцінки всієї доступної інформації, включаючи прогноз майбутньої економічної політики. Відповідно, споживачі та підприємці не є пасивними об'єктами макроекономічного регулювання, а активно коригують свою поведінку, враховуючи можливі дії уряду.

Гіпотеза раціональних очікувань привела до перегляду ефективності дискреційної макроекономічної політики. Згідно з цим

підходом, короткострокові заходи стимулювання попиту можуть втрачати результативність, оскільки агенти заздалегідь адаптують свої рішення. У довгостроковій перспективі рівень виробництва та зайнятості визначається переважно структурними характеристиками економіки, а не тимчасовими заходами державного втручання.

Спробу інтегрувати кейнсіанські та неокласичні підходи здійснили представники **неокласичного синтезу**, зокрема Джон Хікс і Пол Самуельсон. Дж. Хікс у праці «Mr. Keynes and the Classics» (1937) запропонував модель IS–LM, яка поєднала елементи кейнсіанської макроекономіки з неокласичною теорією рівноваги. П. Самуельсон у підручнику «Economics» (1948) систематизував концепцію змішаної економіки, в якій ринкові механізми поєднуються з державним регулюванням. В межах цього підходу економічна політика повинна забезпечувати баланс між ефективністю ринку та соціальною стабільністю.

Альтернативний напрям розвитку економічної науки представлений **інституціоналізмом**, який виник у США на початку XX століття. Його засновником вважають Торстейна Веблена, автора праці «The Theory of the Leisure Class» (1899), у якій було запропоновано соціально-критичний аналіз економічної поведінки. Уеслі Мітчелл розвивав емпіричні дослідження ділових циклів, а Джон Кеннет Гелбрейт у працях «The Affluent Society» (1958) та «The New Industrial State» (1967) підкреслював роль великих корпорацій та інституцій у сучасній економіці. Ян Тінберген, лауреат Нобелівської премії, застосував кількісні методи до аналізу економічної політики та моделювання макроекономічних процесів.

Інституціоналісти виходили з того, що економічний розвиток не може бути пояснений виключно через ринкові механізми, оскільки на нього впливають правові норми, державні структури, соціальні цінності, фінансові інституції та корпоративні форми організації. Подальша еволюція цього напряму привела до формування неоінституціоналізму, який поєднав інституційний аналіз із методологією неокласики.

Вагомим досягненням неоінституціоналізму стала теорія **суспільного вибору**, розроблена Джеймсом М. Б'юкененом у праці «The Calculus of Consent» (1962, у співавторстві з Гордоном Таллоком). Цей підхід застосував економічний інструментарій до аналізу політичних процесів і розглянув державу як систему взаємодії

раціональних агентів із власними інтересами. Паралельно розвивалася концепція трансформації капіталізму, представлена роботами Адольфа Берлі та Гардінера Мінза «The Modern Corporation and Private Property» (1932), у яких досліджувалася проблема розмежування власності та контролю.

Однією з важливих течій інституціональної традиції є **еволюційна економіка**, що аналізує розвиток соціально-економічних систем як процес постійних якісних змін. Її теоретичні засади були закладені Йозефом Шумпетером у праці «The Theory of Economic Development» (1911), де ключовим джерелом розвитку визначено діяльність підприємця-новатора. Шумпетер розглядав інновації як рушійну силу економічної динаміки та підкреслював історичний характер економічних трансформацій.

Важливим напрямом розвитку еволюційної теорії стала **концепція людського капіталу**, розроблена Теодором Шульцем і Гарі Беккером, зокрема у праці Г. Беккера «Human Capital» (1964). Цей підхід довів, що інвестиції в освіту, професійну підготовку та здоров'я є ключовими чинниками довгострокового зростання. У межах теорії економічного зростання Роберт Солоу у статті «A Contribution to the Theory of Economic Growth» (1956) та Едвард Денісон у своїх емпіричних дослідженнях довели визначальну роль технічного прогресу та знань у формуванні економічної динаміки.

Таким чином, сучасна економічна наука характеризується методологічним різноманіттям та взаємодією різних теоретичних підходів. Від неокласичних моделей до інституційного та еволюційного аналізу простежується прагнення пояснити як кількісні параметри економічного зростання, так і глибинні структурні зміни, що визначають довгострокову траєкторію розвитку соціально-економічних систем.

1.2. Предмет економічної теорії та її функції

Трансформації способів організації економічної діяльності та форм здійснення економічних відносин зумовлюють еволюцію предметного поля економічної науки і потребують удосконалення її методологічного інструментарію. Упродовж XX століття тривали інтенсивні наукові дискусії щодо визначення предмета економічної науки, які зберігають актуальність і сьогодні. Визначення предмета

науки є похідним від рівня її теоретичної зрілості та накопиченого емпіричного матеріалу. **Предмет** окреслює ті сфери соціальної реальності, в межах яких сформовано стійкі наукові підходи, категоріальний апарат і методи аналізу.

Історично сформувалися три ключові підходи до визначення предмета економічної науки.

Перший підхід, започаткований у XVIII столітті представниками класичної політичної економії, розглядав економічну науку як дослідження закономірностей виробництва, розподілу та використання матеріальних благ з метою задоволення людських потреб. Зокрема, А. Маршалл визначав економічну науку як дослідження звичайної життєдіяльності суспільства в частині створення та використання матеріальних основ добробуту. Обмеженість цього підходу стала очевидною у другій половині XX століття в умовах стрімкого розвитку сфери послуг, нематеріального виробництва та інтелектуальних ресурсів.

Другий підхід, сформований у XIX столітті, ототожнював предмет економічної науки з дослідженням грошового або ринкового господарства. Представники цього напряму, зокрема А. Пігу, трактували економіку як науку про економічний добробут, який піддається прямому або опосередкованому грошовому вимірюванню. Проте таке розуміння звужувало сферу економічного аналізу, виключаючи з неї неринкові форми господарювання та низку соціальних явищ. Подальший розвиток економічної думки, зокрема праці Г. Беккера, розширив межі економічного аналізу, продемонструвавши можливість застосування економічних категорій до дослідження сімейних відносин, освіти, злочинності та інших сфер, де існують альтернативні витрати і неявні ціни.

Третій підхід, який набув поширення у XX столітті, визначає економічну науку як дослідження процесів розподілу обмежених ресурсів між конкуруючими цілями. У межах цього підходу будь-яка людська діяльність може бути інтерпретована як вибір у ситуації обмеженості. Розширення сфери застосування економічного аналізу до широкого спектра соціальних явищ отримало назву економічного імперіалізму. Подальша еволюція предмета економічної науки залишається відкритим процесом.

Сучасний етап розвитку економічної теорії характеризується переосмисленням її предмета та методологічних засад. Провідна течія

економічної думки розвинутих країн, так званий mainstream, базується на неокласичній парадигмі. У її межах центральне місце посідає аналіз поведінки раціонального суб'єкта, який прагне до оптимального використання обмежених ресурсів з метою максимізації корисності або прибутку. Ключовими характеристиками такого суб'єкта є раціональність, орієнтація на власний інтерес та прагнення до досягнення найкращого результату за наявних обмежень.

Основною проблематикою неокласичного напряму є оптимізація економічних процесів, що реалізується через інструменти формальної логіки та економіко-математичного моделювання. Цей підхід є ефективним для аналізу відносно стабільних структур і залежностей. Водночас науково-технічний прогрес, інноваційна діяльність та підприємницька ініціатива здатні трансформувати самі параметри економічної системи, змінюючи умови оптимізації. Тому сучасний економічний аналіз має враховувати не лише кількісні, а й якісні зміни, що відображають динамічну еволюцію соціально-економічних систем.

Ознаки методологічної кризи неокласичної парадигми проявляються у складнощах адекватного відображення таких процесів, як перехід до інформаційного суспільства, зростання ролі людського капіталу, інтелектуалізація праці, формування інноваційної моделі зростання та поглиблення глобалізаційних процесів. Глобалізація посилює взаємозалежність національних економік і трансформує структуру світового господарства, що вимагає оновлення теоретичних підходів.

У цьому контексті актуалізується потреба переходу до **еволюційної парадигми**, яка розглядає розвиток соціально-економічних систем як історично зумовлений процес, що поєднує поступові та стрибкоподібні зміни. Такий підхід дозволяє інтегрувати інституційні, інноваційні та поведінкові аспекти економічного розвитку.

Уточнюючи предмет економічної теорії, доцільно виходити з двох засадничих положень. По-перше, теорія є формою наукового пізнання, що відображає об'єктивну реальність як цілісну систему взаємопов'язаних елементів. Відповідно економічна теорія має досліджувати економіку як системну, ієрархічно організовану та внутрішньо взаємозумовлену цілісність. Такий підхід кореспондує із синергетичною методологією сучасної науки.

По-друге, у центрі економічного аналізу має перебувати людина як носій потреб, інтересів, здібностей та творчого потенціалу. Еволюція економічної думки відображає зміну уявлень про роль людини в господарській системі. Класична політична економія трактувала людину переважно як носія робочої сили. Неокласична теорія акцентувала увагу на мотивах економічної поведінки та раціональному виборі. У сучасних умовах формується концепція творчої людини, здатної генерувати знання, інновації та нові форми організації виробництва. Розвиток людського потенціалу стає ключовим фактором економічного зростання.

З огляду на зазначене, **предмет економічної теорії** доцільно визначати як систему економічних відносин, що виникають між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних і нематеріальних благ та зумовлюються рівнем розвитку продуктивних сил суспільства.

Соціально-економічні відносини. У структурі економічних відносин виокремлюють соціально-економічні відносини між суб'єктами, організаційно-економічні механізми координації діяльності та техніко-економічні взаємодії між суб'єктами і ресурсами. Соціально-економічні відносини охоплюють взаємодію між людьми з приводу засобів виробництва, форм власності та результатів господарської діяльності, а також відносини, що виникають у процесах виробництва, розподілу, обміну і споживання благ. Вони становлять фундамент економічної системи, визначають форми та методи господарювання, стратегічну спрямованість економічного розвитку і соціальну структуру суспільства.

У контексті **концепції сталого розвитку** соціально-економічні відносини інтегрують екологічну складову як невід'ємний елемент. Глобальні кліматичні зміни, скорочення доступних природних ресурсів, зокрема питної води, а також демографічне зростання актуалізують екологічний вимір економічних взаємодій. У перспективі саме екологічний фактор може визначати параметри трансформації соціально-економічних систем.

Організаційно-економічні та техніко-економічні відносини відображають специфіку організації виробництва, поєднання факторів виробництва, рівень технологічного розвитку, процеси спеціалізації, кооперації та розподілу ресурсів. Якщо соціально-економічні відносини визначають характер власності та розподіл економічної влади, то

організаційно-економічні та техніко-економічні відносини формують механізми функціонування господарської системи.

Політична економія традиційно акцентує увагу на соціально-економічних відносинах, зокрема на питаннях економічної влади, розподілу доходів, привласнення результатів виробництва та співвідношення індивідуальних і суспільних інтересів. Разом із тим надмірна концентрація на цих аспектах може призводити до абстрагування від конкретної господарської практики. Сучасна економічна теорія, зберігаючи політекономічний вимір, водночас аналізує механізми використання обмежених ресурсів з метою максимізації добробуту, зосереджуючись на організаційно-економічних моделях функціонування ринкової системи на мікро- та макрорівнях.

Комплексний підхід до предмета економічної теорії передбачає інтеграцію політекономічного аналізу з оптимізаційними моделями поведінки економічних агентів. Такий підхід унеможливлює абсолютизацію будь-якого історичного способу виробництва, натомість дозволяє порівнювати їх ефективність, соціальні наслідки та культурно-ціннісні основи.

Сучасна економічна наука досліджує економіку як багаторівневу систему. Ієрархія економічних систем включає:

1. **Елементарні економіки**, у межах яких взаємодія між людиною та об’єктами праці здійснюється через працю, що розглядається як цілеспрямована діяльність, опосередкована соціальними цінностями.
2. **Підприємства та домогосподарства** як організаційні форми координації дій індивідів, що функціонують на основі технологічних і інституційних механізмів.
3. **Ринки** як механізми координації взаємодії виробників і споживачів через систему цін та контрактів.
4. **Національні економіки** як інтегровані системи взаємопов’язаних ринків, обмежені територіально та інституційно.
5. **Світову економіку** як сукупність національних господарств, поєднаних міжнародним поділом праці та глобальними фінансовими й інституційними структурами.

На рівні підприємств і домогосподарств координація діяльності здійснюється через механізми обміну, ієрархії та інші форми соціальної взаємодії, досліджувані інституційною економікою. Ринок у сучасному

розумінні є сукупністю угод щодо певного товару або послуги в межах простору, де трансакційні витрати пошуку контрагентів є мінімальними. Модель досконалої конкуренції виступає аналітичним еталоном, тоді як реальні ринкові структури характеризуються інформаційною асиметрією, екстерналіями, монополізацією та іншими відхиленнями.

Національна економіка формується як система взаємодіючих ринків у межах інституційного поля держави. Держава може функціонувати як інструмент примусового вилучення ресурсів або як інституційний гарант прав власності та контрактів, що діє відповідно до принципу верховенства права. Лише друга модель створює умови для інтегрованого розвитку національної господарської системи. У процесі глобалізації межі національних ринків поступово розширюються, а центри прийняття рішень зміщуються на регіональний та наднаціональний рівні.

Світова економіка розвивається під впливом міжнародної інтеграції, технологічних зрушень та трансформації виробничих структур у напрямі постіндустріального суспільства. Її конфігурація визначається співвідношенням національних інтересів і глобальних інституційних механізмів.

Економічна теорія здійснює дослідження на різних рівнях аналізу. **Мікроекономіка** вивчає поведінку індивідів і фірм. **Мезоекономічний рівень** охоплює регіональні та галузеві структури. **Макроекономіка** аналізує функціонування національного господарства, враховуючи інноваційний розвиток, людський капітал і суспільний вибір. **Мегаекономічний** рівень досліджує закономірності розвитку світового господарства.

Предмет і зміст економічної теорії зумовлюють її основні функції:

1. **Теоретико-пізнавальна функція** полягає у виявленні закономірностей економічних процесів та формуванні категоріального апарату.
2. **Методологічна функція** забезпечує теоретичну основу для інших економічних дисциплін.
3. **Практична функція** сприяє науковому обґрунтуванню економічної політики та управлінських рішень.
4. **Прогностична функція** пов’язана з розробкою сценаріїв економічного розвитку.

5. **Світоглядна функція** формує економічне мислення та економічну культуру.

За характером цілей економічна теорія поділяється на позитивну і нормативну. **Позитивна економічна теорія** досліджує фактичні економічні процеси та пояснює причинно-наслідкові зв'язки. **Нормативна економічна теорія** формулює оцінні судження та рекомендації щодо досягнення бажаних соціально-економічних результатів.

Таким чином, економічна теорія поєднує аналітичне дослідження реальних процесів із розробкою концептуальних орієнтирів розвитку економічних систем з метою забезпечення ефективного використання ресурсів та підвищення суспільного добробуту.

1.3. Основні економічні категорії, принципи та закони

Категоріальний апарат науки формують найбільш загальні поняття, що відображають сутнісні характеристики явищ, процесів і відносин та забезпечують їх теоретичне осмислення. У межах економічної науки такими базовими поняттями виступають економічні категорії.

Економічні категорії є фундаментальними абстракціями, які у стислому та узагальненому вигляді відтворюють зміст і логіку ключових економічних процесів і явищ. До них належать, зокрема, потреби, інтереси, вартість, власність, товар, гроші, капітал, прибуток, ринок, попит, пропозиція, ціна, заробітна плата. Економічні категорії мають об'єктивний характер, проте не є незмінними, вони еволюціонують разом зі змінами економічних систем, інституцій та практик господарювання.

Однією з базових категорій економічної науки є **потреби.** Потреби можна визначити як внутрішні мотиви й стани нестачі або прагнення, що спонукають суб'єкта до економічної діяльності та спрямовують його поведінку на отримання благ. Потреби відображають як необхідність, так і бажання володіти певними ресурсами, товарами чи послугами, або зберігати й посилювати досягнутий рівень задоволення. Частина потреб є усвідомленою та вербалізованою, однак у реальних соціально-економічних процесах виникають і такі потреби, що формуються опосередковано, як результат самої економічної діяльності. Отже, між потребами та

економічною діяльністю існує взаємозумовленість: потреби виступають передумовою дії, а дія, своєю чергою, генерує нові потреби.

За змістом потреби доцільно поділяти на фізіологічні та духовні. Фізіологічні потреби пов'язані з підтриманням життєдіяльності людини та охоплюють потреби у харчуванні, одязі, житлі, базових предметах споживання. Духовні потреби відображають соціальну та культурну природу людини і включають потреби в освіті, спілкуванні, самореалізації, культурних практиках і нематеріальних благах.

За пріоритетністю виділяють першочергові потреби, пов'язані з базовими умовами існування, та другорядні потреби, що формуються на вищих рівнях споживання і можуть включати предмети розкоші. За суб'єктною ознакою розрізняють особисті потреби, які притаманні окремому індивіду, колективні потреби, властиві групам, та суспільні потреби, що відображають вимоги функціонування суспільства в цілому. За ступенем насичення потреби поділяють на насичувані, що мають умовно визначену межу задоволення, і ненасичувані, які не можуть бути повністю задоволені. За генезою потреби поділяють на первинні, пов'язані з природою людини, та вторинні, що формуються в процесі історичного та соціального розвитку.

За ступенем реалізації у соціально-економічних умовах виділяють абсолютні, дійсні та платоспроможні потреби. Абсолютні потреби відображають потенційний, науково й технологічно обґрунтований рівень можливого споживання та виконують функцію довгострокового орієнтира розвитку. Дійсні потреби формуються на основі фактично досягнутого рівня виробництва і є соціально нормальними для певного історичного періоду. Платоспроможні потреби визначаються доходами споживачів та рівнем цін і відображають реальний обсяг споживання.

Рівень задоволення абсолютних потреб можна подати у вигляді співвідношення:

$$ЗАП = \frac{ДП}{АП},$$

де $ЗАП$ – показник задоволення абсолютних потреб, $ДП$ – дійсні потреби, $АП$ – абсолютні потреби.

Динаміка потреб відображається законом зростання потреб, який фіксує стійкий зв'язок між розвитком виробництва, споживанням та

можливостями задоволення потреб. Безперервне ускладнення та розширення потреб є одним із ключових стимулів економічного та соціокультурного прогресу, оскільки формує запит на технологічні, організаційні та інституційні зміни.

Важливим емпірично підтвердженим закономірним зв'язком у сфері споживання є закон **Енгеля,** що описує залежність структури витрат від рівня доходу. Зі зростанням доходів частка витрат на товари першої необхідності, насамперед продукти харчування, скорочується, тоді як зростає частка витрат на інші товари і послуги. У міру підвищення добробуту населення, як правило, зростає попит на послуги, знижується попит на низькоякісні товари та збільшується попит на продукцію вищої якості.

Економічні інтереси є формою прояву та реалізації пріоритетних потреб і відображають усвідомлене прагнення суб'єктів господарювання до отримання економічних благ. Вони функціонують як об'єктивний мотив економічної поведінки. Суб'єктами економічних інтересів виступають індивіди, домогосподарства, організації, соціальні групи та суспільство в цілому. Об'єктами є економічні блага, включаючи товари, послуги, ресурси, фінансові активи та інформацію.

Структура інтересів відрізняється залежно від ролі суб'єкта в економічній системі. Для найманих працівників домінує інтерес до отримання доходу, який забезпечує доступ до споживчих благ та послуг. Для власників засобів виробництва ключовим є інтерес до приросту капіталу та розширення активів. Відповідно заробітна плата виступає основним механізмом реалізації інтересів працівників, тоді як прибуток є провідною формою реалізації інтересів власників. Разом із тим розвиток корпоративних форм власності та механізмів участі працівників у результатах діяльності компаній зумовив появу моделей, у межах яких частина працівників може отримувати дохід, пов'язаний із прибутковістю, зокрема у формі дивідендів або преміальних виплат, залежних від фінансових результатів. На рівні суспільства реалізація суспільних інтересів пов'язана зі зростанням національного доходу, зміцненням економічної спроможності держави та формуванням ресурсної бази для виконання публічних функцій.

Економічні принципи відображають базові положення, що пояснюють логіку функціонування економічної системи та загальні підходи до розв'язання фундаментальних проблем, пов'язаних із вибором, обмеженістю ресурсів, стимулюванням, обміном і роллю

інституцій. У сучасній економічній думці такі принципи формалізуються у вигляді узагальнених тверджень про поведінку суб'єктів та механізми координації, включаючи роль стимулів, альтернативної вартості, граничного аналізу, переваг обміну, а також можливості і межі державного впливу на ринкові процеси.

Економічні закони визначаються як об'єктивні, стійкі та повторювані причинно-наслідкові зв'язки між економічними явищами і процесами, що відображають сутність економічних відносин. Вони еволюціонують разом зі зміною способів виробництва, інституційної структури та технологічного укладу, а також уточнюються у процесі наукового пізнання і практичного застосування.

За тривалістю та сферою дії виокремлюють всезагальні, загальні та специфічні закони. Всезагальні закони проявляються впродовж усіх етапів розвитку цивілізації, до них відносять, зокрема, закон зростання потреб, закон економії часу, закон зростання продуктивності праці. Загальні закони діють у межах кількох історичних типів економічних систем, наприклад закони товарного виробництва. Специфічні закони мають обмежену дію та характерні для конкретної економічної системи.

Економічні закони є об'єктивними у тому сенсі, що не встановлюються довільно волею окремих суб'єктів. Водночас, на відміну від законів природи, вони виникають і функціонують лише у сфері людської господарської діяльності, тобто у процесах виробництва, розподілу, обміну і споживання. Більшість економічних законів не є вічними, їх дія історично обмежена. Держава не може скасувати економічні закони, однак через інституційну політику здатна формувати умови, що посилюють або послаблюють дію певних закономірностей. Отже, економічні закони не залежать від волі людей, проте їх прояви та наслідки залежать від свідомо організованої економічної діяльності суспільства.

1.4. Методологія пізнання економічних процесів

Метод дослідження визначається як системно впорядкована сукупність принципів, прийомів, способів і засобів наукового пізнання, за допомогою яких здійснюється аналіз економічних категорій, законів та механізмів функціонування і розвитку економічних систем.

Методологічний інструментарій політичної економії традиційно поділяється на **загальнонаукові та спеціальні методи**. До загальнонаукових належать діалектичний підхід, наукова абстракція, аналіз і синтез, індукція та дедукція, історичний і логічний методи, а також математичні методи і моделювання.

Діалектичний метод ґрунтується на розгляді економічних явищ і процесів у їх взаємозв'язку, взаємозалежності та постійному розвитку. Він передбачає визнання внутрішніх суперечностей як джерела змін, а також розуміння переходу кількісних змін у якісні. Такий підхід дозволяє досліджувати економічні системи як динамічні утворення, що еволюціонують під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників.

Метод наукової абстракції полягає у свідомому відокремленні суттєвих ознак економічного явища від випадкових та другорядних характеристик. Завдяки абстрагуванню формується узагальнене теоретичне уявлення про досліджуваний об'єкт, що дозволяє виявити його внутрішню структуру та закономірності функціонування.

Аналіз і синтез застосовуються у взаємодоповнювальній єдності. Аналіз передбачає розчленування об'єкта на складові елементи з метою їх окремого дослідження. Синтез, навпаки, забезпечує інтеграцію окремих елементів у цілісну систему з урахуванням їх взаємозв'язків і взаємодії.

Індукція і дедукція відображають два взаємопов'язані напрями логічного мислення. Індукція забезпечує рух від окремих фактів до узагальнених висновків, тоді як дедукція передбачає виведення часткових положень із загальних теоретичних принципів. Їх поєднання дозволяє встановлювати зв'язок між одиничним, особливим і загальним рівнями економічної реальності.

Історичний метод орієнтований на дослідження економічних процесів у їх часовій послідовності, з урахуванням конкретних умов виникнення та розвитку. Логічний метод відтворює внутрішню структуру і послідовність економічних явищ у теоретично очищеному вигляді, абстрагуючись від історичних випадковостей і зосереджуючись на сутнісних зв'язках.

Математичні методи та економічне моделювання набули широкого застосування у другій половині XX століття. Вони забезпечують формалізацію економічних залежностей, дозволяють виявляти кількісні й якісні закономірності, здійснювати прогнозування та розробляти сценарії розвитку. Моделі можуть будуватися на мікро-

та макрорівнях, бути статичними або динамічними, балансовими чи оптимізаційними. Для опису економічних процесів застосовуються вербальні моделі, для ілюстрації взаємозв'язків – графічні, для формалізації функціональних залежностей – математичні моделі у вигляді систем рівнянь чи функцій.

До спеціальних методів економічного аналізу належать альтернативний та граничний аналіз, методи абсолютних і порівняльних переваг, аналіз еластичності, різні форми моделювання, а також синергетичний підхід.

Альтернативний аналіз ґрунтується на концепції вибору в умовах обмеженості ресурсів. Кожне рішення передбачає відмову від іншого варіанта використання ресурсів, що формує альтернативні витрати як вартість втрачених можливостей.

Граничний аналіз зосереджується на дослідженні граничних величин, тобто змін економічних показників у відповідь на приріст певного фактора. Саме аналіз граничних показників дозволяє обґрунтовувати раціональні рішення щодо обсягів виробництва, споживання чи інвестування.

Методи абсолютних і порівняльних переваг застосовуються для обґрунтування спеціалізації та міжнародного поділу праці. Вони дають змогу визначити, які види продукції доцільно виробляти певному суб'єкту або країні з урахуванням наявних ресурсів і технологічних можливостей.

Аналіз еластичності дозволяє оцінити ступінь чутливості одного економічного показника до змін іншого, наприклад, реакцію попиту на зміну ціни або доходу.

Синергетичний підхід використовується для дослідження складних, нелінійних і відкритих соціально-економічних систем. Він акцентує увагу на процесах нестійкої рівноваги, самоорганізації, впливі малих збурень на динаміку системи, а також на множинності можливих траєкторій розвитку. Такий підхід дозволяє аналізувати кризові явища, структурні трансформації та довгострокову еволюцію економічних систем з урахуванням їх складності та взаємозалежності внутрішніх і зовнішніх чинників.

ТРЕНІНГ-КУРС

Основні терміни та поняття

Економія, економіка, економічна теорія, політична економія, меркантилізм, фізіократи, класична політична економія, маржиналізм, неокласицизм, кейнсіанство, інституціоналізм, економічне мислення, економічна поведінка, мікроекономіка, мезоекономіка, макроекономіка, мегаекономіка, глобальна економіка, економічний закон, економічна категорія, економічні принципи, позитивна економічна теорія, нормативна економічна теорія, економічний базис, метод наукової абстракції, метод індукції, метод дедукції, метод аналізу, метод синтезу, діалектичний метод, граничний аналіз, синергетичний підхід.

Теми рефератів

1. Еволюція методології економічної теорії у XX–XXI століттях.
2. Поведінкова економіка як виклик неокласичній парадигмі.
3. Інституційні трансформації та їх вплив на економічний розвиток України.
4. Економічна теорія сталого розвитку: концептуальні засади та практичні імплікації.
5. Людський капітал як фактор довгострокового економічного зростання.
6. Теорія суспільного вибору та її значення для формування державної політики.
7. Цифровізація економіки: нові виклики для економічної теорії.
8. Глобалізація та національна економічна безпека: теоретичні підходи.
9. Економічна нерівність у сучасних теоретичних концепціях.
10. Роль держави в ринковій економіці: від класичної до неоінституційної інтерпретації.
11. Теорія економічних криз: історичний розвиток і сучасні моделі.
12. Економічні закони в умовах трансформаційних економік.

Теми доповідей

1. Альтернативні моделі координації економічної діяльності: ринок, ієрархія, мережі.
2. Обмеженість ресурсів і проблема раціонального вибору в сучасній економіці.
3. Економічна мотивація в умовах цифрової трансформації.
4. Інновації як рушійна сила економічного розвитку.
5. Роль інститутів у забезпеченні ефективності економічної системи.
6. Екологічний вимір економічного зростання.
7. Поведінкові аспекти споживчого вибору.
8. Конкуренція і монополія: сучасні тенденції розвитку ринкових структур.
9. Соціальна відповідальність бізнесу як економічна категорія.
10. Вплив глобальних викликів на трансформацію національних економік.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які методологічні підходи домінують у сучасній економічній науці?
2. У чому полягає відмінність між неокласичним та інституційним підходами до аналізу економічних процесів?
3. Яким чином глобалізація впливає на предмет економічної теорії?
4. Поясніть роль інновацій у формуванні нових економічних потреб.
5. Як взаємодіють економічні інтереси різних соціальних груп?
6. У чому полягає значення граничного аналізу для прийняття управлінських рішень?
7. Які фактори визначають конкурентоспроможність національної економіки?
8. Чому економічні закони мають історично обмежений характер?
9. У чому полягає різниця між альтернативними витратами та бухгалтерськими витратами?
10. Яким чином держава може впливати на механізм ринкового саморегулювання?
11. Які особливості має аналіз економічних процесів на мікро-, мезо- та макрорівнях?

12. У чому полягає практичне значення позитивної та нормативної економічної теорії?
13. Як змінюється структура потреб у процесі економічного розвитку?
14. Яке значення має синергетичний підхід для аналізу економічних криз?

Література

1. Економічна теорія: Політекономія : підручник / за ред. Базилевича В. Д. 9-те вид., перероб. і допов. Київ : Знання, 2014. 710 с.
2. Економічна теорія : підручник : у 2 ч. / Лагутін В. Д., Уманців Ю. М., Ніколаєць К. М. та ін. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2021. Ч. 1 : Мікроекономіка. 396 с.; Ч. 2 : Макроекономіка. 328 с.
3. Пилипенко Г. М., Пилипенко Ю. І. Економічна теорія : навч. посіб. Дніпро : НТУ «Дніпровська політехніка», 2022. 196 с.
4. Гальчинський А. С. Економічна методологія: логіка оновлення : монографія. Київ : Либідь, 2010. 572 с.
5. Політична економія : підручник / за ред. Ніколенка Ю. В. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Центр учбової літератури, 2017. 632 с.
6. Макконнелл К. Р., Брю С. Л., Флінн Ш. М. Економікс: принципи, проблеми і політика / пер. з англ. 20-го вид. Київ : Наш формат, 2020. 1092 с.
7. Mankiw N. G. Principles of Economics. 9th ed. Boston : Cengage Learning, 2021. 864 p.
8. Samuelson P. A., Nordhaus W. D. Economics. 20th ed. New York : McGraw-Hill Education, 2019. 744 p.
9. Stiglitz J. E., Walsh C. E. Economics. 5th ed. New York : W. W. Norton & Company, 2022. 912 p.
10. Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів / пер. з англ. Київ : Наш формат, 2018. 736 с.
11. Економічна теорія : підручник / за заг. ред. Якобчук В. П. Київ : Ліра-К, 2020. 450 с.

Тести

1. *Яке твердження найбільш повно відображає сучасне розуміння предмета економічної теорії?*
   А. Наука про закономірності функціонування і розвитку економічних систем в умовах обмеженості ресурсів і безмежності потреб.
   Б. Наука про організацію виробництва на підприємстві.
   В. Наука про механізми державного управління економікою.
   Г. Наука про історію розвитку господарських форм.
2. *Яка школа економічної думки історично сформувалася першою?*
   А. Класична політична економія.
   Б. Меркантилізм.
   В. Інституціоналізм.
   Г. Кейнсіанство.
3. *Економічні категорії – це:*
   А. Узагальнені теоретичні поняття, що відображають сутність економічних явищ і процесів.
   Б. Правові норми регулювання господарської діяльності.
   В. Практичні рекомендації для економічної політики.
   Г. Форми бухгалтерської звітності.
4. *Економічні закони характеризуються тим, що:*
   А. Виражають стійкі та повторювані причинно-наслідкові зв’язки між економічними явищами.
   Б. Встановлюються державними органами.
   В. Діють лише в умовах ринкової економіки.
   Г. Є результатом політичних рішень.
5. *У чому полягає об’єктивність економічних законів?*
   А. Вони існують незалежно від бажання окремих суб’єктів.
   Б. Вони діють однаково в усіх країнах світу.
   В. Вони встановлюються міжнародними організаціями.
   Г. Вони не підлягають науковому аналізу.
6. *Граничний аналіз у економічній теорії використовується для:*
   А. Визначення змін економічних показників у відповідь на приріст певного фактора.
   Б. Встановлення юридичних меж діяльності підприємств.
   В. Аналізу історичних етапів розвитку економіки.
   Г. Визначення соціальних стандартів.

7. *Позитивна економічна теорія досліджує*:
   А. Те, що є та може бути в економіці.
   Б. Те, що повинно бути відповідно до соціальних ідеалів.
   В. Виключно державну економічну політику.
   Г. Моральні аспекти економічної поведінки.
8. *Нормативна економічна теорія спрямована на:*
   А. Формування рекомендацій щодо досягнення бажаних економічних результатів.
   Б. Опис фактичних економічних процесів.
   В. Статистичне вимірювання макропоказників.
   Г. Історичний аналіз економічних систем.
9. *Що найбільш точно відображає сутність економічних потреб?*
   А. Усвідомлена або неусвідомлена необхідність у благах, що спонукає до економічної діяльності.
   Б. Виключно фізіологічні потреби людини.
   В. Потреба держави у податкових надходженнях.
   Г. Потреба підприємства у прибутку.
10. *Закон зростання потреб означає, що:*
    А. Розвиток виробництва супроводжується розширенням і ускладненням потреб.
    Б. Потреби людини завжди залишаються незмінними.
    В. Обсяг споживання зменшується зі зростанням доходів.
    Г. Держава визначає рівень потреб суспільства.

Вправи:

Вправа 1. Визначення типу логічної помилки

Можливі типи помилок:

П=Н – «після цього, отже внаслідок цього»

К=П – змішування кореляції з причинністю

Ч=Ц – ототожнення частини з цілим

РУ – ігнорування припущення «за інших рівних умов»

Визначте, чи містить твердження логічну помилку, і якщо так, то яку.

А) Після запровадження державної програми підтримки бізнесу рівень зайнятості зріс. Отже, саме ця програма стала причиною зростання зайнятості.

Б) У країнах з високим рівнем ВВП на душу населення вищий рівень тривалості життя. Отже, саме високий ВВП автоматично забезпечує довголіття.

В) Якщо одна компанія скоротила витрати та збільшила прибуток, то всі компанії галузі зможуть підвищити прибутковість шляхом одночасного скорочення витрат.

Г) Після підвищення мінімальної заробітної плати частина підприємств скоротила персонал. Отже, підвищення мінімальної зарплати завжди призводить до безробіття.

Д) Домогосподарство, яке збільшує заощадження, формує фінансову стабільність. Отже, якщо всі домогосподарства одночасно різко збільшать заощадження, економіка прискорить зростання.

Е) Індекс фондового ринку зріс у період підвищеної сонячної активності. Отже, сонячна активність є чинником економічного піднесення.

Вправа 2. Модель виробничих можливостей із розширеними умовами

У невеликій економіці працює 10 осіб. Кожен може виробити за день або 8 одиниць товару X, або 4 одиниці товару Y.

а) Побудуйте рівняння максимальної комбінації виробництва. Визначте альтернативну вартість 1 одиниці X у термінах Y.

б) Поясніть, що означають точки:

- всередині кривої,
- на кривій,
- поза кривою.

в) Унаслідок технологічного прориву продуктивність виробництва товару Y зростає на 50 %. Як зміниться нахил кривої?

г) Проаналізуйте вплив безробіття на положення точки виробництва відносно межі виробничих можливостей.

д) Чи може крива виробничих можливостей відображати проблему вибору між екологічною якістю та обсягом виробництва? Поясніть.

Вправа 3. Критичний аналіз визначень предмета економічної науки

Оцініть наведені формулювання за такими критеріями:

1. Повнота охоплення сучасних проблем.
2. Урахування нематеріальної сфери.
3. Відображення ролі інститутів і держави.

4. Врахування екологічного виміру.

Додаткове завдання: Сформулюйте власне визначення предмета економічної теорії, яке враховує цифровізацію, глобалізацію та сталий розвиток.

Вправа 4. Правильно/Неправильно з обґрунтуванням

Визначте правильність твердження та коротко аргументуйте відповідь.

1. Економічна теорія дає універсальні рецепти економічного успіху.
2. Якщо економічна модель спрощує реальність, вона не має практичного значення.
3. Держава може повністю скасувати дію економічних законів.
4. Зростання доходів завжди призводить до зростання заощаджень.
5. Мікроекономіка та макроекономіка використовують різні методологічні підходи.
6. Економічна рівновага означає відсутність змін в економіці.
7. Інфляція може бути результатом як попиту, так і витрат виробництва.
8. Граничний аналіз застосовується лише в теоретичних моделях.
9. Економічні інтереси різних груп завжди збігаються.
10. Економічна теорія не враховує поведінкові аспекти прийняття рішень.

Вправа 5. Ситуаційний аналіз

1. У країні одночасно зростають державні витрати і податки. Проаналізуйте можливі макроекономічні наслідки.
2. Поясніть, як зміна очікувань споживачів може вплинути на сукупний попит.
3. У галузі з’явився інноваційний продукт. Визначте можливі зміни:у структурі попиту; у ринковій конкуренції; у розподілі прибутку.

Вправа 6. Аналітичне мислення

Поясніть, чи може одночасно існувати:

1. Високий рівень безробіття та інфляція.
2. Зростання ВВП і падіння рівня добробуту частини населення.
3. Економічне зростання без збільшення споживання природних ресурсів.

Обґрунтуйте відповіді з позицій різних економічних підход*ів.*

Тема 2. Економічна система суспільства. Відносини власності

2.1. Сутність та структура економічної системи.
2.2. Періодизація економічного розвитку суспільства.
2.3. Типи економічних систем. Особливості розвитку перехідних економік.
2.4. Власність у системі економічних відносин. Трансформація форм власності.
2.5. Результати інтелектуальної діяльності як специфічні об'єкти власності.

2.1. Сутність та структура економічної системи

Економічна система визначається як цілісне, структурно впорядковане утворення, що охоплює сукупність взаємопов'язаних економічних явищ, процесів і відносин, які функціонують на основі внутрішніх закономірностей розвитку. Її системоутворювальною характеристикою є органічна цілісність, що виявляється у якісній однорідності елементів, їх функціональній взаємозалежності та здатності до самовідтворення. Жоден елемент економічної системи не може існувати ізольовано від інших, оскільки його зміст і функції визначаються місцем у загальній структурі.

У політико-економічному вимірі економічна система постає як взаємодія продуктивних сил і відносин економічної власності в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних і нематеріальних благ. Саме ця взаємодія формує специфічні закономірності певного способу виробництва та визначає характер суспільного відтворення.

Незалежно від історичної форми, кожна економічна система розв'язує три базові проблеми організації господарського життя:

1. Що виробляти і в яких обсягах.
2. Як виробляти, тобто за допомогою яких ресурсів, технологій та організаційних форм.
3. Для кого виробляти, тобто яким чином розподіляється створений продукт і хто є його кінцевим власником та споживачем.

Структурно економічна система включає три взаємопов'язані складові: продуктивні сили, економічні відносини та господарський

механізм.

Продуктивні сили охоплюють засоби виробництва, людський капітал із його фізичними та інтелектуальними здібностями, науку, технології, інформацію, а також форми організації та управління виробництвом. Вони становлять матеріально-технічну основу економічної системи. Центральним елементом продуктивних сил є людина як носій знань, навичок і творчого потенціалу. Саме людська діяльність перетворює ресурси на фактори виробництва, визначає напрям науково-технічного прогресу та забезпечує економічне зростання.

Сучасний рівень розвитку продуктивних сил характеризується зростанням ролі інтелектуальних ресурсів, інноваційної активності, здатності до безперервного навчання та адаптації до технологічних змін. Економічне мислення, управлінська компетентність, організаційна культура та психофізичні якості працівників стають ключовими чинниками конкурентоспроможності на мікро- і макрорівнях.

Економічні, або виробничі, відносини являють собою систему взаємозв'язків між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання благ. Вони відображають соціально-економічну організацію господарства та конкретно-історичні форми включення виробників у процес суспільного виробництва.

Виробничі відносини не лише опосередковують функціонування продуктивних сил, а й виступають необхідною умовою їх розвитку. Їх зміст залежить від форм власності, способів привласнення результатів праці, рівня спеціалізації, кооперації та концентрації виробництва. За характером вони можуть бути класифіковані за формами власності, фазами відтворення, рівнем господарювання та функціональною спрямованістю.

У структурі виробничих відносин виокремлюють організаційно-економічні та соціально-економічні відносини. Перші пов'язані з технологічними та управлінськими аспектами виробництва і значною мірою нейтральні щодо форм власності. Другі безпосередньо відображають відносини привласнення, розподілу доходів і реалізації економічних інтересів суб'єктів, що визначають соціально-економічний устрій суспільства.

Економічний зміст виробничих відносин реалізується через певну юридичну форму. Між економічною сутністю та правовим

оформленням можуть виникати суперечності, оскільки розвиток продуктивних сил часто випереджає трансформацію правових інститутів. Це породжує дисбаланс між потребами економічного розвитку та чинним регуляторним середовищем.

Господарський механізм є інституційною складовою економічної системи та охоплює сукупність форм, методів і інструментів регулювання економічної діяльності. Він функціонує на основі ринкових сигналів, державних економічних важелів, правових норм і інституційних структур. Через господарський механізм забезпечується координація дій економічних суб'єктів та реалізація економічних законів.

Ключовою функцією господарського механізму є підтримання безперервності процесу відтворення та забезпечення збалансованого розвитку економіки. Це передбачає досягнення відносної рівноваги між виробництвом і споживанням, попитом і пропозицією, а також створення умов для структурної модернізації та інноваційного оновлення економічної системи.

2.2. Періодизація економічного розвитку суспільства

Універсальною тенденцією розвитку економіки є поступове ускладнення та вдосконалення продуктивних сил, що зумовлює перехід суспільства від менш розвинених до більш складних форм господарської організації. Історична еволюція економічних систем відбувається послідовно, через зміну якісно відмінних етапів, для ідентифікації яких сформовано різні теоретико-методологічні підходи. Найбільш поширеними серед них є формаційний і цивілізаційний підходи.

Формаційна концепція інтерпретує історичний розвиток як закономірну зміну соціально-економічних формацій. Ключовим елементом кожної формації є спосіб виробництва, що охоплює єдність продуктивних сил і виробничих відносин, а також відповідну надбудову – політичні, правові та ідеологічні інститути. Відповідно до цього підходу, матеріальне виробництво виступає визначальним чинником суспільного розвитку.

Продуктивні сили розглядаються як динамічний компонент способу виробництва, що забезпечує техніко-технологічний прогрес і формує передумови трансформації виробничих відносин. Виробничі

відносини, у свою чергу, визначають соціально-економічні форми організації виробництва та розподілу результатів праці. Між цими складовими існує діалектичний взаємозв'язок: продуктивні сили стимулюють зміну виробничих відносин, а останні можуть або сприяти їх розвитку, або гальмувати його.

Оскільки продуктивні сили мають вищу динаміку розвитку, з часом виникає суперечність між їх новим рівнем і застарілими формами виробничих відносин. Подолання цієї суперечності передбачає трансформацію соціально-економічної структури суспільства та формування нової формації. Такий процес відображає дію загальної закономірності відповідності виробничих відносин рівню та характеру розвитку продуктивних сил.

У межах формаційного підходу історично виокремлюють такі типи соціально-економічних формацій: первісну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну та соціалістичну. Кожна з них характеризується специфічною системою власності, організацією праці та механізмами привласнення результатів виробництва.

Цивілізаційний підхід акцентує увагу на культурно-історичних особливостях розвитку суспільства та визначальній ролі домінуючого об'єкта власності, який відображає характер взаємодії людини з природним середовищем і рівень розвитку продуктивних сил. Згідно з цією концепцією, зміна типів цивілізацій пов'язана з трансформацією базових ресурсів і форм їх привласнення.

На доцивілізаційних етапах ключовими об'єктами власності були природні ресурси, насамперед земля та природні багатства, які безпосередньо забезпечували існування людини. У межах аграрної цивілізації земля зберігала статус основного ресурсу, проте зростання продуктивності праці поступово трансформувало її із колективної основи існування у засіб виробничої діяльності.

У період індустріальної цивілізації домінуючим об'єктом власності стали створені людиною засоби виробництва, передусім знаряддя праці та промисловий капітал. Висока концентрація виробничих ресурсів зумовила відокремлення праці від власності, що сприяло формуванню капіталу як системоутворювального елементу економічних відносин індустріального суспільства.

Подальший розвиток, пов'язаний із переходом до постіндустріальної та інформаційної цивілізації, супроводжується зростанням ролі знань, інформації та інтелектуального капіталу як

провідних об’єктів власності. Це зумовлює трансформацію традиційних форм привласнення та переосмислення механізмів взаємодії між працею, власністю та технологіями.

Таким чином, формаційний і цивілізаційний підходи по-різному інтерпретують логіку історичного розвитку, проте обидва підкреслюють визначальну роль продуктивних сил і відносин власності у формуванні економічних систем та їх еволюції. У межах постіндустріальної трансформації економіки формуються якісно нові характеристики виробничої структури та відносин власності. Під впливом сучасної **технологічної революції,** що охоплює цифровізацію, автоматизацію, розвиток штучного інтелекту та глобальних інформаційних мереж, змінюється природа ключових економічних ресурсів.

Домінуючим об’єктом власності поступово стає інформація, знання та інтелектуальний продукт, які виступають результатом переважно інтелектуальної праці. На відміну від матеріальних засобів виробництва індустріальної епохи, інформаційні ресурси характеризуються відтворюваністю без втрати змісту, високою мобільністю та здатністю до мережевого поширення. Це зумовлює трансформацію механізмів привласнення, захисту прав власності та розподілу доходів.

У постіндустріальній економіці зростає роль нематеріальних активів, зокрема інтелектуальної власності, програмного забезпечення, баз даних, брендів та інноваційних розробок. Відповідно, відбувається зміщення акценту з володіння фізичними ресурсами на контроль над знаннями, технологіями та інформаційними потоками.

Таким чином, розвиток сучасної технологічної революції формує нову конфігурацію економічної системи, у якій інформація та інтелектуальний капітал стають ключовими чинниками створення вартості, конкурентоспроможності та економічного зростання.

2.3. Типи економічних систем. Особливості розвитку перехідних економік

У процесі тривалого історичного розвитку людство сформувало різноманітні типи економічних систем, які відрізняються за структурою власності, механізмами координації господарської діяльності та характером взаємодії між економічними суб’єктами. У сучасній

економічній теорії найбільш поширеною є класифікація економічних систем за двома ключовими критеріями: формою власності на засоби виробництва та способом координації й управління економічними процесами.

Відповідно до цих ознак виокремлюють традиційну, ринкову, командно-адміністративну, змішану економічні системи, а також перехідну економіку як особливий стан трансформації від однієї системної моделі до іншої.

Традиційна економічна система історично передувала сучасним формам господарювання і зберігає окремі риси у країнах з низьким рівнем соціально-економічного розвитку. Вона характеризується переважанням натуральних форм виробництва, багатоукладністю, низьким рівнем технологічного забезпечення, значною часткою ручної праці та слабкою інституційною інфраструктурою. Господарська поведінка визначається усталеними традиціями, звичаями, релігійними нормами та соціальною стратифікацією. Обмеженість капіталу, технологій і доступу до ринків зумовлює структурну залежність таких економік від зовнішніх ресурсів і міжнародних фінансових потоків.

Ринкова економічна система ґрунтується на домінуванні приватної власності та свободі економічного вибору. Координація господарської діяльності здійснюється через механізм попиту і пропозиції, конкуренцію та систему цін. У межах класичної моделі вільної конкуренції ринок виступає основним регулятором розподілу ресурсів і формування доходів, а державне втручання обмежується забезпеченням прав власності та правової інфраструктури. Мотиваційною основою економічної поведінки є реалізація приватного інтересу, який через ринкові механізми інтегрується у суспільний результат. Така модель була характерною для ранніх етапів розвитку капіталізму і зазнала суттєвих трансформацій у XX столітті.

Командно-адміністративна система функціонує на основі домінування державної власності та централізованого планування. Розподіл ресурсів, визначення обсягів виробництва і ціноутворення здійснюються адміністративними методами. Для цієї моделі характерними є обмеження конкуренції, відсутність повноцінних товарно-грошових відносин, жорстка вертикальна структура управління. Хоча система забезпечувала певний рівень соціальних гарантій, її інституційна жорсткість і низька адаптивність до

інноваційних змін зумовили структурні диспропорції та кризові явища, що в підсумку спричинили її трансформацію.

Змішана економічна система є домінуючою моделлю сучасних розвинутих країн. Вона поєднує ринкові механізми саморегулювання з активною роллю держави у сфері макроекономічної стабілізації, соціального захисту та стратегічного розвитку. У такій системі співіснують різні форми власності, функціонує розгалужена інфраструктура ринку, а державне регулювання доповнює ринкову координацію. Значна увага приділяється розвитку людського капіталу, соціальному забезпеченню та інституційній стабільності.

Перехідна економіка характеризує стан системної трансформації, що супроводжується інституційною невизначеністю, структурною перебудовою та високим рівнем економічних ризиків. Такий стан притаманний країнам, які здійснюють перехід від централізовано-планової до ринкової моделі або модернізують існуючу систему.

Ключовими інструментами трансформації у постсоціалістичних країнах стали роздержавлення та приватизація. Роздержавлення охоплює комплекс заходів, спрямованих на скорочення прямої участі держави в управлінні господарською діяльністю, демонополізацію економіки та формування конкурентного середовища. Його сутність полягає у передачі управлінських функцій на рівень підприємств, розвитку горизонтальних зв'язків між економічними суб'єктами та створенні багатоукладної структури господарювання.

Приватизація є складовою процесу роздержавлення і передбачає передачу державних активів у приватну власність фізичних та юридичних осіб. Її стратегічними завданнями є підвищення ефективності використання ресурсів, формування ринку капіталу, стимулювання інвестиційної активності та створення конкурентного середовища.

В Україні інституційні засади приватизації були закладені на початку 1990-х років через ухвалення відповідних концептуальних і програмних документів. Процес трансформації відносин власності проходив кілька етапів, включаючи початкову приватизацію, масове роздержавлення, грошову приватизацію та подальші структурні реформи. У результаті було сформовано недержавний сектор економіки та ліквідовано державну монополію на більшість засобів виробництва.

Разом з тим, трансформаційний процес супроводжувався інституційними дисбалансами, недосконалістю регуляторних механізмів та проблемами прозорості. Сучасний етап розвитку економічної системи України пов'язаний із необхідністю зміцнення прав власності, підвищення довіри до інститутів, удосконалення корпоративного управління та завершення структурної модернізації економіки.

Таким чином, еволюція економічних систем відображає зміну інституційних механізмів координації, трансформацію форм власності та адаптацію суспільства до нових технологічних і соціально-економічних умов.

2.4. Власність у системі економічних відносин

Проблематика **власності** посідає центральне місце в економічній теорії, оскільки саме відносини власності визначають структурну конфігурацію економіки, характер розподілу ресурсів і доходів, а також інституційні засади політичної системи. Панівні форми власності формують базову архітектуру економічного устрою, зумовлюючи способи організації виробництва, механізми координації та моделі соціальної стратифікації. У теоретичному вимірі категорія власності є складною та багаторівневою, а її емпіричні прояви набувають різноманітних форм, що ускладнює її однозначну інтерпретацію.

Історично уявлення про власність зазнавали суттєвої еволюції. У ранніх концепціях вона трактувалася переважно як відношення людини до речі. Надалі у філософських і економічних теоріях відбулося переосмислення її змісту: власність почали розглядати як форму соціального зв'язку, що опосередковує процес привласнення та розподілу ресурсів. Сучасна економічна наука виходить із того, що речі самі по собі не становлять власності; вони набувають цього статусу лише в межах суспільних відносин, де визначається, хто, на яких підставах і в яких межах здійснює контроль над ними.

Отже, **соціально-економічна сутність власності** розкривається не у відносинах типу «людина – річ», а у системі взаємодії «людина – людина» з приводу володіння, використання та розпорядження ресурсами. Власність є формою інституціоналізованого привласнення, що відображає розподіл економічної влади та доступу до результатів суспільного виробництва.

Як багатовимірна категорія власність охоплює економічний, правовий, соціальний, політичний і психологічний аспекти. В економічному значенні вона виражає відносини між суб'єктами щодо привласнення об'єктів власності, насамперед засобів виробництва та створених благ. Саме спосіб привласнення визначає характер економічної системи, її соціальну структуру та механізми розподілу доходів.

Привласнення є процесом поєднання суб'єкта та об'єкта, у межах якого встановлюється контроль над ресурсом і визначаються права на його використання. Воно охоплює всі фази відтворювального циклу, проте вихідною сферою є виробництво, де створюється економічна вартість. Той, хто контролює засоби виробництва, як правило, визначає умови привласнення результатів праці. Антиподом привласнення виступає відчуження – процес втрати або обмеження прав володіння, користування чи розпорядження об'єктом.

Об'єктами власності є матеріальні та нематеріальні блага, які можуть бути предметом привласнення або передачі: засоби виробництва, природні ресурси, нерухомість, фінансові активи, інтелектуальна власність, інформаційні ресурси, культурні цінності, а також робоча сила як специфічний ресурс сучасної економіки.

Суб'єктами власності виступають фізичні особи, юридичні особи, держава та органи місцевого самоврядування, а також наднаціональні утворення. Вони є носіями прав та обов'язків щодо відповідних об'єктів.

У правовому аспекті власність означає нормативно закріплену систему правомочностей щодо володіння, користування і розпорядження майном. Класична триада прав, сформована ще у римському праві, включає право володіння як фактичний контроль над ресурсом, право користування як можливість отримання його корисних властивостей та право розпорядження як здатність визначати юридичну долю об'єкта.

Сучасна теорія прав власності значно розширює цей перелік, розглядаючи власність як «пучок прав», що охоплює контроль, управління, отримання доходу, захист від експропріації, передачу у спадщину, відповідальність за зобов'язаннями та інші правомочності. Такий підхід дозволяє точніше аналізувати розподіл економічних стимулів, ефективність інституцій і механізми функціонування ринків.

Соціальний вимір власності пов'язаний із формуванням соціальних груп і класів залежно від доступу до ресурсів та участі у розподілі національного доходу. Політичний аспект відображає вплив концентрації власності на процес ухвалення рішень і формування державної політики. Психологічний аспект характеризує ставлення індивіда до об'єкта власності та ступінь його ідентифікації з результатами праці.

Однією з найскладніших теоретичних проблем залишається класифікація форм власності, що змінюються відповідно до трансформації економічних систем, розвитку технологій та інституційних механізмів. У сучасних умовах поряд із приватною, державною та колективною формами дедалі більшого значення набувають корпоративна, змішана, муніципальна, а також форми інтелектуальної та цифрової власності, що відображають нову структуру постіндустріальної економіки.

У науковій літературі класифікація форм власності зазвичай здійснюється у двох методологічних площинах, які відрізняються логікою аналізу та дослідницькими завданнями. Перший підхід є **вертикально історичним** і спрямований на реконструкцію еволюції власності в межах тривалих соціально економічних трансформацій. Другий підхід є **горизонтально структурним** і використовується для опису та систематизації форм власності, які співіснують у межах конкретної економічної системи на певному етапі її розвитку.

Вертикально історичний підхід інтерпретує власність як інституційну форму привласнення, що змінюється відповідно до розвитку продуктивних сил, технологічної бази, організації праці та механізмів розподілу. Кожному історичному етапу відповідає домінуючий режим власності, який фіксує, хто концентрує основні права контролю над ресурсами, яким є характер доступу до засобів виробництва та як організоване привласнення результатів виробничої діяльності.

Історично ранні форми власності були переважно колективними, оскільки обмеженість продуктивності та висока залежність від природного середовища зумовлювали спільне добування і споживання засобів існування. Такі форми існували як племінні та общинні різновиди суспільної власності. Подальше зростання продуктивності праці, ускладнення господарських процесів і поява стійких надлишків

сприяли формуванню приватної власності як провідної інституційної форми контролю над ресурсами.

У межах **вертикально історичної** логіки суспільна і приватна власність проявлялися у конкретних соціально економічних формах, пов'язаних із домінуючим способом виробництва. Для ранніх общинних систем було характерним відносно рівний доступ членів спільноти до базових об'єктів, насамперед до землі, а також до результатів колективної праці. За рабовласницьких порядків відбувалася максимальна концентрація прав власності у власника не лише на засоби виробництва та продукт, але й на працівника як на підлеглий ресурс. За феодалізму ключовим об'єктом привласнення залишалася земля, при цьому права власника на виробника мали обмежений характер, але зберігали юридичну і соціальну залежність селянина. Капіталістична модель власності вирізняється тим, що власність концентрується на засобах виробництва і результатах діяльності, тоді як найманий працівник юридично є вільним, але економічно залежним через відсутність контролю над виробничими ресурсами. Таким чином, формальна рівність прав у правовому полі не усуває асиметрії у розподілі економічної влади, оскільки остання визначається структурою власності.

Спроби адміністративного усунення приватної власності та її заміни узагальненою державною формою в окремих країнах призвели до деформації стимулів, зниження інноваційної спроможності та послаблення механізмів відповідальності за результати використання ресурсів. У підсумку це стало одним із чинників системної нестійкості таких моделей і їх подальшої трансформації.

Горизонтально структурний підхід фокусується на типології форм власності, які одночасно функціонують у межах сучасної економіки. Критеріями такої класифікації виступають рівень розвитку продуктивних сил, спосіб поєднання працівника із засобами виробництва, обсяг правомочностей щодо контролю, управління та отримання доходу, а також інституційні правила розподілу результатів економічної діяльності.

Приватна власність означає режим, за якого виключні права володіння, користування, розпорядження та отримання доходу належать приватній особі або приватній організації. У межах приватної власності розрізняють індивідуально трудові форми, сімейні форми,

підприємництво з використанням найманої праці, партнерські конструкції та корпоративні моделі.

Індивідуально трудова форма передбачає поєднання в одному суб'єкті як власника засобів, так і носія праці. Сімейна форма виникає тоді, коли до виробничого процесу системно залучаються члени сім'ї. У разі використання найманої праці приватна власність набуває підприємницького характеру з розмежуванням функцій власності та виконання виробничих завдань.

Партнерська власність формується через об'єднання ресурсів кількох учасників для спільної діяльності з фіксацією часток і розподілом прав та відповідальності. Корпоративна, або акціонерна, власність пов'язана з мобілізацією капіталу через випуск цінних паперів і створює специфічний розподіл прав, за якого реальний контроль над управлінням концентрується у власників значних пакетів, тоді як дрібні акціонери часто реалізують переважно дохідні, а не управлінські правомочності. Така форма поєднує риси приватного привласнення з елементами колективного фінансування.

Колективна власність відображає привласнення ресурсів групою осіб або організацій і може бути трудовою або нетрудовою залежно від того, чи ґрунтується дохід переважно на праці учасників, чи на використанні найманої праці при виконанні власниками управлінських і контрольних функцій. До колективних форм належать власність трудових колективів, кооперативна власність, а також власність громадських, релігійних і культурних організацій. Кооперативна власність вирізняється поєднанням добровільного членства, пайового внеску, участі в управлінні та розподілу доходів з урахуванням внеску і трудової участі.

Державна власність визначається як режим, за якого ключові правомочності щодо управління і розпорядження здійснюються через інститути державної влади. Вона історично виникає разом із державою і охоплює об'єкти, необхідні для реалізації економічних, соціальних і безпекових функцій. У сучасних умовах державна власність поділяється на загальнодержавну та муніципальну. Загальнодержавна власність охоплює ресурси і системи, що мають стратегічне значення, тоді як муніципальна концентрується на об'єктах місцевої інфраструктури та послуг.

Змішана власність поєднує різні типи власності в єдиній організаційній або інвестиційній структурі, включаючи участь

іноземних суб'єктів. Вона реалізується через комбіновані організаційні форми, де окремі учасники делегують частину прав управління спільному центру координації без повної втрати базових характеристик власності.

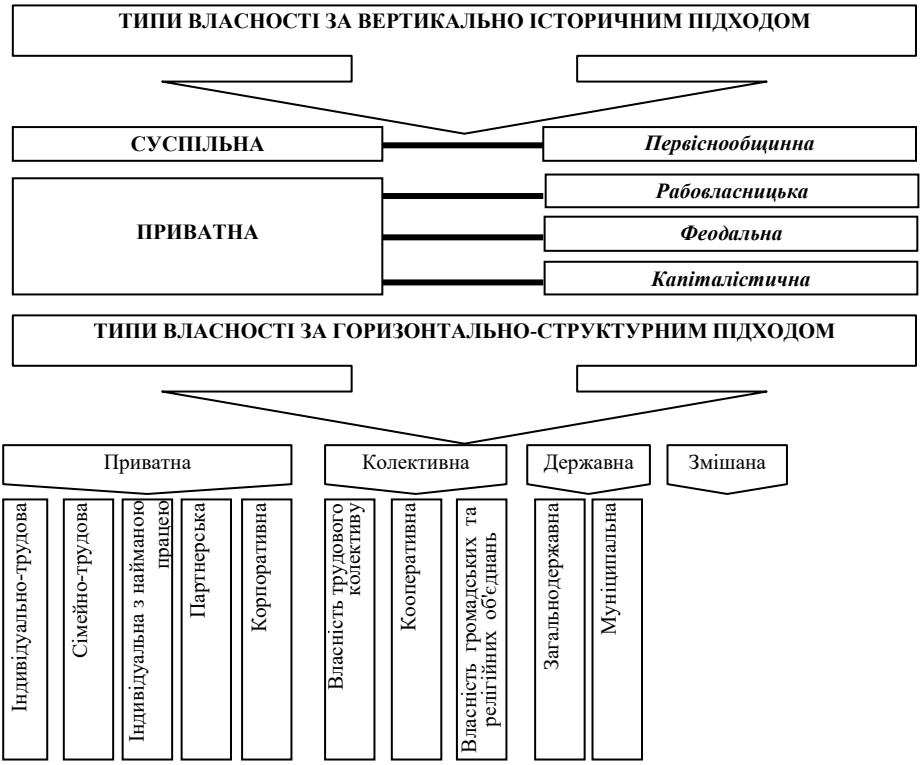

ВЛАСНІСТЬ

- засоби виробництва в усіх галузях народного господарства
- нерухомість (будинки і споруди, багаторічні насадження)
- природні ресурси (земля, її надра, ліси, води)
- предмети особистого споживання та домашнього вжитку
- гроші, цінні папери, дорогоцінні метали та вироби з них
- культурні та історичні цінності
- інтелектуальна власність (інформаційні ресурси та продукти)
- робоча сила

Сучасні розвинуті економіки, що перебувають на етапі постіндустріального розвитку, демонструють посилення плюралізму форм власності та ускладнення їх комбінацій. До системних тенденцій належать розширення корпоративного сектору, поширення змішаних конструкцій, посилення соціалізації і демократизації окремих елементів власності через участь працівників у капіталі та доходах, інтернаціоналізація власності під впливом глобального поділу праці, а також зміна структури об'єктів привласнення. Пріоритетного значення набувають знання, інформаційні ресурси, цифрові продукти, технології, висококваліфікована праця та нематеріальні активи, що відображає перехід до економіки, де ключовим фактором створення вартості стають інтелектуальні та інноваційні компоненти.

2.5. Результати інтелектуальної діяльності як специфічні об'єкти власності

Однією з найбільш показових трансформацій економіки кінця XX століття стало стрімке зростання ролі інтелектуальної власності як системоутворювального ресурсу постіндустріального розвитку. Цей процес відбувався паралельно з цифровізацією, глобалізацією ринків і зміною структури створення вартості, у межах якої дедалі більшої ваги набували знання, інформація, технологічні рішення та творчий продукт.

Інтелектуальна власність у широкому трактуванні охоплює сукупність прав, закріплених законом, на результати інтелектуальної діяльності у виробничій, науковій, літературній та художній сферах. Інтелектуальна діяльність має творчий характер, а творчість у цьому контексті розуміється як цілеспрямована розумова робота, що продукує якісно новий результат, який відзначається оригінальністю, унікальністю та неповторністю. У структурі творчості традиційно розрізняють художній і технічний виміри. Художня творчість формує культурний та світоглядний простір суспільства, тоді як технічна творчість безпосередньо впливає на технологічний рівень виробництва, підвищує продуктивність, ефективність і конкурентоспроможність товарів та послуг.

Специфіка інтелектуальної власності зумовлена її **нематеріальною природою**. На відміну від речових активів, вона характеризується високою відтворюваністю, здатністю до швидкого тиражування та складністю фізичного контролю. Передача інформації

або знання, наприклад у процесі спілкування, фактично означає появу того самого змісту в іншого суб'єкта без втрати його у первинного носія. Це створює принципово інші умови обміну, збереження та захисту прав, оскільки відтворення нематеріального результату часто є технічно простішим, ніж забезпечення виключності доступу до нього.

Правовий режим інтелектуальної власності має подвійний характер. По-перше, він включає **майнові права**, які надають правовласнику можливість використовувати результат творчої діяльності, дозволяти або забороняти його використання іншими особами, а також передавати ці права на договірних засадах. По-друге, він включає **особисті немайнові права** автора або творця, що фіксують зв'язок особи з результатом творчості. Майнові права можуть відчужуватися і передаватися повністю або частково, тоді як особисті немайнові права за своєю природою є невіддільними від творця і, як правило, не підлягають передачі. У підсумку право інтелектуальної власності функціонує як поєднання майнового компонента, що забезпечує економічну реалізацію результату, і немайнового компонента, що гарантує авторську ідентифікацію та охорону творчої цілісності.

Майнові права інтелектуальної власності зазвичай обмежуються строком дії, територією застосування та умовами, визначеними законом. Особисті немайнові права здебільшого мають тривалий, а в багатьох випадках безстроковий характер, якщо інше не встановлено нормативно.

У правовій системі України до об'єктів інтелектуальної власності належать кілька взаємопов'язаних груп.

Перша група охоплює об'єкти авторського права, до яких належать твори літератури, мистецтва, музичні, драматичні, хореографічні та аудіовізуальні твори, твори образотворчого та прикладного мистецтва, архітектури й фотографії, а також переклади, аранжування та інші похідні твори. До цієї ж групи відносять комп'ютерні програми як системи інструкцій, придатних для виконання комп'ютером, і бази даних як упорядковані сукупності матеріалів або інформації, структура яких є результатом творчої діяльності.

Друга група включає об'єкти суміжних прав, що охоплюють виконання творів, фонограми і відеограми, а також програми організацій мовлення. У цій сфері правова охорона спрямована на

захист результатів виконавської діяльності, виробництва записів та організації розповсюдження контенту.

Третя група об'єднує об'єкти науково технічної інформації та промислової власності. До неї належать науково технічна документація, наукові відкриття, раціоналізаторські пропозиції, селекційні досягнення, винаходи, корисні моделі, промислові зразки, топографії інтегральних мікросхем, а також комерційні секрети як інформація, що має економічну цінність через її невідомість третім особам та обмежений доступ. У цій групі важливим є зв'язок між правовою охороною і можливістю комерціалізації результатів інноваційної діяльності.

Четверта група охоплює засоби індивідуалізації, тобто правові інструменти, що забезпечують розрізнення товарів, послуг і суб'єктів господарювання. До них належать знаки для товарів і послуг, зазначення походження товарів та фірмові найменування.

Суб'єктом права інтелектуальної власності визнається особа, яка є носієм особистих немайнових та або майнових прав на відповідний об'єкт. У національному правовому полі такими суб'єктами є, по-перше, творці результату інтелектуальної діяльності, зокрема автори, виконавці, винахідники. По-друге, це інші особи, які набувають відповідні права на підставі договору, заповіту або закону.

Класифікація суб'єктів інтелектуальної власності здійснюється за критерієм підстав набуття права, тобто юридичного факту, з якого виникає правовий статус. До першої групи належать суб'єкти, які набули права внаслідок створення об'єкта або його державної реєстрації у випадках, коли така реєстрація є необхідною. До другої групи належать особи та організації, включаючи державу в особі уповноважених органів, які набули права за договором або на підставі закону, зокрема через спадкування. Договірне набуття прав, як правило, пов'язане зі стадією комерціалізації, коли результат творчості перетворюється на економічний актив через ліцензування, відчуження або інші правові конструкції.

Таким чином, інтелектуальна власність у сучасній економіці є не лише правовим інститутом охорони творчих результатів, але й ключовим механізмом перетворення знань та інформації на джерело вартості, інновацій та довгострокової конкурентоспроможності.

ТРЕНІНГ-КУРС

Основні поняття

Економічна система. Продуктивні сили. Економічні відносини. Господарський механізм. Типи економічних систем. Традиційна економічна система. Ринкова економічна система. Командно-адміністративна система. Змішана економічна система. Перехідна економічна система. Роздержавлення. Приватизація. Власність. Об'єкти власності. Суб'єкти власності. Право власності. Тріада власності. Форми власності. Інтелектуальна власність.

Теми рефератів

1. Трансформація відносин власності в Україні в умовах воєнної економіки та післявоєнного відновлення.
2. Інституційні засади функціонування ринку землі в Україні: економічні ефекти та соціальні ризики.
3. Державна, корпоративна та муніципальна власність у стратегічних секторах економіки: моделі управління та ефективність.
4. Цифровізація та нові форми привласнення: платформи, дані та цифрові активи як об'єкти власності.
5. Інтелектуальна власність як фактор інноваційного розвитку та інтеграції України до європейського економічного простору.
6. Концентрація власності та економічна влада: вплив на конкурентне середовище.
7. Публічно-приватне партнерство як механізм поєднання різних форм власності.
8. Соціалізація власності у постіндустріальній економіці: участь працівників у капіталі та управлінні.
9. Реформування системи захисту прав інтелектуальної власності в Україні в контексті міжнародних зобов'язань.
10. Еволюція корпоративної власності: від акціонерної моделі до глобальних транснаціональних структур**.**

Теми доповідей

1. Власність як інститут економічної координації: сучасні теоретичні підходи.

2. Роль держави у формуванні структури власності в умовах структурних криз.
3. Постсоціалістична трансформація: альтернативні моделі реформування відносин власності.
4. Глобалізація та інтернаціоналізація власності: нові виклики для національних економік.
5. Інтелектуальний капітал як домінуючий ресурс постіндустріальної економіки.
6. Економічна безпека держави та контроль над стратегічними активами.
7. Економіка знань і правовий режим цифрових продуктів.
8. Взаємодія форм власності в межах змішаної економічної системи.
9. Корпоративне управління як механізм реалізації прав власності.
10. Приватизація та реприватизація: економічні наслідки та інституційні ризики.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які системоутворювальні ознаки визначають економічну систему як цілісність?
2. Яким чином структура власності впливає на механізм розподілу ресурсів?
3. Порівняйте формаційний та цивілізаційний підходи до періодизації розвитку суспільства.
4. У чому полягає інституційна специфіка традиційних економічних систем?
5. Які механізми забезпечують координацію в умовах ринкової економіки?
6. Які фактори зумовили кризу командно-адміністративної моделі господарювання?
7. Чому змішана економіка вважається домінуючою моделлю сучасного розвитку?
8. У чому полягають економічні та правові відмінності між роздержавленням і приватизацією?
9. Як змінювалося трактування категорії «власність» у класичній, марксистській та інституційній теоріях?

10. У чому полягає різниця між економічною та юридичною інтерпретацією власності?
11. Які правомочності утворюють сучасну модель «пучка прав» власності?
12. Яким чином об’єкти цифрової економіки трансформують традиційні уявлення про власність?
13. Які економічні стимули закладені у приватній формі власності?
14. Які організаційні переваги та обмеження має колективна форма власності?
15. У чому полягає економічна роль державної власності в стратегічних секторах?
16. Які особливості має правовий режим інтелектуальної власності порівняно з речовою власністю?
17. Як інтелектуальна власність впливає на інноваційний розвиток національної економіки?
18. У чому полягають ризики надмірної концентрації власності для конкурентного середовища?
19. Як глобалізація змінює структуру та географію власності?
20. Які сучасні виклики постають перед системою захисту прав інтелектуальної власності?

Література:

1. Базилевич В. Д. Економічна теорія: Політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. 8-ме вид., перероб. і допов. Київ : Знання, 2014. 710 с.
2. Мочерний С. В., Мочерна Я. С. Політична економія : навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Знання, 2016. 684 с.
3. Рибалкін В. О. Теорія власності : монографія. Київ : Логос, 2012. 352 с.
4. Ходаківський Є. І., Якобчук В. П., Литвинчук І. Л. Інтелектуальна власність: економіко-правові аспекти : підручник. 4-те вид., перероб. і допов. Київ : Центр учбової літератури, 2017. 512 с.
5. Жаров В. О. Захист прав інтелектуальної власності в Україні : навч. посіб. 3-тє вид., перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 416 с.
6. Чухно А. А., Леоненко П. М., Юхименко П. І. Інституціонально-інформаційна економіка : підручник. Київ : Знання, 2014. 687 с.

7. Гриценко А. А. Економічна теорія : сучасний дискурс : монографія. Київ : НАН України, 2018. 520 с.
8. Геєць В. М. Інституційна трансформація економіки України : монографія. Київ : НАН України, 2015. 648 с.
9. Дзера О. В., Кузнєцова Н. С. Право інтелектуальної власності : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 560 с.
10. Право інтелектуальної власності : підручник / за ред. О. А. Підопригори. Київ : Юрінком Інтер, 2022. 624 с.
11. World Intellectual Property Organization. World Intellectual Property Indicators 2023. Geneva : WIPO, 2023. 196 p.
12. World Intellectual Property Organization. WIPO Intellectual Property Handbook. Geneva : WIPO, 2022. 520 p.
13. Економічна теорія : підручник / за заг. ред. Якобчук В. П. Київ : Ліра-К, 2020. 450 с.

Тести

1. Яке визначення найбільш повно відображає сутність економічної системи?

А. Інституційно організована сукупність економічних відносин, форм власності, механізмів координації та розподілу ресурсів у суспільстві.

Б. Сукупність підприємств і домогосподарств країни.

В. Система фінансових потоків у державі.

Г. Процес виробництва матеріальних благ.

2.Який елемент не належить до структурних компонентів економічної системи?

А. Продуктивні сили.

Б. Економічні відносини.

В. Господарський механізм.

Г. Кліматичні умови.

3.Що є визначальною ознакою ринкової економічної системи?

А. Централізоване директивне планування.

Б. Панування натурального виробництва.

В. Приватна власність і конкуренція як механізм координації.

Г. Повна відсутність держави.

4.Власність як економічна категорія означає:
А. Юридично оформлене володіння майном.
Б. Відносини між людьми з приводу привласнення ресурсів і результатів виробництва.
В. Фізичне утримання об'єкта.
Г. Облік майна підприємства.

5.Що входить до сучасної концепції «пучка прав» власності?
А. Лише право користування.
Б. Право володіння, користування, розпорядження та отримання доходу.
В. Тільки право спадкування.
Г. Право на участь у виборах.

6.Яка ознака найбільш характерна для змішаної економіки?
А. Домінування державної власності.
Б. Поєднання ринкового саморегулювання та державного втручання.
В. Повна відмова від конкуренції.
Г. Натуральний характер господарства.

7.Що є ключовою передумовою виникнення приватної власності?
А. Зниження рівня продуктивності праці.
Б. Поява надлишкового продукту і розвиток поділу праці.
В. Скорочення обсягів виробництва.
Г. Ліквідація держави.

8.Що є характерною рисою командно-адміністративної системи?
А. Вільне ціноутворення.
Б. Жорстке централізоване планування.
В. Розвинена конкуренція.
Г. Пріоритет малого бізнесу.

9.Роздержавлення означає:
А. Ліквідацію всієї державної власності.
Б. Зменшення ролі держави як безпосереднього суб'єкта господарювання.
В. Заборону приватного підприємництва.
Г. Передачу власності виключно іноземним інвесторам.

10.Приватизація – це:
А. Передача державної власності у приватну на законних підставах.
Б. Встановлення державного контролю над підприємствами.
В. Об'єднання підприємств у холдинг.
Г. Передача майна в оренду.

11.Що характеризує перехідну економіку?
А. Стабільність інституційної структури.
Б. Одночасне функціонування старих і нових економічних інститутів.
В. Повна відсутність державного регулювання.
Г. Переважання натурального виробництва.

12.Який об'єкт належить до інтелектуальної власності?
А. Земельна ділянка.
Б. Будівля підприємства.
В. Комп'ютерна програма.
Г. Сировинні ресурси.

13.Особисті немайнові права автора:
А. Можуть бути повністю відчужені іншій особі.
Б. Є невіддільними від особи творця.
В. Обмежуються строком дії патенту.
Г. Належать лише державі.

14.Яка з наведених характеристик притаманна корпоративній власності?
А. Власник один і несе повну відповідальність.
Б. Власність формується шляхом емісії акцій.
В. Заснована виключно на державному фінансуванні.
Г. Не передбачає розподілу прибутку.

15.Що є основним фактором різноманітності форм власності в сучасній економіці?
А. Різний рівень розвитку технологій та масштабів виробництва.
Б. Відсутність законодавства.
В. Повна рівність доходів.
Г. Заборона конкуренції.

16.Фундаментальні економічні питання «що, як і для кого виробляти» виникають:
А. Лише у кризових економіках.
Б. Тільки у країнах з ринковою системою.
В. У будь-якій економічній системі в умовах обмеженості ресурсів.
Г. Лише у плановій економіці.

17.Який чинник визначає ефективність реалізації прав власності?
А. Рівень інституційного захисту та правового забезпечення.
Б. Кількість природних ресурсів.
В. Географічне положення країни.
Г. Чисельність населення.

18.Що є головною особливістю інтелектуальної власності як економічного ресурсу?
А. Невідтворюваність.
Б. Матеріальна обмеженість.
В. Нематеріальний характер і можливість багаторазового використання.
Г. Неможливість комерціалізації.

19.Державна власність у сучасній економіці виконує насамперед функцію:
А. Усунення конкуренції.
Б. Забезпечення стратегічних і соціально значущих потреб суспільства.
В. Повної централізації доходів.
Г. Обмеження інновацій.

Вправи

Вправа 1. Співавторство та доопрацювання твору після смерті автора
Львівське видавництво «Галицька книга» уклало з автором Сидоренком О.М. договір на видання наукової монографії. Після подання рукопису видавництво запропонувало внести істотні зміни до структури та доповнити окремі розділи. Автор розпочав доопрацювання, але помер, не завершивши роботу. За згодою спадкоємців видавництво доручило

своєму науковому редактору завершити текст, доповнивши його новими аналітичними матеріалами та статистичними даними.

1. Чи виникає у редактора право співавторства?
2. Кого слід вважати автором опублікованої монографії?
3. Які майнові та немайнові права переходять у спадок?
4. Чи можуть спадкоємці заперечувати проти змін, внесених редактором?

Вправа 2. Передання прав одним із співавторів

Двоє науковців – Ковальчук Л.П. та Марченко І.В. – створили підручник і передали виключні майнові права видавництву «Освіта-Плюс» строком на 5 років. Через три роки Марченко І.В. уклав окремий договір з іншим видавництвом про підготовку електронної версії цього ж підручника без згоди співавтора та первісного видавця.

1. Чи мав право один із співавторів самостійно розпоряджатися твором?
2. Які права були порушені?
3. Які способи захисту можуть застосувати інші сторони?

Вправа 3. Незаконне використання цифрового контенту

Онлайн-платформа розмістила у відкритому доступі відеокурс з економіки, створений викладачем університету на замовлення закладу освіти. Відеоматеріали були записані в університетській студії, а фінансування здійснювалося за рахунок грантових коштів. Автор не давав дозволу на безоплатне поширення курсу.

1. Чи є цей курс службовим твором?
2. Хто є суб’єктом майнових прав?
3. Які саме права порушено у разі незаконного розміщення?
4. Хто має право вимагати припинення порушення?

Вправа 4. Службовий винахід і право на патент

Інженер ІТ-компанії під час виконання трудових обов’язків створив новий алгоритм обробки великих масивів даних. У трудовому договорі передбачено, що права на службові об’єкти інтелектуальної власності належать роботодавцю. Роботодавець протягом чотирьох місяців не подав заявку на реєстрацію прав. Інженер подав заявку самостійно.

1. Чи мав працівник право подати заявку?
2. Кому належать майнові права на службовий винахід?
3. Чи має працівник право на винагороду?
4. Які наслідки можливі у разі спору?

Вправа 5. Територіальний принцип охорони патенту

Українська компанія отримала патент в Україні на промисловий зразок упаковки. Через рік вона виявила аналогічну упаковку імпортного товару, виготовленого в Німеччині, де відповідний об’єкт також запатентований іншою особою.

1. Чи поширюється дія українського патенту за межі України?
2. Чи має імпортер право продавати товар в Україні?
3. Яке значення має принцип територіальності патентного права?
4. Які кроки може вжити український правовласник?

Вправа 6. Плагіат у науковій статті

Аспірант опублікував статтю, значна частина якої дослівно відтворює фрагменти дисертації іншого дослідника без посилань. При цьому авторство статті вказане лише на ім’я аспіранта.

1. Які права порушено?
2. Чи має значення, що дисертація перебувала у відкритому доступі?
3. Які можливі правові та академічні наслідки?

Вправа 7. Використання торговельної марки

Підприємець зареєстрував торговельну марку для виробництва одягу. Інша компанія почала використовувати подібне позначення для аксесуарів, стверджуючи, що це інший клас товарів.

1. Чи є таке використання порушенням?
2. Від чого залежить обсяг правової охорони торговельної марки?
3. Які способи захисту може застосувати власник марки?

Тема 3.Суспільне виробництво: фактори, результати, ефективність. Управління ресурсним потенціалом суспільства для реалізації Цілей сталого розвитку.

3.1. Суть та структура суспільного виробництва.
3.2. Основні фактори суспільного виробництва.
3.3. Результат суспільного виробництва. Суспільний продукт.
3.4. Ефективність суспільного виробництва.
3.5. Проблеми управління ресурсним потенціалом суспільства в контексті Цілей сталого розвитку.

3.1. Суть та структура суспільного виробництва

Теорія виробництва займає провідне місце у системі сучасних економічних досліджень, поєднуючи фундаментальний аналіз із прикладними аспектами функціонування господарських систем. У науковій літературі виробництво трактується як цілеспрямований процес поєднання та використання робочої сили, засобів виробництва, природних, матеріальних і фінансових ресурсів з метою створення товарів, надання послуг або виконання робіт, що мають споживчу цінність і можуть бути реалізовані на ринку.

В економічній теорії **виробництво** розглядається передусім як економічна категорія, що відображає сукупність соціально-економічних, організаційно-економічних і техніко-економічних відносин, які виникають у процесі взаємодії факторів виробництва. У вузькому значенні виробництво визначається як процес перетворення елементів природи відповідно до потреб людини, тобто як безпосереднє створення матеріальних і нематеріальних благ для задоволення індивідуальних і суспільних потреб.

Взаємодія людини з природним середовищем у межах виробничої діяльності здійснюється через процес праці, що включає три взаємопов'язані складові: працю, предмети праці та засоби праці. **Праця** є свідомою, доцільною діяльністю людини, спрямованою на створення благ. Робоча сила становить сукупність фізичних, інтелектуальних і професійних здібностей особи, які реалізуються у процесі праці. Предмети праці охоплюють природні ресурси та інші об'єкти, на які спрямована діяльність людини і які утворюють матеріальну основу майбутнього продукту. Засоби праці являють

собою інструменти, обладнання та інші матеріальні елементи, за допомогою яких здійснюється вплив на предмети праці. Сукупність предметів і засобів праці формує засоби виробництва як ключовий елемент продуктивних сил суспільства.

Із формуванням товарного господарства виробнича діяльність набуває суспільного характеру. Економічні суб'єкти більше не функціонують ізольовано, а вступають у систему суспільного поділу праці та обміну результатами своєї діяльності. Суспільне виробництво являє собою інтегровану діяльність суб'єктів господарювання, спрямовану на перетворення природних ресурсів і соціально-економічних чинників з метою створення матеріальних і нематеріальних благ, необхідних для задоволення потреб суспільства.

До характерних ознак **суспільного виробництва** належать його суспільна зумовленість, безперервність і відтворювальний характер, наявність системи економічних відносин між людьми, а також органічна включеність у структуру соціально-економічної системи. Навіть умовна модель ізольованого господарювання відображає опосередковані зв'язки з іншими суб'єктами через систему суспільних потреб і ресурсних обмежень.

Процес суспільного виробництва реалізується у формі кругообігу, який охоплює чотири взаємопов'язані стадії: виробництво, розподіл, обмін і споживання. **Виробництво** є вихідною ланкою цього процесу, оскільки саме воно забезпечує створення економічних благ як матеріальної основи розвитку суспільства. **Розподіл** визначає частку кожного учасника у створеному продукті залежно від внеску праці, ресурсів, компетентностей і капіталу. Зростання обсягу суспільного продукту зумовлює розширення доходів і посилення мотивації економічної активності.

Обмін, який переважно здійснюється через ринкові механізми, забезпечує переміщення товарів і послуг між суб'єктами господарювання та сприяє узгодженню попиту і пропозиції. Споживання, що полягає у використанні створених благ для задоволення потреб, формально завершує кругообіг, однак водночас виступає чинником формування нових потреб і стимулів для подальшого виробництва.

Структура суспільного виробництва може аналізуватися за галузевим, територіальним або функціональним критеріями. У найбільш загальному підході воно поділяється на матеріальне

виробництво, що забезпечує створення речових благ, і нематеріальне виробництво, пов'язане з наданням послуг, створенням знань, інформації та інших нематеріальних результатів економічної діяльності.

Рис. 3.1. Процес кругообігу суспільного виробництва

Матеріальне виробництво становить сферу господарської діяльності, що ґрунтується на створенні матеріально-речових благ і наданні матеріальних послуг. Воно охоплює сукупність галузей, у межах яких здійснюється перетворення природних ресурсів і факторів виробництва на відчутні економічні результати. До цієї сфери належать промисловість, сільське та лісове господарство, будівництво, транспорт, торгівля, зв'язок, комунальне господарство та інші види діяльності, пов'язані з виробництвом і переміщенням матеріальних благ.

Ключове значення у структурі матеріального виробництва мають галузі, що створюють засоби виробництва та предмети споживання, оскільки саме вони формують ресурсну базу та забезпечують функціонування інших секторів економіки. Таким чином, матеріальне виробництво включає як випуск матеріальних продуктів, так і надання послуг, безпосередньо пов'язаних із процесом їх створення, розподілу та доведення до кінцевого споживача.

Нематеріальне виробництво охоплює сукупність галузей, спрямованих на створення нематеріальних благ і послуг, що задовольняють духовні, культурні, освітні та соціальні потреби населення. До цієї сфери належать охорона здоров'я, освіта, науково-інформаційна діяльність, культура, мистецтво, фізична культура і спорт, туризм та інші напрями, у межах яких формується людський капітал і забезпечується соціальний розвиток суспільства.

Між матеріальною та нематеріальною сферами існує системний взаємозв'язок. Рівень розвитку освіти, охорони здоров'я, культури,

житлово-комунальних умов і можливостей для відпочинку безпосередньо впливає на якість робочої сили, продуктивність праці та інноваційну спроможність економіки. Водночас ефективне функціонування матеріального виробництва створює фінансові та ресурсні передумови для розширення нематеріального сектору.

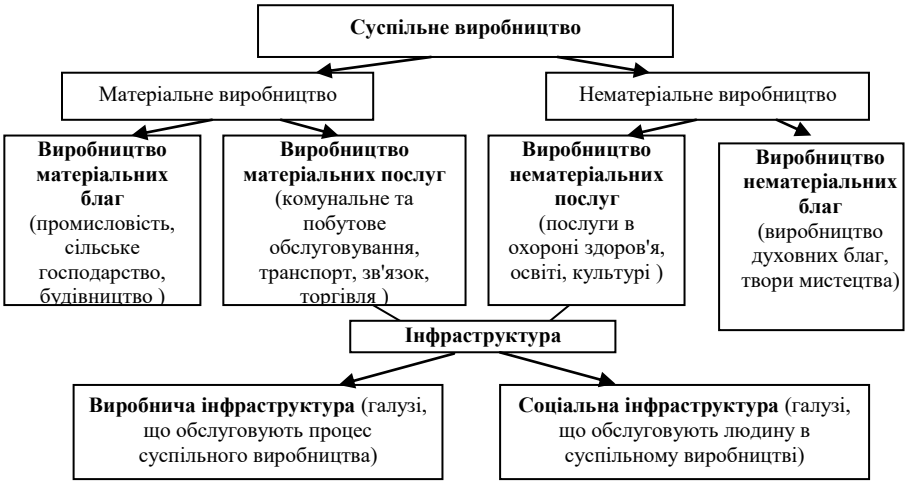

Рис. 3.2. Структура суспільного виробництва

Сукупність матеріальних і нематеріальних послуг формує **інфраструктуру суспільства**, яка виконує обслуговуючу функцію щодо процесу виробництва та відтворення робочої сили. У її структурі розрізняють виробничу інфраструктуру, що забезпечує функціонування підприємств і рух ресурсів, та соціальну інфраструктуру, орієнтовану на задоволення потреб людини як основного суб'єкта економічної діяльності.

Розвиток **виробничої інфраструктури**, зокрема транспорту, зв'язку, логістики і торгівлі, сприяє підвищенню ефективності господарювання, оптимізації витрат і зростанню національного багатства. Удосконалення соціальної інфраструктури, включаючи систему охорони здоров'я, освіти, пасажирського транспорту, комунального господарства та культурної сфери, забезпечує соціально-економічний прогрес, підвищення якості життя населення та формування конкурентоспроможного людського потенціалу. У

розвинених країнах частка зайнятих в інфраструктурних видах діяльності перевищує дві третини працездатного населення, що свідчить про високий рівень сервісної орієнтації економіки. Низька частка зайнятих у цій сфері стримує підвищення добробуту та уповільнює структурну модернізацію національної економіки.

Структура суспільного виробництва за характером формування міжгалузевих зв'язків передбачає виокремлення первинного, вторинного та третинного секторів економіки. Такий підхід відображає послідовність перетворення ресурсів і ускладнення господарських відносин у процесі розвитку економічної системи.

Первинний сектор охоплює види діяльності, що безпосередньо пов'язані з використанням природних ресурсів і взаємодією людини з природним середовищем. До нього належать сільське господарство, добувна промисловість, рибальство та інші галузі, у межах яких здійснюється вилучення або первинне освоєння природних благ. Вторинний сектор формується на основі результатів первинного і включає переробну промисловість та будівництво. У його межах відбувається глибша трансформація сировини у готову продукцію виробничого та споживчого призначення. Третинний сектор є похідним від попередніх і представлений сферою послуг, яка забезпечує обслуговування виробництва, розподілу, обміну та споживання.

Історичний розвиток виробництва характеризується тривалою еволюцією, яку умовно поділяють на доіндустріальну, індустріальну та постіндустріальну стадії. Доіндустріальний етап тривав протягом тисячоліть і відзначався домінуванням аграрного сектору, переважанням ручної праці, використанням простих знарядь виробництва та натуральним характером господарювання. Організація праці на цьому етапі мала переважно традиційний і локальний характер.

Індустріальна стадія пов'язана з промисловою революцією, упровадженням машинної техніки та формуванням фабрично-заводської системи виробництва. Вона характеризується широким застосуванням механізації, подальшою автоматизацією та поступовою комп'ютеризацією виробничих процесів. У структурі економіки зростає роль промисловості, формуються складні виробничі ланцюги, розвивається масове виробництво.

Постіндустріальна стадія розвитку базується на пріоритеті знань, науки та інновацій як ключових чинників економічного зростання. У

цій моделі провідну роль відіграють інформаційні технології, інтелектуальні ресурси та сектор послуг. Наука набуває статусу безпосередньої продуктивної сили, а економічна динаміка визначається здатністю суспільства генерувати, поширювати та ефективно використовувати інформацію. У результаті відбувається структурне зміщення зайнятості та доданої вартості у бік високотехнологічних і сервісних видів діяльності.

3.2. Основні фактори суспільного виробництва

Для здійснення процесу суспільного виробництва необхідна наявність певних учасників та ресурсів, які в економічній теорії визначаються як фактори виробництва. У класичній політичній економії, зокрема в працях Ж. Б. Сея, для етапу становлення і розвитку капіталістичної системи було виокремлено три базові фактори виробництва, а саме землю, працю та капітал. Запропонована ним концепція стала фундаментальною для подальших досліджень структури виробничого процесу. Водночас сучасна світова та вітчизняна економічна наука значно розширила зміст цього поняття, включивши до складу факторів виробництва підприємницькі здібності, наукове забезпечення, інформаційні ресурси, екологічні чинники, час, систему менеджменту, маркетинг та інші складові, що відображають ускладнення економічних відносин і зростання ролі інтелектуального компонента у створенні вартості.

Фактори виробництва визначаються як та частина економічних ресурсів, яка реально залучена до процесу створення економічних благ. **Праця, або робоча сила**, становить сукупність фізичних і розумових здібностей людини, що використовуються у виробничому процесі. Вона є цілеспрямованою діяльністю людей, спрямованою на створення товарів і послуг. Як фактор виробництва праця виконує активну функцію, оскільки саме через неї здійснюється приведення в дію інших факторів. Без участі праці неможливо ефективно використати землю, техніку, технології чи фінансові ресурси, а отже неможливо отримати економічні блага. Праця є унікальним фактором, який, з одного боку, виступає елементом виробничого споживання, а з іншого боку, розвиток і задоволення потреб носія праці є стратегічною метою суспільного виробництва.

Для ефективного функціонування робочої сили необхідні відповідні соціально-економічні умови, зокрема належні умови праці, доступ до повноцінного харчування, житла, освіти, охорони здоров'я та інформації. Сукупність матеріальних і нематеріальних благ, що забезпечують відтворення працівника і його сім'ї, формує фонд життєвих засобів. У результаті інвестицій у людину та накопичення нею знань, професійних навичок, здібностей, мотиваційних характеристик і певного стану здоров'я формується людський капітал. Людський капітал визначається як накопичений запас якостей і компетентностей, які доцільно та ефективно використовуються у сфері суспільного виробництва.

Сучасний науково-технічний прогрес суттєво трансформує роль людини у виробничому процесі. Зростають вимоги до рівня кваліфікації, відповідальності та здатності до постійного навчання. Праця набуває дедалі більш інтелектуалізованого і творчого характеру. Водночас поряд із позитивними наслідками спостерігаються і негативні тенденції, зокрема зниження фізичної активності у виробничому процесі та зростання психоемоційного і розумового навантаження. У зв'язку з цим гармонізація трудової діяльності в сучасній економіці повинна бути спрямована на всебічний розвиток фізичних, розумових та інтелектуальних здібностей працівників.

Капітал, або засоби виробництва, є виробничим фактором, який охоплює сукупність засобів праці і предметів праці, а також технічні, матеріальні й грошові ресурси, що використовуються для виробництва товарів і послуг. Засоби праці включають усе те, за допомогою чого людина впливає на предмет праці, тоді як предмет праці охоплює все те, на що спрямована діяльність людини. Капітал функціонує у двох основних формах, а саме у натурально-речовій та грошовій. У натурально-речовій формі він представлений машинами, обладнанням, виробничими спорудами, транспортними засобами, сировиною та матеріалами. У грошовій формі капітал виступає як сума коштів, необхідна підприємцю для придбання матеріально-речових елементів виробництва та наймання робочої сили.

Залежно від швидкості обороту капітал поділяється на основний і оборотний. **Основний капітал** багаторазово бере участь у виробничому процесі та поступово переносить свою вартість на створюваний продукт. До нього належать виробничі споруди, приміщення, машини, обладнання та інструменти. У структурі

основного капіталу розрізняють пасивну частину, до якої належать будівлі та споруди, і активну частину, що включає машини, обладнання та інструменти. У процесі експлуатації основний капітал піддається фізичному і моральному зносу. Фізичний знос пов'язаний із втратою технічних властивостей у результаті використання, тоді як моральний знос виникає внаслідок появи на ринку більш продуктивних і технологічно досконалих засобів виробництва. Необхідність оновлення основного капіталу реалізується через механізм амортизаційних відрахувань. Прискорена амортизація та своєчасна заміна застарілого обладнання сприяють підвищенню ефективності виробництва.

Оборотний капітал є тією частиною авансованих ресурсів, яка повністю переносить свою вартість на готовий продукт протягом одного виробничого циклу, змінюючи свою функціональну форму. Він перетворюється на товар, а після реалізації повертається у грошовій формі як виручка. До складу оборотного капіталу належать грошові кошти, виробничі запаси, незавершене виробництво, готова продукція та інші матеріальні ресурси. В умовах загострення екологічних проблем важливим завданням організації виробництва стає ресурсозбереження, раціональне використання енергії і сировини, впровадження маловідходних та безвідходних технологій.

Земля як фактор виробництва охоплює природні ресурси, необхідні для створення економічних благ. До нього належать земельні угіддя, лісові та водні ресурси, родовища корисних копалин та інші природні багатства. Земля має низку специфічних ознак. По-перше, вона є кількісно обмеженим ресурсом. По-друге, вона є невідтворюваним даром природи, втрати якого практично неможливо компенсувати штучно. По-третє, земля є фізично непереміщуваним фактором, що обмежує можливості зміни профілю господарської діяльності. По-четверте, за раціонального використання та впровадження досягнень науково-технічного прогресу вона може не втрачати своїх продуктивних властивостей. По-п'яте, земля використовується не лише у сільському господарстві, а й як просторовий базис для розміщення промислових об'єктів, транспортної інфраструктури та інших комунікацій.

У сільському господарстві земля виступає головним засобом виробництва завдяки властивості родючості. Родючість визначається здатністю ґрунту нагромаджувати і утримувати вологу, забезпечувати рослини поживними речовинами у доступній формі та створювати

належні умови аерації кореневої системи. Співвідношення цих чинників зумовлює різний рівень продуктивності земельних ресурсів.

Підприємництво у сучасній економіці є самостійним фактором виробництва і полягає у ініціативному та ризиковому поєднанні інших факторів з метою створення економічних благ. Підприємець виконує функції організатора, новатора і рушійної сили ринкового розвитку.

Наука як фактор виробництва являє собою специфічну форму діяльності, спрямовану на отримання, систематизацію та впровадження нових знань, створення нових технологій, матеріалів і методів організації виробництва. Інформація формує інформаційне поле виробничої діяльності, забезпечує збір, обробку та використання знань у господарській практиці. У сучасних умовах інформаційна революція стає визначальним чинником економічного і соціального розвитку.

Екологічний фактор відображає необхідність раціонального використання природних ресурсів та охорони довкілля. Час як фактор виробництва визначає можливості зміни обсягів і структури ресурсів у різні періоди. У миттєвому періоді виробничі ресурси залишаються незмінними, у короткостроковому частина з них є змінною, а в довгостроковому всі ресурси підлягають трансформації.

Менеджмент забезпечує організацію, планування, мотивацію і контроль виробничої діяльності. Маркетинг орієнтує виробництво на потреби ринку та поведінку споживачів. Ефективність суспільного виробництва досягається за умови раціонального поєднання всіх факторів, їх кількісної та якісної відповідності.

Рис.3.3. Модель виробничих можливостей

Обмеженість ресурсів зумовлює дію закону їх відносної рідкісності, який відображає суперечність між зростаючими потребами суспільства і обмеженими можливостями їх задоволення. Ця суперечність наочно відображається у **моделі виробничих можливостей,** яка демонструє межу максимального випуску продукції за наявних ресурсів і технологій. Точки на межі свідчать про ефективне використання ресурсів, точки всередині кривої характеризують неефективність, а точки поза її межами є недосяжними. Зміщення межі праворуч означає економічне зростання, яке досягається через науково-технічний прогрес або залучення додаткових ресурсів.

Кількість інших благ, від виробництва яких необхідно відмовитися для отримання додаткової одиниці певного продукту, визначається як його альтернативна вартість. Вона відображає реальні втрати, пов'язані з вибором одного варіанта використання обмежених ресурсів замість іншого. У графічній моделі виробничих можливостей альтернативна вартість вимірюється кутовим коефіцієнтом кривої виробничих можливостей, який визначається співвідношенням приросту одного продукту до скорочення іншого, тобто як відношення Δy до Δx. Цей показник характеризує, скільки одиниць одного блага необхідно пожертвувати для збільшення виробництва іншого на одну одиницю.

Закон зростання альтернативної вартості ґрунтується на припущенні про неоднорідність ресурсів та їх неповну взаємозамінність. Він формулюється таким чином, що для виробництва кожної наступної додаткової одиниці обраного продукту суспільство змушене відмовлятися від дедалі більшої кількості іншого продукту. Це пояснюється тим, що у процесі переорієнтації ресурсів спочатку використовуються ті, які є найбільш придатними для альтернативного виробництва, а згодом доводиться залучати ресурси, менш ефективні в новій сфері застосування. Унаслідок цього крива виробничих можливостей має випуклу форму відносно початку координат.

Фактори виробництва характеризуються не лише обмеженістю, а й можливістю їх певної взаємозаміни. Ступінь такої взаємозамінності залежить від рівня розвитку технології, масштабів виробництва, технічних характеристик продукції та специфіки послуг або робіт, що створюються. У ряді випадків зростання витрат одного фактора може компенсуватися скороченням використання іншого, що дозволяє підтримувати незмінний обсяг виробництва.

Технологічне та економічне співвідношення між комбінацією використаних факторів виробництва і максимально можливим обсягом випуску продукції визначається як виробнича функція. Вона відображає залежність результату виробничої діяльності від кількісних параметрів ресурсів за заданого рівня технології. Узагальнено виробнича функція показує, який обсяг продукції може бути вироблений за різних комбінацій факторів.

Якщо для спрощення аналізу розглядати лише два фактори виробництва, наприклад працю та капітал, **виробничу функцію** можна подати у вигляді:

$Q = f(L, K)$,

де Q означає обсяг виробництва продукції, L характеризує витрати праці, K відображає витрати капіталу.

Така функціональна залежність демонструє, що обсяг виробництва визначається сукупною дією обох факторів, а зміна їх кількісного співвідношення за незмінної технології впливає на величину кінцевого результату.

3.3. Результат суспільного виробництва. Суспільний продукт

Узагальнюючим показником результатів суспільної виробничої діяльності виступає **суспільний продукт**, який визначається як сукупність матеріальних і нематеріальних благ та послуг, створених у межах національної економіки протягом певного періоду часу, як правило за рік. Він відображає масштаб і структуру економічної активності суспільства та слугує базою для аналізу ефективності функціонування економічної системи.

Методики оцінювання результатів суспільної діяльності в Україні у різні історичні періоди змінювалися відповідно до домінуючої економічної моделі та ідеологічних засад держави. У радянський період узагальнюючим показником виступав валовий суспільний продукт, що визначався як сукупність матеріальних благ і послуг, вироблених у країні за рік. Методологія його розрахунку була орієнтована переважно на матеріальну сферу виробництва, що відповідало матеріалістичній парадигмі економічної політики. Унаслідок такого підходу роль нематеріального виробництва системно недооцінювалася, а фінансування соціально значущих галузей, зокрема освіти, охорони

здоров'я та культури, здійснювалося за залишковим принципом. Це стримувало розвиток людського капіталу та соціальної інфраструктури.

Розрахунок **валового суспільного продукту** мав суттєві методологічні обмеження. До його складу включався як кінцевий, так і проміжний продукт, що призводило до повторного рахунку і завищення загального обсягу виробництва. Водночас праця, пов'язана із створенням нематеріальних послуг у соціальній сфері, не повною мірою враховувалася, що знижувало об'єктивність показника. У результаті статистичні дані не відображали реальної структури та масштабів економічної діяльності.

З проголошенням незалежності України та переходом до ринкової моделі господарювання виникла потреба гармонізації національної системи макроекономічних показників із міжнародними стандартами. Центральне місце в сучасній системі національних рахунків займає валовий національний продукт, який охоплює результати діяльності як у матеріальній, так і в нематеріальній сферах.

Валовий національний продукт є сумарним грошовим показником, що відображає ринкову вартість усіх кінцевих товарів, робіт і послуг, створених за певний період часу. За змістом близьким до нього є **валовий внутрішній продукт.** Відмінність між цими показниками полягає у принципах обчислення. Валовий внутрішній продукт визначається за територіальним принципом і враховує вартість кінцевої продукції, створеної в межах економічної території країни незалежно від належності виробників. Валовий національний продукт ґрунтується на принципі резидентства і включає вартість благ, створених резидентами країни як на її території, так і за кордоном, за винятком доходів нерезидентів.

У практиці макроекономічного аналізу застосовуються два основні методи обчислення валового національного продукту або валового внутрішнього продукту. Перший метод базується на підсумовуванні доходів усіх економічних агентів, зокрема заробітної плати, прибутку, ренти та відсотків. Другий метод передбачає підсумовування сукупних витрат основних секторів економіки, а саме сектору домашніх господарств, підприємницького сектору, держави та зовнішнього сектору.

Важливими похідними показниками є **чистий національний продукт** і національний дохід. Чистий національний продукт визначається як валовий національний продукт за вирахуванням

амортизаційних відрахувань, тобто коштів, спрямованих на відшкодування зношеного основного капіталу. Він відображає реальний обсяг новоствореної вартості. **Національний дохід** розраховується як різниця між чистим національним продуктом і непрямими податками та характеризує сукупність доходів, отриманих населенням упродовж певного періоду. Показник національного доходу в розрахунку на душу населення використовується для оцінювання рівня життя та ступеня задоволення потреб суспільства.

Чистий продукт є джерелом формування двох ключових фондів, а саме фонду споживання і фонду нагромадження. Фонд споживання забезпечує задоволення поточних потреб суспільства, тоді як фонд нагромадження спрямовується на розширення виробництва, інвестування та створення передумов для зростання майбутнього споживання.

Основним інтегральним показником економічного потенціалу країни виступає **національне багатство,** яке визначається як сукупність накопичених упродовж тривалого періоду матеріальних благ, фінансових активів і природних ресурсів на певний момент часу. Зростання національного багатства відбувається насамперед унаслідок перевищення продуктивності суспільної праці над обсягами поточного споживання та спрямування частини створеного продукту на інвестиційні цілі.

Економічне зростання характеризує динаміку розвитку національної економіки у певному часовому інтервалі та виявляється у кількісному збільшенні й якісному вдосконаленні валового внутрішнього продукту та національного доходу. Воно відображає розширення виробничих можливостей, підвищення ефективності використання ресурсів і створення умов для підвищення добробуту населення.

3.4. Ефективність суспільного виробництва

Зростання абсолютних кількісних і якісних показників валового внутрішнього продукту та національного доходу не забезпечує вичерпної оцінки стану національної економіки і рівня її продуктивності. Макроекономічні обсяги відображають масштаб виробництва, однак не розкривають повною мірою раціональність використання ресурсів і ступінь досягнення соціально значущих

результатів. Тому ключове значення набуває категорія ефективності суспільного виробництва.

Ефективність суспільного виробництва є узагальнюючим показником результативності економічної системи. Вона формується як інтегральна характеристика ефективності функціонування окремих ланок і рівнів господарювання та відображає підсумковий результат функціонування національної економіки. Головним критерієм соціально-економічної ефективності виступає ступінь задоволення суспільних потреб і підвищення якості життя населення. Водночас вихідною передумовою зростання соціально-економічної ефективності є підвищення економічної ефективності виробництва.

Економічна ефективність виробництва визначається як співвідношення між досягнутими результатами виробничої діяльності та сукупними витратами праці, засобів виробництва й інших факторів. Вона відображає рівень результативності використання ресурсів у процесі створення економічних благ і може бути представлена у вигляді загальної формули:

Економічна ефективність = Результат виробництва / Сукупні витрати ресурсів.

Принцип співставлення результатів і витрат застосовується не лише на макроекономічному рівні, а й для оцінювання діяльності галузей, підприємств і окремих господарських суб'єктів. Для підприємства узагальнений показник ефективності формується на основі поєднання технологічного та економічного ефекту.

Технологія розглядається як система методів, знань і практичних навичок, що забезпечують виготовлення товарів і надання послуг. Основна мета вдосконалення технології полягає у виявленні та використанні фізичних, хімічних і механічних закономірностей взаємодії факторів виробництва з метою підвищення результативності їх застосування. Технологічна ефективність виробництва визначається шляхом співставлення обсягу випуску продукції з використанням окремого ресурсу за умови незмінності інших факторів. Якщо за певного обсягу ресурсу досягається максимально можливий випуск продукції, виробничий процес вважається технологічно ефективним.

В умовах ринкової економіки підприємство, поряд з оцінкою технологічної ефективності, зобов'язане враховувати економічну ефективність, тобто вартісні параметри ресурсів. Зміна цін на окремі фактори може впливати на доцільність їх використання навіть за

незмінної технології. Технологічний ефект не завжди супроводжується економічним, оскільки зростання продуктивності ресурсу може нівелюватися підвищенням його вартості. Основною метою виробника в ринковому середовищі є мінімізація сукупних витрат при заданому обсязі виробництва або максимізація результату за наявних ресурсних обмежень. Отже, загальний ефект досягається через раціональне поєднання технологічної та економічної ефективності.

Показниками економічної ефективності використання окремих факторів виробництва на макро- і мікрорівнях є продуктивність праці, фондовіддача, матеріаловіддача та рентабельність. Узагальнюючим критерієм економічної ефективності суспільного виробництва виступає рівень продуктивності суспільної праці.

Продуктивність суспільної праці визначається як відношення обсягу виробленого в суспільстві продукту до середньорічної чисельності працівників, зайнятих у суспільному виробництві:

Продуктивність праці = Обсяг суспільного продукту / Середньорічна чисельність зайнятих.

Зворотним показником є **трудомісткість продукції**, яка характеризує кількість праці, витраченої на виробництво одиниці продукції. Зростанню продуктивності праці та одночасному зниженню трудомісткості сприяють науково-технічний прогрес, поглиблення спеціалізації та кооперації виробництва, концентрація капіталу, удосконалення технологій і організації праці.

Фондовіддача визначається як відношення створеного суспільного продукту до середньорічної вартості основних виробничих фондів:

Фондовіддача = Обсяг продукції / Середньорічна вартість основних фондів.

Цей показник відображає ефективність використання засобів праці та демонструє, який обсяг продукції припадає на одиницю вартості основного капіталу. Зворотним показником є фондомісткість.

Матеріаловіддача характеризує результативність використання сировини і матеріалів та визначається як співвідношення між обсягом продукції і витратами матеріальних ресурсів:

Матеріаловіддача = Обсяг продукції / Витрати матеріалів.

Зворотним показником є матеріаломісткість, яка показує витрати матеріалів на одиницю продукції.

Рентабельність відображає ступінь прибутковості виробничої діяльності і розраховується як відношення прибутку до сукупних витрат:

Норма рентабельності = Прибуток / Сукупні витрати

Інтегральним показником ефективності суспільного виробництва є соціальний ефект, який характеризує відповідність економічного розвитку потребам суспільства та рівень гармонійного розвитку особистості. Соціальна ефективність оцінюється через систему показників, серед яких рівень і якість життя населення, обсяг валового внутрішнього продукту та національного доходу на душу населення, середня тривалість життя, рівень розвитку освіти та охорони здоров'я, ступінь задоволення духовних потреб, умови та характер праці, можливості для відпочинку, житлові умови та обсяг вільного часу. Саме поєднання економічної та соціальної ефективності формує комплексну характеристику результативності національної економіки.

3.5. Проблеми управління ресурсним потенціалом суспільства в контексті Цілей сталого розвитку

У сучасних умовах глобальних соціально економічних трансформацій особливої актуальності набуває проблема ефективного управління ресурсним потенціалом суспільства. Під ресурсним потенціалом слід розуміти сукупність матеріальних, природних, трудових, фінансових, інтелектуальних та інформаційних ресурсів, які можуть бути використані для забезпечення економічного зростання, соціального розвитку та підвищення якості життя населення. Раціональне управління цими ресурсами є ключовою передумовою досягнення збалансованого розвитку держави та реалізації стратегічних пріоритетів суспільства.

Особливого значення ця проблема набуває у контексті реалізації Цілей сталого розвитку, визначених Організацією Об'єднаних Націй. Цілі сталого розвитку орієнтовані на формування такої моделі суспільного розвитку, яка забезпечує гармонійне поєднання економічного зростання, соціальної справедливості та екологічної безпеки. У цьому контексті управління ресурсним потенціалом суспільства повинно здійснюватися з урахуванням довгострокових

інтересів людства, обмеженості природних ресурсів та необхідності їх відтворення.

Однією з ключових проблем у сфері управління ресурсним потенціалом є нерівномірність розподілу ресурсів між регіонами, країнами та соціальними групами. Значна частина світових ресурсів зосереджена у невеликій кількості держав або економічних центрів, тоді як інші регіони стикаються з дефіцитом природних, фінансових та технологічних можливостей. Така диспропорція ускладнює реалізацію Цілей сталого розвитку та поглиблює соціально економічну нерівність.

Іншою важливою проблемою є нераціональне використання природних ресурсів. Інтенсивне використання природного середовища, надмірне споживання енергетичних ресурсів, деградація земель, забруднення водних і повітряних ресурсів створюють серйозні загрози для екологічної стабільності. У багатьох країнах зберігається ресурсно витратна модель економічного розвитку, яка орієнтована на короткострокові економічні вигоди та недостатньо враховує довгострокові екологічні наслідки.

Суттєвою проблемою також є низька ефективність інституційних механізмів управління ресурсами. Недосконаліть системи державного управління, недостатня прозорість прийняття рішень, обмежена координація між різними рівнями влади та слабкість механізмів контролю за використанням ресурсів знижують ефективність ресурсної політики. Відсутність узгодженої стратегії розвитку та недостатній рівень інтеграції принципів сталого розвитку у державну політику призводять до фрагментарності управлінських рішень.

Окрему групу проблем становлять виклики, пов’язані з розвитком людського потенціалу. Трудові ресурси є важливим елементом ресурсного потенціалу суспільства, оскільки саме людський капітал визначає можливості інноваційного розвитку, підвищення продуктивності праці та формування нових економічних моделей. Водночас багато країн стикаються з проблемами міграції робочої сили, старіння населення, недостатнього рівня освіти та професійної підготовки. Ці фактори обмежують можливості ефективного використання людського потенціалу.

В умовах цифрової трансформації економіки значно зростає роль інформаційних та інтелектуальних ресурсів. Інновації, наукові дослідження, розвиток технологій і цифрових платформ стають важливими чинниками підвищення ефективності управління

ресурсами. Проте нерівний доступ до сучасних технологій, цифровий розрив між країнами та регіонами, а також недостатній рівень інвестицій у науку та освіту створюють додаткові бар'єри для реалізації потенціалу інноваційного розвитку.

Важливою умовою ефективного управління ресурсним потенціалом у контексті Цілей сталого розвитку є інтеграція економічної, соціальної та екологічної політики. Це передбачає формування комплексних стратегій розвитку, спрямованих на раціональне використання ресурсів, розвиток зеленої економіки, підтримку інновацій та забезпечення соціальної справедливості. Значну роль у цьому процесі відіграє партнерство між державою, бізнесом та громадянським суспільством.

Таким чином, управління ресурсним потенціалом суспільства в умовах реалізації Цілей сталого розвитку є складним багаторівневим процесом, який потребує системного підходу, ефективних інституційних механізмів та орієнтації на довгострокові стратегічні результати. Лише за умов раціонального використання природних, економічних і людських ресурсів можливе забезпечення сталого розвитку, підвищення добробуту населення та збереження природного середовища для майбутніх поколінь.

ТРЕНІНГ-КУРС

Основні поняття

Виробництво. Суспільне виробництво. Праця. Предмети праці. Засоби праці. Засоби виробництва. Сфери суспільного виробництва. Матеріальне виробництво. Нематеріальне виробництво. Інфраструктура. Фактори виробництва. Земельні ресурси. Капітал. Праця. Підприємницька здатність. Наука. Інформація. Екологічний фактор. Менеджмент. Маркетинг. Результат суспільного виробництва. Суспільний продукт. Валовий національний продукт. Чистий продукт. Національний дохід. Національне багатство. Економічне зростання. Ефективність. Економічна ефективність. Технологічна ефективність. Продуктивність праці. Фондовіддача. Матеріаловіддача. Соціальна ефективність, Цілі сталого розвитку.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте економічну сутність категорії «суспільне виробництво» та поясніть її місце у структурі соціально-економічної системи.
2. Охарактеризуйте основні ознаки суспільного виробництва, зокрема його безперервність, суспільний характер, відтворювальну спрямованість та інтегрованість у систему економічних відносин.
3. Проаналізуйте структуру суспільного виробництва за галузевим, функціональним і секторним критеріями.
4. Визначте відмінності між матеріальним і нематеріальним виробництвом за об’єктом, результатом, ресурсною базою та соціально-економічною роллю.
5. Поясніть сутність духовного виробництва як складової нематеріальної сфери та обґрунтуйте його значення для розвитку людського капіталу і соціального прогресу.
6. Розкрийте зміст основних факторів виробництва та поясніть механізм їх взаємодії у процесі створення економічних благ.
7. Обґрунтуйте роль підприємництва, науки та інформації як сучасних факторів виробництва в умовах постіндустріальної економіки.
8. Дайте розгорнуту характеристику результатів суспільного виробництва та поясніть їх кількісні й якісні виміри.
9. Порівняйте валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт і національний дохід за принципами розрахунку та економічним змістом.
10. Поясніть економічну сутність національного багатства та охарактеризуйте його структуру.
11. Визначте поняття економічної ефективності виробництва та поясніть її відмінність від соціальної ефективності.
12. Охарактеризуйте систему показників економічної ефективності, зокрема продуктивність праці, фондовіддачу, матеріаловіддачу та рентабельність.
13. Проаналізуйте взаємозв’язок між економічним зростанням, ефективністю виробництва та підвищенням якості життя населення.
14. Поясніть зміст закону зростання альтернативної вартості та його значення для прийняття економічних рішень.

15. Розкрийте сутність виробничої функції та проаналізуйте її значення для оптимізації використання ресурсів

Теми рефератів

1. Структурна трансформація суспільного виробництва в умовах цифрової економіки.
2. Формування та розвиток виробничої і соціальної інфраструктури як передумова економічного зростання.
3. Теорія факторів виробництва у класичній і неокласичній економічній думці.
4. Людський капітал як стратегічний ресурс сучасної економіки.
5. Еколого-економічна ефективність виробництва та механізми її забезпечення.
6. Соціальна ефективність суспільного виробництва: критерії та методи оцінювання.
7. Інформаційні ресурси та інновації як ключові чинники конкурентоспроможності національної економіки.
8. Еволюція показників вимірювання результатів суспільного виробництва в Україні.
9. Національне багатство як інтегральна характеристика економічного потенціалу держави.
10. Роль державної політики у підвищенні ефективності функціонування економічної системи

Теми доповідей

1. Особливості сучасного кругообігу суспільного виробництва в умовах глобалізації.
2. Доіндустріальна, індустріальна та постіндустріальна моделі розвитку виробництва: порівняльний аналіз.
3. Відтворення робочої сили та формування людського капіталу як фактор економічного зростання.
4. Раціональне використання природних ресурсів і забезпечення сталого розвитку.
5. Інформаційна революція та її вплив на структуру суспільного виробництва.

6. Проблеми та перспективи розвитку підприємництва в Україні в умовах цифрової трансформації.
7. Технологічна та економічна ефективність виробництва: співвідношення та практичні аспекти.
8. Модель виробничих можливостей як інструмент аналізу альтернативного вибору.

Література

1. Базилевич В. Д. Економічна теорія: Політекономія: підручник. 9-те вид., переробл. і доповн. Київ: Знання, 2014. 719 с.
2. Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А. та ін. Економічна теорія: підручник. Київ: Академія, 2017. 856 с.
3. Дзюбик С. Д., Ривак О. С. Основи економічної теорії: навч. посіб. 3-тє вид., переробл. і доповн. Київ: Знання, 2016. 423 с.
4. Климко Г. Н., Нестеренко О. В., Каніщенко Л. О. Основи економічної теорії: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 312 с.
5. Мікроекономіка: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2018. 671 с.
6. Макроекономіка: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2019. 851 с.
7. Samuelson P. A., Nordhaus W. D. Economics. 20th ed. New York: McGraw-Hill Education, 2020. 792 p.
8. Mankiw N. G. Principles of Economics. 9th ed. Boston: Cengage Learning, 2021. 880 p.
9. Stiglitz J. E., Walsh C. E. Economics. 4th ed. New York: W. W. Norton & Company, 2018. 976 p.
10. Marshall A. Principles of Economics. 8th ed. London: Palgrave Macmillan, 2013. 731 p.
11. Schumpeter J. A. The Theory of Economic Development. New Brunswick: Transaction Publishers, 2017. 255 p.
12. System of National Accounts 2008. New York: United Nations, 2009. 722 p.
13. Державна служба статистики України. Національні рахунки України за 2023 рік: статистичний збірник. Київ: Держстат України, 2024.

14. Про національні рахунки: Закон України від 15 липня 2021 р. № 1708-IX.
15. Про державну статистику: Закон України від 17 вересня 1992 р. № 2614-XII. Чинна редакція.
16. World Development Indicators 2024. Washington: The World Bank, 2024.
17. OECD Economic Outlook 2024. Paris: OECD Publishing, 2024.

Тести

1. Що найбільш повно відображає суспільний характер виробництва?

А. Система кооперації, спеціалізації та економічних зв'язків між усіма суб'єктами господарювання у процесі створення матеріальних і нематеріальних благ.
Б. Сукупність технологічних зв'язків між підприємствами промисловості.
В. Обмін засобів виробництва між галузями економіки.
Г. Виробництво продукції для особистого споживання.

2. *Підприємницькі здібності як фактор виробництва означають:*

А. Здатність організовувати, координувати та поєднувати фактори виробництва з урахуванням ризику та інноваційності.
Б. Здатність здійснювати технічне обслуговування обладнання.
В. Здатність надавати кредити виробникам.
Г. Виконання управлінських функцій без прийняття ризику.

3. До показників економічної ефективності суспільного виробництва не належить:

А. Абсолютний обсяг виробленого продукту.
Б. Продуктивність праці.
В. Фондовіддача.
Г. Матеріаломісткість продукції.

4. До показників соціальної ефективності не належить:

А. Рівень життя населення.
Б. Середня тривалість життя.
В. Частка витрат на освіту і охорону здоров'я.
Г. Обсяг основних виробничих фондів у промисловості.

5. *Економічне благо відрізняється від неекономічного тим, що:*

А. Воно створюється виключно у промисловості.
Б. Воно є результатом фізичної праці.
В. Його кількість є обмеженою порівняно з потребами у ньому.
Г. Воно існує лише у формі товару.

6. До природних ресурсів як фактору виробництва не належать:

А. Корисні копалини.
Б. Лісові та водні ресурси.
В. Земельні угіддя.
Г. Машини та обладнання.

7. Яка властивість не притаманна економічним ресурсам?

А. Обмеженість.
Б. Рідкісність.
В. Альтернативність використання.
Г. Абсолютна безмежність.

8. Засоби виробництва охоплюють:

А. Робочу силу і підприємницькі здібності.
Б. Засоби праці та предмети праці.
В. Лише основний капітал.
Г. Сировину і трудові ресурси.

9. Головна економічна проблема суспільства полягає у:

А. Забезпеченні повної зайнятості населення.
Б. Досягненні максимального прибутку підприємствами.
В. Подоланні суперечності між безмежними потребами та обмеженими ресурсами.
Г. Розширенні експорту продукції.

10. Національне багатство визначається як:

А. Сукупність вироблених товарів за рік.
Б. Загальна сума доходів населення за період.
В. Ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, створених у країні за рік.
Г. Сукупність накопичених матеріальних і нематеріальних активів суспільства на певний момент часу.

11. Альтернативна вартість характеризує:

А. Суму витрат на виробництво товару.
Б. Кількість ресурсів, використаних у виробництві.
В. Вартість найкращої з втрачених альтернатив використання ресурсів.
Г. Грошову оцінку витрат підприємства.

12. Виробнича функція відображає:

А. Залежність між витратами виробництва і прибутком.
Б. Технологічну залежність між комбінацією факторів виробництва і обсягом випуску.
В. Вплив інфляції на обсяг виробництва.
Г. Структуру національного доходу.

13. Продуктивність праці визначається як:

А. Відношення обсягу виробленої продукції до кількості використаних матеріалів.
Б. Відношення прибутку до витрат.
В. Відношення обсягу виробленого продукту до кількості працівників.
Г. Частка заробітної плати у ВВП.

14. Фондовіддача показує:

А. Скільки прибутку припадає на одиницю капіталу.
Б. Обсяг продукції на одиницю вартості основних виробничих фондів.
В. Обсяг матеріальних витрат на одиницю продукції.
Г. Рівень використання оборотного капіталу.

15. Економічне зростання означає:

А. Збільшення грошової маси в обігу.
Б. Підвищення рівня інфляції.
В. Кількісне збільшення і якісне вдосконалення ВВП та національного доходу.
Г. Зростання податкових надходжень до бюджету.

Вправи

Вправа 1

У фермерському господарстві «Нива» за рік вироблено продукції на суму 450 тис. грн.
Середньорічна вартість основних виробничих фондів становить 180 тис. грн.
Матеріальні витрати складають 90 тис. грн.
Необхідно:

1. Визначити фондовіддачу.
2. Обчислити фондомісткість.
3. Визначити матеріаловіддачу.
4. Обчислити матеріаломісткість.
5. Проаналізувати, чи є виробництво ресурсоефективним за умови, що середньогалузева фондовіддача дорівнює 2,0.

Вправа 2

На агропідприємстві «Лан» вироблено 80 тис. центнерів кукурудзи на суму 640 тис. грн.

На виробництві було зайнято 120 працівників протягом 25 робочих днів при тривалості робочого дня 8 годин.
Необхідно:

1. Визначити продуктивність праці одного працівника за одну годину у натуральному вираженні.
2. Визначити продуктивність праці одного працівника за одну годину у вартісному вираженні.
3. Як зміниться продуктивність праці, якщо той самий обсяг продукції буде вироблено 80 працівниками за тих самих умов?
4. Зробити економічний висновок щодо впливу чисельності персоналу на продуктивність.

Вправа 3

Фермер має 20 гектарів землі однакової родючості, які може використати для вирощування соняшнику або кукурудзи.
Виробничі альтернативи (ц/га):

Альтернатива	**Соняшник**	**Кукурудза**
А	0	500
Б	25	400
В	50	300
Г	75	200
Д	100	100

Необхідно:

1. Побудувати криву виробничих можливостей.
2. Визначити альтернативну вартість збільшення виробництва соняшнику з 500 до 1000 центнерів.
3. Пояснити, чому крива виробничих можливостей має випуклу форму.
4. Вказати, які точки є ефективними, неефективними та недосяжними.

Вправа 4

На підприємстві ТОВ «Агро-Прогрес»:

– середньорічна чисельність працівників становить 800 осіб;
– середньорічна вартість основного капіталу складає 2,4 млн грн;
– матеріальні витрати становлять 1,2 млн грн;
– обсяг валової продукції дорівнює 2,0 млн грн.
Необхідно визначити:

1. Продуктивність праці.
2. Трудомісткість продукції.
3. Капіталовіддачу.
4. Капіталомісткість.
5. Матеріаловіддачу.
6. Матеріаломісткість.
7. Зробити висновок щодо загальної економічної ефективності виробництва.

Вправа 5

Виробнича функція підприємства має вигляд:
$Q = 20L + 15K – L^2 – 0,5K^2$
Ціна одиниці праці становить 20 грн.
Ціна одиниці капіталу становить 40 грн.
Сукупний бюджет підприємця дорівнює 400 грн.
Необхідно:

1. Записати умову мінімізації витрат за правилом рівності граничної норми технічного заміщення відношенню цін факторів.
2. Визначити оптимальну комбінацію праці і капіталу.
3. Обчислити максимальний можливий обсяг випуску.
4. Пояснити економічний зміст отриманого результату.

Вправа 6

У національній економіці за рік створено ВВП у розмірі 3 000 млрд грн. Амортизаційні відрахування становили 300 млрд грн, непрямі податки 250 млрд грн.
Необхідно:

1. Визначити чистий внутрішній продукт.
2. Визначити національний дохід.

3. Якщо чисельність населення становить 40 млн осіб, визначити ВВП і НД на душу населення.
4. Проаналізувати рівень економічного розвитку на основі отриманих показників.

Тема 4. Форми організації суспільного виробництва. Гроші та грошовий обіг

4.1. Форми організації суспільного виробництва: натуральне і товарне.
4.2. Товар та його властивості. Закони розвитку товарного виробництва.
4.3. Суть та функції грошей. Закони грошового обігу.
4.4. Грошова система, її структурні елементи та основні типи.
4.5. Інфляція: причини виникнення, види, наслідки.

4.1. Форми організації суспільного виробництва: натуральне і товарне

Виробництво доцільно розглядати як системний процес перетворення природних, матеріальних, трудових та інтелектуальних ресурсів у блага і послуги, здатні задовольняти суспільні потреби. У цьому процесі відбувається цілеспрямована взаємодія людини з природним середовищем із використанням засобів праці, технологій та організаційних форм господарювання. Історична еволюція виробництва охоплює тривалий період розвитку від примітивних форм ручної праці до високотехнологічних, автоматизованих і цифровізованих систем. Водночас трансформуються не лише способи створення благ, а й соціальні якості людини, її професійні навички, рівень організаційної культури та економічної відповідальності. Виробництво має безперервний характер, оскільки процес споживання зумовлює постійну необхідність відтворення матеріальних і нематеріальних благ.

Форма суспільного виробництва відображає історично зумовлений спосіб організації господарської діяльності. У розвитку людства сформувалися дві базові форми організації суспільного виробництва: натуральна та товарна. Першою історичною формою було натуральне господарство.

Натуральне господарство являє собою таку організацію виробництва, за якої результати праці призначаються переважно для

власного споживання виробника та не набувають форми товару. Основними ознаками цієї форми є:

– замкненість виробничо-економічних зв'язків, за якої господарська одиниця функціонує автономно та спирається на власні ресурси;

– низький рівень розвитку техніки і переважання ручної праці;

– обмежений суспільний поділ праці;

– безпосередній зв'язок між виробництвом і споживанням без розвинених обмінних відносин.

Натуральне виробництво домінувало в докапіталістичних суспільствах, зокрема в первісному, рабовласницькому та феодальному ладі. Кожна господарська одиниця функціонувала як відносно самодостатня система, а обсяг споживання визначався масштабами власного виробництва. Хоча обмін окремими продуктами існував, він мав допоміжний характер і не визначав загальної логіки господарювання. Обмеженість спеціалізації та технічної бази зумовлювала низьку продуктивність праці й повільний розвиток продуктивних сил.

Подальший розвиток продуктивних сил та ускладнення суспільних відносин спричинили становлення товарного виробництва. Його економічною основою стали суспільний поділ праці та відокремлення виробників через інститут власності.

Суспільний поділ праці означає стійку спеціалізацію виробників на виконанні певних видів діяльності або виробництві конкретних продуктів. Спеціалізація сприяє зростанню продуктивності праці завдяки нагромадженню досвіду, скороченню витрат часу на зміну операцій та створенню спеціалізованих засобів виробництва. Дія закону економії робочого часу проявляється в тому, що зменшення витрат праці на одиницю продукції забезпечує зростання її обсягу та підвищення ефективності виробництва.

Поділ праці має кілька рівнів:

– загальний поділ праці, що відображає розмежування суспільного виробництва на великі сфери діяльності;

– частковий поділ праці, пов'язаний із диференціацією галузей і підгалузей;

– міжнародний поділ праці, який ґрунтується на спеціалізації країн відповідно до їхніх ресурсних і технологічних переваг;

– одиничний поділ праці в межах підприємства, що проявляється у спеціалізації на окремих операціях.

Товарне виробництво характеризується тим, що продукція створюється економічно відокремленими виробниками для обміну на ринку. За цих умов продукти праці набувають форми товарів. Основними ознаками товарного виробництва є:

– розвинений суспільний поділ праці;

– економічна самостійність виробників;

– наявність приватної або інших форм відокремленої власності;

– ринковий механізм координації господарської діяльності.

Історично виокремлюють **просте товарне виробництво**, за якого дрібні виробники здійснюють обмін результатами власної праці без використання найманої праці, та **розвинене товарне виробництво**, що базується на застосуванні капіталу, найманої праці та орієнтації на отримання прибутку з подальшим розширенням виробництва.

Таким чином, еволюція форм суспільного виробництва від натуральної до товарної відображає поглиблення спеціалізації, ускладнення економічних зв'язків та інституційних механізмів координації господарської діяльності, що супроводжується зростанням продуктивності праці та розширенням можливостей задоволення суспільних потреб.

Таблиця 4.1.

Відмінності простого і капіталістичного товарного виробництва

Просте товарне виробництво	*Капіталістичне товарне виробництво*
1. Базується на власній праці робітника.	1.Базується на системі найманої праці.
2. Продукт праці належить товаровиробнику.	2.Продукт праці належить власнику засобів виробництва, тобто капіталісту.
3. Виробництво є дрібним.	3.Передбачає спільну працю багатьох найманих працівників, розвинений одиничний поділ праці.
4. Мета − задоволення особистих потреб виробника та членів його сім'ї.	4.Мета − отримання прибутку підприємцем.
5. Виробництво товарів має обмежений характер.	5.Товарне виробництво набуває загального панівного характеру. Товаром стає і сама робоча сила.
6. Незначні масштаби виробництва, кустарна техніка, переважно ручна праця.	6.Великі масштаби виробництва, передова техніка, механізована праця.

4.2. Товар та його властивості. Закони розвитку товарного виробництва

Товар як економічна категорія є благом, що створене для обміну та здатне задовольнити певну потребу. Його основними властивостями є споживча вартість, мінова вартість і вартість. Споживча вартість відображає корисність товару для задоволення потреб, мінова вартість характеризує його здатність обмінюватися на інші товари у визначених пропорціях, а вартість формується у процесі виробництва як результат суспільно необхідних витрат праці та реалізується через механізм ринкового обміну.

Споживча вартість відображає здатність товару задовольняти певну людську потребу, незалежно від її характеру, індивідуального чи суспільного значення. Вона ґрунтується на корисних властивостях блага і реалізується у процесі його використання або споживання. Наприклад, продовольчі товари забезпечують фізіологічні потреби, а інформаційні продукти задовольняють потребу в знаннях та комунікації. Таким чином, споживча вартість є матеріальною або нематеріальною основою економічної доцільності виробництва.

Мінова вартість характеризує кількісне співвідношення, у якому один товар обмінюється на інший. Вона проявляється у формі пропорцій обміну та відображає співставлення різних товарів як результатів праці. На ранніх етапах розвитку суспільного поділу праці можливості обміну були обмеженими і мали переважно локальний характер. Із поглибленням спеціалізації та розширенням товарного виробництва кожний товар отримував дедалі ширший спектр обмінних пропорцій. У розвиненій ринковій системі мінова вартість набуває універсального вираження через грошову форму, що забезпечує порівнянність різнорідних товарів.

Вартість товару у межах трудової концепції трактується як втілена в ньому суспільна праця. Економічні відносини між виробниками набувають уречевленої форми через обмін товарів, унаслідок чого взаємодія людей постає як взаємодія речей. Виробники, здійснюючи господарську діяльність автономно, фактично працюють один для одного, а координація їхніх зусиль відбувається через ринковий механізм.

Двоїстість вартості проявляється у співвідношенні індивідуальних і суспільно необхідних витрат праці. Індивідуальний

робочий час відображає фактичні витрати конкретного виробника на виготовлення продукції. Натомість суспільно необхідний робочий час визначається як час, потрібний для виробництва певного товару за середніх умов технічного оснащення, організації праці та кваліфікації працівників у суспільстві. Саме цей показник виступає основою формування вартості в умовах конкуренції. Якщо індивідуальні витрати перевищують суспільно необхідні, виробник втрачає конкурентні позиції, оскільки ринок орієнтується на середній рівень витрат.

Величина вартості залежить від продуктивності та інтенсивності праці. Зростання продуктивності означає збільшення обсягу виробленої продукції за одиницю часу, що зумовлює зменшення витрат праці на одиницю товару і, відповідно, зниження його вартості. При цьому сукупна вартість виробленої за певний період продукції залишається пропорційною загальним витратам праці. Інтенсивність праці відображає обсяг витрат праці за одиницю часу. Її підвищення еквівалентне збільшенню тривалості робочого часу, оскільки за той самий період створюється більша вартість.

У виробництві розрізняють просту та складну працю. **Проста праця** не потребує спеціальної підготовки або високої кваліфікації. **Складна праця** передбачає наявність професійної освіти, досвіду та спеціальних навичок і розглядається як помножена проста праця, оскільки за одиницю часу створює більшу вартість.

Сукупність наведених положень становить основу теорії трудової вартості, сформованої класичною політичною економією та розвиненої у подальших економічних дослідженнях. У межах цієї концепції центральне місце посідає закон вартості.

Закон вартості регулює виробництво та обмін товарів відповідно до величини суспільно необхідних витрат праці. Він передбачає еквівалентність обміну та виступає внутрішнім механізмом координації господарської діяльності в умовах товарного виробництва.

У ринковій економіці дія закону вартості проявляється через **систему цін**. Коливання ринкових цін навколо вартості забезпечує перерозподіл ресурсів між галузями. Зростання попиту на певний товар зумовлює підвищення його ціни, що стимулює перелив капіталу та робочої сили у відповідну сферу. Навпаки, надлишкова пропозиція призводить до зниження цін і скорочення виробництва. У такий спосіб формується відносна пропорційність суспільного виробництва.

Закон вартості виконує також стимулюючу функцію. Конкуренція спонукає виробників знижувати індивідуальні витрати праці шляхом впровадження нових технологій, удосконалення організації виробництва та підвищення кваліфікації працівників. Це сприяє технічному прогресу та зростанню продуктивних сил суспільства.

Водночас дія закону вартості зумовлює економічну диференціацію товаровиробників. Ті суб'єкти господарювання, які забезпечують нижчі індивідуальні витрати порівняно із суспільно необхідними, отримують додатковий дохід і зміцнюють свої ринкові позиції. Неефективні виробники зазнають збитків і витісняються з ринку. Таким чином, ринковий механізм виконує функцію економічного відбору.

У сучасній змішаній економіці дія закону вартості поєднується з регулятивною роллю держави. Державна політика впливає на розподіл ресурсів, підтримує стратегічні галузі та коригує ринкові дисбаланси. Взаємодія ринкових і державних механізмів формує інституційну основу функціонування сучасної економічної системи.

4.3. Суть та функції грошей. Закони грошового обігу

Гроші в економічній теорії розглядаються як особливий товар, що історично виокремився із загальної маси товарів і набув функції загального еквівалента. Це означає, що вони виконують роль універсального посередника в обміні та здатні обмінюватися на будь-який інший товар або послугу. На відміну від звичайних товарів, які мають обмежену сферу обміну, гроші забезпечують загальну порівнянність і співставність результатів праці в межах економічної системи.

Походження грошей пов'язане з розвитком товарного виробництва та обміну. На ранніх етапах господарювання обмін мав випадковий характер і здійснювався у формі прямого товарообміну. З поглибленням суспільного поділу праці та зростанням обсягів виробництва виникла потреба в універсальному засобі обміну. У процесі еволюції один із товарів, що мав найвищу ліквідність і загальне визнання, почав виконувати функцію загального еквівалента. Таким чином, гроші мають товарне походження, а їхня здатність виступати

посередником в обміні ґрунтується на вартості, тобто на суспільній праці, втіленій у товарах.

Протягом тривалого історичного періоду роль загального еквівалента виконували **благородні метали**, передусім срібло і золото, які мали високу вартість, подільність, довговічність і транспортабельність. Починаючи з другої половини XIX століття, домінуючу роль у грошовій системі багатьох країн відігравало золото. Подальша еволюція призвела до трансформації форм грошей. Вони набували вигляду металевих монет, паперових знаків, кредитних інструментів, а в сучасних умовах функціонують також у формі безготівкових та електронних грошей.

Паперові гроші сформувалися у процесі поступового відходу від металевого обігу. Спочатку їх поява була пов'язана з практичними потребами заміщення металевих монет, які зношувалися в обігу. Згодом держава почала використовувати паперові гроші як інструмент фінансування бюджетних витрат, зокрема для покриття дефіциту бюджету. Водночас емісія паперових грошей без належного забезпечення товарною масою призводила до їх знецінення, оскільки їх кількість не завжди відповідала реальним потребам товарообігу.

Кредитні гроші виникли в умовах розвиненого капіталістичного господарства. Вони обслуговують не лише обмін товарів, а й рух капіталу. До кредитних грошей належать векселі, банкноти, чеки, банківські депозити та інші фінансові інструменти, що базуються на боргових зобов'язаннях. Їх розвиток відображає ускладнення економічних відносин і зростання ролі фінансової системи в забезпеченні безперервності відтворювального процесу.

Економічна сутність грошей розкривається через їхні функції.

По-перше, гроші виконують функцію міри вартості. У цій ролі вони забезпечують кількісне вираження вартості товарів у грошовій формі. Вартість, виражена в грошах, набуває форми ціни. Хоча ціни формуються під впливом попиту і пропозиції та можуть відхилятися від вартості, саме гроші забезпечують універсальний вимір економічних благ.

По-друге, гроші виступають засобом обігу. У цій функції вони посередницьки обслуговують процес купівлі та продажу товарів. Розрив між актом продажу та актом купівлі усувається завдяки використанню грошей як загального еквівалента. Цю функцію можуть

виконувати як повноцінні металеві гроші, так і паперові та кредитні форми.

По-третє, гроші виконують функцію засобу платежу. Вона виникла у зв'язку з розвитком кредитних відносин, коли момент передачі товару і момент його оплати не збігаються в часі. У цій ролі гроші використовуються для погашення боргових зобов'язань, сплати податків, виплати заробітної плати та здійснення інших нетоварних платежів.

По-четверте, гроші є засобом накопичення і збереження вартості. Як загальний еквівалент вони слугують формою збереження суспільного багатства. Для реалізації цієї функції гроші мають відносно стабільну купівельну спроможність. Накопичення грошових ресурсів створює передумови для інвестиційної діяльності, розширеного відтворення та економічного зростання. Заощадження можуть трансформуватися у капітал і приносити прибуток. З метою збереження вартості економічні суб'єкти використовують різні форми активів, зокрема іноземну валюту, цінні папери, нерухомість, дорогоцінні метали.

По-п'яте, гроші виконують функцію світових грошей. У цій ролі вони обслуговують міжнародні розрахунки, рух капіталу та формування платіжних балансів. У сучасній глобалізованій економіці цю функцію виконують резервні валюти та міжнародні платіжні засоби.

У сучасній ринковій економіці грошові відносини набули універсального та глобального характеру. Усі товари, послуги, ресурси, включаючи природні та інтелектуальні, а також праця і здібності людей, оцінюються у грошовій формі. Це свідчить про повну інтеграцію грошей у механізм функціонування економічної системи.

Грошовий обіг означає безперервний рух грошей у процесі виконання ними своїх функцій. Він охоплює як готівкові, так і безготівкові форми розрахунків та обслуговує як товарні операції, так і нетоварні платежі. Ефективність грошового обігу визначається дотриманням відповідних економічних закономірностей.

Однією з ключових закономірностей є дія **закону грошового обігу**, який визначає кількість грошей, необхідних для нормального функціонування економіки. Відповідно до цього закону, маса грошей в обігу має відповідати сумі цін товарів і послуг, що реалізуються, з урахуванням особливостей кредитних операцій і швидкості обігу

грошей. Грошова маса повинна бути об'єктивно зумовленою потребами господарського обороту.

У межах кількісної теорії грошей взаємозв'язок між грошовою масою і товарною масою описується рівнянням обміну, запропонованим Ірвінгом Фішером:

$$\mathbf{M \times V = P \times Q}$$

де M означає масу грошей в обігу, V – швидкість обігу грошей, P – середній рівень цін, Q – обсяг реалізованих товарів і послуг.

Це рівняння відображає залежність між грошовою сферою та реальним сектором економіки. Якщо грошова маса перевищує об'єктивні потреби обігу, за інших рівних умов це спричиняє зростання рівня цін і зниження купівельної спроможності грошей. Реальна вартість грошей визначається кількістю товарів і послуг, які можна придбати за одну грошову одиницю.

Попри зовнішнє враження, що саме гроші приводять у рух товарну масу, вирішальну роль у визначенні обсягу грошового обігу відіграють процеси виробництва, продуктивність праці, рівень поділу праці та обсяг створених економічних благ. Саме реальні потреби господарського обороту визначають оптимальний обсяг грошової маси, необхідний для забезпечення стабільного функціонування економіки.

4.4. Грошова система, її структурні елементи та основні типи

Грошова система є історично сформованою та законодавчо закріпленою формою організації грошового обігу в межах певної держави. Вона відображає сукупність інституційних і правових засад функціонування грошей, порядок їх емісії, обігу та регулювання. Характер грошової системи визначається рівнем розвитку економіки, фінансової інфраструктури та особливостями державного управління.

До основних елементів грошової системи належать грошова одиниця, емісійна організація, форми грошей, що визнаються законним платіжним засобом, а також інститути, які здійснюють регулювання грошового обігу.

Грошова одиниця є встановленим законом грошовим знаком, що використовується як міра вартості та засіб розрахунків. Вона виконує функцію номінальної основи ціноутворення і слугує масштабом для вимірювання економічних благ. Прикладами грошових

одиниць є гривня, долар США, євро та інші національні або наднаціональні валюти.

Емісійна система охоплює органи, уповноважені здійснювати випуск грошей в обіг. Центральну роль у цьому процесі відіграє центральний банк держави, який має монопольне право на грошову емісію. В Україні таким органом є Національний банк України. Крім центрального банку, у формуванні та реалізації грошово-кредитної політики беруть участь Міністерство фінансів та банківська система, які впливають на обсяг і структуру грошової маси через бюджетну та кредитну діяльність.

У сучасній економіці законним засобом платежу виступають готівкові та безготівкові форми грошей. Готівка представлена банкнотами та розмінною монетою. Безготівкові гроші існують у формі коштів на рахунках у банківських установах і використовуються для здійснення платежів шляхом переказів, електронних розрахунків та інших фінансових операцій.

Сукупність усіх готівкових і безготівкових платіжних засобів, що забезпечують обіг товарів і послуг у державі, становить **грошову масу.** До неї включаються гроші різних форм і ступеня ліквідності, зокрема готівкові кошти, депозитні рахунки до запитання, строкові ощадні вклади, а також інші фінансові інструменти, які можуть бути використані як засіб платежу або нагромадження. У розвинутих країнах частка готівкових грошей у загальній структурі грошової маси є відносно невеликою і зазвичай не перевищує 10–15 відсотків. В економіках з нижчим рівнем фінансової інфраструктури ця частка може бути вищою.

Ключовою характеристикою різних форм грошей є їх **ліквідність,** тобто здатність швидко і з мінімальними витратами перетворюватися на засоби платежу або безпосередньо використовуватися для придбання благ. Найвищу ліквідність мають готівкові гроші та кошти на поточних рахунках. Менш ліквідними є строкові депозити, депозитні сертифікати, довгострокові фінансові інструменти та інші цінні папери, за винятком акцій.

Для аналітичних і статистичних цілей грошова маса поділяється на **грошові агрегати**. Агрегат М1 включає готівкові гроші та кошти на поточних рахунках і відображає обсяг засобів, що безпосередньо обслуговують обіг. Агрегат М2 охоплює М1 і строкові ощадні депозити та окремі короткострокові фінансові інструменти, характеризуючи

запас високоліквідних активів, які можуть бути швидко залучені до обігу. Агрегат М3 включає М2 та великі депозитні сертифікати, довгострокові депозити і частину інших фінансових активів. У деяких країнах виділяється також розширений агрегат, який охоплює практично всі ліквідні фінансові активи економіки.

Історично грошові системи змінювалися залежно від типу загального еквівалента. На ранніх етапах функціонували товарні форми грошей. Згодом утвердилася металокарбована система, заснована на золотих і срібних монетах. У подальшому сформувалися емісійні та депозитні системи, у межах яких гроші існують переважно у вигляді банківських записів, чеків, платіжних карток і електронних інструментів. Сучасний етап характеризується розвитком депозитно-електронних форм грошей, які функціонують на основі цифрових технологій та автоматизованих платіжних систем.

Обсяг грошової маси є важливим інструментом макроекономічної політики. Підтримання збалансованості між товарною та грошовою масою потребує постійного регулювання з боку держави. Стабілізація грошового обігу може здійснюватися через реформування грошової системи або застосування спеціальних заходів монетарної політики, таких як дефляція, деномінація, девальвація та ревальвація.

Дефляція означає цілеспрямоване скорочення грошової маси в обігу та стримування зростання цін. Вона може досягатися через підвищення податкового навантаження, обмеження кредитування, підвищення облікової ставки центрального банку, збільшення норм обов'язкових резервів комерційних банків, продаж державних цінних паперів та інші інструменти грошово-кредитної політики. У крайніх випадках застосовується нуліфікація, що передбачає вилучення з обігу старих грошових знаків і випуск нових у меншому обсязі.

Деномінація полягає у зміні номінальної вартості грошових знаків у певному співвідношенні з одночасним перерахунком цін, заробітної плати, тарифів та інших економічних показників. Її метою є спрощення грошових розрахунків і відновлення зручності функціонування грошової системи після періодів інфляції.

Девальвація означає зниження офіційного курсу національної валюти щодо іноземних валют. Вона може бути зумовлена як економічною необхідністю, так і свідомою політикою держави з метою впливу на зовнішньоекономічні відносини. Девальвація сприяє

підвищенню конкурентоспроможності експорту, проте знижує купівельну спроможність національної валюти.

Ревальвація є протилежним процесом і передбачає підвищення офіційного курсу національної валюти. Вона вигідна імпортерам і кредиторам, але може зменшувати конкурентні переваги експортерів.

Поняття **валюти** охоплює грошову одиницю країни, іноземні грошові знаки, а також міжнародні або регіональні розрахункові одиниці. Валюта виконує функцію засобу платежу і використовується у внутрішніх та міжнародних розрахунках.

В окремих випадках для стабілізації грошового обігу застосовується паралельне функціонування двох валют із поступовим витісненням знецінених грошових знаків. Ефективна грошова система сприяє активізації кругообігу доходів і витрат, зростанню зайнятості, повнішому використанню виробничих потужностей та економічному розвитку. Важливою характеристикою сучасної грошової системи є також конвертованість національної валюти, що забезпечує її інтеграцію у світову фінансову систему.

4.5. Інфляція: причини виникнення, види, наслідки

Інфляція є однією з ключових форм прояву макроекономічної нестабільності та відображає дисбаланс між грошовою і товарною масою в економіці. Під інфляцією розуміють стійке зростання загального рівня цін, яке зумовлюється перевищенням пропозиції грошей над обсягом вироблених товарів і наданих послуг. Йдеться не про разове підвищення окремих цін, а про довготривалу тенденцію до їх загального зростання в межах економічної системи.

Інфляційний процес має нерівномірний характер. У період інфляції окремі групи товарів і послуг дорожчають різними темпами. Одні ціни можуть зростати швидко, інші залишатися відносно стабільними, а деякі підвищуватися повільніше. Тому інфляція не означає однакового підвищення всіх цін, а характеризує зміну середнього рівня цін в економіці.

Для кількісного вимірювання інфляції використовується індекс споживчих цін. Він відображає зміну вартості фіксованого набору товарів і послуг, що входять до споживчого кошика, за певний період. Індекс цін дає змогу визначити, наскільки змінився загальний рівень

цін порівняно з базовим періодом, і таким чином оцінити масштаби інфляційних процесів.

Безпосереднім показником інтенсивності інфляції є темп інфляції. Він обчислюється як відносна зміна індексу цін у поточному періоді порівняно з базовим періодом і виражається у відсотках. Формально темп інфляції визначається за формулою:

$$\text{Темп інфляції} = \frac{I_{\text{цін1}} - I_{\text{цін0}}}{I_{\text{цін0}}} \times 100\%,$$

де $I_{\text{цін1}}$ – індекс цін у поточному періоді, $I_{\text{цін0}}$ – індекс цін у базовому (попередньому) періоді.

Таким чином, інфляція відображає динаміку зміни купівельної спроможності грошей і є індикатором макроекономічної рівноваги.

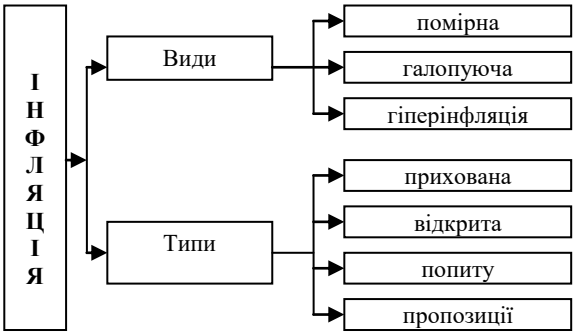

- **Рис. 4.1. Типи та види інфляції**

Індекс споживчих цін є статистичним показником, що відображає зміну середнього рівня цін на стандартний набір товарів і послуг, які споживаються домогосподарствами. До складу такого набору входять продовольчі та непродовольчі товари, послуги транспорту, охорони здоров'я, освіти, житлово-комунальні та інші витрати, пов'язані з повсякденним життям населення. Структура споживчого кошика фіксується у базовому році та використовується як порівняльна основа для оцінювання динаміки цін у наступні періоди. Зміна індексу споживчих цін дозволяє кількісно оцінити інтенсивність інфляційних процесів у національній економіці.

Залежно від швидкості зростання цін розрізняють кілька форм інфляції.

Помірна інфляція характеризується відносно невисокими темпами підвищення цін, зазвичай до десяти відсотків на рік. За таких умов інфляція має прогнозований характер, не призводить до суттєвих деструктивних наслідків для економіки та може бути контрольованою засобами монетарної політики. Водночас за відсутності належного регулювання навіть помірна інфляція здатна трансформуватися у більш інтенсивні форми.

Галопуюча інфляція відзначається високими темпами зростання цін, які можуть сягати п'ятдесяти, ста і більше відсотків на рік. За таких умов інфляційний процес стає важкопрогнозованим і суттєво ускладнює господарське планування. Порушуються цінові пропорції, зростає невизначеність, відбувається швидке перетворення грошей у товари з метою уникнення втрат від знецінення, підвищуються процентні ставки, що свідчить про загострення макроекономічних дисбалансів.

Гіперінфляція є крайньою формою інфляції і характеризується надзвичайно високими темпами зростання цін, які можуть становити тисячі, десятки тисяч або навіть мільйони відсотків на рік. У таких умовах грошова маса зростає надмірними темпами, гроші втрачають здатність виконувати свої основні функції, поширюються бартерні операції, руйнуються фінансові та кредитні механізми. Населення втрачає довіру до національної валюти та прагне якнайшвидше обміняти її на матеріальні цінності або іноземну валюту. Прикладом гіперінфляції була ситуація в Україні у 1993 році, коли темпи зростання грошової маси та цін набули критичних масштабів, а інфляційні очікування стали додатковим чинником прискорення інфляційної спіралі.

За формами прояву розрізняють відкриту та приховану інфляцію.

Відкрита інфляція характеризується безпосереднім і постійним зростанням цін в умовах ринкового ціноутворення. Вона супроводжується формуванням інфляційних очікувань та не обмежується адміністративними методами. У межах відкритої інфляції виокремлюють інфляцію попиту, інфляцію витрат та структурну інфляцію.

Інфляція попиту виникає тоді, коли сукупний попит перевищує сукупну пропозицію. Збільшення попиту може бути зумовлене зростанням грошової маси, підвищенням державних видатків, активізацією інвестиційної діяльності або іншими чинниками, що

стимулюють споживання. Надлишковий попит за незмінного обсягу виробництва спричиняє загальне підвищення рівня цін.

Інфляція витрат пов'язана зі зростанням витрат виробництва. Підвищення цін на сировину, енергоносії, збільшення заробітної плати, податкового навантаження або інших виробничих витрат призводить до зменшення прибутковості підприємств і скорочення обсягів виробництва. У результаті сукупна пропозиція зменшується, а ціни зростають.

Структурна інфляція зумовлюється диспропорціями у галузевій структурі економіки та неузгодженістю між окремими секторами господарства.

Прихована, або подавлена, інфляція має місце в умовах адміністративного регулювання цін. Вона не супроводжується явним зростанням цін, проте проявляється у формі дефіциту товарів, черг, обмеження споживання. До ознак прихованої інфляції належать заморожування цін і заробітної плати, встановлення граничних цін, жорсткий адміністративний контроль за ринком. За таких умов інфляційний тиск не зникає, а лише набуває прихованих форм.

Сучасна економіка характеризується можливістю поєднання інфляції зі спадом виробництва. Таке явище отримало назву стагфляції. Стагфляція означає одночасне зростання цін, скорочення обсягів виробництва та підвищення безробіття, що ускладнює застосування традиційних інструментів макроекономічного регулювання.

Протилежним інфляції процесом є дефляція, тобто тривале зниження середнього рівня цін. Дезінфляція означає уповільнення темпів інфляції без переходу до зниження цін.

Умовами виникнення інфляції є випереджальне зростання номінальної грошової маси або швидкості обігу грошей порівняно зі зростанням реального національного доходу. Однією з класичних концепцій пояснення інфляції є кількісна теорія грошей, відповідно до якої зміна кількості грошей в обігу зумовлює пропорційну зміну загального рівня цін. У межах рівняння обміну, сформульованого Ірвінгом Фішером, за сталої швидкості обігу грошей рівень цін визначається співвідношенням між грошовою масою та обсягом вироблених благ. Згідно з цією концепцією, контроль над пропозицією грошей є ключовим інструментом стримування інфляції.

Інший підхід представлений теорією інфляційного розриву, розробленою Джоном Мейнардом Кейнсом. Відповідно до цієї

концепції інфляція виникає тоді, коли сукупні витрати перевищують обсяг національного продукту за умов повної зайнятості. Інфляційний розрив означає перевищення сукупного попиту над потенційним рівнем виробництва. Натомість дефляційний розрив виникає у випадку недостатності сукупного попиту, що супроводжується зниженням цін і недовикористанням виробничих ресурсів.

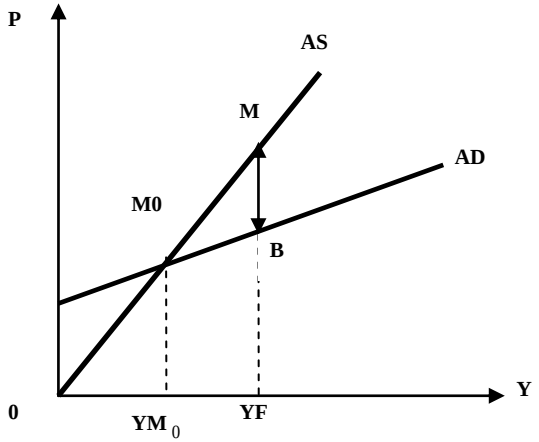

Рис. 4.2. Взаємодія AD-AS в умовах інфляції

де Мо – точка рівноваги,
AS – сукупна пропозиція,
AD – сукупний попит,
Y_F – лінія повної зайнятості,
Y_{Mo} – обсяг ВНП (доходу) в умовах рівноваги,
МВ – дефляційний розрив.

Дефляційна політика є складовою макроекономічного регулювання, спрямованою на обмеження надмірного зростання сукупного попиту та стабілізацію грошового обігу. Її реалізація передбачає стримування споживчих витрат, скорочення надлишкової грошової пропозиції та формування умов для заощадження і нагромадження капіталу. У стратегічному вимірі дефляційні заходи орієнтовані на відновлення макроекономічної рівноваги та підвищення довіри до національної валюти.

У науковій літературі сформувалися дві базові концепції пояснення причин інфляції, монетарна та немонетарна.

Монетарний підхід виходить з того, що першопричини інфляції закладені у сфері грошового обігу. Прихильники цієї концепції вважають визначальними чинниками інфляційних процесів надмірне фінансування бюджетного дефіциту за рахунок грошової емісії, необґрунтоване розширення кредитної маси, а також неефективну валютну політику, зокрема адміністративне регулювання обмінного курсу. Згідно з монетарною логікою, порушення відповідності між грошовою масою та реальним обсягом виробництва неминуче трансформується у зростання загального рівня цін.

Немонетарний підхід акцентує увагу на структурних диспропорціях реального сектору економіки. Інфляція розглядається як наслідок невідповідності між розвитком окремих галузей, нераціонального розподілу доходів, неефективного використання ресурсів, а також дисбалансу між споживанням та інвестиціями. У цьому контексті інфляція трактується як відображення глибинних деформацій економічної структури.

До основних чинників інфляції належать:

грошова емісія, що не підкріплена відповідним зростанням товарної маси; надмірна кредитна експансія;

недосконаліть механізму ціноутворення, яка спричиняє дефіцити або надлишки продукції;

завищений офіційний валютний курс, що знижує конкурентоспроможність експорту, погіршує стан платіжного балансу та скорочує доходи держави;

надмірна мілітаризація економіки; високий рівень монополізації ринків;хронічний бюджетний дефіцит і зростання державного боргу; кризові явища у валютно-фінансовій системі;

недоліки податкової системи; порушення базових макроекономічних пропорцій у національному господарстві.

Попри різноманітність чинників, інфляційні процеси зрештою пов’язані з порушенням рівноваги між сукупним попитом і сукупною пропозицією.

Соціально-економічні наслідки інфляції мають комплексний і часто деструктивний характер, особливо за умов галопуючої та гіперінфляції.

По-перше, відбувається перерозподіл національного доходу між різними соціальними групами. Втрачають особи з фіксованими доходами та кредитори, тоді як виграють боржники і власники матеріальних активів.

По-друге, знижується рівень життя населення та погіршується ефективність функціонування економіки. Знецінюються грошові заощадження, страхові виплати та інші активи з фіксованою номінальною вартістю.

По-третє, скорочуються обсяги виробництва внаслідок зниження інвестиційної активності та послаблення стимулів до продуктивної діяльності.

По-четверте, посилюється соціальна напруга та знижується політична стабільність суспільства.

По-п’яте, погіршується стан платіжного балансу, оскільки зростання внутрішніх цін знижує конкурентоспроможність національних товарів на світових ринках.

По-шосте, скорочуються реальні доходи держави, що призводить до зростання бюджетного дефіциту та державного боргу.

По-сьоме, відбувається масштабне знецінення грошових заощаджень населення, розміщених у банківській системі або представлених у вигляді інших фінансових інструментів з фіксованим доходом.

По-восьме, зростає попит на стабільніші іноземні валюти, що стимулює відплив капіталу за кордон та активізацію валютних спекуляцій, які додатково підсилюють інфляційний тиск.

Одним із найбільш небезпечних наслідків інфляції є руйнування усталених соціально-економічних зв’язків. Знецінення грошей підриває довіру до фінансової системи, дезорганізує товарно-грошовий обіг, провокує скорочення виробництва, розрив господарських відносин, банкрутства підприємств та посилення спекулятивних операцій. У крайніх випадках це може призвести до глибокої економічної та суспільної дестабілізації.

ТРЕНІНГ-КУРС

Основні поняття

Натуральне господарство, товарне виробництво, суспільний поділ праці, товар, обмін, корисність товару, трудова теорія вартості товару, споживча вартість, індивідуальність вартість товару, суспільна вартість товару, продуктивність праці, мінова вартість товару, ціна товару, теорія граничної корисності, гранична корисність, бартерний обмін, гроші, функції грошей, міра вартості, засіб обігу, засіб платежу, засіб нагромадження, номінальна цінність грошей, реальна цінність грошей, емісія грошей, грошова маса, грошовий агрегат, інфляція, індекс цін, рівень інфляції, інфляція попиту, інфляція витрат (пропозиції), повзуча інфляція, галопуюча інфляція, гіперінфляція, відкрита інфляція, пригнічена інфляція, непередбачувана інфляція, очікувана інфляція, номінальна ставка відсотка, реальна ставка відсотка, антиінфляційна політика.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які основні властивості натурального виробництва?
2. Які умови виникнення товарного виробництва?
3. Як ви розумієте економічну відокремленість товаровиробників?
2. Як класифікують суспільний поділ праці за видами та формами?
3. Що таке споживча вартість товару?
4. Охарактеризуйте мінову вартість товару.
5. Що таке вартість товару?
6. У чому полягає економічний зміст закону вартості?
7. Назвіть та охарактеризуйте основні функції грошей?
8. Визначте основні складові грошової системи?
9. Які є види та типи інфляції?
10. Інфляційні процеси в економіці України.

Теми доповідей

11. Порівняння раціоналістичної та еволюційної концепцій походження грошей. Спільні й відмінні риси.
12. Суть бартерного обміну: позитивні і негативні ознаки.
13. Гроші як загальновартісний еквівалент. Переваги грошей над іншими формами обміну.
14. Визначення і характеристика функцій грошей як міри вартості та засобу обігу.
15. Аналіз функцій грошей як засобу платежу та засобу накопичення.

16. Поняття світових грошей, їх функції та роль у міжнародному обміні.

Література

1. Якобчук В. П. Економічна теорія : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2020. 450 с. URL: http://ir.polissiauniver.edu.ua/handle/123456789/2859
2.Савлук М. І., Мороз А. М., Лазепко І. М. Гроші та кредит : підручник. 6-те вид., перероб. і доп. Київ : КНЕУ, 2018. URL: https://ir.kneu.edu.ua/items/44b851a8-205e-47b3-ac36-46eeee1ebf8d
3.Кузнєцова А. Я., Козюк В. В. Гроші та кредит : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2017. URL: https://culonline.com.ua
4.Міщенко В. І., Науменкова С. В. Грошово-кредитна політика : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2020. URL: https://culonline.com.ua
5.Шевчук В. О. Монетарна економіка та грошово-кредитна політика : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. URL: https://culonline.com.ua
6.Геєць В. М., Гриценко А. А. Економічна теорія : сучасні проблеми розвитку. Київ : НАН України, 2016.
7.Самуельсон П. А., Нордгаус В. Д. Економіка : підручник. Київ : Основи, 2016.
8.Mankiw N. G. Principles of Economics. 8th ed. Boston : Cengage Learning, 2018. URL: https://www.cengage.com
9. Mishkin F. S. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. 12th ed. New York : Pearson, 2021. URL: https://www.pearson.com
10.Blanchard O. Macroeconomics. 8th ed. London : Pearson, 2021. URL: https://www.pearson.com
11.Krugman P., Wells R. Economics. 5th ed. New York : Worth Publishers, 2018. URL: https://www.macmillanlearning.com
12.Публічне управління регіональною безпекою та сталим розвитком територій: монографія / Дацій Н. В., Войтенко А. Б., Загурська-Антонюк В. Ф. та ін. ; за заг. ред. проф. В. П. Якобчук. Житомир : Поліський нац. університет, 2025. 578 с.
13..Якобчук В. П. та ін. Публічне управління та адміністрування : навч. посібник / за заг. ред. В. П. Якобчук. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2025. – 476 с.

Тести

1. Що є об'єктивною причиною виникнення грошей?

А. Історичний розвиток товарного виробництва і обміну.
Б. Наявність держави.
В. Суспільний поділ праці.
Г. Посилення взаємозв'язків суб'єктів господарської діяльності.

2. В економічній теорії виділяють такі концепції походження грошей:

А. Трансакційна;
Б. Раціоналістична;
В. Еволюційна;
Г. Монетаристська.

3. Яке з визначень найточніше характеризує сутність грошей?

А. Це особливий товар, який виконує роль загального еквівалента і засобу обміну.
Б. Будь-який товар, який отримує товаровиробник в обмін за свій товар.
В. Товар, який може обмінюватись на інші товари.
Г. Благородні метали − золото і срібло.

4. Які гроші можуть бути скарбом?

А. Золото, срібло.
Б. Паперові гроші.
В. Кредитні гроші.
Г. Металеві гроші.

5. Що безпосередньо не впливає на кількість грошей в обігу?

А. Золотовалютний запас національного банку.
Б. Фізичний знос товарної маси.
В. Швидкість обігу грошової одиниці.
Г. Зміни товарних цін.

6. Що є узагальненою причиною інфляції?

А. Порушення відтворювальних пропорцій в економіці та законів грошового обігу.
Б. Постійне зростання заробітної плати.
В. Відсутність вільного обміну паперових грошей на золото.
Г. Надмірна інтернаціоналізація господарських зв'язків країни.

7. Які існують типи інфляції?

А. Проста, повзуча, галопуюча, гіперінфляція.
Б. Проста, повзуча, складна, галопуюча, гіперінфляція

В. Правильно вказано в п. 1.
Г. Правильно вказано в п. 2.

8. Хто з перелічених осіб зазнає найбільших втрат від інфляції?

А. Люди з фіксованим доходом.
Б. Позичальники.
В. Підприємці.
Г. Кредитори.

9. Що має найменшу цінність при високих темпах інфляції?

А. Грошовий запас.
Б. Пакет акцій.
В. Нерухомість.
Г. Земельні ділянки.

10. Що є найважливішою умовою стабільності національної грошової одиниці?

А. Стабільний стан національної економіки.
Б. Жорстка боротьба з фальшивомонетництвом.
В. Державний контроль за цінами.
Г. Державний контроль за емісією грошей.

11. Конвертованості валюти є:

А. Спроможність вільного обміну національної валюти на інші іноземні валюти.
Б. Встановлення ціни на золото в національній валюті.
В. Вільний обмін грошей на золото.
Г. Лібералізація зовнішньоекономічної діяльності.

12. Валютний курс у сучасних умовах встановлюється на основі:

А. Співвідношення купівельної спроможності національних валют.
Б. Кількості національних грошей в обігу.
В. Співвідношення золотого паритету національних валют.
Г. Світової ціни на золото.

13. Що таке девальвація валюти?

А. Гроші оголошується недійсними і випускаються нові.
Б. З обігу вилучаються зайві гроші.
В. Обмінний курс валюти відносно іноземних валют офіційно знижується.
Г. Частина грошей вилучається з обігу шляхом збільшення податків або зменшення попиту на кредит тощо.

14. Яка країна вважається батьківщиною паперових грошей?

А. Франція.
Б. Англія.
В. Китай.
Г. Італія.

15. Яке з наведених понять характеризує збільшення купівельної спроможності грошей?

А. Дефляція.
Б. Інфляція.
В. Нуліфікація.
Г. Конвертація.

16. Від яких факторів прямо не залежить купівельна спроможність грошей?

А. Кількості банків в країні.
Б. Інфляції.
В. Кількості грошей і обігу.
Г. Дефляції.

17. Монометалізм – це?

А. вид грошової реформи;
Б. вид грошової системи, при якій роль грошей законодавчо закріплена за золотом і сріблом;
В. грошова система, при якій один метал служить загальним еквівалентом і основою грошового обігу;
Г. грошова система, у якій не регламентується ваговий зміст металу національної валюти.

18. Що має більш високу ліквідність?

А. продукти харчування;
Б. товари тривалого користування;
В. золоті прикраси;
Г. готівка.

19. Визначте словосполучення, яке є рівноцінним поняттю «заощадження грошей»:

А нагромаджене майно;
Б частина грошового доходу, вкладена у цінні папери;
В частина грошового доходу, не витрачена в певний період часу;
Г автомобіль, який знаходиться у власності домогосподарства.

20. Яка з функцій грошей найуразливіша для інфляції?

А. засіб обігу;

Б. міра вартості;
В. засіб платежу;
Г. засіб заощадження.

Вправи:

Вправа 1.

Дано.
Вартість кошика у 2017 році, 1107 грн.
Індекс споживчих цін, 100,1 відсотка.
Зростання цін у 2018 році відносно 2017 року, 15 відсотків.
Розрахунок вартості кошика у 2018 році за умовою про зростання цін на 15 відсотків.
1107 × 1,15 = 1273,05 грн.
Відповідь.
Орієнтовна вартість споживчого кошика у 2018 році становить 1273,05 грн.
Чи відрізняється від існуючої.
Так, може відрізнятися, якщо офіційна методика розрахунку кошика використовує іншу структуру товарів, ваги, оновлення складу, або офіційний індекс інфляції за рік відрізняється від 15 відсотків. У межах цієї вправи ми отримали значення саме за умовою зростання цін на 15 відсотків.

Вправа 2.

Дано.
За 5 років ціни виросли у 8 разів.
Потрібно знайти середньорічну інфляцію, тобто середньорічний темп зростання цін r.Формула.(1 + r)^5 = 8. Знаходимо r. 1 + r = 8^(1/5). r = 8^(1/5) − 1. Оцінка. 8^(1/5) приблизно дорівнює 1,5157.
r приблизно дорівнює 0,5157, або 51,57 відсотка.
Відповідь.
Середньорічна інфляція приблизно 51,6 відсотка.

Вправа 3.

Потрібно встановити відповідність термінів і визначень.

1. Міра вартості.
   Функція, в якій гроші забезпечують упровадження та вимірювання вартості товарів, надаючи їй форму ціни.
2. Бартер.
   Обмін одного товару на інший без допомоги грошей.

3. Ліквідність.
   Спроможність підприємств, банків своєчасно виконувати свої кредитно-фінансові зобов'язання, передусім сплачувати борг.
4. Банк.
   Кредитна установа, яка мобілізує кошти, надає їх у позику, здійснює розрахунки між економічними суб'єктами.
5. Гривня.
   Грошова й вагова одиниця Стародавньої Русі походить від найменування обруча, прикраси із золота чи срібла, який носили на шиї.
6. Світові гроші.
   Функція, в якій гроші обслуговують рух вартості в міжнародному економічному обігу.
7. Гроші.
   Специфічний товар, що має властивість обмінюватися на будь-який інший товар і є загальним еквівалентом.

Вправа 4.
Дано.
Зарплата у 2017 році, 11000 грн.
Інфляція у 2018 році, 15 відсотків.
Зарплата у 2018 році зросла на 1500 грн, тобто стала 12500 грн.
Потрібно визначити, як змінився реальний дохід.
Реальна зарплата у цінах 2017 року.
12500 / 1,15 = 10869,57 грн.
Порівняння з 2017 роком.
Було 11000 грн, стало 10869,57 грн у цінах 2017 року.
Зміна.
10869,57 − 11000 = −130,43 грн.
Відповідь.
Так, інфляція вплинула. Реальний дохід трохи зменшився приблизно на 130 грн, хоча номінальна зарплата зросла.
Вправа 5.
Дано.
Купив у 2016 році за 100000 грн.
Продав у 2019 році за 220000 грн.
Інфляція.
2016, 16 відсотків.

2017, 22 відсотки.
2018, 12 відсотків.
Потрібно оцінити, чи є реальний прибуток з урахуванням інфляції за 2016–2018 роки.
Кумулятивний інфляційний множник.
1,16 × 1,22 × 1,12.
Обчислення.
1,16 × 1,22 = 1,4152.
1,4152 × 1,12 = 1,585024.
Ціна купівлі у цінах 2019 року.
100000 × 1,585024 = 158502,40 грн.
Реальний результат.
220000 − 158502,40 = 61497,60 грн.
Відповідь.
Так, пан Хитряков заробив. Реальний прибуток після врахування інфляції становить приблизно 61 498 грн.

РОЗДІЛ 2. МІКРОЕКОНОМІКА

Тема 5. Ринок: суть, функції, структура. Напрями формування ринкової інфраструктури

5.1. Сутність ринку, його функції та умови функціонування.
5.2. Структура ринку.
5.3. Ринкова інфраструктура. Біржова діяльність.

5.1. Сутність ринку, його функції та умови функціонування

У процесі становлення та еволюції товарно грошових відносин формується один із базових інститутів економічної системи, **ринок.** Його поява була зумовлена поглибленням суспільного поділу праці, виокремленням економічно самостійних і юридично незалежних суб'єктів господарювання, а також переходом від натурального виробництва до товарного, а згодом до розвинених форм ринкового обміну. Саме в цій логіці ринок постає не як випадкова форма організації торгівлі, а як закономірний механізм узгодження інтересів, координації рішень і перетворення розрізнених актів обміну на відносно стійку систему економічних взаємодій.

Початково у повсякденній і навіть у ранній науковій традиції ринок ототожнювали з конкретним місцем, ринковою площею або територією, де здійснювалася роздрібна торгівля. Проте зі зростанням масштабів спеціалізації та ускладненням виробничої структури суспільства географічні межі обміну невпинно розширювалися. Уже в XII столітті активізується міжміський обмін, а в містах відбуваються численні регулярні ярмарки, які перетворюються на центри циркуляції товарів, інформації та кредитних практик. Унаслідок цього місце торгівлі перестає бути лише фізичною локалізацією купівлі продажу, і в мові закріплюється поняття району торгівлі як ширшого простору, у межах якого відбувається системна взаємодія продавців і покупців.

Невипадково французький економіст **Антуан Курно** одним із перших у науковій літературі починає визначення ринку саме через термін район. У його трактуванні ринок це будь який простір, у якому взаємовідносини покупців і продавців є достатньо вільними, а ціни на одні й ті самі товари мають тенденцію легко і швидко вирівнюватися. Це визначення важливе тим, що воно фіксує не стільки місце торгівлі,

скільки ключову властивість ринку, здатність забезпечувати цінову координацію, що виникає завдяки конкуренції та мобільності економічних агентів.

Класична політична економія, представлена працями **Адама Сміта,** зміщує акцент із просторового розуміння ринку на процесуальне. Сміт стверджував, що ринок це насамперед процес обміну товарів, у межах якого індивідуальні інтереси взаємодіють, конкурують і водночас узгоджуються через механізм цін. Учений підкреслював, що ринкові закономірності можуть найефективніше впливати на економіку за умови, коли приватний інтерес є провідним мотивом поведінки, а суспільний інтерес розглядається як агрегований результат дій окремих осіб. У розвитку цієї ідеї Смітом введено поняття економічної людини та сформульовано відому концепцію **невидимої руки ринку**. Невидима рука ринку означає, що конкурентна ринкова система створює умови для реалізації індивідуальних інтересів домогосподарств і фірм, а через це опосередковано реалізуються й суспільні інтереси, зокрема зростання добробуту, підвищення продуктивності та розширення асортименту благ.

Подальший розвиток ринкової теорії пов'язаний із неокласичним підходом, у якому ринок описується як механізм взаємодії попиту і пропозиції та як середовище формування ціни рівноваги. **Альфред Маршалл** розглядав ринок як будь яку групу людей, що вступають у тісні ділові відносини та укладають значні угоди щодо певного товару. У його підході підкреслюється, що чим досконаліший ринок, тим сильнішою є тенденція до формування однакової ціни на один і той самий товар у всіх його пунктах в один і той самий час. Це положення підсилює ідею конкурентної рівноваги та демонструє, що інформаційні та інституційні умови ринку визначають швидкість і повноту цінового вирівнювання.

Українська економічна думка також пропонує комплексне бачення ринку як системи економічних відносин, що не зводиться до одноразового акту купівлі продажу. За визначенням П. Т. Саблука, ринок постає як система товарно грошових відносин між покупцем і продавцем, яка включає механізм вільного ціноутворення, вільне підприємництво, рівноправність та конкуренцію суб'єктів господарювання у боротьбі за споживача. При цьому наголошується, що економічна суть ринку полягає не лише у відтворенні грошового і товарного обміну за формулою Т-Г -Т. Ринок виконує роль середовища,

у якому відбувається практична перевірка економічних рішень, здійснюється оцінювання результатів господарювання, формується дисципліна ефективності, а також підтримується життєдіяльність економічної системи як цілісного організму.

Відомий український економіст А. А. Чухно визначає ринок як обмін, що здійснюється за законами товарного виробництва і обігу. Водночас він уточнює принципову відмінність ринку від будь яких форм обміну як таких. Якщо йдеться про ринок як сферу обміну, слід мати на увазі, що це не просто факт обміну, адже обмін може реалізовуватися й у неринкових формах, наприклад у формі бартеру. Ринок це така сфера, у якій обмін здійснюється за суспільною оцінкою, що набуває вираження у ціні. Саме ця ознака є визначальною, оскільки лише ринок виконує роль механізму, через який узгоджуються попит і пропозиція та формується відносна рівновага економічної системи.

Отже, існує кілька теоретичних підходів до визначення ринку, просторовий, процесуальний, інституційний і системний. Узагальнюючи ці підходи, ринок доцільно визначати як систему економічних взаємовідносин між виробниками і споживачами у сфері товарно грошового обміну, де діють закони попиту та пропозиції, формується механізм вільного ціноутворення, реалізуються підприємницька ініціатива, рівноправність суб'єктів та конкуренція. У такому розумінні ринок є не лише каналом руху товарів і грошей, а й універсальним координаційним механізмом економіки, який через цінові сигнали та конкуренцію впливає на структуру виробництва, інвестиційні рішення, розподіл ресурсів і поведінку споживачів.

Складовими ринку є **товар, попит, пропозиція і ціна. Товар** виступає матеріальною або нематеріальною формою корисності, що є об'єктом обміну. **Попит** відображає потреби, підкріплені платоспроможністю, і демонструє готовність споживачів купувати товар за певною ціною. **Пропозиція** характеризує обсяг товарів і послуг, які виробники здатні та готові вивести на ринок за різних рівнів цін. **Ціна** є ключовим координуючим параметром, який концентрує інформацію про дефіцитність ресурсів, структуру витрат, споживчі уподобання та баланс попиту і пропозиції.

Основними суб'єктами ринку є домогосподарства, підприємці та держава. Домогосподарства як власники економічних ресурсів пропонують на ринку ресурсів фактори виробництва, отримують доходи від їх реалізації та спрямовують ці доходи на придбання

споживчих товарів і послуг для задоволення особистих потреб. Підприємці пред'являють попит на ресурси, організовують виробництво і пропонують товари та послуги для домогосподарств, підприємницького сектору та держави, а отримані доходи частково спрямовують на інвестиції, розширення виробництва та інновації. Держава, виступаючи специфічним учасником ринкової системи, пред'являє попит на засоби виробництва і суспільні блага, здійснює грошово кредитну та фіскальну політику, впливає на попит на гроші та їх пропозицію, а також реалізує урядове регулювання ринкової економіки для забезпечення макроекономічної стабільності, соціальної справедливості та конкурентного порядку.

Ринок здійснює багатовимірний вплив на економічну систему, виконуючи низку функцій, які відображають його здатність організовувати, коригувати та інтегрувати економічні процеси. До основних позитивних функцій ринку, тобто до тих форм впливу, через які ринкові зміни зумовлюють зміни інших явищ і процесів, належать такі.

1. **Ціноутворююча функція.** Вона полягає у формуванні цін як суспільної грошової оцінки товарів і послуг, а також у визначенні економічних наслідків відчуження і привласнення. У процесі продажу товаровиробник відчужує право власності на продукт і привласнює грошовий еквівалент, тоді як покупець відчужує гроші та привласнює товар або послугу. Коливання попиту і пропозиції, зміни витрат, очікувань і ринкових ризиків зумовлюють можливу втрату або приріст вартості через механізм цін.
2. **Регулююча функція.** Ринок регулює основні фази відтворювального процесу, виробництво, обмін, розподіл і споживання. Його регулятивний вплив проявляється у формуванні пропорцій між галузями та секторами, у приведенні у відповідність платоспроможного попиту й пропозиції, у коригуванні співвідношення нагромадження й споживання. Завдяки цьому ринок у нормальних умовах мінімізує системний дефіцит і зменшує ймовірність явищ, характерних для командно адміністративних моделей, зокрема хронічного товарного голоду.
3. **Функція стимулювання.** Ринок спонукає виробників до зниження витрат, підвищення продуктивності, упровадження

технологічних і організаційних інновацій, а також до поліпшення якості й споживчих властивостей товарів та послуг. Стимулюючий ефект реалізується через конкуренцію, ціновий тиск і прагнення отримати прибуток, що виступає узагальненим критерієм результативності.

4. **Розподільча функція.** У ринковій економіці доходи виробників і споживачів диференціюються через ціни, прибутки, заробітну плату, ренту та відсоток. Це зумовлює соціальне розшарування суспільства за доходами, що одночасно виступає джерелом мотивації економічної активності та підставою для державної соціальної політики.
5. **Алокаційна функція**. Ринок забезпечує відносно оптимальний розподіл ресурсів між альтернативними напрямами використання, формуючи таку комбінацію товарів і послуг, яка найбільшою мірою відповідає структурі платоспроможного попиту. Алокація реалізується через інвестиційні рішення та цінові сигнали, що спрямовують капітал, працю й технології у сфери з вищою очікуваною віддачею.
6. **Функція санації**. Ринок через конкуренцію очищує економічну систему від неефективних і нежиттєздатних підприємств, які не здатні підтримувати прийнятний рівень витрат, якості та адаптації до змін кон'юнктури. Санаційний механізм стримує виробництво заради виробництва і послаблює витратний характер економіки, стимулюючи структурну перебудову та підвищення загальної ефективності.
7. **Інформативна функція.** Ринок через систему цін, обсягів продажу, прибутковості та конкуренції формує потужний інформаційний контур. Він сигналізує виробникам, торговцям і споживачам, що вигідно виробляти та купувати, а що ні, у яких обсягах доцільно пропонувати продукцію, які сегменти споживачів є перспективними, які технологічні та організаційні рішення потребують оновлення.
8. **Функція інтеграції**. Ринок об'єднує суб'єктів економічної системи в єдине ціле, забезпечуючи взаємозалежність рішень і формування узгодженого економічного простору. На національному рівні це проявляється в посиленні міжрегіональних зв'язків, уніфікації стандартів та зростанні мобільності ресурсів, а на глобальному рівні у включенні

національних економік у світові потоки товарів, капіталу, технологій і праці.

Дещо подібно, але вужче, визначає функції ринку А. А. Чухно, зводячи їх до регулюючої, стимулюючої, розподільчої та інтегруючої. Такий підхід фокусується на базових системних ролях ринку, залишаючи детальніші прояви цих ролей як похідні від ключових функцій.

Для побудови ринкової економіки та формування реального ринку, здатного виконувати притаманні йому функції, необхідно відтворити комплекс економічних, політичних, правових і психологічних передумов ефективного функціонування ринкового середовища. До таких передумов належать.

Наявність суб'єктів ринкових відносин, які, будучи економічно та юридично незалежними, здатні вступати у рівноправні партнерські відносини з приводу купівлі продажу. Досягнення цієї умови забезпечується існуванням різноманітних форм власності, індивідуальної, приватної, акціонерної, державної, кооперативної, змішаної.

Еквівалентний обмін товарів, оскільки ринок за своєю природою не визнає сталих економічних привілеїв у межах самого механізму обміну. Якщо система обміну систематично відхиляється від еквівалентності через адміністративні перекоси або неекономічні преференції, ринкові сигнали спотворюються, а ефективність розміщення ресурсів знижується.

Конкуренція як умова, що забезпечує реальну свободу підприємницької діяльності, свободу вибору покупців, постачальників і контрагентів. Конкуренція змушує підприємців застосовувати сучасні техніку і технологію, сприяє зменшенню витрат виробництва, підвищенню якості та загальній ефективності економіки, а також формує механізми самокорекції через входження і вихід фірм з ринку.

Вільне ціноутворення як елемент конкурентного порядку і як центральний механізм контрольно регулюючої функції ринку. Саме ціна виступає інструментом узгодження інтересів суб'єктів економічного життя, стимулюючи їх до раціонального використання ресурсів, коригуючи дисбаланси та відображаючи зміну суспільних потреб.

Надійність і доступність всебічної інформації про ринок, а також розвинена маркетингова діяльність. Без достатньої інформаційної

прозорості зростає невизначеність, підвищуються трансакційні витрати, посилюється ризик помилкових інвестиційних рішень, а конкуренція може набувати недосконалих форм.

Наявність **ринкової інфраструктури**, тобто системи інститутів, підприємств, служб та установ, які забезпечують обслуговування ринку і реалізацію операцій купівлі продажу різних об'єктів власності. До інфраструктури належать фінансові інститути, біржі, страхові компанії, логістичні та торговельні мережі, інформаційні платформи, системи стандартизації та сертифікації, інститути захисту прав власності та контрактного права.

Розвинений і розгалужений комплекс об'єктів власності, що можуть ставати предметом купівлі продажу. Йдеться про засоби виробництва, включно із землею, робочу силу, інтелектуальну власність у формі патентів і ліцензій, послуги, різні види цінних паперів, гроші, нерухомість, предмети споживання та інші активи. Чим ширший набір таких об'єктів і чим кращі умови їх правового захисту, тим повніше ринок здатний виконувати алокаційну та інвестиційну функції.

Поступова і наростаюча інтегрованість національної економічної системи у світове господарство, передусім через механізм міжнародного поділу праці. Включеність у глобальні ланцюги створення вартості розширює ринки збуту, підсилює конкуренцію, прискорює технологічне оновлення та підвищує вимоги до продуктивності й якості.

Наявність економічно доцільного доступу до джерел фінансування, зокрема прийнятних ставок за банківськими кредитами, розвинених інструментів інвестування та сприятливого інвестиційного клімату. За відсутності доступного фінансування послаблюються інвестиційні процеси, погіршується оновлення основного капіталу, гальмується інноваційна активність і знижується конкурентоспроможність економіки.

Таким чином, ринок у сучасному науковому розумінні слід трактувати як багаторівневу систему економічних відносин і механізмів координації, що формує цінові сигнали, регулює пропорції відтворення, стимулює ефективність і забезпечує інтеграцію економічного простору. Його результативність залежить від якості інституцій, рівня конкуренції, наявності інфраструктури, прозорості інформаційного

середовища та здатності економіки до адаптації в умовах внутрішніх і зовнішніх змін.

5.2. Структура ринку

Структура ринку у сучасному економічному аналізі розглядається як багаторівнева система взаємопов'язаних сегментів, у межах яких відбувається купівля продаж товарів, послуг, ресурсів і фінансових активів. У широкому розумінні структура ринку це сукупність окремих ринків у межах національної економіки або внутрішнього ринку, світового господарства та його регіональних підсистем, а також характер і інтенсивність взаємодії між ними. Такий підхід дозволяє відобразити не лише перелік сегментів, а й логіку їх функціональної взаємозалежності, оскільки зміни в одному секторі ринку здатні транслюватися на інші сектори через ціни, доходи, кредит, інвестиції, зайнятість та очікування економічних агентів.

Класифікація ринку здійснюється за різними критеріями, що відображають економічне призначення, характер конкуренції, ступінь регулювання, просторові межі, рівень організованості та інші параметри. Найбільш методологічно поширеним є групування ринків за економічним призначенням, оскільки воно дозволяє простежити відтворювальні зв'язки між виробництвом, обміном, розподілом і споживанням.

I. **За економічним призначенням.**

1. Ринок ресурсів, до якого відносять ринок праці, капіталу, землі та нерухомості.
2. Товарний ринок, який охоплює ринок споживчих товарів, ринок послуг, а також ринок науково технічної інформації.
3. Фінансовий ринок, що включає грошовий ринок, ринок цінних паперів і валютний ринок.

Ринок предметів споживання і послуг виконує фундаментальну соціально економічну функцію, забезпечення задоволення фізіологічних і соціальних потреб людини. Він безпосередньо відображає взаємозв'язок між виробництвом і споживанням, а також між попитом і пропозицією споживчих благ. Для стабільного розвитку економіки матеріальне і нематеріальне виробництво мають бути узгоджені з платоспроможним попитом населення. Якщо такої рівноваги не досягається, виникає системний дисбаланс. З одного боку,

спостерігається дефіцит окремих груп товарів і послуг, з іншого боку, можливе накопичення надлишкових запасів і перевиробництво в тих сегментах, де попит є нижчим, ніж очікувалося. У ринковій системі механізми конкуренції, ціноутворення, прибутку, а також переливу капіталу і трудових ресурсів між сферами виробництва формують інструменти самокорекції. Під впливом цінових сигналів і зміни прибутковості виробники переорієнтовують структуру виробництва, що у підсумку сприяє ліквідації диспропорцій і відновленню відповідності між платоспроможним попитом і пропозицією товарів та послуг.

Ринок засобів виробництва спрямований на задоволення виробничих потреб економічних суб'єктів і формує матеріальну основу відтворення. Його учасниками є фізичні та юридичні особи, що здійснюють господарську діяльність у різних секторах економіки. Самостійність суб'єктів підприємництва значною мірою визначається доступом до засобів виробництва, можливістю вільної реалізації продукції, правом встановлювати ціну в межах ринкових обмежень та укладати господарські договори на конкурентних засадах. Підприємництво як інститут ринкової економіки функціонує лише за умови, що юридичні та фізичні особи можуть вільно придбати необхідні засоби виробництва відповідно до своїх виробничих планів і ресурсних можливостей. Як і будь який товарний ринок, ринок засобів виробництва передбачає економічну і юридичну відповідальність сторін за виконання контрактів, строків і умов поставок. Порушення зобов'язань знижує ефективність виробничого циклу, спричиняє втрату прибутку, а в окремих випадках може призвести до неплатоспроможності та банкрутства.

Ринок нерухомості формується як спеціалізований сегмент для операцій із землею та об'єктами, що на ній розміщені, включно з житловими будинками, квартирами, комерційними приміщеннями та виробничими комплексами. Суб'єктами цього ринку є фізичні та юридичні особи, які здійснюють купівлю нерухомості як для особистого споживання, наприклад житло, так і для виробничого використання, наприклад земельні ділянки для сільськогосподарської діяльності, офісні приміщення, складські та інфраструктурні об'єкти. Нерухомість як товар має низку ознак, які відрізняють її від більшості інших товарів і послуг.

По перше, нерухомість виступає об'єктом довгострокового інвестування, оскільки капіталовкладення у землю, будівлі чи житло здатні зберігати вартість і за певних умов підвищувати її у часі. По друге, нерухомість має властивість міжпоколінної передачі, тобто може передаватися у спадщину і формувати довгострокову майнову базу домогосподарств. По третє, нерухомість є просторово фіксованим активом, займає конкретну територію, має визначене місце розташування, а також відображає умови проживання або ведення бізнесу, що робить фактор локації одним із ключових чинників ціноутворення.

Ринок науково-технічних розробок та інформації охоплює науково технічну продукцію, технічні засоби обробки й передавання даних, інформаційні системи, програмні рішення, бази даних, технологічні ліцензії та інші інтелектуальні активи. Цей сектор ринку обслуговує практично всі сфери людської діяльності, забезпечуючи інноваційний розвиток, підвищення продуктивності та модернізацію виробничих процесів. Без упровадження сучасних досягнень науки і техніки у виробництво неможливо забезпечити стале примноження національного багатства, підвищити рівень добробуту населення, розширити можливості соціального розвитку та підтримати інтелектуальне зростання суспільства. Саме цим визначається системна роль ринку науково технічних розробок та інформації у суспільно економічному житті.

Особливе місце у цьому сегменті в умовах сучасної економіки знань належить цифровим технологіям, платформеним моделям та комп'ютерним системам. Вони прискорюють технологічний прогрес, забезпечують обмін інформацією незалежно від державних кордонів і скорочують трансакційні витрати. У XXI столітті електронна комерція, дистанційні фінансові послуги та цифрові канали комунікації стали повсякденним елементом поведінки споживачів. Покупки через глобальну мережу Інтернет, використання мобільних застосунків і цифрових платіжних інструментів перетворили комп'ютер і смартфон на інфраструктурно необхідні засоби участі в ринкових процесах, подібно до того, як у попередні епохи таку роль відігравали телефон і традиційні канали торгівлі.

Фінансовий ринок, який часто ототожнюють із ринком капіталу та фондовим ринком, є специфічною сферою економічних відносин, у межах якої здійснюється купівля продаж фінансових ресурсів та

фінансових інструментів. Він є характерним для розвиненої ринкової економіки та включає кредитний сегмент і сегмент цінних паперів, а також пов'язані з ними операції на грошовому та валютному ринках. Такий ринок формується на основі тимчасово вільних коштів підприємств, організацій і населення та забезпечує обіг платіжних засобів, кредитів, боргових зобов'язань і корпоративних прав. У конкурентному середовищі фінансовий ринок створює гнучкий механізм мобілізації та перерозподілу ресурсів, сприяє фінансуванню витрат підприємств і організацій, розширює можливості залучення капіталу для виробничого і соціального розвитку, а також впливає на інвестиційну активність через рівень відсоткових ставок, доступність кредиту та очікування щодо прибутковості активів.

Ринок праці, або ринок робочої сили, є однією з ключових ланок ринкової системи, оскільки забезпечує відтворення і розподіл людського капіталу. Він означає надання кожній людині права на вільний продаж своєї робочої сили за власним бажанням і вибором на засадах трудового найму. Об'єктом купівлі продажу робоча сила стає за наявності низки умов. З одного боку, має існувати свобода вибору професії або виду діяльності, що передбачає можливість вільного переміщення людини в межах країни і за її межами, а також можливість змінювати місце проживання через придбання житла або його оренду. З іншого боку, необхідною є свобода вибору між зайнятістю і незайнятістю, тобто право людини працювати або тимчасово не працювати у суспільному виробництві. Водночас свобода вибору має бути притаманною й роботодавцю, який приймає рішення про найм працівника. Це означає, що невіддільним атрибутом ринку праці є безробіття як складна економічна і соціальна проблема, характерна для будь якої країни, зокрема і для України. Безробіття відображає як циклічні коливання економіки, так і структурні зміни, технологічну модернізацію, територіальну мобільність та якість інституцій зайнятості.

ІІ. Залежно від ступеня конкуренції.

Фірма на ринку завжди стикається з конкуренцією, а умови конкуренції визначаються ринковою структурою. Ринкова структура характеризується кількістю і розміром фірм, характером продукції, умовами входу на ринок та виходу з нього, а також доступністю інформації. Ці параметри визначають, наскільки окремий продавець або покупець здатен впливати на ринкову ціну, які стратегії поведінки є

раціональними та якою мірою ринковий механізм наближається до моделі конкурентної рівноваги.

У теорії виділяють кілька основних ринкових структур, кожна з яких має специфічні характеристики поведінки мікроекономічних суб'єктів. Традиційно ці структури об'єднують у дві великі групи, ринки досконалої конкуренції та ринки недосконалої конкуренції.

Ринок досконалої конкуренції це така структура, для якої характерна низька концентрація продавців і покупців, однорідність продукції, висока мобільність ресурсів, свобода входу і виходу, а також доступність інформації. За цих умов окремі учасники не мають ринкової влади і не здатні впливати на ціну, яка формується виключно автоматичними механізмами попиту, пропонування і ціни без втручання будь яких інституцій, державних чи недержавних. У цьому сенсі досконала конкуренція розглядається як аналітична модель, що дозволяє пояснювати, як працює ринок за умов максимальної конкурентності та мінімальних бар'єрів.

Група ринків **недосконалої конкуренції** охоплює кілька структур, чисту монополію і монопсонію, олігополію і олігопсонію, монополістичну конкуренцію. Їх об'єднує спільна риса, економічні агенти у своїх рішеннях враховують власну здатність впливати на ринкову ціну або на інші параметри ринкового результату, наприклад обсяг випуску, якість, асортимент, умови контрактів, нецінову конкуренцію. У монополії один продавець контролює пропозицію товару, у монопсонії один покупець контролює попит, в олігополії ринок поділений між кількома великими продавцями, а в монополістичній конкуренції існує багато продавців, але їхня продукція диференційована, що створює можливість обмеженої ринкової влади через бренд, якість або сервіс.

Досконалу конкуренцію і чисту монополію часто називають ідеальними ринковими структурами як полярні аналітичні випадки. У сучасній практиці господарювання лише окремі галузі наближено нагадують ці крайні моделі, тоді як найбільш поширеними є олігополія та монополістична конкуренція, які відносять до реальних ринкових структур. Саме тому мікроекономічні дослідження реальних структур ринку ґрунтуються на моделях ідеальних ринкових структур як теоретичній основі для аналізу поведінки фірм, формування цін, конкуренції, інновацій та регуляторної політики.

Таблиця 5.1.

Характеристика моделей ринку

Характерні риси	Модель ринку			
	Досконала конкуренція	**Монополістична конкуренція**	**Олігополія**	**Монополія**
Кількість фірм	Значна	Декілька десятків	Декілька (оліго – декілька, поліо – продаю)	Одна
Тип продукту	Стандартизований (однаковий - байдуже якого виробника купити)	Диференційований (неоднорідна)	Стандартизований (ринок цементу) або диференційований (ринок авто)	Унікальний. Немає близьких і досконалих замінників
Контроль над цінами	Відсутній	У вузькому діапазоні	Обмежений взаємною залежністю. Значний при таємній змові	Значний
Умови входження в галузь	Дуже легкі, перепони відсутні	Порівняно легкі	Суттєві перепони (ліцензії, патенти, капіталомістке виробництво)	Блоковано (закони, нормативні акти, дорогоцінні технології)
Нецінова конкуренція	Якість	Якість. Асортимент	Якість. Асортимент. Сервіс	Відсутня
Ступінь поінформованості	Вільний і рівний доступ до інформації	Наявні деякі обмеження	Обмежений	Майже відсутня інформація
Приклади	Продукти сільського господарства фондова біржа, валютний ринок	Сигарети, одяг, взуття, цукерки, книги, шампуні	Електропобутова техніка, сталь, авто, трактори, цемент, мобільний зв'язок	Атомні реактори, гідротурбіни, парові котли, Житомиргаз, Теплокомуненерго

III. За адміністративно територіальною ознакою

Одним із важливих критеріїв класифікації ринків є їх просторовий масштаб або територіальний рівень функціонування. Такий підхід дозволяє дослідити географічні межі економічних взаємодій, масштаби обігу товарів і послуг, а також рівень інтегрованості окремих економічних систем. За адміністративно територіальною ознакою розрізняють місцеві, регіональні, національні та світові ринки.

Місцевий ринок функціонує у межах певної території, міста або населеного пункту, де безпосередньо здійснюються операції купівлі продажу товарів і послуг між виробниками, торговельними посередниками та споживачами. Такі ринки формують первинний рівень економічних зв'язків, оскільки вони забезпечують задоволення повсякденних потреб населення у продовольчих товарах, товарах широкого вжитку та різноманітних послугах. До місцевих ринків належать продовольчі базари, торговельні комплекси, магазини, супермаркети, оптові склади, торговельні центри та інші торговельні об'єкти, що функціонують у межах конкретної адміністративної території. Наприклад, у Житомирі функціонують такі продовольчі ринки, як Сінний, Житній, Хлібний та інші, а також оптові торговельні майданчики, універсальні магазини, супермаркети й інші торговельні структури, які забезпечують обіг товарів на локальному рівні. Місцевий ринок відіграє важливу роль у формуванні регіональної економічної активності, оскільки саме на цьому рівні відбувається первинний контакт виробника і споживача.

Регіональний ринок формується у межах певної адміністративної або економічної області, групи областей чи великого економічного району. Він інтегрує систему місцевих ринків і забезпечує більш масштабний обіг товарів, послуг і ресурсів між різними територіями. Регіональні ринки мають важливе значення для розвитку міжрегіональних економічних зв'язків, формування спеціалізації окремих територій, ефективного використання природних ресурсів, трудового потенціалу та виробничої інфраструктури. Саме на рівні регіональних ринків відбувається координація транспортних потоків, формування великих торговельних центрів, логістичних систем, оптових баз і спеціалізованих ринків.

Національний або внутрішній ринок являє собою економічний простір певної держави, у межах якого функціонують усі види ринків і здійснюється обіг товарів, послуг, ресурсів та фінансових активів. Він інтегрує ринки предметів споживання і послуг, засобів виробництва, нерухомості, науково технічних розробок і інформації, фінансові, валютні ринки, ринок праці, а також місцеві та регіональні ринки. Крім того, у структурі національного ринку можуть існувати як легальні сегменти економічної діяльності, так і нелегальні, а також ринки з різним рівнем конкуренції. Основною особливістю внутрішнього ринку є те, що акти купівлі продажу здійснюються переважно у національній

валюті, а економічні відносини регулюються національним законодавством, податковою системою, фінансовою політикою та інституційними механізмами державного управління. Національний ринок є фундаментом економічної системи країни, оскільки він забезпечує взаємодію виробництва, обміну, розподілу і споживання у межах єдиного економічного простору.

Світовий ринок являє собою сукупність взаємопов'язаних національних ринків, між якими існують стійкі товарно грошові, фінансові та виробничі відносини. Його формування ґрунтується на міжнародному поділі праці, що забезпечує спеціалізацію окремих країн на виробництві певних видів продукції або наданні певних послуг. На початкових етапах розвитку світового господарства міжнародна торгівля базувалася переважно на обміні сировинними ресурсами та продуктами сільського господарства. У сучасних умовах структура світового ринку значно ускладнилася. У міжнародному обігу активно представлені готові промислові товари, високотехнологічна продукція, різноманітна техніка, транспортні засоби, одяг, продукти харчування, а також фінансовий капітал, робоча сила, валюти, цінні папери, об'єкти інтелектуальної власності, інформаційні продукти та широкий спектр послуг. Світовий ринок виступає важливим механізмом інтеграції національних економік у глобальну систему господарювання та забезпечує розширення міжнародної торгівлі, інвестиційної діяльності та технологічного співробітництва.

IV. Відповідно до правового статусу.

Залежно від ступеня відповідності економічної діяльності чинному законодавству ринки поділяють на легальні та нелегальні.

Легальний ринок функціонує у межах правового поля держави і передбачає здійснення економічної діяльності відповідно до законодавства. Така діяльність є відкритою для державного контролю, статистичного обліку та оподаткування. Легальний ринок забезпечує прозорість економічних операцій, стабільність податкових надходжень до бюджету, розвиток підприємництва та формування цивілізованого конкурентного середовища.

Нелегальний або тіньовий ринок є складовою тіньової економіки та охоплює види господарської діяльності, що здійснюються з порушенням законодавства або без офіційної реєстрації. Тіньова економіка існує у різних формах практично в усіх країнах світу незалежно від рівня їх економічного розвитку чи соціально економічної

системи. Вона характеризується прихованим характером економічних операцій, ухиленням від оподаткування, порушенням правових норм та відсутністю офіційної статистичної фіксації.

У міжнародній економічній практиці до тіньової економіки відносять два основні компоненти.

Перший компонент пов'язаний із заниженням або приховуванням доходів від легальної економічної діяльності. У цьому випадку підприємницька або трудова діяльність формально є законною, однак її результати повністю або частково не відображаються у фінансовій звітності з метою ухилення від сплати податків чи інших обов'язкових платежів. До таких випадків належать, наприклад, приховування частини доходів підприємствами або нерегулярних заробітків фізичних осіб від податкових органів.

Другий компонент становить нелегальна або підпільна економічна діяльність, яку часто називають чорною економікою. До неї відносять види діяльності, що прямо заборонені законодавством і мають кримінальний характер. Це можуть бути незаконний обіг наркотичних засобів, організована злочинність, рекет, торгівля забороненими товарами та інші форми кримінального бізнесу. Подібна діяльність, як правило, не створює нової вартості у виробничому розумінні, а переважно перерозподіляє вже створені доходи між учасниками нелегальних економічних операцій.

Тіньовий ринок за своєю структурою багато в чому повторює структуру легального ринку. У ньому також можуть функціонувати сегменти, пов'язані з обігом споживчих товарів, засобів виробництва, фінансових ресурсів, робочої сили та інших економічних ресурсів. Проте відмінність полягає у відсутності правового регулювання, контролю та гарантій дотримання економічних зобов'язань.

Боротьба з тіньовою економікою може бути ефективною лише за умови усунення економічних причин її існування. До таких причин належать дефіцит товарів і ресурсів, надмірна монополізація ринків, недосконаліть системи державного регулювання, високий податковий тиск та недостатній рівень розвитку конкурентного середовища. Якщо економічна база тіньових процесів зберігається, то навіть суворі адміністративні або кримінальні заходи не здатні повністю ліквідувати нелегальні економічні структури.

V. Стосовно способу формування.

За способом виникнення і організації ринки поділяють на стихійні та організовані.

Стихійний ринок формується спонтанно під впливом попиту і пропозиції без чітко визначеної системи інституційного регулювання. У таких умовах економічні зв'язки виникають переважно без попереднього планування і можуть характеризуватися нестабільністю, значними коливаннями цін та відсутністю належної інфраструктури.

Організований ринок функціонує на основі сформованих інституційних правил, правових норм і спеціалізованої інфраструктури. До організованих ринків належать фондові біржі, валютні біржі, товарні біржі, електронні торговельні платформи, а також інші інститути, діяльність яких регламентується законодавством і контролюється відповідними державними або саморегулівними організаціями. Організовані ринки забезпечують прозорість операцій, стандартизацію контрактів, зниження трансакційних витрат і підвищення ефективності економічних відносин. Класифікація ринків за територіальною ознакою, правовим статусом і способом формування дозволяє більш глибоко зрозуміти структуру сучасної ринкової економіки. Вона відображає складність економічних взаємозв'язків, різноманітність форм економічної діяльності та ступінь інституційного розвитку економічних систем.

Таким чином, структура ринку відображає не лише поділ економічного простору на сегменти за призначенням, а й характер конкурентних відносин, які визначають поведінку суб'єктів, механізми ціноутворення та ефективність розподілу ресурсів. Її дослідження є необхідним для розуміння того, як функціонує національна економіка, як формуються пропорції відтворення, які чинники впливають на стабільність ринкової рівноваги та які інструменти державної політики можуть бути використані для підтримки конкурентного середовища і соціально економічної збалансованості.

5.3. Ринкова інфраструктура. Біржова діяльність

Ринкова інфраструктура є базовою умовою функціонування сучасної ринкової економіки, оскільки саме вона забезпечує організаційні, правові, інформаційні та фінансові механізми, через які здійснюється рух товарів і послуг, їх купівля продаж, перерозподіл ресурсів і координація економічних зв'язків. У науковому розумінні

інфраструктура ринку це сукупність організаційно правових форм, інститутів, систем, служб і підприємств, що опосередковують ринковий обіг та обслуговують ринки, забезпечуючи нормальний режим їх функціонування. На відміну від виробничої сфери, інфраструктура безпосередньо не створює матеріальні блага або послуги як кінцевий продукт, однак вона створює необхідні умови для їх виробництва, обігу, реалізації та споживання, знижуючи трансакційні витрати, підвищуючи швидкість обміну та забезпечуючи передбачуваність економічної взаємодії.

Формування ринкової інфраструктури є історично зумовленим процесом, який проходив низку етапів у логіці поглиблення суспільного поділу праці. Відокремлення ремесла від землеробства сприяло виникненню первинних центрів обміну, де з'явилася потреба у спеціалізованих посередниках та організаційних формах торгівлі. Подальша поява і розвиток міст посилили продуктообмін між містом і селом, що вимагало розширення транспортних, торговельних, складських та інформаційних елементів інфраструктури. Відокремлення торгівлі від землеробства і промисловості спричинило істотне зростання обсягів обміну, зокрема через залучення в господарський обіг нових територій, що, у свою чергу, об'єктивно потребувало розвитку нових каналів комунікації, систем фінансування, договірних механізмів і спеціалізованих інституцій. Отже, інфраструктура виникає і ускладнюється разом із розвитком ринкових відносин, підсилюючи їх масштабність, складність і стійкість.

Функціональне призначення ринкової інфраструктури проявляється у виконанні комплексу взаємопов'язаних **функцій**.

По-перше, інфраструктура полегшує учасникам ринку реалізацію їх економічних інтересів, забезпечуючи канали доступу до ресурсів, товарів, інформації та фінансових інструментів. По-друге, вона підвищує оперативність і ефективність роботи суб'єктів ринку, скорочуючи час пошуку контрагентів, укладання угод, здійснення розрахунків та виконання зобов'язань. По-третє, інфраструктура організаційно оформлює ринкові відносини, тобто формує інституційні правила, стандарти, процедури та механізми взаємодії, які роблять обмін передбачуваним і юридично захищеним. По-четверте, інфраструктура здійснює контроль і регулювання ділової практики, зокрема через стандартизацію операцій, вимоги до якості

товарів і послуг, фінансовий контроль, податкове адміністрування та інші форми інституційного впливу.

Інфраструктура є складним структурним утворенням ринкової економіки і в сучасній економічній науці трактується багатовимірно. Під інфраструктурою розуміють, по перше, систему обслуговування виробництва і населення, тобто комплекс інституцій, що забезпечують життєдіяльність економіки та соціальної сфери. По друге, систему обслуговування діяльності лише виробництва, тобто інституційну підтримку виробничого процесу, постачання, транспортування, логістики, фінансування та збуту. По третє, сукупність об'єктів і споруд, які забезпечують матеріально технічні умови для функціонування підприємств, включно з комунікаціями, складськими і транспортними системами. По четверте, сукупність галузей, що обслуговують матеріальне виробництво, наприклад транспорт, зв'язок, складське господарство, торгівля. По п'яте, інфраструктура розглядається як компонент економічної системи, який забезпечує нормальну господарську діяльність економіки в цілому, тобто її безперервність, керованість і адаптивність.

Узагальнення цих підходів дозволяє виділити три великі блоки ринкової інфраструктури, організаційно-технічну, фінансово кредитну та науково дослідницьку.

Організаційно-технічна інфраструктура ринку охоплює інституції та механізми, що забезпечують фізичний і організаційний рух товарів і послуг, а також комунікацію між суб'єктами ринку. До неї належать товарні біржі й аукціони, торгові доми і торгові палати, холдингові й брокерські компанії, інформаційні центри, ярмарки і виставкові майданчики, сервісні центри, пункти прокату і лізингу, транспортні комунікації, складські комплекси, засоби оперативного зв'язку. Окрему роль відіграють державні інспекції та органи контролю, а також різного роду асоціації підприємців і споживачів, які сприяють самоорганізації ринкових агентів і формуванню правил ділової взаємодії.

Функціонально частина установ організаційно-технічної інфраструктури орієнтована на встановлення ділових контактів між підприємцями, надання інформаційних, консультаційних, розрахункових та інших послуг. До таких інституцій належать біржі, ярмарки, виставки, інформаційні та сервісні центри. Інша група інституцій виконує функції загальної координації ринкових зв'язків і

представництва інтересів своїх членів на регіональному, державному та міжнародному рівнях, до неї відносять асоціації, торгові і господарські палати. Третя група являє собою спеціальні державні органи регулювання ринкових відносин, наприклад податкові інспекції, служби контролю цін, стандартизації, сертифікації та інші органи, що забезпечують законність і прозорість ринкових операцій.

Фінансово-кредитна інфраструктура ринку включає банки, фондові та валютні біржі, страхові та інвестиційні компанії, фінансові фонди та інші організації, які мобілізують тимчасово вільні грошові ресурси, трансформують їх у кредити, а далі у капіталовкладення та інвестиційні проєкти. У ринковій економіці вільні кошти економічних агентів мають тенденцію до постійного руху і пошуку прибуткового застосування, оскільки капітал, який не перебуває в обігу, втрачає потенційну дохідність, а за умов інфляційних процесів може втрачати і реальну вартість. Фінансово-кредитна інфраструктура забезпечує механізми перерозподілу капіталу між секторами і галузями економіки, створює умови для кредитування підприємств і домогосподарств, сприяє інвестиційній активності та підтримує стабільність грошового обігу. Практика показує, що існує багато каналів використання цих ресурсів, наприклад передавання коштів фондів громадських організацій у позику комерційним банкам, інвестування у корпоративні права, розміщення у фінансові інструменти та інші форми фінансового посередництва.

Науково-дослідницька інфраструктура ринку включає наукові інститути з вивчення ринкових процесів, інформаційно консультаційні фірми, аудиторські організації, спеціалізовані навчальні заклади, аналітичні центри та структури підготовки кадрів. Інституції цього блоку здійснюють дослідження кон’юнктури, аналізують динаміку ринкової ситуації, розробляють стратегії і тактики поведінки підприємств на ринку, формують прогнози для уряду і бізнесу, моделюють наслідки управлінських рішень, надають консультації та інструменти узгодження конфліктів між партнерами. Важливою функцією є також підготовка економістів, юристів, менеджерів та інших фахівців, які забезпечують професіоналізацію ринкової діяльності і підвищення інституційної спроможності економіки.

Для конкретизації ролі інфраструктури доцільно розглянути діяльність окремих інституцій ринку, насамперед бірж.

Товарна біржа є специфічною організаційною формою оптового ринку. Вона функціонує як асоціація юридичних і фізичних осіб, у межах якої здійснюються оптові торговельні операції за стандартами і зразками у визначеному місці, а ціни формуються в умовах конкуренції. Біржовий механізм забезпечує стандартизацію товару і контрактів, зменшує витрати пошуку контрагентів і підвищує прозорість ціноутворення, оскільки біржова торгівля концентрує інформацію про попит, пропозицію та очікування учасників ринку.

За номенклатурою об'єктів торгівлі розрізняють **універсальні та спеціалізовані товарні біржі.** Універсальні біржі здійснюють операції з товарами різних груп. Наприклад, об'єктом продажу на Київській універсальній товарній біржі можуть бути картопля, капуста, консервовані помідори та огірки, яловичина, свинина, худоба та інші товари. Спеціалізовані біржі зосереджуються на окремих товарах або групах товарів і поділяються на спеціалізовані широкого профілю та вузькоспеціалізовані. Так, біржа Чикаго Меркантайл Ексчендж включає в оборот сільськогосподарську продукцію, зокрема велику рогату худобу, живих свиней, бекон, тоді як Нью Йоркська біржа зосереджувалася на таких товарах, як кава, какао і цукор. Біржа Канзас Сіті Бордофтрейд є прикладом вузькоспеціалізованої біржі, оскільки торгує фактично одним товаром, пшеницею. В Україні значна частина бірж належить до спеціалізованих широкого профілю, що пов'язано зі структурою внутрішнього ринку та потребами оптового товарообігу.

Особи, які забезпечують укладання біржових контрактів, називаються **брокерами і дилерами**. Брокери здійснюють біржові операції за дорученням клієнта і за його кошти. Дилери, навпаки, купують і продають за власні кошти, формуючи прибуток на різниці між ціною купівлі і ціною продажу. Брокери і дилери, як правило, є членами біржі, а право членства набувається шляхом його придбання. За виконання посередницьких функцій брокери отримують винагороду у вигляді комісійних, тому вони зацікавлені у зростанні кількості угод та активізації біржової торгівлі. Дилери орієнтовані на управління ризиками цінових коливань та використання арбітражних можливостей ринку.

Біржова угода є письмово оформленим документом купівлі продажу, який фіксує істотні умови контракту, обсяг, якість, ціну, строки поставки, порядок розрахунків та інші параметри виконання зобов'язань.

Основні види біржових угод включають спот, форвардні та ф'ючерсні операції.

1. Спот угода передбачає реальний товарообіг, тобто фактичний перехід товару від продавця до покупця. Товар має перебувати у приміщенні біржі, наприклад на її складах, або бути поставленим у короткий строк після укладення угоди, як правило протягом 1 до 15 днів. Спот угоди формують поточний сегмент біржової торгівлі і відображають актуальну ринкову кон'юнктуру.
2. Форвардні угоди є контрактами, що передбачають зобов'язання продавця поставити у визначений майбутній час певну кількість товару встановленої якості, а також фіксацію ціни товару або курсу валюти в момент укладення угоди. Форвардні операції є вигідними для сторін реального сектору, оскільки вони гарантують збут або придбання продукції на прийнятних умовах і частково страхують ризики зміни цін. Особливо значущими ці угоди є в умовах інфляційних процесів і високої волатильності цін, коли покупець отримує додаткову передбачуваність щодо майбутніх витрат, а продавець фіксує майбутній дохід і може планувати використання коштів, виробничі витрати та інвестиції.
3. Ф'ючерсна угода є стандартизованою біржовою операцією з купівлі продажу товарів або фінансових інструментів визначеної марки і стандарту за умови поставки та оплати через певний проміжок часу після укладання контракту. Ф'ючерсні контракти широко застосовуються як інструмент хеджування ризиків, а також як механізм спекулятивної торгівлі на очікуваннях щодо майбутньої ціни.

Окремим і надзвичайно важливим елементом ринкової інфраструктури є **фондова біржа,** організаційна форма ринку, на якому здійснюється торгівля цінними паперами. Цінні папери є документами, що виражають майнові або боргові зобов'язання та надають власнику визначені права. Основними видами цінних паперів є акції, облігації та інші фінансові інструменти.

Акції це цінні папери, випущені акціонерними товариствами, які засвідчують внесення певної частки капіталу і надають власнику право на отримання доходу у вигляді дивідендів, а у низці випадків і право участі в управлінні. Акції можуть бути на пред'явника або іменні, з

правом голосу або без права голосу, прості або привілейовані. Прості акції передбачають, що розмір дивіденду залежить від фінансового результату і рішення товариства за підсумками діяльності. Привілейовані акції, як правило, надають право на фіксовану частку доходу або пріоритет у виплатах порівняно з простими акціями.

Облігація це документ, що засвідчує передачу коштів у борг на певний строк із правом отримання фіксованого доходу та зобов'язанням емітента повернути основну суму боргу у визначений строк. Облігації виступають інструментом залучення позикового капіталу як для держави, так і для корпоративного сектору.

Ваучер є майновим купоном, який застосовувався у процесах приватизації державного майна і використовувався для придбання акцій підприємств, що підлягали приватизації.

Сертифікат це фінансовий документ, випущений банком, який підтверджує наявність грошового депозиту та зобов'язання банку виплатити суму депозиту тримачеві сертифіката у встановлений строк.

Ринок цінних паперів функціонує у двох основних формах, первинній та вторинній. На первинному ринку відбувається розміщення щойно випущених цінних паперів, а емітентами можуть бути державні органи, підприємства, фінансові інституції, а також іноземні юридичні особи. На вторинному ринку здійснюється перепродаж раніше випущених цінних паперів, що забезпечує ліквідність, формування ринкових котирувань і перерозподіл фінансових ресурсів між інвесторами.

Державне регулювання ринку цінних паперів здійснюють органи державної влади, які забезпечують функціональну стабільність, прозорість та захист інвесторів. Основні завдання державного регулювання полягають у формуванні і реалізації єдиної політики розвитку ринку цінних паперів та їх похідних, у координації діяльності державних органів у цій сфері, у здійсненні контролю за випуском та обігом цінних паперів і їх похідних, у регулюванні спільного інвестування, у захисті прав інвесторів шляхом запобігання і припинення порушень законодавства та застосування санкцій у межах повноважень, у сприянні розвитку ринку, а також у узагальненні практики застосування законодавства і підготовці пропозицій щодо його вдосконалення.

Важливим елементом інфраструктури є **інфраструктура ринку праці,** тобто система установ, що виконують посередницькі функції

між працівниками і роботодавцями. Вона збирає і надає інформацію про вакансії та пропозиції праці, сприяє підготовці і перепідготовці кадрів, підтримує створення робочих місць, забезпечує мобільність робочої сили та підвищує ефективність зайнятості працездатного населення, частково регулюючи процеси зайнятості.

У межах ринкової інфраструктури також функціонує **маркетинг** як вид діяльності фірм, пов'язаний зі збутом і продажем продукції. Маркетинг включає розробку товарів, дослідження ринку, встановлення ціни, формування каналів збуту, організацію сервісного обслуговування та інші інструменти комерційної діяльності, що забезпечують адаптацію виробника до потреб споживача.

Аудиторські фірми здійснюють консультування з питань бухгалтерського обліку, аналізу фінансової звітності та контролю фінансово господарської діяльності, у тому числі під час проведення ревізій і перевірок. Вони виконують функцію підвищення фінансової прозорості та довіри між економічними агентами.

Магазин як підприємство роздрібної торгівлі виступає базовою ланкою збутової інфраструктури, забезпечуючи доведення товарів до кінцевого споживача і формуючи простір повсякденних ринкових операцій.

Ярмарок є періодично організованою у визначеному місці виставкою зразків товарів широкого вжитку, устаткування, транспортних засобів, засобів зв'язку, ноу хау та інших об'єктів. Ярмарки виконують функції демонстрації товарів, пошуку партнерів, укладання контрактів, презентації інновацій та розширення комерційних контактів.

Загалом ринкова інфраструктура охоплює значний економічний простір між виробниками і споживачами. Отримуючи результати виробництва, вона організовує укладання контрактів, забезпечує просування товарних потоків, фінансових і кредитних ресурсів, а також людського капіталу між галузями і регіонами, регулює збут, сервісне обслуговування та інформаційний супровід ринкових операцій. Через свої інститути і механізми інфраструктура підвищує керованість ринкових процесів, зміцнює довіру між учасниками обміну і забезпечує функціональну цілісність економічної системи в умовах постійних структурних змін.

ТРЕНІНГ-КУРС

Основні поняття

Ринок. Суб'єкти ринкової економіки. Складові ринку. Функції ринку. Недоліки ринку. Переваги ринку. Структура ринку. Фінансовий ринок. Ринок ресурсів. Товарний ринок. Інфраструктура ринку. Види бірж. Товарна біржа. Брокери. Дилери. СПОТ-угода. Ф'ючерсна угода. Форвардна угода. Торговий дім. Маркетинг. Валютна біржа. Аудиторська фірма. Магазин. Ярмарок.

Теми рефератів

1. Політико економічна природа ринку у контексті еволюції економічних систем.
2. Функції ринку та їх взаємозв'язок із відтворювальними процесами національної економіки.
3. Ринкові збої та межі саморегуляції ринку, причини, прояви, інструменти корекції.
4. Структура ринку як чинник конкуренції, ефективності і інноваційності економіки.
5. Ринкова інфраструктура як інституційна основа розвитку підприємництва і фінансових потоків.

Теми доповідей.

1. Еволюція поглядів на поняття ринку, від просторового трактування до інституційного підходу.
2. Умови формування і розвитку ринку, правові, економічні, соціальні та психологічні передумови.
3. Організовані ринки і біржова торгівля як механізм прозорого ціноутворення.
4. Цифровізація ринкової інфраструктури та трансформація торгівлі у XXI столітті.

Запитання і завдання для самоконтролю.

1. У чому полягає економічна сутність ринку як інституту координації економічних рішень.
2. Що саме виражає поняття ринок у реальній економічній практиці, місце торгівлі, процес обміну, система відносин чи інституційний механізм.

3. Які ключові функції виконує ринок і як вони проявляються у виробництві, обміні, розподілі та споживанні.
4. Яким критеріям має відповідати сучасний ринок з позицій конкуренції, прозорості, правового забезпечення і інформаційної доступності.
5. Які основні умови формування і розвитку ринку та які з них є визначальними для ринкової економіки.
6. Дайте характеристику структури ринку за економічним призначенням, конкуренцією, територіальною ознакою, правовим статусом і способом формування.
7. Розкрийте сутність поняття ринкова інфраструктура як системи інститутів, що забезпечують обіг і взаємодію суб'єктів.
8. Які основні елементи має ринкова інфраструктура, організаційно технічні, фінансово кредитні, науково дослідницькі, консультаційні.
9. Для чого запроваджується біржова торгівля і які проблеми ринку вона вирішує.
10. Які функції виконують спот, форвардні та ф'ючерсні угоди, у чому їхня економічна різниця і сфера застосування.
11. Розкрийте сутність поняття фондова біржа. Якими цінними паперами здійснюється торгівля на фондовій біржі та яку роль відіграє первинний і вторинний ринок.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте економічну сутність ринку як системи економічних відносин між виробниками, продавцями та споживачами. Яку роль ринок відіграє у координації виробництва, обміну та розподілу ресурсів.
2. Поясніть, як поняття ринку проявляється у сучасній економічній практиці. Чи можна розглядати ринок лише як місце купівлі продажу, чи як складну систему економічних взаємодій.
3. Охарактеризуйте основні функції ринку. Поясніть зміст ціноутворюючої, регулюючої, стимулюючої, інформаційної, розподільчої та інтеграційної функцій.

4. Визначте ключові ознаки ефективного сучасного ринку. Які економічні, інституційні та правові умови забезпечують його стабільне функціонування.
5. Проаналізуйте основні передумови формування та розвитку ринкових відносин у національній економіці. Яку роль відіграють приватна власність, конкуренція, підприємництво та економічна свобода.
6. Охарактеризуйте структуру ринку за основними класифікаційними критеріями. Поясніть відмінності між товарним, фінансовим та ресурсним ринками, а також між місцевими, національними та світовими ринками.
7. Розкрийте зміст поняття ринкова інфраструктура. Які функції вона виконує у забезпеченні безперервності економічного обігу товарів, послуг і фінансових ресурсів.
8. Назвіть і проаналізуйте основні елементи ринкової інфраструктури. Яку роль відіграють банки, біржі, страхові компанії, маркетингові структури, аудиторські організації та торговельні підприємства.
9. Поясніть економічне призначення біржової торгівлі. Чому біржі є важливим інститутом організованого ринку і як вони впливають на формування ринкових цін.
10. Порівняйте основні види біржових угод. У чому полягає відмінність між спот, форвардними та ф'ючерсними операціями і які економічні функції вони виконують.
11. Розкрийте сутність фондової біржі як інституту фінансового ринку. Які основні види цінних паперів є об'єктом біржової торгівлі та яку роль відіграє ринок цінних паперів у розвитку економіки.

Література

1. Економічна теорія: Політекономія : підручник / за ред. Базилевича В. Д. 9-те вид., перероб. і допов. Київ : Знання, 2014. 710 с.
2. Економічна теорія : підручник : у 2 ч. / Лагутін В. Д., Уманців Ю. М., Ніколаєць К. М. та ін. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2021. Ч. 1 : Мікроекономіка. 396 с.; Ч. 2 : Макроекономіка. 328 с.

3. Пилипенко Г. М., Пилипенко Ю. І. Економічна теорія : навч. посіб. Дніпро : НТУ «Дніпровська політехніка», 2022. 196 с.
4. Гальчинський А. С. Економічна методологія: логіка оновлення : монографія. Київ : Либідь, 2010. 572 с.
5. Політична економія : підручник / за ред. Ніколенка Ю. В. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Центр учбової літератури, 2017. 632 с.
6. Макконнелл К. Р., Брю С. Л., Флінн Ш. М. Економікс: принципи, проблеми і політика / пер. з англ. 20-го вид. Київ : Наш формат, 2020. 1092 с.
7. Mankiw N. G. Principles of Economics. 9th ed. Boston : Cengage Learning, 2021. 864 p.
8. Samuelson P. A., Nordhaus W. D. Economics. 20th ed. New York : McGraw-Hill Education, 2019. 744 p.
9. Stiglitz J. E., Walsh C. E. Economics. 5th ed. New York : W. W. Norton & Company, 2022. 912 p.
10. Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів / пер. з англ. Київ : Наш формат, 2018. 736 с.
11. Якобчук В.П. Економічна теорія : підручник / за заг. ред. В.П. Якобчук. – К.: Ліра-К, 2020. – 450 с.
12. Публічне управління регіональною безпекою та сталим розвитком територій: монографія / Дацій Н. В., Войтенко А. Б., Загурська-Антонюк В. Ф. та ін. ; за заг. ред. проф. В. П. Якобчук. Житомир : Поліський нац. університет, 2025. 578 с.
13. Якобчук В. П. та ін. Публічне управління та адміністрування : навч. посібник / за заг. ред. В. П. Якобчук. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2025. – 476 с.
14. • Stiglitz J. E. Economics of the Public Sector. 4th ed. New York : W. W. Norton, 2019. URL: https://wwnorton.com
15. • Varian H. R. Intermediate Microeconomics: A Modern Approach. 9th ed. New York : W. W. Norton, 2019. URL: https://wwnorton.com
16. • Krugman P., Wells R. Economics. 6th ed. New York : Worth Publishers, 2022. URL: https://www.macmillanlearning.com

17. • Pindyck R. S., Rubinfeld D. L. Microeconomics. 9th ed. London : Pearson Education, 2021. URL: https://www.pearson.com
18. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України від 19.06.2020 № 738-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-20
19. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку : офіційний сайт. Київ, 2024. URL: https://www.nssmc.gov.ua

Тести

1. *Що в економічній теорії розуміють під ринком.*
   А. Місце роздрібної торгівлі товарами.
   Б. Систему економічних відносин між продавцями і покупцями щодо купівлі та продажу товарів і послуг.
   В. Сукупність магазинів і торговельних підприємств.
   Г. Лише механізм ціноутворення.
2. *Яка головна умова існування ринкової економіки.*
   А. Державна монополія на виробництво.
   Б. Приватна власність і свобода підприємництва.
   В. Централізоване планування.
   Г. Повна відсутність конкуренції.
3. *До суб'єктів ринку належать.*
   А. Підприємства.
   Б. Домогосподарства.
   В. Держава.
   Г. Усі відповіді правильні.
4. *Що є об'єктом ринкових відносин.*
   А. Товари, послуги, ресурси та фінансові інструменти.
   Б. Лише товари промислового виробництва.
   В. Лише послуги.
   Г. Лише природні ресурси.
5. *Який економічний механізм забезпечує взаємодію попиту і пропозиції.*
   А. Податки.
   Б. Ціна.

В. Державні субсидії.
Г. Адміністративне регулювання.

6. *Яка функція ринку полягає у встановленні економічних пропорцій між галузями*.
   А. Стимулююча.
   Б. Регулююча.
   В. Контрольна.
   Г. Соціальна.
7. *Яка функція ринку спонукає виробників підвищувати ефективність виробництва.*
   А. Стимулююча.
   Б. Розподільча.
   В. Облікова.
   Г. Інформаційна.
8. *Який ринок охоплює купівлю та продаж фінансових ресурсів.*
   А. Ринок товарів.
   Б. Фінансовий ринок.
   В. Ринок праці.
   Г. Споживчий ринок.
9. *Ринок, на якому продаються фактори виробництва, називається*.
   А. Товарний ринок.
   Б. Ринок ресурсів.
   В. Світовий ринок.
   Г. Споживчий ринок.
10. *Що належить до ринкової інфраструктури.*
    А. Біржі.
    Б. Банки.
    В. Страхові компанії.
    Г. Усі відповіді правильні.
11. *Товарна біржа це.*
    А. Організований оптовий ринок, де здійснюється торгівля стандартними товарами або контрактами.
    Б. Магазин роздрібної торгівлі.
    В. Фінансова установа.
    Г. Державний орган.
12. *Хто виконує операції на біржі за дорученням клієнта.*
    А. Дилер.

Б. Брокер.
В. Маклер.
Г. Дистриб'ютор.

13. *Дилер на біржі це.*
А. Посередник, що діє за рахунок клієнта.
Б. Особа, що купує і продає товари за власні кошти.
В. Працівник державної установи.
Г. Представник банку.

14. *Спот угода це.*
А. Угода з негайною поставкою товару або у короткий строк.
Б. Угода з поставкою товару через багато років.
В. Угода без реального товару.
Г. Угода з продажу валюти.

15. *Форвардна угода це.*
А. Контракт на поставку товару у майбутньому за заздалегідь встановленою ціною.
Б. Роздрібна купівля товару.
В. Кредитна операція.
Г. Банківська угода.

16. *Ф'ючерсна угода це.*
А. Стандартизований біржовий контракт на купівлю або продаж товару у майбутньому.
Б. Роздрібна угода між продавцем і покупцем.
В. Продаж товару за готівку.
Г. Кредитний договір.

17. Фондова біржа це.
А. Ринок, де продаються продовольчі товари.
Б. Організований ринок цінних паперів.
В. Ринок праці.
Г. Ринок кредитів.

18. Основними цінними паперами є.
А. Акції.
Б. Облігації.
В. Інвестиційні сертифікати.
Г. Усі відповіді правильні.

19. Ярмарок це.
А. Постійний магазин.
Б. Періодично організована виставка товарів для укладання

торговельних угод.
В. Банківська установа.
Г. Податкова служба.

20. Маркетинг це.
А. Система діяльності підприємства, спрямована на дослідження ринку, формування попиту і збут продукції.
Б. Державний контроль за цінами.
В. Виробництво товарів.
Г. Фінансова звітність підприємства.

Вправи:

Модуль 1. Ринок як економічний інститут.

Тема 1. Ринок як система економічних відносин. Поняття ринку в сучасній економічній теорії. Ринок як механізм узгодження попиту і пропозиції. Ринок як інституційне середовище конкуренції і ціноутворення. Ключові ознаки сучасного ринку, прозорість, контрактність, конкуренція, мобільність ресурсів.

Тема 2. Суб'єкти, складові і функції ринку. Суб'єкти ринкової економіки, домогосподарства, підприємства, держава. Складові ринку, товар, попит, пропозиція, ціна. Функції ринку, ціноутворююча, регулююча, стимулююча, розподільча, алокаційна, інформативна, інтеграційна, санаційна. Переваги ринку, ефективність розподілу ресурсів, адаптивність, інноваційність, стимулювання продуктивності. Недоліки ринку, нерівність доходів, зовнішні ефекти, інформаційна асиметрія, циклічність, монополізація, суспільні блага.

Практикум модуля 1.

Міні кейс аналіз попиту і пропозиції у прикладній ситуації. Вправа ідентифікація суб'єктів ринку та їх інтересів на прикладі конкретної галузі. Тест самоперевірки з базових категорій і функцій.

Модуль 2. Структура ринку і ринкова інфраструктура.

Тема 3. Структура ринку за ключовими критеріями. Структура ринку за економічним призначенням, ринок ресурсів, товарний ринок, фінансовий ринок. Структура ринку за ступенем конкуренції, досконала конкуренція, монополістична конкуренція, олігополія, монополія. Структура ринку за адміністративно

територіальною ознакою, місцевий, регіональний, національний, світовий. Структура ринку за правовим статусом, легальний і нелегальний, тіньовий. Структура ринку за способом формування, стихійний і організований.

Тема 4. Ринкова інфраструктура як механізм забезпечення обігу.

Поняття ринкової інфраструктури та її функціональне призначення. Функції інфраструктури, забезпечення контактів, зниження трансакційних витрат, стандартизація і контроль ділової практики. Організаційно технічна інфраструктура, торгові доми, ярмарки, інформаційні центри, транспорт, зв'язок, сервісні структури. Фінансово кредитна інфраструктура, банки, страхові та інвестиційні компанії, фонди. Науково дослідницька і консультаційна інфраструктура, аудиторські фірми, аналітичні та освітні інституції. Маркетинг як інструмент збуту і ринкової адаптації підприємства. Магазин як базова ланка роздрібної інфраструктури.

Практикум модуля 2.

Побудова схеми структури ринку обраного товару або послуги. Завдання класифікація прикладів ринків за п'ятьма критеріями. Міні проєкт опис інфраструктури місцевого ринку у власному місті або громаді.

Модуль 3. Біржова діяльність та механізми організованих ринків.

Тема 5. Біржі як інститут організованого ринку. Поняття біржі та її економічна роль. Види бірж, товарна біржа, фондова біржа, валютна біржа. Товарна біржа, стандартизація товарів і контрактів, формування біржових котирувань. Учасники біржових операцій, брокери і дилери, їх функції та мотивація. Торговий дім як організаційна форма оптового посередництва і логістики.

Тема 6. Біржові угоди та їх економічне призначення. Біржова угода як контракт купівлі продажу. Спот угода як операція з реальним товаром і короткими строками поставки. Форвардна угода як інструмент фіксації умов майбутньої поставки, переваги для виробника і покупця. Ф'ючерсна угода як стандартизований контракт, хеджування ризиків і біржова ліквідність. Економічні функції біржових угод, страхування ризиків, прогнозування цін, стабілізація планування, підвищення прозорості ринку.

Практикум модуля 3. Ситуаційне завдання вибір між спот, форвардом і ф'ючерсом залежно від цілей учасника.

Вправа рольова модель роботи брокера і дилера в умовах зміни цін. Тест самоконтролю з класифікації бірж та угод.

Тема 6. Попит, пропозиція. Рівновага ринку. Ринкова ціна і ціноутворення

6.1. Попит та закон попиту. Нецінові детермінанти попиту.
6.2. Пропозиція та закон пропозиції. Нецінові детермінанти пропозиції.
6.3. Ринкова рівновага.
6.4. Ринкова ціна та ціноутворення.
6.5. Роль держави в процесах ціноутворення за ринкової економіки.

6.1. Попит та закон попиту. Нецінові детермінанти попиту

Функціонування ринкової економіки ґрунтується на механізмі саморегулювання, основою якого є взаємодія попиту та пропозиції. Саме співвідношення цих двох категорій визначає рівень ринкових цін, обсяги виробництва і структуру споживання. У зв'язку з цим аналіз попиту є ключовим елементом дослідження ринкових процесів.

Попит (англ. demand) у сучасній економічній теорії визначається як кількість товарів або послуг, яку споживачі готові і здатні придбати за різних рівнів ціни протягом певного періоду часу за інших незмінних умов. Важливою характеристикою попиту є поєднання двох складових: бажання придбати товар та наявності економічної можливості здійснити таку покупку. У науковому аналізі попит може бути представлений у графічній формі, у вигляді таблиці або через аналітичну функцію.

Необхідно розмежовувати поняття **попиту** і **обсягу попиту**. Обсяг попиту характеризує конкретну кількість товару, яку споживачі готові придбати за певного рівня ціни. Зміна обсягу попиту відбувається внаслідок зміни ціни і графічно відображається рухом уздовж кривої попиту. Натомість зміна самого попиту пов'язана з впливом нецінових чинників і проявляється у зміщенні кривої попиту вправо або вліво.

Фундаментальним принципом мікроекономічної теорії є **закон попиту**, який відображає обернений зв'язок між ціною товару і величиною попиту. Згідно з цим законом, за інших рівних умов підвищення ціни призводить до зменшення обсягу попиту, тоді як

зниження ціни стимулює його зростання. Така закономірність пояснюється особливостями раціональної поведінки споживачів.

Теоретичне обґрунтування закону попиту базується на двох ключових економічних ефектах:

1. **Ефект доходу.** Зниження ціни товару фактично підвищує реальну купівельну спроможність споживача. За незмінного доходу він може придбати більшу кількість даного товару, не відмовляючись від споживання інших благ.
2. **Ефект заміщення.** Коли ціна певного товару знижується, він стає відносно дешевшим порівняно з товарами-аналогами. У результаті споживачі схильні заміщувати дорожчі товари дешевшими, що спричиняє зростання попиту на них.

Окрім ціни, на формування ринкового попиту суттєво впливають **нецінові детермінанти**. Їх дія призводить до зміни загального попиту на товар і відповідного зміщення кривої попиту.

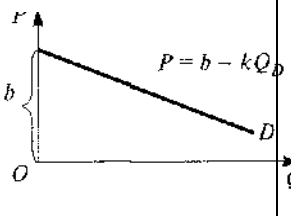

Рис. 6.1. Лінійна крива попиту

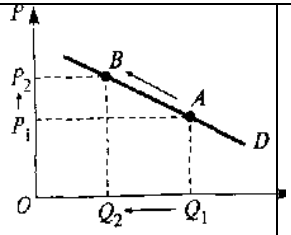

Рис. 6.2. Зміна величини попиту на товар

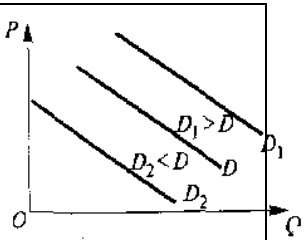

Рис. 6.3. Зміна попиту на товар

У системі координат „кількість товару" (Q) – ціна товару (P) крива попиту D (з англ. demand – попит) є спадною. Зміна ціни товару P зумовлює зміну величини попиту на товар, що графічно відображається переміщенням у нову точку по незмінній кривій попиту.	Для спрощення аналізу здебільшого зручно (і достатньо) використовувати лінійні функції попиту у вигляді P=b-kQD.	Зміна одного чи декількох визначників попиту спричиняє зміну попиту, тобто переміщення усієї кривої. Коли попит на товар зростає, споживачі готові купити більшу кількість цього товару за кожного рівня цін; відтак крива попиту перемішується вправо. І навпаки, зі зниженням попиту на товар крива попиту перемішується вліво.

Одним із найважливіших чинників є **смаки та уподобання споживачів**. Вони формуються під впливом культурних традицій, модних тенденцій, реклами, освітнього рівня населення та інформаційного середовища. Зміна споживчих пріоритетів може як збільшувати, так і зменшувати попит на певні товари навіть за незмінних цін.

Наприклад, популяризація здорового способу життя сприяє зростанню попиту на спортивний одяг, фітнес-послуги та спортивний інвентар. У такому випадку крива попиту зміщується праворуч. Водночас посилення суспільної уваги до негативних наслідків куріння або надмірного споживання алкоголю може спричинити зменшення попиту на відповідні товари, що відображається зміщенням кривої попиту ліворуч.

Рівень доходів населення є одним із ключових нецінових чинників, що визначають структуру та динаміку попиту на ринку. Зміни доходів впливають на споживчу поведінку неоднозначно, оскільки різні групи товарів по-різному реагують на їх зростання або скорочення. У мікроекономічній теорії залежно від характеру реакції попиту на зміну доходів виділяють три основні категорії товарів: нормальні, нижчі та нейтральні.

Нормальні товари характеризуються прямою залежністю між доходами споживачів і обсягом попиту. Із підвищенням доходів населення попит на такі товари зростає, що пояснюється прагненням споживачів підвищувати рівень і якість споживання. До цієї категорії належить більшість товарів і послуг сучасної економіки. У графічному відображенні зростання доходів призводить до зміщення кривої попиту праворуч.

Нижчі товари демонструють протилежну залежність. Зі збільшенням доходів попит на них скорочується, оскільки споживачі переходять до споживання більш якісних або престижних альтернатив. Такі товари зазвичай характеризуються нижчим рівнем споживчої цінності або якості і використовуються переважно в умовах обмежених фінансових можливостей. Прикладами можуть бути дешеві або немодні предмети одягу, продукти харчування з низькою поживною цінністю чи інші товари низької якості. У цьому випадку зростання доходів спричиняє зміщення кривої попиту ліворуч.

Нейтральні товари практично не реагують на зміну рівня доходів споживачів. Обсяг їх споживання залишається відносно

стабільним незалежно від економічного становища домогосподарств. До цієї групи належать передусім товари першої необхідності, зокрема сіль, сірники та інші базові споживчі блага. Для таких товарів зміна доходів не викликає зміщення кривої попиту.

Важливим фактором формування попиту є також **ціни взаємопов'язаних товарів.** Залежно від характеру взаємозв'язку між товарами розрізняють товари-субститути та товари-комплементи.

Товари-субститути або взаємозамінні товари є такими, що здатні замінювати один одного у споживанні. Зростання ціни одного товару спричиняє збільшення попиту на інший. Наприклад, м'ясо і риба можуть виступати взаємозамінними товарами. Підвищення ціни м'яса стимулює зростання попиту на рибу навіть за незмінної її ціни. У графічному відображенні це означає зміщення кривої попиту на рибу праворуч.

Товари-комплементи або взаємодоповнюючі товари споживаються спільно і взаємно доповнюють один одного. Зростання ціни одного з таких товарів призводить до скорочення попиту на інший. Наприклад, бензин і автомобільні шини є взаємодоповнюючими товарами. Підвищення ціни бензину зменшує інтенсивність використання автомобілів, що відповідно скорочує попит на шини та інші автокомпоненти. Графічно це відображається зміщенням кривої попиту на відповідні товари ліворуч.

Товари, між якими відсутній функціональний взаємозв'язок у споживанні, розглядаються як **незалежні**. Зміна ціни одного з них не впливає на попит на інший. Наприклад, коливання цін на комп'ютери не спричиняє змін у попиті на продукти харчування, такі як вершкове масло.

Ще одним важливим нецінovим фактором попиту є **кількість споживачів на ринку.** Збільшення чисельності населення або певних соціальних груп спричиняє розширення попиту на відповідні товари. Наприклад, зростання народжуваності збільшує попит на дитячі товари, зокрема одяг, іграшки та дитяче харчування, а згодом впливає на попит на освітні послуги, підручники та шкільні товари. У таких умовах крива попиту зміщується праворуч. Натомість скорочення кількості споживачів призводить до її зміщення ліворуч.

Суттєву роль у формуванні попиту відіграють і **очікування споживачів** щодо майбутніх змін цін. Особливо актуальним цей фактор стає в умовах інфляційних процесів. Якщо споживачі очікують

підвищення цін у майбутньому, вони схильні збільшувати покупки в поточному періоді, що призводить до зростання попиту і зміщення кривої попиту праворуч. Навпаки, очікування зниження цін у майбутньому може стимулювати відкладання покупок і відповідне скорочення попиту в поточному періоді.

6.2. Пропозиція та закон пропозиції. Нецінові детермінанти пропозиції

У ринковій економіці поряд із споживачами, які формують попит на товари та послуги, функціонують виробники, що забезпечують їх виготовлення і виведення на ринок. Саме підприємства та інші суб'єкти господарювання формують пропозицію, реагуючи на кон'юнктуру ринку та очікуваний економічний результат від реалізації продукції.

Пропозиція (англ. *supply*) у мікроекономічній теорії трактується як сукупність товарів і послуг, які виробники готові та здатні запропонувати на ринку за певних економічних умов. Вирішальним фактором, що визначає поведінку виробників, є ринкова ціна, яка виступає основним сигналом для прийняття виробничих рішень. Саме ціна орієнтує виробників щодо доцільного обсягу виробництва та структури товарної пропозиції.

У теоретичному аспекті пропозиція розглядається як **функціональна залежність між рівнем ціни товару та кількістю продукції, що пропонується на ринку**. Водночас слід розрізняти поняття *пропозиції* і *обсягу пропозиції*.

Обсяг пропозиції означає конкретну кількість товару, яку продавці готові реалізувати на ринку протягом певного періоду часу за встановленого рівня ціни.

Економічна мотивація виробників полягає у прагненні максимізувати прибуток, тому зі зростанням ринкової ціни підвищується зацікавленість у розширенні виробництва. Ця закономірність відображається у **законі пропозиції**.

Закон пропозиції встановлює, що між ціною товару та обсягом його пропозиції існує пряма залежність: за інших рівних умов підвищення ціни стимулює збільшення обсягів пропозиції, тоді як її зниження призводить до скорочення пропонованої кількості товарів.

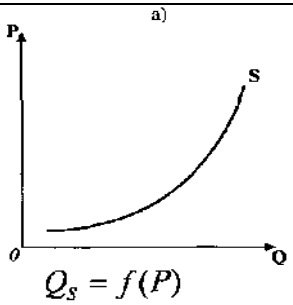

Рис. 6.4. Нелінійна крива пропозиції

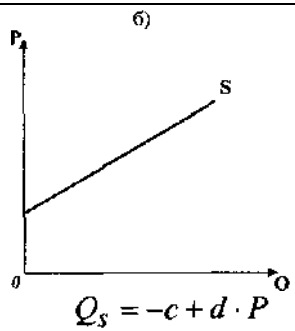

Рис. 6.5 Лінійна крива пропозиції

Графічно функція пропозиції відображається **кривою пропозиції**, яка зазвичай має висхідний характер. У реальній економіці вона часто має нелінійну форму, однак у теоретичних та аналітичних моделях для спрощення досліджень застосовується лінійне зображення кривої пропозиції.

Зміна ринкової ціни спричиняє **зміну обсягу пропозиції**, що на графіку відображається переміщенням уздовж заданої кривої пропозиції. Водночас на пропозицію впливають і чинники, не пов'язані безпосередньо з ціною товару. Їх називають **неціновими детермінантами пропозиції.**

Дія цих факторів призводить до **зміщення всієї кривої пропозиції**: праворуч у разі збільшення пропозиції або ліворуч у разі її скорочення.

До основних нецінових детермінант пропозиції належать:

- зміна цін на виробничі ресурси;
- технологічний рівень виробництва;
- кількість виробників на ринку;
- державна податкова та дотаційна політика;
- зміни цін на взаємопов'язані товари;

очікування виробників щодо майбутньої динаміки ринкових цін.

Одним із ключових чинників, що визначають динаміку пропозиції, є **ціни на виробничі ресурси**, оскільки вони безпосередньо впливають на рівень витрат підприємства. Зниження вартості ресурсів, які використовуються у виробництві певного товару, призводить до зменшення витрат виробництва. За незмінної ринкової ціни це створює

можливість для виробників збільшити обсяг випуску продукції. Наприклад, зменшення вартості енергоносіїв, сировини або матеріалів дає змогу підприємству придбати більшу кількість ресурсів і відповідно розширити виробництво. У графічному відображенні це означає зміщення кривої пропозиції праворуч, що свідчить про зростання пропозиції.

Натомість зростання цін на ресурси підвищує **виробничі витрати,** що зменшує економічну доцільність виробництва за попереднього рівня ринкових цін. У таких умовах виробники скорочують обсяги пропозиції, а крива пропозиції зміщується ліворуч, відображаючи зменшення кількості товарів, які можуть бути запропоновані на ринку.

Важливу роль у формуванні пропозиції відіграє також **технологічний розвиток виробництва**. Упровадження більш ефективних і продуктивних технологій дає змогу підвищити результативність використання ресурсів та збільшити обсяг виробництва без пропорційного зростання витрат. За інших рівних умов це стимулює розширення пропозиції, що графічно відображається зміщенням кривої пропозиції праворуч.

Ще одним суттєвим фактором є **кількість продавців на ринку.** Збільшення числа виробників або постачальників певного товару приводить до зростання сукупної ринкової пропозиції, оскільки кожен із них пропонує власний обсяг продукції. У такому разі крива пропозиції зміщується праворуч. Натомість скорочення кількості продавців, наприклад унаслідок банкрутства підприємств або виходу фірм з ринку, спричиняє зменшення пропозиції та відповідне зміщення кривої пропозиції ліворуч.

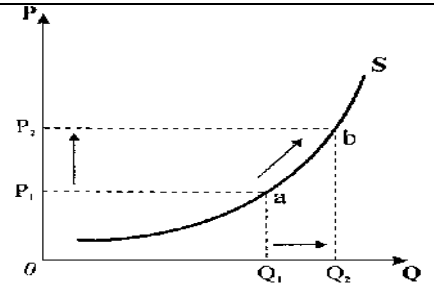

Рис. 6.6. Зміна обсягу пропозиції

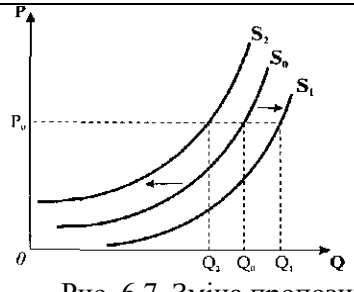

Рис. 6.7. Зміна пропозиції

Важливим інституційним чинником формування пропозиції є державна податкова та бюджетна політика. **Податки,** що сплачуються виробниками, як правило, розглядаються ними як складова виробничих витрат. Збільшення податкового навантаження підвищує сукупні витрати підприємств і зменшує економічну привабливість виробництва за незмінного рівня ринкових цін. У результаті обсяг пропозиції скорочується, що графічно проявляється зміщенням кривої пропозиції ліворуч.

На противагу цьому **дотації або субсидії**, які надаються державою, частково компенсують витрати виробників. Це сприяє зниженню собівартості продукції та створює додаткові стимули для розширення виробництва. За інших рівних умов такі заходи стимулюють зростання пропозиції, що відображається зміщенням кривої пропозиції праворуч.

На пропозицію також впливають **зміни цін на інші товари,** насамперед ті, що можуть вироблятися з використанням тих самих ресурсів. У такому випадку виробники змінюють структуру виробництва, орієнтуючись на більш прибуткові види продукції. Наприклад, якщо фермер вирощує моркву і цибулю, підвищення ціни на моркву стимулює збільшення площі її посівів за рахунок скорочення виробництва цибулі. Унаслідок цього пропозиція цибулі на ринку зменшується навіть за незмінної ціни на неї, що призводить до зміщення кривої пропозиції цибулі ліворуч.

Суттєвим фактором є також **очікування виробників** щодо майбутньої динаміки цін. На відміну від споживачів, поведінка продавців у цьому випадку має протилежну логіку. Якщо виробники прогнозують підвищення цін у майбутньому, вони можуть свідомо скорочувати поточну пропозицію, утримуючи частину продукції з метою її подальшого продажу за вигіднішою ціною. Це призводить до зміщення кривої пропозиції ліворуч. Натомість очікування можливого зниження цін стимулює продавців реалізувати більшу кількість продукції вже сьогодні, що збільшує поточну пропозицію та спричиняє зміщення кривої пропозиції праворуч.

6.3. Ринкова рівновага

У функціонуванні ринкової системи ключову роль відіграє взаємодія попиту та пропозиції, результатом якої є формування **рівноважної ціни** та **рівноважного обсягу реалізації товару**. Саме через механізм узгодження попиту і пропозиції встановлюється стан ринкової рівноваги, що відображає збалансованість економічних інтересів виробників і споживачів.

Взаємодія попиту і пропозиції являє собою безперервний економічний процес, у межах якого визначається ринкова ціна товару або послуги. Ця ціна формується під впливом конкурентної поведінки учасників ринку і відображає рівень, за якого економічні наміри продавців і покупців узгоджуються. Інакше кажучи, ринкова ціна характеризує ситуацію, коли очікування та плани обох сторін ринку співпадають: споживачі готові придбати певну кількість товару за встановленою ціною, а виробники, у свою чергу, готові запропонувати на ринок таку саму кількість продукції.

У цих умовах кількість товарів, яку споживачі мають намір купити, дорівнює кількості товарів, що виробники готові продати. У результаті формується **рівноважна ціна**, тобто така ціна, за якої **обсяг попиту повністю відповідає обсягу пропозиції**. Графічне зображення взаємодії попиту та пропозиції наведено на відповідному графіку (рис. 6.8), де показано процес встановлення ринкової рівноваги.

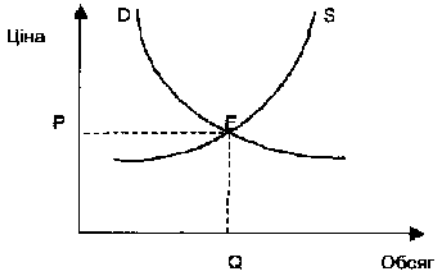

Рис. 6.8. Взаємодія попиту та пропозиції

У стані ринкової рівноваги відсутні економічні передумови як для підвищення, так і для зниження ціни, за умови незмінності інших факторів. Іншими словами, за такого співвідношення попиту і пропозиції ринок перебуває у стабільному стані. На графіку (рис. 6.8) рівноважна ціна P визначається у **точці перетину кривих попиту та**

пропозиції, яка позначається як точка рівноваги E. Саме в цій точці встановлюється така ціна, за якої обсяг попиту дорівнює обсягу пропозиції.

Кількість товару, що реалізується на ринку за цією ціною, називається **рівноважним обсягом** і позначається як Q. Отже, поєднання рівноважної ціни P і рівноважного обсягу Q характеризує **ринкову рівновагу**, тобто стан, за якого досягнуто баланс між попитом і пропозицією на конкретному ринку.

Таким чином, **ринкова рівновага** – це така ситуація на ринку, за якої відсутня тенденція до зміни як ринкової ціни, так і обсягу товарів, що продаються. Рівновага формується тоді, коли ринкова ціна наближається до рівня, що забезпечує вирівнювання попиту і пропозиції. У такому випадку на ринку не виникає надлишку або дефіциту товарів, а економічні інтереси продавців і покупців узгоджуються.

Водночас ринкова рівновага не є статичним станом, оскільки вона може змінюватися під впливом різноманітних економічних факторів. Рівноважна ціна та рівноважний обсяг продажу можуть змінюватися лише у відповідь на зміни попиту або пропозиції, що зумовлює формування нового рівноважного стану ринку (рис. 6.9).

Якщо фактична ринкова ціна встановлюється **нижче рівноважного рівня**, виникає ситуація **дефіциту товару**, яку іноді називають надлишковим попитом. У цьому випадку обсяг попиту перевищує обсяг пропозиції, тобто споживачі бажають придбати більше товарів, ніж виробники готові запропонувати на ринку за цією ціною. Така ситуація спричиняє посилення конкуренції між покупцями, які прагнуть отримати обмежену кількість товару.

За умов дефіциту покупці починають конкурувати між собою, пропонуючи продавцям вищу ціну за можливість придбати товар. У відповідь на зростання попиту продавці підвищують ринкову ціну. Підвищення ціни, у свою чергу, спричиняє дві важливі економічні реакції: з одного боку, частина споживачів відмовляється від купівлі або скорочує обсяг попиту, а з іншого боку, виробники отримують стимул збільшити обсяг пропозиції.

Цей процес коригування ринкової ціни і обсягів виробництва триває доти, доки ринок знову не досягне **нового рівноважного стану**, у якому попит і пропозиція зрівноважуються. Таким чином, механізм

взаємодії попиту і пропозиції забезпечує саморегулювання ринкової системи та підтримує її динамічну рівновагу.

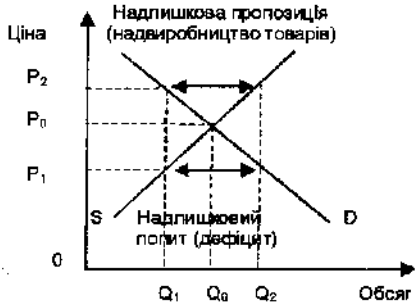

Рис. 6.9. Ринкова рівновага

Коли рівень ціни (P_2) встановлюється **вище** рівноважної ціни (Р1), обсяг пропозиції перевищує обсяг попиту та утворюється **надлишок** (тобто надвиробництво) благ. В цих умовах дії продавців і покупців зворотні їх діям в умовах дефіциту.

6.4. Ринкова ціна та ціноутворення

Ціна та **процес ціноутворення** є одними з центральних елементів функціонування ринкової економіки. Вони відображають стан економічної системи, рівень розвитку виробництва, структуру попиту і пропозиції, а також напрями соціально економічної політики держави. У поєднанні з механізмами попиту і пропозиції ціна виконує роль універсального регулятора економічних процесів, впливаючи на відтворення ресурсів, розподіл результатів господарської діяльності та формування економічних стимулів як на мікроекономічному, так і на макроекономічному рівнях.

У загальноекономічному розумінні **ціна** визначається як грошовий вираз вартості товару або послуги, тобто сума коштів, яку покупець повинен сплатити за отримання певного економічного блага. У системі товарно грошових відносин ціна концентрує в собі інтереси різних учасників економічної діяльності. Вона відображає співвідношення між витратами виробництва, ринковим попитом, рівнем конкуренції та очікуваною прибутковістю економічної діяльності.

У ринковій економіці ціна виступає центральним елементом обмінних процесів, оскільки через неї реалізуються численні акти купівлі і продажу товарів та послуг. Економічно обґрунтований рівень ціни є важливою умовою ефективного функціонування суб'єктів господарювання, стабільності галузей економіки та підтримання соціально економічної рівноваги. Через механізм ціноутворення формуються стимули до виробництва, споживання та відтворення економічних ресурсів.

Крім того, ціна виконує роль економічного індикатора, за допомогою якого оцінюється ефективність господарської діяльності підприємств і організацій. Вона використовується як інструмент економічного аналізу та управління, оскільки дозволяє визначати результати діяльності виробничих колективів, оцінювати ефективність використання ресурсів і формувати систему матеріального стимулювання праці. Через систему цін відбувається також розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту, національного доходу та інших макроекономічних показників.

Важливою характеристикою ціни є її стимулюючий вплив на економічну діяльність. Зміни рівня цін впливають на зацікавленість праці і капіталу у підвищенні ефективності виробництва, зниженні витрат, удосконаленні технологій і поліпшенні якості товарів та послуг. Через систему цін суб'єкти господарювання отримують сигнали про ступінь суспільного визнання результатів їхньої праці, тобто про відповідність створеного продукту суспільним потребам.

Ціна також виконує інформаційну функцію, оскільки сигналізує економічним суб'єктам про можливості альтернативного використання ресурсів. Вона показує, які товари і послуги є більш прибутковими для виробництва, а також від яких благ необхідно відмовитися, щоб отримати інші, більш цінні з точки зору споживача ресурси. Таким чином, система цін координує економічні рішення виробників і споживачів та сприяє ефективному розподілу обмежених ресурсів.

У ринковій економіці ціна виконує низку важливих функцій.

1. Облікова або вимірювальна функція ціни. Сутність цієї функції полягає у тому, що ціна виступає грошовим вимірником вартості товарів і послуг. Завдяки цьому вона використовується як інструмент оцінювання масштабів, структури та динаміки виробництва, продуктивності праці, галузевих пропорцій у національній економіці, місткості ринку та платоспроможного попиту населення. За допомогою

ціни встановлюється еквівалентність обміну товарів і послуг, що забезпечує економічну збалансованість процесів виробництва і споживання.

Облікова функція має важливе практичне значення, оскільки забезпечує проведення економічного аналізу та сприяє прийняттю ефективних управлінських рішень. Вона дозволяє виробникам зіставляти витрати і результати виробництва, аналізувати ефективність використання ресурсів, порівнювати індивідуальні витрати з середньогалузевими та узгоджувати структуру виробництва з потребами ринку.

2. Розподільчо перерозподільча функція ціни. Ця функція проявляється у розподілі і перерозподілі вартості створених товарів між різними економічними суб'єктами. Її механізм пов'язаний із можливим відхиленням ринкових цін від вартості товарів під впливом співвідношення попиту і пропозиції, рівня конкуренції та інших економічних факторів. Якщо ціна перевищує вартість товару, виробник отримує додатковий дохід, що фактично означає перерозподіл частини доходу від покупців до продавців. У випадку, коли ціна є нижчою за вартість товару, перерозподіл доходів відбувається на користь споживачів.

Такі процеси спричиняють перерозподіл національного доходу між різними економічними суб'єктами, а також між фондами споживання і накопичення. Отже, через механізм цін здійснюється перерозподіл економічних ресурсів та доходів у межах економічної системи.

3. Стимулююча функція ціни. Сутність цієї функції полягає у створенні економічних стимулів для підвищення ефективності використання ресурсів. Ринкова ціна поєднує вимоги ринку з індивідуальними умовами виробництва, що відображаються у витратах підприємства. Якщо виробник здатний знизити витрати виробництва порівняно із середнім рівнем у галузі, він отримує додатковий прибуток. Це стимулює підприємства впроваджувати нові технології, підвищувати продуктивність праці та покращувати якість продукції.

Таким чином, ціна виступає важливим інструментом узгодження індивідуальної вартості товару з його суспільною вартістю. Реагуючи на зміну ринкових цін, виробники обирають найбільш ефективні варіанти використання ресурсів з метою досягнення максимального економічного результату.

4. Регулююча функція ціни. Завдяки цій функції забезпечується узгодження попиту і пропозиції на ринку. Зміна рівня цін впливає на розподіл виробничих ресурсів між різними галузями та видами економічної діяльності. Якщо попит на певний товар перевищує його пропозицію, ринкова ціна підвищується, що стимулює виробників збільшувати обсяги виробництва і залучати додаткові ресурси. У протилежній ситуації, коли пропозиція перевищує попит, ціна знижується, що призводить до скорочення виробництва і переорієнтації ресурсів на інші, більш прибуткові напрями діяльності.

Таким чином, ціна виконує роль важливого ринкового механізму, який сприяє перерозподілу капіталу і ресурсів між галузями економіки та різними видами виробництва.

Загалом функції ціни відображають дію основних економічних законів, характерних для ринкової системи господарювання. Вони пов'язані із законом вартості, законами попиту і пропозиції, законом грошового обігу та законом конкуренції. Саме через систему цін ці економічні закономірності проявляються у практичному функціонуванні ринкової економіки, що дозволяє розглядати ціну як один з ключових інструментів реалізації економічних законів та регулювання господарських процесів.

Система цін.

Сукупність типів, форм і різновидів цін, що функціонують у ринковій економіці, утворює цілісну систему цін. Вона відображає різні способи формування ціни залежно від умов обігу товарів і послуг, рівня державного впливу, особливостей контрактних відносин, просторової організації ринку та часових параметрів дії ціни. Для аналітичних цілей систему цін доцільно класифікувати за п'ятьма основними ознаками.

І. За ступенем урахування витрат виробництва та прибутку розрізняють оптові та роздрібні ціни.

Оптова ціна застосовується під час реалізації товарів великими партіями, безпосередньо виробником або через оптово збутові структури. Вона формується шляхом включення до собівартості продукції нормального прибутку, тобто такого рівня прибутку, який забезпечує підприємству можливість стабільного функціонування та розширеного відтворення. У практиці оптового обігу оптові ціни можуть включати оптову ціну виробника, а також витрати й прибуток збутової організації, якщо вона бере участь у каналі постачання.

Роздрібні ціни використовуються у сфері роздрібної торгівлі, де

товари реалізуються кінцевому споживачеві порівняно невеликими обсягами. До їхньої структури входять оптові ціни, витрати обігу, пов'язані з транспортуванням, зберіганням, організацією продажу, а також торговий прибуток суб'єктів роздрібної торгівлі.

Оптові й роздрібні ціни, окрім складових, пов'язаних із постійними та змінними витратами, можуть включати інші обов'язкові елементи, зокрема податок на додану вартість, акцизний збір, а для товарів, що переміщуються через державний кордон, також мито.

ІІ. За ступенем самостійності ринкового суб'єкта у встановленні ціни виокремлюють вільні, договірні, регульовані та фіксовані ціни.

Вільні ціни встановлюються виробниками або продавцями відповідно до власної цінової політики та ринкової стратегії. Їх характерною ознакою є відсутність прямого адміністративного нав'язування рівня ціни. До різновидів вільних цін належать прейскурантні ціни та ціни каталогу.

Прейскурантні ціни фіксуються у спеціальних офіційних довідниках, що містять систематизовані цінові параметри продукції. Їх застосування характерне для галузей із великим асортиментом стандартизованої або серійної техніки, зокрема в машинобудуванні, виробництві транспортних засобів, обчислювальної та електронної техніки.

Ціни каталогу або проспекту публікуються у проспектах, комерційних каталогах та інформаційних матеріалах підприємств і оптових організацій. У цій групі можуть розглядатися ціни продавця і ціни покупця як різні орієнтири ціноутворення залежно від позиції сторони угоди.

Договірні або контрактні ціни встановлюються за домовленістю між покупцем і продавцем. Вони є результатом переговорного процесу, в якому враховуються умови постачання, обсяг партії, якість товару, строки виконання та інші параметри угоди. Якщо угода укладається між суб'єктами різного громадянства і передбачає розрахунки в іноземній валюті, вона набуває форми контракту, а визначені ціни називаються контрактними.

Регульовані ціни встановлюються державою або уповноваженими органами на ресурси і товари, що мають системоутворювальне значення для економіки, істотно впливають на загальний рівень цін, або виробляються підприємствами з монопольним становищем. Такі ціни можуть змінюватися, але в межах,

визначених регулятором.

Фіксовані ціни встановлюються органами державної або місцевої влади як незмінні протягом визначеного періоду. Вони застосовуються тоді, коли необхідно забезпечити стабільність цінових параметрів для соціально важливих товарів або послуг.

До різновидів регульованих і фіксованих цін належать тарифи та кошторисна вартість.

Тарифи є системою ставок, за якими оплачуються роботи і послуги. Особливе значення тарифи мають у сферах транспорту, зв'язку, енергетики та інших інфраструктурних сегментах.

Кошторисна вартість використовується у капітальному будівництві як основа розрахунків за виконані роботи. Вона виконує роль ціни будівельної продукції та визначається на основі кошторисних норм, розцінок і галузевих методик.

III. За умовами контрактів купівлі продажу серед цін виокремлюють тверді, зафіксовані у контракті, індикативні, демпінгові, з наступною фіксацією та змінні.

Тверді ціни залишаються незмінними від моменту підписання договору до моменту фактичного постачання товару покупцеві.

Ціни, зафіксовані у контракті, встановлюються у тексті договору як погоджений результат комерційних домовленостей і застосовуються в межах визначених контрактних умов.

Індикативні ціни формуються на міжнародних ринках як орієнтир для певного товару до здійснення експортно імпортної операції. Їх використовують для регулювання та інформаційного забезпечення зовнішньоекономічної діяльності.

Демпінгові ціни встановлюються на рівні, нижчому за вартість товару, а в окремих випадках нижчому за його собівартість. Вони застосовуються як інструмент конкурентної боротьби, зокрема на зовнішніх ринках, з метою отримання ринкових переваг.

Ціни з наступною фіксацією визначаються не відразу, а в процесі виконання договору. У контракті при цьому встановлюється порядок і механізм, за яким відбувається остаточна фіксація ціни.

Змінні ціни розраховуються в момент виконання контракту через перегляд базової ціни з урахуванням змін витрат виробництва за період виконання зобов'язань.

IV. За регіоном реалізації товару розрізняють загальнодержавні, регіональні, зональні та поясні ціни.

Загальнодержавні або єдині ціни встановлюються на всій території країни. Регіональні ціни формуються або затверджуються місцевими органами для окремих видів товарів і послуг залежно від специфіки регіонального ринку.

Зональні ціни характерні для продукції добувних галузей і враховують відмінності у собівартості видобутку залежно від природних умов, географії розміщення родовищ і витрат інфраструктурного забезпечення.

Поясні ціни встановлюються за районами споживання продукції, коли суттєвого значення набувають витрати доставки і просторові особливості ринку.

V. За часом дії виділяють постійні, тимчасові та одноразові ціни.

Постійні ціни діють упродовж тривалого періоду до моменту їх чергового перегляду.

Тимчасові ціни, як правило, застосовуються до нової продукції, яка на початкових етапах має відносно високу собівартість, пов'язану з освоєнням виробництва, невеликими серіями та високими стартовими витратами.

Одноразові ціни встановлюються на продукцію, що виготовляється за разовим або індивідуальним замовленням, коли характеристики товару і структура витрат є унікальними.

Окремо розрізняють **ціни з урахуванням транспортних витрат**. У взаємовідносинах між продавцем і покупцем погоджуються базисні умови постачання, які визначають розподіл відповідальності за транспортування, пакування, маркування, страхування вантажів, оформлення комерційних документів, а також момент переходу права власності. Залежно від погоджених умов транспортні й супутні витрати можуть не включатися до ціни, включатися частково або включатися повністю.

У практиці економічного аналізу й планування види цін часто групують як **поточні та співставні**. Поточні ціни відображають фактичний рівень на певний момент, а співставні використовуються для коректного порівняння показників у часі. У сучасній ринковій економіці функціонує велика кількість різновидів цін, що відображає складність каналів обігу, форм контрактів і механізмів регулювання.

ЦІНОВА ПОЛІТИКА ФІРМИ

Цінова політика є одним із ключових напрямів господарської діяльності підприємства, оскільки безпосередньо впливає на

конкурентоспроможність, прибутковість, обсяги продажів і ринкову позицію. Її зміст полягає в узгодженні цілей фірми, її ресурсних можливостей та інструментів ціноутворення.

Цінова політика фірми визначається як процес формування цілей ціноутворення і розроблення сукупності економічних та організаційних заходів щодо встановлення цін на власну продукцію з метою досягнення бажаних фінансових і стратегічних результатів, зокрема підвищення прибутковості та зміцнення ринкових позицій.

Формування цінової політики починається з конкретизації базових завдань підприємства. На їх основі визначаються цілі ціноутворення, серед яких доцільно виокремити кілька груп.

Перша група цілей орієнтована на прибуток. Вона може проявлятися у прагненні максимізації прибутку, швидкого отримання грошових надходжень, досягнення нормального прибутку, або отримання доходу від інвестицій.

Друга група цілей пов'язана із завоюванням ринкової ніші та нарощуванням обсягів продажів. Це може реалізовуватися через збільшення кількості продажів, посилення присутності у певному сегменті, застосування нижчих цін на окремі товари масового попиту, оптимізацію витрат виробництва, технологічне оновлення та інші конкурентні кроки.

Третя група цілей спрямована на формування привабливішого економічного середовища для розвитку бізнесу, що може включати посилення контролю над ринковими параметрами, активне використання патентів і ліцензій, залучення інвестицій, розширення вибору продукції, підтримку з боку держави та інші чинники.

Найважливішими кількісними цілями фірми виступають прибуток, рентабельність, обсяг продажів, частка ринку та стратегія зростання. Для оцінювання цих цілей застосовують такі показники, як обсяг реалізації, прибуток у довгостроковому періоді, рентабельність, дохідність активів, дохідність власного капіталу, дохід на одну акцію, темп зростання, питома вага підприємства на ринку, а також індикатори приросту вартості для власників.

Вибір методу ціноутворення залежить від типу ринку, на якому працює підприємство, і від конкурентного середовища. У загальному вигляді ціноутворення спирається на два базові принципи, ринковий і адміністративний, які можуть поєднуватися залежно від ступеня свободи ціни.

У практиці ціноутворення застосовують різні методи, серед яких поширені такі.

Метод середніх витрат плюс прибуток передбачає встановлення ціни шляхом додавання стандартної націнки до собівартості. Його поширеність пояснюється тим, що виробники частіше володіють повнішою інформацією про власні витрати, ніж про точні параметри попиту. У разі широкого використання такого підходу в межах галузі може виникати тенденція до уніфікації цін і послаблення цінової конкуренції. Метод є переважно витратним і недостатньо враховує попит, що може призвести до труднощів збуту за завищених цін. При цьому за базу можуть братися повні витрати або граничні витрати, залежно від мети розрахунку. Застосування методу характерне для монопольних структур, підприємств із принципово новою продукцією, а також для виконання одиничних замовлень.

Метод беззбитковості та забезпечення цільового прибутку спрямований на визначення ціни, яка забезпечує досягнення заданого рівня прибутку. У межах цього підходу аналізується залежність прибутку від обсягу виробництва, рівня витрат і ціни. Оскільки в ринкових умовах обсяг виробництва не завжди дорівнює обсягу продажів, підприємство розглядає різні сценарії цін і їхній вплив на продажі, що дає змогу перевищити межу беззбитковості та забезпечити цільовий фінансовий результат. Враховується також еластичність попиту, оскільки за еластичного попиту підвищення ціни може скорочувати обсяги реалізації та зменшувати сукупний прибуток, тоді як за нееластичного попиту зміна ціни може мати інші наслідки. Центральною ідеєю є пошук оптимальної ціни, за якої прибуток стає максимальним або відповідає заданій цілі.

Метод очікуваної цінності товару базується не на витратах виробництва, а на суб'єктивному сприйнятті споживачем корисності товару. Вартісна оцінка формується як результат порівняння альтернатив і готовності покупця сплачувати за певні властивості продукту.

Метод поточних ринкових цін орієнтується на ціни конкурентів. У цьому випадку ціна розглядається як похідна від ситуації на ринку аналогічних товарів, а базовим орієнтиром стає поведінка конкурентів і обсяг пропозиції, а не лише витрати чи попит.

Метод тендерного ціноутворення або ціноутворення у процесі закритих торгів застосовується тоді, коли покупець організовує

конкурс між потенційними постачальниками. Покупець визначає технічні й економічні параметри товару або послуги, а продавці змагаються, пропонуючи умови постачання і цінові параметри. Така система дає змогу замовнику отримати найбільш вигідні комерційні умови, оптимальні строки виконання та доступ до конкурентоспроможних постачальників. Тендери активно використовуються у закупівлях обладнання, будівництві комплексних об'єктів та міжнародних угодах.

Вибір методу ціноутворення зазвичай спирається на розуміння допустимих меж ціни. За надто низької ціни отримання прибутку стає проблематичним. За мінімальної конкурентної ціни нижньою межею виступає собівартість. За максимальної ціни визначальним чинником є наявність у товарі унікальних якостей, що створюють додаткову готовність споживача платити. За середнього рівня ціни межі часто визначаються цінами конкурентів і товарами замінниками.

Науково обґрунтоване ціноутворення та систематичний аналіз ринкової ситуації є передумовами ефективної збутової політики підприємства та його стабільного фінансового становища.

6.5. Роль держави в процесах ціноутворення за ринкової економіки

Політика ціноутворення є важливою складовою економічної та соціальної політики держави, оскільки рівень і динаміка цін прямо впливають на добробут населення, конкурентоспроможність виробників, макроекономічну стабільність і відтворювальні процеси. У соціально орієнтованій ринковій економіці механізм вільного ціноутворення діє не в абсолютному, а в обмеженому режимі, оскільки держава зберігає інструменти впливу на ринки, де ціна має критичне значення для суспільних інтересів. Абсолютно нерегламентованого ціноутворення фактично не існувало ніколи, навіть у період класичного ліберального капіталізму, однак масштаби та форми державного впливу істотно відрізняються залежно від типу економічної системи, рівня розвитку ринку та специфіки національної моделі регулювання.

Здійснюючи притаманну їй економічну функцію, держава традиційно втручалася в процеси формування цін, використовуючи їх як інструмент структурної трансформації економіки та прискорення розвитку стратегічних секторів. Регулювання цін, тарифів і торговельних умов у різні історичні періоди застосовувалося для

стимулювання обробної промисловості, технологічних інновацій, модернізації виробництва й формування нових індустріальних галузей. Без такого втручання становлення низки промислових центрів і національних виробничих систем могло б бути значно повільнішим.

Показовим прикладом непрямого владного впливу на цінові процеси в історії є застосування протекціоністських механізмів у Великій Британії наприкінці XVIII і на початку XIX століття. Зокрема, через систему так званих хлібних законів було запроваджено ввізне мито на зерно, що підвищувало його ціну на внутрішньому ринку і мало наслідком зміни доходів у сільському господарстві та промисловості. Загалом у різні періоди держава брала під контроль тарифи на залізничні перевезення, ціни на комунально побутові послуги, оплату житла, підакцизні товари, послуги зв'язку, продукцію державних резервів та інші сегменти, важливі для функціонування економіки і соціальної стабільності.

У першій половині XX століття неокласичні підходи, які переважно заперечували активне втручання держави у процеси приватного господарювання, поступилися кейнсіанській моделі, що обґрунтувала необхідність посилення державної ролі у регулюванні економічної динаміки. У практичній площині це супроводжувалося прийняттям законів і нормативних актів, які розширили інструментарій державного впливу на ціни аж до застосування механізмів прямого обмеження або тимчасового заморожування цін у періоди економічної нестабільності.

Регулювання цін з боку держави здійснюється як у короткостроковому, так і в довгостроковому вимірах і ґрунтується на різних методах. До основних механізмів, які застосовуються і в сучасних умовах, належать:

- визначення переліку товарів і послуг, у тому числі монопольних, які підлягають державному регулюванню;
- встановлення граничних рівнів цін, тарифів, торговельних надбавок і знижок;
- нормування рентабельності, тобто встановлення допустимих меж прибутковості для виробників у чутливих секторах;
- тимчасове заморожування цін як антикризовий захід.

Передусім державному регулюванню підлягають ціни на продукцію та послуги підприємств державної форми власності. Водночас у кризових ситуаціях державні органи можуть

запроваджувати граничні ціни і на товари приватного сектору, особливо на ті, що мають соціально значущу роль у забезпеченні базових потреб населення. Такі заходи можуть поширюватися на продовольчі товари першої необхідності, окремі групи товарів масового споживання, дитяче харчування та інші критично важливі позиції. Метою такого втручання є стримування надмірного зростання споживчих витрат, запобігання соціальній напруженості, корекція надприбутків за умов значної різниці між ціною і собівартістю, підтримка національних виробників, а також забезпечення бюджетних надходжень через фіскальні механізми.

Особливого значення набуває державне регулювання цін у сфері зовнішньої торгівлі. Держава може застосовувати ціни підтримки і ціни втручання, вводити кількісні обмеження на імпорт, використовувати рекомендовані цінові орієнтири, здійснювати закупівлі в буферні резерви у періоди падіння цін, а також реалізовувати продукцію з резервів під час зростання цін для стабілізації ринку. Окрім цього, можуть застосовуватися антимонопольні заходи, правові механізми впливу на недобросовісне ціноутворення, а також інструменти законодавчого і судового характеру, спрямовані на захист конкуренції та запобігання ціновим змовам.

Контроль за цінами в державі здійснюють відповідні органи, які, залежно від національної моделі управління, можуть поєднувати функції моніторингу, аналітики, розслідування порушень та застосування санкцій. Уряди багатьох країн зосереджують регулятивний вплив на тих товарах і послугах, що мають особливе значення для підтримання життєвого рівня населення, забезпечення доступності базових ресурсів та стримування інфляційних хвиль.

Порівняльний аналіз практик державного втручання демонструє, що масштаби регулювання істотно відрізняються. В одних країнах переважає принцип вільного встановлення цін, але з вибірковим контролем за окремими чутливими групами. В інших держава регулює помітну частку споживчих цін, зокрема у сферах енергетики, транспорту, продовольства, комунальних послуг або освіти і медицини. Наприклад, у низці країн застосовують контроль за цінами на соціально значущі продукти харчування, а в інших істотна частка цін перебуває під адміністративним наглядом у зв’язку з особливостями інфраструктурних ринків і роллю держави в забезпеченні універсального доступу до послуг.

У сучасному світі частина цін продовжує регулюватися економічними або адміністративними методами, однак спостерігається тенденція до поступового переходу від прямого контролю до непрямих форм впливу. Замість систем жорсткого державного встановлення цін у багатьох розвинутих країнах посилюється використання опосередкованих регуляторів, таких як митна політика, податково бюджетні інструменти, механізми конкуренційного нагляду, а також стимулювання ефективності ринків через зниження надмірного регулятивного тиску і оптимізацію бюджетних витрат. Це дозволяє державі впливати на цінову динаміку не шляхом прямого задавання рівня ціни, а через формування умов, у яких ринкові суб'єкти можуть самостійно адаптуватися до змін кон'юнктури та долати цінові дисбаланси.

ТРЕНІНГ-КУРС

Основні поняття

Попит. Закон попиту. Крива попиту. Індивідуальний та ринковий попит. Детермінанти попиту. Зміни величини попиту. Зміни в попиті. Еластичність попиту. Пропозиція. Закон пропозиції. Детермінанти пропозиції. Зміни величини пропозиції. Зміни в пропозиції. Еластичність пропозиції. Ціна у ринковій економіці. Сутність ціни. Рівноважна ціна. Орієнтуюча функція ціни. Чинники, що впливають на ціну. Цінова еластичність попиту та чинники, що її визначають. Принцип "невидимої руки". Ціни, що встановлюються державою.

Теми рефератів

1. Теоретична сутність та економічна природа попиту в ринковій економіці.
2. Закон попиту та його прояви у сучасних ринкових системах.
3. Економічний зміст пропозиції та її роль у формуванні ринкової рівноваги.
4. Закон пропозиції та механізм його дії на товарних ринках.
5. Взаємодія попиту і пропозиції як основа функціонування ринкового механізму.
6. Ринкова рівновага та її значення для стабільності економічної системи.

7. Еластичність попиту і пропозиції та її вплив на ринкову поведінку економічних суб'єктів.
8. Нецінові чинники формування попиту та їх роль у зміні ринкової кон'юнктури.
9. Нецінові детермінанти пропозиції та їх вплив на обсяги виробництва.
10. Вплив державного регулювання на формування попиту і пропозиції.
11. Закон Сея та його значення в економічній теорії.
12. Закон Вальраса та його роль у теорії загальної рівноваги.
13. Ринковий механізм як система координації економічної діяльності.
14. Фактори формування ринкової ціни в умовах сучасної економіки.
15. Особливості функціонування ринку товарів і послуг у глобалізованій економіці

Теми доповідей

1.Ринкова рівновага за умов недосконалої конкуренції.

2.Пропозиція і закон пропозиції в системі ринкових відносин.

3.Попит як ключовий елемент механізму функціонування ринку.

4.Взаємодія попиту і пропозиції в процесі формування ринкових цін.

5.Фактори зміни попиту на товари і послуги.

6.Вплив технологічного прогресу на формування пропозиції.

7.Роль конкуренції у встановленні ринкової рівноваги.

8.Особливості формування попиту на сучасних споживчих ринках.

9.Економічні наслідки дефіциту та надлишку товарів на ринку.

10.Вплив податкової політики на обсяг пропозиції.

11.Очікування економічних суб'єктів і їх вплив на ринкову кон'юнктуру.

12.Поведінка виробників і споживачів у процесі формування ринкової ціни.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому полягає економічна сутність попиту та пропозиції в ринковій економіці?
2. Які фактори формують попит на товари і послуги?
3. Що відображає закон попиту і як він проявляється у ринковій практиці?
4. Які чинники можуть зумовлювати зміну величини попиту?
5. Що означає зміщення кривої попиту і які економічні фактори можуть його спричинити?
6. У чому полягає економічний зміст закону пропозиції?
7. Які фактори впливають на формування пропозиції на ринку?
8. Що означає зміщення кривої пропозиції і які умови зумовлюють таке зміщення?
9. Які нецінові чинники можуть змінювати обсяг пропозиції товарів і послуг?
10. За яких умов формується рівноважна ціна на ринку?
11. Що означає рівноважний обсяг продажу і як він визначається?
12. Яким чином взаємодія попиту і пропозиції забезпечує встановлення ринкової рівноваги?
13. За яких умов на ринку виникає дефіцит товарів і які економічні наслідки це має?
14. За яких умов формується надлишок товарів і як ринок реагує на таку ситуацію?
15. Як змінюється ринкова ціна у випадку перевищення попиту над пропозицією?
16. Як змінюється ринкова ціна у випадку перевищення пропозиції над попитом?
17. Яку роль відіграє конкуренція у процесі досягнення ринкової рівноваги?
18. Як впливають очікування споживачів і виробників на формування попиту і пропозиції?
19. Які економічні наслідки можуть виникати внаслідок державного втручання у процеси ціноутворення?
20. Яким чином механізм ринкового саморегулювання забезпечує збалансування попиту і пропозиції?

Список використаної літератури

1. Базилевич В. Д. Економічна теорія. Політекономія. Київ. Знання. 2014. 710 с.
2. Гальчинський А. С. Економічна теорія. Підручник. Київ. Либідь. 2017. 520 с.
3. Дідківська Л. І., Головко Л. С. Державне регулювання економіки. Київ. Знання. 2016. 214 с.
4. Фрідман М. Капіталізм і свобода. Київ. Наш формат. 2019. 320 с.
5. Varian H. R. Intermediate Microeconomics. A Modern Approach. New York. W. W. Norton. 2019. 864 p.
6. Mankiw N. G. Principles of Economics. Boston. Cengage Learning. 2021. 888 p.
7. Krugman P., Wells R. Microeconomics. New York. Worth Publishers. 2022. 560 p.
8. Stiglitz J. Economics of the Public Sector. New York. W. W. Norton. 2015. 1024 p.
9. Pindyck R., Rubinfeld D. Microeconomics. Boston. Pearson. 2018. 784 p.
10. Якобчук В.П. Економічна теорія : підручник / за заг. ред. В.П. Якобчук. – К.: Ліра-К, 2020. – 450 с.
11. Публічне управління регіональною безпекою та сталим розвитком територій: монографія / Дацій Н. В., Войтенко А. Б., Загурська-Антонюк В. Ф. та ін. ; за заг. ред. проф. В. П. Якобчук. Житомир : Поліський нац. університет, 2025. 578 с.
12. Якобчук В. П. та ін. Публічне управління та адміністрування : навч. посібник / за заг. ред. В. П. Якобчук. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2025. – 476 с.

Тести

1. *Як називається економічна категорія, що відображає загальну кількість товарів і послуг, яку споживачі бажають і можуть придбати на ринку за різних рівнів цін у певний період часу?*
   А. Крива попиту;
   Б. Закон попиту;
   В. Попит;
   Г. Величина попиту.

2. *Як називається кількість товару або послуг, яку споживачі готові придбати за конкретною ціною в певний момент часу?*
   А. Попит;
   Б. Величина попиту;
   В. Закон попиту;
   Г. Еластичність попиту.
3. *У якому твердженні правильно сформульовано економічний зміст закону попиту?*
   А. За інших рівних умов підвищення ціни спричиняє збільшення величини попиту;
   Б. За інших рівних умов зниження ціни призводить до зростання величини попиту;
   В. За інших рівних умов зміна ціни не впливає на величину попиту;
   Г. За інших рівних умов зростання ціни призводить до збільшення попиту.
4. *Який тип залежності існує між ціною товару і величиною попиту на нього?*
   А. Пряма залежність;
   Б. Обернена залежність;
   В. Незалежність;
   Г. Випадкова залежність.
5. *Який економічний ефект пояснює зростання попиту на товар у разі зниження його ціни через заміну дорожчих товарів дешевшими?*
   А. Ефект доходу;
   Б. Ефект заміщення;
   В. Ефект масштабу;
   Г. Ефект пропозиції.
6. *Яка з наведених змін призведе до зміщення кривої попиту праворуч?*
   А. Зменшення доходів населення;
   Б. Зростання ціни на товар субститут;
   В. Підвищення ціни на товар комплемент;
   Г. Зменшення чисельності споживачів.
7. *Товар належить до нормальних, якщо попит на нього:*
   А. Зменшується зі зростанням доходів споживачів;
   Б. Збільшується зі зростанням доходів споживачів;

В. Не залежить від доходів;
Г. Залежить лише від ціни.

8. *Товар належить до нижчих благ, якщо попит на нього:*
А. Зростає зі зростанням доходів;
Б. Зменшується зі зростанням доходів;
В. Не змінюється зі зміною доходів;
Г. Залежить лише від смаків споживачів.

9. *Товар називають нейтральним, якщо попит на нього:*
А. Не залежить від зміни доходів споживачів;
Б. Зростає зі збільшенням доходів;
В. Зменшується зі збільшенням доходів;
Г. Залежить від цін товарів замінників.

10. *Пропозиція в економічній теорії означає:*
А. Кількість виробленої продукції;
Б. Кількість товару, що фактично продано на ринку;
В. Кількість товару, яку виробники готові і можуть запропонувати до продажу за певною ціною;
Г. Обсяг запасів товару.

11. *Шкала пропозиції відображає взаємозв'язок:*
А. Між доходами виробників і обсягом виробництва;
Б. Між кількістю запропонованого товару та ціною;
В. Між витратами виробництва і прибутком;
Г. Між попитом і пропозицією.

12. *Закон пропозиції виражає залежність між:*
А. Ціною товару і величиною пропозиції;
Б. Доходами населення і пропозицією;
В. Попитом і пропозицією;
Г. Витратами виробництва і пропозицією.

13. *Яке твердження правильно формулює закон пропозиції?*
А. Кількість пропонованого товару зменшується зі зростанням ціни;
Б. Кількість пропонованого товару збільшується зі зростанням ціни;
В. Пропозиція не залежить від ціни;
Г. Пропозиція залежить лише від доходів виробників.

14. *Який із наведених чинників може призвести до зменшення пропозиції на ринку?*
А. Зниження цін на ресурси;

Б. Запровадження нових технологій;
В. Підвищення податків на виробників;
Г. Державні субсидії виробникам.

15. *Ринок перебуває у стані рівноваги, коли:*
А. Попит перевищує пропозицію;
Б. Пропозиція перевищує попит;
В. Обсяг попиту дорівнює обсягу пропозиції;
Г. Ціни не змінюються.
16. *Як називається ціна, за якої обсяг попиту дорівнює обсягу пропозиції?*
А. Контрактна ціна;
Б. Рівноважна ціна;
В. Регульована ціна;
Г. Монопольна ціна.
17. *Якщо ринкова ціна встановлена нижче рівноважної, то на ринку виникає:*
А. Надлишок товару;
Б. Дефіцит товару;
В. Зниження попиту;
Г. Зниження виробництва.
18. *Якщо держава встановлює ціну вище рівноважної, це призводить до:*
А. Дефіциту товару;
Б. Надлишку товару;
В. Зменшення пропозиції;
Г. Скорочення виробництва.
19. *Який механізм у ринковій економіці сприяє усуненню дефіциту товарів?*
А. Вільний рух цін;
Б. Адміністративне планування;
В. Фіксування цін;
Г. Зменшення виробництва.
20. *Якщо на ринку одночасно зростають попит і пропозиція, то:*
А. Рівноважна ціна і кількість зростають;
Б. Рівноважна ціна не змінюється;
В. Рівноважна ціна може змінитися невизначено, а рівноважна кількість зросте;
Г. Рівноважна кількість не змінюється.

Вправи

Вправа1

На основі теорії попиту та пропозиції проаналізуйте наведені економічні ситуації. У поясненні необхідно використати графічний метод, тобто зобразити криві попиту і пропозиції та показати їх можливе зміщення.

а) Поясніть, чому в періоди масового споживання ціни на одні товари, наприклад фрукти, можуть знижуватися, тоді як ціни на інші послуги, наприклад готельні номери у курортних регіонах, навпаки зростають.

б) Після отримання інформації про підвищення цін на шкіру керівництво компанії, яка володіє мережею взуттєвих магазинів, ухвалило рішення скоротити частину продавців. Поясніть це рішення з позиції теорії попиту і пропозиції.

в) Восени попит на вовняні рукавиці суттєво зріс, проте їхня ринкова ціна залишилася на тому самому рівні, що і навесні. Проаналізуйте, як за цей період могла змінитися ціна на вовну як основну сировину для їх виробництва.

г) Відомо, що ціна на цукор підвищилася. Через пів року ціна морозива не змінилася. Визначте, в яку пору року відбулося подорожчання цукру, якщо припустити, що він був єдиним ресурсом, ціна якого змінювалася протягом зазначеного періоду. Поясніть відповідь, використовуючи модель попиту і пропозиції.

Вправа2

Організатори концерту відомої співачки у місті Київ встановлюють ціну на квитки. За їх оцінками, якщо ціна квитка становитиме 220 грн, концерт готові відвідати 1000 осіб. Якщо ціна квитка знизиться до 70 грн, кількість бажаючих зросте до 2500 осіб. У залі театру є лише 2000 місць.

1. Визначте, за якої приблизно ціни квитка попит дорівнюватиме місткості залу.
2. Розрахуйте, яку ціну квитка доцільно встановити організаторам, щоб максимізувати виторг.
3. Визначте, чи залишаться вільні місця у залі за цієї ціни.
4. Побудуйте графік попиту та позначте на ньому відповідні точки.

Вправа 3.
Доберіть до кожної економічної категорії відповідне визначення.
Категорії
1. Індивідуальний попит
2. Спекулятивний попит
3. Закон попиту
4. Еластичність попиту
5. Пропозиція
6. Закон пропозиції
7. Ринкова рівновага
8. Рівноважна ціна
9. Надлишок товару на ринку
10. Дефіцит товару

Визначення
А. Попит, що виникає в умовах дефіциту товарів або очікуваного зростання цін, коли навіть незначне підвищення ціни може спричинити збільшення обсягу попиту.
Б. Реакція зміни обсягу попиту на зміну ціни товару, доходу споживачів або цін на взаємопов'язані товари.
В. Обсяг товарів і послуг, який окремий споживач бажає і може придбати за певного рівня цін.
Г. Зростання обсягу попиту при зниженні ціни та його зменшення при підвищенні ціни.
Д. Бажання і здатність продавців пропонувати товари на ринку за певною ціною у визначений період часу.
Е. Залежність, відповідно до якої підвищення ціни стимулює збільшення обсягу пропозиції, а зниження ціни зменшує пропозицію.
Ж. Стан ринку, за якого обсяг попиту дорівнює обсягу пропозиції.

Вправа 4.
Спростуйте або доведіть твердження:
Крива попиту і крива пропозиції завжди мають спільну точку перетину.
У відповіді необхідно:
1. Пояснити умови виникнення ринкової рівноваги.
2. Навести приклади ситуацій, коли перетин кривих може не спостерігатися або рівновага є нестійкою.
3. Використати графічну модель попиту і пропозиції.

Вправа 5.
Проаналізуйте економічні наслідки встановлення державою цінових обмежень.

1. Поясніть економічну сутність цінової «стелі» та цінової «підлоги».
2. Визначте, які вигоди можуть отримати споживачі та виробники внаслідок такого регулювання.
3. Проаналізуйте можливі втрати суспільства, зокрема виникнення дефіциту або надлишку товарів.
4. Побудуйте графічні моделі ринку для обох випадків і поясніть їх економічний зміст.

Тема 7. Конкуренція та ринкова влада: поведінкові чинники споживчого вибору і брендинг

7.1. Сутність конкуренції та умови її існування. Закон конкуренції.
7.2. Основні види економічної конкуренції.
7.3. Методи конкурентної боротьби.
7.4. Поведінкові чинники споживчого вибору на ринку.
7.5. Брендинг як інструмент формування конкурентних переваг.
7.6. Ринкова влада та монополія.
7.7. Державне регулювання конкуренції та обмеження монополізму.

7.1. Сутність конкуренції та умови її існування. Закон конкуренції

Світовий досвід розвитку національних економік переконливо свідчить, що ефективне функціонування ринкової системи значною мірою залежить від рівня розвитку конкурентного середовища. Саме конкуренція забезпечує динамічність економічних процесів, стимулює ефективне використання ресурсів та створює передумови для економічного зростання. За умов розвиненої конкуренції всі суб'єкти господарювання мають відносно рівні можливості для здійснення підприємницької діяльності, доступу до ринку та реалізації власних економічних інтересів.

Конкуренція виступає одним із фундаментальних механізмів функціонування ринкової економіки. Вона є рушійною силою економічного розвитку, яка спонукає товаровиробників до підвищення ефективності виробництва, зниження витрат, поліпшення якості

продукції та впровадження інновацій. Під впливом конкурентного середовища підприємства змушені постійно вдосконалювати технології виробництва, застосовувати сучасні методи управління та адаптуватися до змін ринкового попиту. Тому рівень розвитку конкуренції часто розглядається як один із важливих показників зрілості та цивілізованості ринкових відносин.

Термін «конкуренція» походить від латинського слова *concurrere*, що означає *«зіштовхуватися», «змагатися»*. У економічній теорії **конкуренцію** визначають як економічне суперництво між суб'єктами господарювання за найвигідніші умови виробництва, реалізації товарів і послуг та отримання максимального економічного результату, передусім прибутку. У процесі конкурентної боротьби підприємства прагнуть зайняти більш вигідні позиції на ринку, розширити частку продажу та підвищити власну конкурентоспроможність.

Ефективне функціонування конкуренції можливе лише за наявності певних економічних передумов.

До основних умов виникнення та розвитку конкурентного середовища належать:

- наявність значної кількості незалежних виробників і споживачів на ринку товарів та ресурсів;
- економічна свобода суб'єктів господарювання у виборі виду діяльності та способів ведення бізнесу;
- вільний доступ підприємств до ринку та можливість безперешкодного виходу з нього;
- відносна збалансованість попиту і пропозиції на ринку;
- висока мобільність виробничих ресурсів – капіталу, праці, інформації та технологій;
- відсутність домовленостей між економічними суб'єктами, спрямованих на обмеження конкуренції;
- доступність і прозорість інформації про стан ринку, рівень цін, попит і пропозицію.

У сучасній економіці конкуренція розглядається, по-перше, як сукупність зазначених умов, а по-друге, як безперервний процес пошуку, створення та використання нових можливостей економічного розвитку. З розвитком ринкових відносин конкуренція зазнала значної еволюції: від простих форм економічного суперництва до складних систем взаємодії підприємств, які включають інноваційну діяльність, маркетингові стратегії та формування нематеріальних конкурентних

переваг.

Фундаментальною економічною закономірністю функціонування конкурентного середовища є **закон конкуренції**. Його сутність полягає у внутрішньо необхідних, стійких і повторюваних взаємозв'язках між економічними суб'єктами, які виникають у процесі боротьби за найбільш вигідні умови виробництва та реалізації товарів з метою отримання максимального прибутку. Закон конкуренції відображає об'єктивну тенденцію до відбору більш ефективних підприємств і витіснення з ринку менш конкурентоспроможних виробників.

Зміст і роль закону конкуренції в ринковій економіці розкриваються через функції, які він виконує.

Функція ціноутворення

Конкуренція виконує фундаментальну роль у механізмі формування ринкових цін, виступаючи важливим інструментом координації економічної діяльності суб'єктів ринку. У процесі конкурентної взаємодії підприємства змушені орієнтуватися на суспільно необхідні витрати виробництва, які формуються під впливом загального рівня продуктивності праці, технологічного розвитку та ефективності використання ресурсів у відповідній галузі. Підприємства, витрати яких перевищують цей рівень, втрачають конкурентні позиції, тоді як виробники, здатні забезпечити нижчі витрати або вищу якість продукції, отримують додаткові економічні переваги. У конкурентному середовищі ціна формується як результат взаємодії попиту і пропозиції, а також як наслідок суперництва між виробниками за споживача. Конкуренція обмежує можливості окремих підприємств довільно встановлювати ціни та змушує їх орієнтуватися на ринкові сигнали. У цьому контексті ринкова ціна відображає не лише витрати виробництва, але й співвідношення економічних інтересів усіх учасників ринку.

Завдяки цьому конкуренція виступає своєрідним механізмом економічного відбору, який сприяє встановленню таких цінових параметрів, які відповідають ефективному використанню ресурсів та реальним потребам споживачів. У довгостроковому періоді конкурентний процес спрямовує ціни до рівня, який відображає суспільно необхідні витрати виробництва та забезпечує рівновагу між виробництвом і споживанням. Таким чином, конкуренція не лише формує систему ринкових цін, але й виконує функцію економічного координатора, який узгоджує інтереси виробників і споживачів та

сприяє ефективному функціонуванню ринкової економіки.

Регулююча функція

Конкурентний механізм відіграє важливу роль у перерозподілі економічних ресурсів між різними галузями та сферами господарської діяльності. У ринковій економіці підприємці, орієнтуючись на ринкові сигнали, передусім рівень цін, попит на продукцію та норму прибутку, приймають рішення щодо спрямування інвестицій і використання ресурсів. Галузі, у яких спостерігається підвищений попит і вищий рівень прибутковості, притягують додаткові капітали, трудові ресурси та інноваційні технології, тоді як менш ефективні або менш прибуткові сфери поступово втрачають частину ресурсного потенціалу. У результаті такого переміщення ресурсів формується більш раціональна структура виробництва, яка відповідає реальним потребам споживачів. І тут конкуренція виступає своєрідним координуючим механізмом ринкової економіки, який через систему цін і прибутковості спрямовує ресурси у найбільш ефективні сфери їх використання. Цей процес забезпечує узгодження між виробництвом і суспільними потребами, сприяє оптимізації галузевої структури економіки та підвищує загальну ефективність господарської системи.

Стимулююча функція

Конкурентна боротьба за споживача та економічні результати діяльності виступає потужним стимулом до безперервного вдосконалення виробничих процесів. У конкурентному середовищі підприємства змушені постійно підвищувати ефективність використання ресурсів, удосконалювати технології виробництва та впроваджувати інноваційні управлінські й організаційні рішення. Прагнення до збереження або зміцнення ринкових позицій спонукає суб'єктів господарювання до активного пошуку нових способів підвищення продуктивності праці, зниження витрат виробництва та покращення якості продукції.

У процесі конкурентної взаємодії підприємства орієнтуються як на цінові фактори, так і на нецінові форми боротьби за споживача. Це проявляється у впровадженні сучасних технологій, модернізації виробничих потужностей, підвищенні технічного рівня продукції, розширенні асортименту товарів і послуг, а також у розвитку нових форм організації виробництва і збуту. Така динаміка сприяє активізації інноваційної діяльності та створює передумови для технологічного оновлення економіки. З огляду на це конкуренція виконує важливу

стимулюючу роль у розвитку науково-технічного прогресу. Саме конкурентний тиск змушує підприємства постійно шукати більш ефективні способи виробництва, підвищувати рівень технологічної оснащеності та вдосконалювати управлінські практики. У результаті відбувається підвищення продуктивності праці, зростає ефективність використання економічних ресурсів і загалом підвищується результативність суспільного виробництва.

Контролююча функція

Конкуренція виконує важливу контролюючу роль у функціонуванні ринкової економіки, виступаючи своєрідним механізмом економічної перевірки ефективності діяльності підприємств. У конкурентному середовищі ринок постійно оцінює результати господарської діяльності суб'єктів через систему ринкових цін, попиту та прибутковості. Підприємства, які виробляють продукцію з витратами, нижчими за суспільно необхідний рівень, мають можливість успішно реалізовувати свою продукцію та отримувати прибуток. Якщо ж витрати виробництва перевищують рівень, сформований у конкурентному середовищі, підприємство поступово втрачає свої ринкові позиції. У такому випадку воно змушене або підвищувати ефективність виробництва, знижувати витрати та модернізувати технології, або ж залишати ринок. Таким чином, конкурентний механізм здійснює природний економічний відбір, у результаті якого більш ефективні підприємства зміцнюють свої позиції, тоді як менш конкурентоспроможні суб'єкти господарювання поступово витісняються з ринку.

У цьому контексті ринкова ціна виступає важливим економічним індикатором, який сигналізує виробникам про рівень суспільно необхідних витрат виробництва. Вона слугує орієнтиром раціонального господарювання, спрямовуючи підприємства до підвищення продуктивності праці, оптимізації витрат та вдосконалення організації виробничих процесів. Отже, контролююча функція конкуренції забезпечує постійний економічний відбір та підтримує ефективність функціонування ринкової системи загалом.

Функція диференціації виробників

У процесі конкурентної взаємодії суб'єкти господарювання досягають різних результатів економічної діяльності, зумовлюючи свою диференціацію за рівнем ефективності, продуктивності та конкурентоспроможності. Конкуренція виступає механізмом

економічного відбору, у межах якого підприємства, здатні більш ефективно організувати виробництво, впроваджувати інноваційні технології та раціонально використовувати ресурси, отримують можливість зміцнювати свої позиції на ринку та розширювати масштаби господарської діяльності.

Підприємства, які забезпечують нижчі витрати виробництва, вищу якість продукції або більш повне задоволення потреб споживачів, набувають стійких конкурентних переваг і збільшують свою частку ринку. Водночас менш ефективні виробники, які не здатні адаптуватися до змін ринкового середовища або забезпечити належний рівень ефективності виробництва, поступово втрачають свої ринкові позиції. У результаті цього відбувається перерозподіл ринкових часток між підприємствами, зміцнення позицій найбільш конкурентоспроможних суб'єктів господарювання. Таким чином, конкуренція сприяє формуванню диференційованої структури ринку, у межах якої підприємства відрізняються за рівнем економічної ефективності, інноваційного потенціалу та здатності задовольняти потреби споживачів.

Рівень конкурентоспроможності підприємства може бути оцінений за допомогою *коефіцієнта конкурентоспроможності*, який визначається як співвідношення ринкової вартості продукції до витрат її виробництва.

КК = ВП / ВВ, де

КК – коефіцієнт конкурентоспроможності;
ВП – ринкова вартість продукції;
ВВ – витрати виробництва.

Якщо значення коефіцієнта дорівнює одиниці, підприємство працює на рівні беззбитковості. Чим вищим є значення даного показника, тим ефективніше функціонує підприємство та тим міцнішими є його позиції на ринку.

Водночас конкуренція є складним і багатогранним економічним явищем. З одного боку, вона стимулює підвищення ефективності виробництва, сприяє впровадженню інновацій, поліпшенню якості продукції та більш повному задоволенню потреб споживачів. Конкуренція впливає на формування більш ефективної структури виробництва, у межах якої підприємства постійно адаптуються до змін попиту, технологічного прогресу та умов ринкового середовища. А з

іншого боку, інтенсивна конкурентна боротьба може супроводжуватися нерівномірністю економічного розвитку підприємств, процесами концентрації виробництва та витісненням менш ефективних суб'єктів господарювання з ринку. Саме через механізм конкуренції відбувається економічний відбір найбільш ефективних форм організації виробництва, забезпечуючи динамічний розвиток економічної системи.

Таким чином, конкуренція виступає фундаментальним елементом ринкової економіки, який забезпечує координацію економічної діяльності суб'єктів господарювання, стимулює підвищення ефективності використання ресурсів та сприяє постійному оновленню виробничої структури економіки. Розуміння сутності конкуренції та умов її функціонування є важливою передумовою аналізу різних форм і проявів конкурентних відносин у сучасній економіці.

7.2. Основні види економічної конкуренції

Поняття конкуренції та її роль у ринковій економіці були предметом дослідження багатьох економістів. Значний внесок у формування теоретичних засад аналізу конкурентних відносин зробили представники класичної та неокласичної економічної школи.

Фундаментальні положення **теорії досконалої конкуренції** були сформульовані у працях видатних економістів, серед яких особливе місце посідають *Adam Smith* (1723-1790), *David Ricardo* (1772-1823) та *Alfred Marshall* (1842-1924).

Одним із перших системно розглянув роль конкуренції у ринковій економіці *Адам Сміт*. У своїй праці *«Дослідження про природу і причини багатства народів»* він обґрунтував ідею про те, що вільна конкуренція між виробниками виступає важливим механізмом регулювання економічної діяльності. На думку Сміта, прагнення підприємців до отримання прибутку в умовах конкурентного середовища сприяє підвищенню ефективності виробництва, зниженню витрат і більш повному задоволенню потреб споживачів. Конкуренція, за його концепцією, діє подібно до «невидимої руки», яка координує економічну поведінку суб'єктів ринку без прямого зовнішнього втручання.

Прикладом прояву цієї ідеї може бути ситуація, коли кілька виробників пропонують однаковий товар на ринку. У боротьбі за споживача вони змушені знижувати витрати виробництва, покращувати

якість продукції або вдосконалювати організацію виробництва, що зрештою приносить вигоду як самим підприємствам, так і споживачам.

Важливий внесок у розвиток теорії конкуренції зробив *Давид Рікардо*. Він розвинув класичні уявлення про механізм формування ринкових цін і довів, що в умовах конкуренції відбувається вирівнювання норми прибутку між різними галузями економіки. Це пояснюється тим, що капітал переміщується у ті сфери діяльності, де існує можливість отримання більшого доходу. Такий процес сприяє формуванню більш збалансованої структури виробництва та забезпечує ефективніший розподіл ресурсів у межах економіки. Наприклад, якщо прибутковість у галузі інформаційних технологій є значно вищою, ніж у традиційних виробництвах, інвестиційні ресурси поступово спрямовуються саме в цей сектор.

Подальший розвиток теорії досконалої конкуренції отримав у працях *Альфреда Маршалла*, який сформулював основні принципи неокласичної мікроекономічної теорії. Він розглядав конкуренцію як процес взаємодії попиту і пропозиції на ринку та обґрунтував модель рівноважної ціни, яка формується під впливом цих факторів. Маршалл також розвинув поняття короткострокової та довгострокової рівноваги ринку, показавши, як у конкурентному середовищі ціни та обсяги виробництва адаптуються до змін економічних умов.

У XX ст. економісти звернули увагу, що реальні ринки значно відрізняються від моделі досконалої конкуренції. Саме тому з'явилися теорії **недосконалої конкуренції**, розроблені відомими економістами *Joan Robinson* (1903-1983) та *Edward Chamberlin* (1899-1967).

Джоан Робінсон у праці *«Економіка недосконалої конкуренції»* довела, що на багатьох ринках підприємства можуть впливати на рівень цін через обмежену кількість виробників або наявність бар'єрів входу на ринок. У таких умовах фірми отримують певну ринкову владу, яка дозволяє їм встановлювати ціни вище рівня витрат виробництва. Прикладом можуть бути ринки, на яких домінують кілька великих компаній, наприклад виробництво авіатехніки або фармацевтична промисловість.

Едвард Чемберлін розвинув концепцію **монополістичної конкуренції**, яка поєднує елементи конкуренції та монополії. Він довів, що на багатьох ринках підприємства пропонують диференційовану продукцію, яка відрізняється за якістю, дизайном або брендом. Завдяки цьому кожна фірма отримує певну ступінь ринкової влади, навіть якщо

на ринку діє велика кількість виробників. Прикладом монополістичної конкуренції є ринки одягу, побутової техніки або ресторанного бізнесу, де підприємства активно використовують брендинг, рекламу та інші маркетингові інструменти для залучення споживачів.

Таким чином, дослідження економістів сформували теоретичну основу сучасного розуміння конкуренції. Класична теорія досконалої конкуренції пояснює механізми функціонування ідеального конкурентного ринку, тоді як теорії недосконалої конкуренції дозволяють більш повно пояснити особливості функціонування реальних ринкових структур.

Таблиця 7.1

Основні види економічної конкуренції

Критерій класифікації	Вид конкуренції	Характеристика
За структурою ринку	Досконала конкуренція	Велика кількість виробників і споживачів, однорідна продукція, відсутність впливу окремого продавця на ринкову ціну.
	Недосконала конкуренція	Обмежена кількість виробників, можливість впливу на ціну, диференціація продукції.
За сферою прояву	Внутрішньо-галузева конкуренція	Конкуренція між підприємствами однієї галузі.
	Міжгалузева конкуренція	Конкуренція між підприємствами різних галузей за вигідніше використання капіталу.
За методами боротьби	Цінова конкуренція	Боротьба за споживача через зміну цін.
	Нецінова конкуренція	Використання якості, інновацій, реклами, сервісу, брендингу.
За суб'єктами ринку	Конкуренція продавців	Суперництво між виробниками або продавцями за споживача, ринки збуту та збільшення частки ринку.
	Конкуренція покупців	Суперництво між споживачами за обмежені товари або ресурси, яке призводить до підвищення цін.

Різноманітність умов функціонування ринків, відмінності у кількості їх учасників, ступені впливу підприємств на ринкові ціни та характері взаємодії між виробниками зумовлюють існування різних форм прояву конкурентних відносин. У зв'язку з цим в економічній теорії сформувалася класифікація основних видів конкуренції, яка дає змогу більш глибоко дослідити особливості конкурентної боротьби та механізми функціонування ринку.

Залежно від обраного критерію виділяють кілька основних видів економічної конкуренції. Найпоширенішою є класифікація конкуренції:

1. *За структурою ринку* – досконала і недосконала конкуренція.
2. *За сферою прояву* – внутрішньогалузева та міжгалузева конкуренція.
3. *За методами конкурентної боротьби* – цінова та нецінова конкуренція.
4. *За суб'єктами ринку* – конкуренція продавців і конкуренція покупців.

Розглянемо більш детально основні види конкуренції (табл. 7.1).

Досконала конкуренція характеризується наявністю великої кількості незалежних виробників і споживачів, жоден з яких не має можливості впливати на ринкову ціну товару. У таких умовах усі учасники ринку виступають «ціноприймачами», тобто змушені орієнтуватися на рівень цін, який формується під впливом взаємодії попиту і пропозиції.

Важливою ознакою досконалої конкуренції є однорідність продукції, яка означає відсутність суттєвих відмінностей між товарами, які пропонують різні виробники. Продукція має однакові споживчі властивості, якість і функціональні характеристики, тому для покупців не має принципового значення, у якого саме продавця її придбати. За таких умов товари різних виробників є взаємозамінними, а основним чинником вибору споживача виступає ціна. Унаслідок цього окремий виробник не може самостійно встановлювати вищу ціну на свою продукцію, оскільки споживачі легко перейдуть до іншого продавця, який пропонує аналогічний товар за ринковою ціною. Саме тому на ринку досконалої конкуренції ціна формується під впливом загального співвідношення попиту і пропозиції, а окремі виробники лише пристосовуються до встановленого рівня цін.

Найбільш наближеним прикладом ринку, де проявляються окремі риси досконалої конкуренції, є ринки сільськогосподарської продукції,

зокрема зерна або інших стандартних товарів. На таких ринках діє велика кількість виробників, продукція є відносно однорідною, а жоден окремий виробник не має можливості істотно впливати на рівень ринкових цін.

Крім того, досконала конкуренція передбачає вільний доступ підприємств до ринку та можливість безперешкодного виходу з нього, наявність повної інформації про стан ринку, рівень цін і обсяги попиту та пропозиції. Хоча в реальній економіці така модель існує переважно як теоретична конструкція, вона має важливе значення для економічної науки, оскільки дозволяє пояснити механізм формування ринкових цін та ефективного розподілу економічних ресурсів.

Недосконала конкуренція виникає тоді, коли окремі учасники ринку отримують можливість впливати на рівень цін або інші умови реалізації продукції. Вона формується за умов обмеженої кількості виробників, диференціації товарів, наявності бар'єрів входу на ринок або концентрації економічної влади в руках окремих компаній. До основних форм недосконалої конкуренції належать монополія, олігополія та монополістична конкуренція. У таких умовах підприємства можуть частково контролювати рівень цін, застосовувати різні стратегії ринкової поведінки та активно використовувати інструменти нецінової конкуренції.

Наприклад, на ринку авіаперевезень або автомобільної промисловості часто спостерігається олігополістична структура, коли домінує кілька великих компаній, які суттєво впливають на ринкові умови. Кожне підприємство змушене враховувати можливу реакцію конкурентів на зміну цін або виробничої стратегії. Іншим прикладом є ринок комунальних послуг або електроенергетики, де через значні інвестиції та технологічні особливості виробництва можуть формуватися монопольні структури, коли один виробник фактично контролює пропозицію певного товару або послуги. У сфері роздрібної торгівлі, ресторанного бізнесу чи виробництва одягу частіше спостерігається монополістична конкуренція, де велика кількість підприємств пропонує диференційовану продукцію, намагаючись привернути увагу споживачів через якість, дизайн, сервіс або репутацію бренду.

Важливою формою прояву конкурентних відносин є також внутрішньогалузева та міжгалузева конкуренція.

Внутрішньогалузева конкуренція виникає між підприємствами

однієї галузі, які виробляють подібні або взаємозамінні товари. У процесі такої боротьби виробники прагнуть знизити витрати виробництва, підвищити якість продукції та запропонувати більш вигідні умови для споживачів. Результатом внутрішньогалузевої конкуренції є формування єдиного ринкового рівня цін і вирівнювання умов господарювання між підприємствами. Прикладом може бути ринок мобільних телефонів, де різні виробники пропонують схожі за функціональними характеристиками товари, конкуруючи за рахунок ціни, технологічних інновацій і якості продукції.

Міжгалузева конкуренція відбувається між підприємствами різних галузей економіки за більш вигідне використання капіталу та інших виробничих ресурсів. У процесі такої конкуренції інвестиційні ресурси переміщуються у ті галузі, де існує можливість отримання більш високої норми прибутку. Наприклад, у сучасній економіці значні обсяги інвестицій спрямовуються у сферу інформаційних технологій, цифрових платформ та інноваційних виробництв, оскільки ці галузі характеризуються високим попитом і швидкими темпами зростання. Такий перерозподіл ресурсів сприяє формуванню більш збалансованої структури економіки та поступовому вирівнюванню прибутковості між галузями.

Ще одним важливим критерієм класифікації є поділ конкуренції за методами її здійснення на цінову та нецінову конкуренцію.

Цінова конкуренція передбачає використання цінових інструментів у боротьбі за споживача. Вона проявляється у зниженні цін, наданні знижок, використанні гнучкої системи ціноутворення та інших механізмів, спрямованих на залучення покупців. Прикладом може бути діяльність великих роздрібних торговельних мереж, які конкурують між собою за рахунок періодичних акцій, сезонних знижок та спеціальних пропозицій для споживачів.

Нецінова конкуренція базується на використанні інших інструментів впливу на споживача, які не пов’язані безпосередньо зі зміною ціни товару. До таких інструментів належать підвищення якості продукції, розширення асортименту, вдосконалення дизайну, розвиток сервісного обслуговування, використання реклами та формування позитивної репутації підприємства. Наприклад, виробники смартфонів або автомобілів часто конкурують як ціною, так і технологічними характеристиками продукції, рівнем інноваційності, дизайном та престижністю бренду.

Конкуренція продавців виникає між виробниками або продавцями товарів і послуг у боротьбі за споживачів, ринки збуту та збільшення власної частки на ринку. У такій конкуренції підприємства прагнуть підвищити привабливість своєї продукції шляхом зниження витрат виробництва, підвищення якості товарів, удосконалення технологій, розширення асортименту або застосування маркетингових інструментів. Основною метою конкурентної боротьби між продавцями є залучення більшої кількості споживачів і зміцнення власних позицій на ринку.

Конкуренція покупців виникає у випадках, коли попит на товари або ресурси перевищує їх пропозицію. У таких умовах споживачі змушені конкурувати між собою за можливість придбати обмежену кількість товарів або отримати доступ до певних ресурсів. Це може призводити до зростання ринкових цін і посилення боротьби між покупцями. Подібна ситуація часто спостерігається на ринках нерухомості у періоди високого попиту, коли кілька покупців претендують на один і той самий об'єкт, або на ринках рідкісних ресурсів та інноваційної продукції, пропозиція яких є обмеженою. У таких умовах споживачі можуть пропонувати вищу ціну або більш вигідні умови придбання товару, фактично посилюючи конкурентний тиск на ринку.

Таким чином, різні види конкуренції відображають багатогранність ринкових відносин і дозволяють більш глибоко зрозуміти механізми функціонування сучасної економіки. Класифікація форм конкуренції створює теоретичну основу для аналізу конкурентної боротьби між підприємствами та дає можливість дослідити інструменти, за допомогою яких суб'єкти господарювання формують свої ринкові позиції. У наступному підрозділі буде розглянуто основні методи конкурентної боротьби, які використовують підприємства для досягнення конкурентних переваг на ринку.

7.3. Методи конкурентної боротьби

Історично перші форми конкурентної боротьби у ринковій економіці були пов'язані насамперед із використанням **цінових методів суперництва**. У період становлення ринкових відносин виробники прагнули залучити споживачів переважно шляхом зниження цін на свою продукцію. Це пояснювалося тим, що на ранніх етапах

розвитку ринку більшість товарів мала відносно однорідний характер, а можливості диференціації продукції були обмеженими. У таких умовах ціна виступала головним інструментом боротьби за покупця та розширення ринків збуту.

Представники класичної політичної економії, зокрема *Adam Smith* та *David Ricardo*, розглядали цінову конкуренцію як природний механізм функціонування ринку. Вони підкреслювали, що саме через зміну цін відбувається узгодження інтересів виробників і споживачів, а також забезпечується перерозподіл ресурсів між галузями економіки.

Подальший розвиток теорії цінової конкуренції отримав у працях *Alfred Marshall*, який довів, що ціна є ключовим інструментом ринкової координації. На його думку, саме через механізм цін формується рівновага між попитом і пропозицією, а підприємства, реагуючи на зміни ринкових цін, коригують обсяги виробництва та свою ринкову поведінку.

У процесі подальшого розвитку ринкової економіки цінові методи конкуренції ускладнювалися та набували різноманітних форм. Підприємства почали використовувати не лише пряме зниження цін, але й інші цінові інструменти, такі як гнучка система знижок, спеціальні пропозиції, демпінг або цінову дискримінацію. Водночас з розвитком технологій, підвищенням ролі інновацій та зростанням значення маркетингових стратегій поступово зростала роль нецінових методів конкурентної боротьби.

Отже, у процесі історичного розвитку ринкових відносин цінові методи стали першою та найпростішою формою конкурентної боротьби між виробниками. Саме через зміну рівня цін підприємства прагнули залучити споживачів, розширити ринки збуту та посилити свої позиції на ринку.

Цінові методи конкуренції – це конкуренція, в якій основним засобом боротьби виступає ціна товару або послуги. Залежно від форм і цілей конкурентної боротьби на ринку можуть формуватися різні види цін, зокрема *монопольно високі, монопольно низькі, демпінгові та дискримінаційні*.

Монопольно висока ціна – це ціна товару або послуги, яка встановлюється підприємствами, які займають домінуюче становище на ринку, на рівні, вищому за економічно обґрунтовану вартість товару. Така ціна дозволяє монополістам отримувати надприбутки завдяки обмеженню конкуренції та контролю над пропозицією певного виду

продукції. Подібні ситуації можуть виникати, наприклад, на ринках природних ресурсів або високотехнологічної продукції, де доступ нових виробників є обмеженим. У таких умовах монополіст, обмежуючи обсяги виробництва, підтримує підвищений рівень цін і отримує додаткові економічні вигоди.

Монопольно низькі ціни, навпаки, встановлюються великими компаніями або економічно сильними суб'єктами господарювання у відносинах із дрібнішими виробниками. Наприклад, великі корпорації можуть закуповувати комплектуючі деталі або сировину у малих підприємств за цінами, нижчими від їх економічно обґрунтованого рівня, використовуючи свою економічну перевагу. Подібна ситуація нерідко спостерігається у глобальних виробничих ланцюгах, де великі транснаціональні корпорації закуповують сировину або комплектуючі в країнах, що розвиваються, за значно нижчими цінами.

Демпінгові ціни являють собою штучно занижені ціни на продукцію, які встановлюються підприємствами з метою витіснення конкурентів з ринку. На початковому етапі компанія може продавати продукцію навіть нижче собівартості, щоб завоювати ринок або усунути конкурентів. Після досягнення домінуючого становища підприємство компенсує попередні втрати шляхом підвищення цін. Подібна практика інколи використовується у міжнародній торгівлі, коли компанії продають продукцію на зовнішніх ринках за цінами, нижчими від внутрішніх.

Дискримінаційні ціни – це встановлення різних цін на один і той самий товар або послугу для різних груп споживачів. Така практика отримала назву *цінової дискримінації*. В економічній теорії її ґрунтовно досліджували представники теорії недосконалої конкуренції, зокрема *Joan Robinson* та *Edward Chamberlin*.

У сучасній економічній теорії розрізняють три основні ступені цінової дискримінації.

Цінова дискримінація першого ступеня (*абсолютна дискримінація)* виникає тоді, коли кожному споживачеві встановлюється індивідуальна ціна відповідно до його максимальної готовності платити за товар або послугу. У такому випадку продавець намагається отримати весь можливий споживчий надлишок, встановлюючи для кожного покупця ціну, що відповідає його індивідуальній платоспроможності. Така практика може застосовуватися у сфері індивідуальних послуг або на аукціонах, де

ціна формується залежно від платоспроможності покупців.

Наприклад, під час продажу унікальних творів мистецтва на аукціонах різні покупці пропонують різні ціни за один і той самий товар. Кінцева ціна визначається максимальною сумою, яку готовий заплатити конкретний покупець. Подібний принцип може застосовуватися і на ринку індивідуальних послуг, наприклад під час консультаційних або юридичних послуг, коли вартість послуги визначається з урахуванням фінансових можливостей та потреб клієнта.

Цінова дискримінація другого ступеня передбачає встановлення різної ціни залежно від обсягу придбаної продукції або умов купівлі. У цьому випадку продавець не встановлює індивідуальну ціну для кожного покупця, а пропонує різні цінові варіанти залежно від кількості придбаного товару або тривалості користування послугою. Наприклад, у роздрібній торгівлі часто застосовується система знижок при купівлі товарів великими партіями (наприклад, акції типу «купи два товари – отримай третій зі знижкою»). Подібна практика поширена також у сфері комунальних послуг або мобільного зв'язку, де споживачам пропонуються різні тарифні пакети залежно від обсягу споживання. Наприклад, чим більший пакет інтернет-трафіку або телефонних хвилин обирає користувач, тим нижчою стає середня ціна одиниці послуги.

Цінова дискримінація третього ступеня застосовується тоді, коли виробник або продавець може розділити споживачів на окремі групи (сегменти ринку) залежно від еластичності попиту, платоспроможності або соціальних характеристик. У цьому випадку для різних категорій покупців встановлюються різні ціни на один і той самий товар або послугу. Наприклад, у сфері транспорту або культури часто застосовуються пільгові тарифи для студентів, школярів або пенсіонерів, тоді як інші категорії споживачів сплачують повну вартість. Подібна практика також використовується в авіаперевезеннях, де різні групи пасажирів можуть купувати квитки за різними цінами залежно від часу бронювання, умов повернення квитка або типу обслуговування. Це дозволяє підприємствам більш ефективно використовувати місткість ринку та максимізувати свої доходи.

Попри історичну важливість цінових методів, у сучасній економіці все більшого значення набувають нецінові методи конкуренції. **Нецінова конкуренція** являє собою стратегію

конкурентної боротьби, за якої підприємства прагнуть підвищити привабливість своєї продукції не через зміну ціни, а через покращення її характеристик або умов реалізації.

Нецінові методи конкуренції поділяються на *конкуренцію за продуктами та конкуренцію за умовами продажу*.

Конкуренція за продуктами передбачає підвищення якості товарів, удосконалення їх технічних характеристик, розширення асортименту продукції, підвищення надійності та відповідності міжнародним стандартам. У межах такої конкурентної стратегії підприємства прагнуть створити для споживача додаткову цінність через поліпшення властивостей самого продукту. Наприклад, виробники електроніки постійно вдосконалюють функціональні можливості своїх пристроїв, запроваджуючи нові технології, підвищуючи продуктивність, покращуючи дизайн та енергоефективність продукції. Подібну стратегію використовують і виробники автомобілів, які змагаються між собою за рахунок впровадження інноваційних систем безпеки, підвищення економічності двигунів, покращення екологічних характеристик та створення нових моделей транспортних засобів. Також прикладом конкуренції за продуктами є діяльність фармацевтичних компаній, які постійно розробляють нові лікарські препарати або вдосконалюють існуючі, підвищуючи їх ефективність і безпечність.

Конкуренція за умовами продажу передбачає використання додаткових послуг, які супроводжують реалізацію товарів і спрямовані на підвищення привабливості пропозиції для споживача. До таких інструментів належать продаж товарів у кредит або розстрочку, подовження гарантійного терміну обслуговування, безкоштовна доставка та встановлення обладнання, консультації щодо використання товару, забезпечення запасними частинами та розвиток сервісної інфраструктури. Наприклад, великі торговельні мережі побутової техніки пропонують безкоштовну доставку товару, встановлення обладнання та гарантійне сервісне обслуговування. У сфері електронної комерції інтернет-магазини активно конкурують між собою, пропонуючи швидку доставку, можливість повернення товару без додаткових витрат, програми лояльності для постійних клієнтів або бонусні системи. Подібні умови продажу значно підвищують привабливість товару для покупців і стають важливим інструментом формування конкурентних переваг підприємства на ринку.

Окремим явищем у системі ринкових відносин виступає **нечесна (недобросовісна) конкуренція**, яка охоплює форми економічної поведінки, які суперечать принципам чесного суперництва та порушують правові й етичні норми господарської діяльності. На відміну від цивілізованих методів конкурентної боротьби, спрямованих на підвищення ефективності виробництва та створення додаткової цінності для споживача, недобросовісна конкуренція базується на прагненні отримати ринкові переваги шляхом маніпулювання інформацією, обмеження діяльності конкурентів або використання неправомірних економічних практик.

У сучасній економіці прояви недобросовісної конкуренції можуть набувати різних форм. До найпоширеніших належать неправомірне використання торговельних марок, копіювання фірмового стилю або упаковки продукції, що може вводити споживачів в оману щодо походження товару. Іншим розповсюдженим проявом є поширення неправдивої або неповної інформації про продукцію конкурентів з метою підриву їхньої ділової репутації. Подібні дії можуть призводити до спотворення ринкових сигналів і негативно впливати на ефективність функціонування ринку.

Окрему групу становлять дії, спрямовані на отримання неправомірного доступу до комерційної інформації або технологічних розробок конкурентів. Йдеться про незаконне збирання, розголошення або використання комерційної таємниці, а також різні форми економічного шпигунства. У сучасних умовах цифрової економіки такі практики можуть включати несанкціонований доступ до інформаційних систем підприємств або використання конфіденційних даних для отримання конкурентних переваг.

До проявів недобросовісної конкуренції також належать дії, спрямовані на обмеження господарської діяльності конкурентів, зокрема тиск на постачальників ресурсів або фінансові установи з метою припинення співпраці з ними. Інколи підприємства можуть намагатися переманити ключових фахівців компаній-конкурентів, використовуючи значні фінансові стимули або інші форми заохочення.

У крайніх випадках недобросовісна конкуренція може виходити за межі економічної боротьби та набувати кримінального характеру. До таких проявів належать шантаж, навмисне пошкодження майна конкурентів або інші протиправні дії, які порушують принципи функціонування цивілізованого ринку.

Економічні наслідки недобросовісної конкуренції

Недобросовісна конкуренція має не лише правові, але й значні економічні наслідки для функціонування ринку. По-перше, вона призводить до *спотворення ринкової інформації*, оскільки споживачі отримують недостовірні відомості про властивості товарів або їх походження. У таких умовах порушується нормальний механізм ринкового вибору, який може знижувати ефективність розподілу ресурсів.

По-друге, недобросовісна конкуренція *послаблює стимули до інноваційної діяльності.* Підприємства, які інвестують значні ресурси у створення нових технологій або розробку нових продуктів, можуть втрачати частину прибутків через незаконне копіювання або використання їхніх розробок конкурентами. Це зменшує мотивацію до довгострокових інвестицій у дослідження та розвиток.

По-третє, поширення недобросовісних практик може призводити до *зниження довіри між економічними суб'єктами*. Коли підприємства не впевнені у дотриманні правил ринкової поведінки, вони змушені витрачати додаткові ресурси на захист комерційної інформації, юридичні процедури або інші механізми захисту власних інтересів. Це підвищує транзакційні витрати та знижує загальну ефективність економічної системи. Нарешті, недобросовісна конкуренція може спричиняти *структурні викривлення у ринковому середовищі*, коли підприємства досягають ринкових переваг не завдяки підвищенню продуктивності або якості продукції, а через використання неправомірних методів боротьби.

Отже, методи конкурентної боротьби відіграють важливу роль у формуванні ринкових позицій підприємств та визначають характер їх взаємодії у конкурентному середовищі. Використання цінових і нецінових інструментів дозволяє суб'єктам господарювання залучати споживачів, підвищувати свою конкурентоспроможність та зміцнювати власні позиції на ринку. Водночас ефективне функціонування ринкової економіки значною мірою залежить від дотримання принципів чесної конкуренції, оскільки саме прозоре конкурентне середовище сприяє розвитку підприємництва, стимулює інноваційну діяльність і забезпечує підвищення загальної ефективності економічної системи.

Водночас конкурентна боротьба на ринку значною мірою залежить від того, яким чином споживачі приймають рішення щодо вибору товарів і послуг. Поведінка покупців формує структуру попиту,

визначає ефективність маркетингових стратегій підприємств та впливає на характер конкурентних відносин між економічними суб'єктами. У зв'язку з цим важливого значення набуває аналіз поведінкових чинників споживчого вибору.

7.4. Поведінкові чинники споживчого вибору на ринку

У класичній економічній теорії поведінка споживачів традиційно розглядалася через модель **раціонального економічного суб'єкта**, який прагне максимізувати власну корисність за умов обмежених ресурсів. У межах такого підходу передбачалося, що споживачі володіють повною інформацією про ринок, здатні об'єктивно оцінювати альтернативи та приймають рішення на основі логічного порівняння витрат і вигод. Подібне трактування поведінки споживача було характерним для неокласичної економічної теорії, яка тривалий час домінувала в економічних дослідженнях.

Однак у другій половині XX ст. економісти та психологи звернули увагу на те, що реальна поведінка людей у процесі прийняття економічних рішень значно складніша і не завжди відповідає моделі абсолютно раціонального вибору. Значний внесок у розвиток цього напряму зробили *Daniel Kahneman* та *Amos Tversky*, які заклали основи **поведінкової економіки**. Дослідження вчених довели, що на рішення споживачів впливають психологічні фактори, когнітивні обмеження та емоційні реакції. Подальший розвиток цієї теорії пов'язаний з роботами *Richard Thaler*, який досліджував вплив поведінкових упереджень на економічну поведінку людей.

У сучасній економічній науці споживчий вибір розглядається як результат взаємодії *економічних, психологічних та соціальних чинників*. Саме ці фактори формують поведінкові особливості прийняття рішень споживачами на ринку.

Психологічні чинники споживчого вибору

Одним із важливих факторів, які впливають на поведінку споживачів, є психологічні особливості сприйняття та обробки інформації. У реальних умовах люди не завжди приймають рішення на основі повного та раціонального аналізу всіх можливих альтернатив. Натомість вони часто використовують так звані *евристики* – спрощені правила прийняття рішень, які дозволяють швидко оцінювати ситуацію та обирати один із доступних варіантів. Такий механізм мислення

допомагає економити час і зусилля, проте водночас може призводити до певних систематичних відхилень від раціональної моделі поведінки.

Однією з найвідоміших евристик є **ефект доступності** *(availability heuristic)*, який був ґрунтовно досліджений у працях *Daniel Kahneman* та *Amos Tversky*. Сутність цього явища полягає в тому, що люди оцінюють значущість інформації або ймовірність певних подій залежно від того, наскільки легко вони можуть пригадати відповідні приклади або наскільки часто стикаються з ними у повсякденному інформаційному просторі.

У процесі споживчого вибору це означає, що споживачі схильні надавати перевагу тим товарам або брендам, інформація про які є найбільш помітною, часто повторюваною або легко доступною у пам'яті. У таких умовах рішення про купівлю може прийматися не на основі детального порівняння характеристик різних товарів, а під впливом інформації, яка найчастіше трапляється у медіапросторі або у власному досвіді споживача. Наприклад, якщо певний бренд активно рекламується у засобах масової інформації, соціальних мережах або часто згадується у публічному просторі, споживачі можуть сприймати його як більш надійний або якісний порівняно з менш відомими брендами. Навіть за відсутності об'єктивних доказів вищої якості така продукція нерідко отримує перевагу під час вибору. Подібний механізм спостерігається і на ринку фінансових послуг, де клієнти часто віддають перевагу банкам або страховим компаніям, назви яких найбільш відомі або регулярно з'являються у рекламних повідомленнях чи новинних матеріалах.

Ефект доступності також впливає на *сприйняття ризику*. Якщо у засобах масової інформації широко висвітлюються випадки технічних проблем певної моделі автомобіля чи електронного пристрою, споживачі можуть переоцінювати ймовірність подібних проблем навіть тоді, коли їх реальна частота є незначною. У результаті попит на такий товар може знижуватися, незважаючи на те, що його об'єктивні технічні характеристики залишаються незмінними.

Для підприємств розуміння ефекту доступності має важливе стратегічне значення. Саме тому сучасні компанії активно використовують рекламу, маркетингові комунікації, соціальні мережі та інші інформаційні канали для підвищення *видимості бренду* у свідомості споживачів. Чим частіше людина стикається з певною торговельною маркою, тим більш знайомою та надійною вона здається,

що підвищує ймовірність її вибору під час купівлі.

Іншим важливим поведінковим фактором, який впливає на процес споживчого вибору, є **ефект якоря** *(anchoring effect)*. Це явище полягає в тому, що перша отримана споживачем інформація про певний показник, зокрема про ціну товару, стає своєрідною відправною точкою, «якорем» для подальшої оцінки вартості. Навіть якщо ця початкова інформація є умовною або не повністю об'єктивною, вона значною мірою визначає подальше сприйняття ціни та впливає на рішення про купівлю.

Механізм ефекту якоря полягає в тому, що споживачі часто оцінюють привабливість товару не у абсолютних значеннях, а шляхом порівняння з початково запропонованою ціною. Якщо споживач спочатку стикається з високою ціною, то подальше її зниження сприймається як значна вигода, навіть тоді, коли реальна економія є незначною. Наприклад, у роздрібній торгівлі часто застосовується стратегія демонстрації *початкової ціни та ціни зі знижкою*. Якщо на товарі зазначено, що його початкова вартість становила 5000 грн., а потім пропонується ціна 3500 грн., споживачі схильні сприймати таку пропозицію як дуже вигідну. У цьому випадку початкова ціна виступає «якорем», відносно якого покупець оцінює привабливість нової ціни. Навіть якщо аналогічний товар в інших магазинах продається приблизно за таку саму суму або навіть дешевше, наявність початкового «якоря» створює враження значної економії.

Подібний механізм широко використовується і в інших сферах ринкової діяльності. Наприклад, на ринку нерухомості початкова ціна житла, встановлена продавцем, часто впливає на подальші переговори між сторонами. Навіть якщо в процесі торгу ціна знижується, покупець оцінює кінцеву суму відносно початково оголошеної вартості, що може створювати відчуття вигідної угоди.

Ефект якоря активно застосовується і в маркетингових стратегіях підприємств. Компанії можуть свідомо демонструвати споживачам дорожчі товари, щоб сформувати у їхній свідомості певний ціновий орієнтир. Після цього більш доступні моделі продукції сприймаються як економічно вигідніші, підвищуючи ймовірність їх придбання.

Соціальні чинники споживчого вибору

Поведінка споживачів також значною мірою залежить від соціального середовища, у якому вони перебувають. Люди часто орієнтуються на поведінку інших членів суспільства, намагаючись

відповідати певним соціальним нормам або статусним очікуванням.

Ефект наслідування *(bandwagon effect)* є одним із проявів соціального впливу на споживчий вибір. Його сутність полягає в тому, що споживачі схильні купувати певні товари або послуги не лише через їхні об'єктивні характеристики, але й тому, що ці товари користуються популярністю серед інших людей. У такому випадку рішення про купівлю формується під впливом прагнення відповідати соціальним тенденціям, моді або поведінці більшості.

Механізм ефекту наслідування пов'язаний із тим, що люди часто орієнтуються на поведінку інших як на своєрідний *інформаційний сигнал* щодо якості або престижності товару. Якщо значна кількість споживачів обирає певний продукт, інші покупці можуть сприймати це як підтвердження його надійності або високої споживчої цінності. Наприклад, на ринку цифрових технологій поширення нових моделей смартфонів часто супроводжується швидким зростанням попиту саме завдяки соціальному впливу. Коли певна модель стає популярною серед широкого кола користувачів або активно обговорюється у соціальних мережах, інші споживачі також починають схилятися до її придбання, навіть якщо існують інші товари з подібними характеристиками. Подібний ефект спостерігається і у сфері модної індустрії, де попит на певні види одягу або аксесуарів значною мірою визначається тенденціями моди та поведінкою інших споживачів.

Іншим проявом соціального впливу на споживчий вибір є **ефект престижного споживання**, який іноді називають ефектом демонстративного споживання. Його сутність полягає в тому, що споживачі купують дорогі товари для демонстрації власного соціального статусу, рівня доходів або належності до певної соціальної групи. У такому випадку товар виконує *символічну функцію,* виступаючи своєрідним сигналом престижу. Класичним прикладом такого явища є ринок предметів розкоші, де висока ціна товару сама по собі стає важливим фактором його привабливості. Наприклад, дорогі автомобілі, дизайнерський одяг, ювелірні вироби або престижні годинники часто купуються не лише через їхні технічні характеристики чи якість, а також через здатність підкреслювати соціальний статус їхнього власника. У подібних випадках зростання ціни може навіть підвищувати привабливість товару для певних груп споживачів, оскільки висока вартість виступає символом ексклюзивності та престижності.

Когнітивні обмеження та поведінкові упередження

Дослідження у сфері **поведінкової економіки** свідчать, що процес прийняття економічних рішень споживачами далеко не завжди відповідає припущенням традиційної теорії раціонального вибору. У реальних умовах поведінка людей часто формується під впливом **когнітивних упереджень** – систематичних відхилень від раціональної моделі поведінки. Такі упередження зумовлені тим, що споживачі змушені приймати рішення в умовах невизначеності, неповної інформації та обмеженого часу. У результаті споживчі рішення можуть прийматися під впливом емоцій, попереднього досвіду, способу подання інформації або соціального середовища. Саме тому сучасні дослідження поведінкової економіки приділяють значну увагу аналізу психологічних механізмів, які визначають процес формування споживчого вибору.

Одним із найбільш відомих проявів такого впливу є **ефект втрат** *(loss aversion)*, який був детально описаний у теорії перспектив. Сутність ефекту втрат полягає в тому, що люди сприймають втрати значно сильніше, ніж отримання вигоди аналогічного розміру. Іншими словами, психологічний дискомфорт від втрати певної суми грошей або іншого ресурсу є значно більшим, ніж задоволення від отримання такої ж вигоди. У результаті споживачі нерідко надають перевагу більш безпечним варіантам, навіть якщо інші альтернативи потенційно можуть забезпечити більший економічний результат. Наприклад, під час вибору між двома фінансовими інвестиціями споживач може віддати перевагу варіанту з нижчим, але гарантованим доходом, замість інвестиції з вищим очікуваним прибутком, але більшим рівнем ризику. Подібна поведінка пояснюється прагненням уникнути можливих втрат. Ефект втрат активно використовується і в маркетингових стратегіях. Наприклад, формулювання рекламного повідомлення у вигляді «не втратьте можливість отримати знижку» часто впливає на споживачів сильніше, ніж повідомлення про можливість отримати певну вигоду.

Іншим поширеним поведінковим явищем є **ефект статус-кво** *(status quo bias)*, який полягає у схильності людей зберігати вже прийняті рішення та уникати змін, навіть якщо нові альтернативи можуть бути економічно вигіднішими. Така поведінка пов’язана з прагненням мінімізувати невизначеність та уникнути можливих ризиків, що можуть виникнути при зміні звичних умов. Наприклад, споживачі часто продовжують користуватися послугами того самого

мобільного оператора або банку протягом тривалого часу, навіть коли на ринку з'являються більш вигідні тарифні плани або фінансові пропозиції. Подібна ситуація спостерігається і на ринку страхових послуг або під час вибору постачальників комунальних послуг, коли споживачі не поспішають змінювати постачальника, незважаючи на можливість отримання економічної вигоди.

Ефект статус-кво також активно використовується підприємствами у формуванні маркетингових стратегій. Наприклад, багато компаній застосовують **автоматичне продовження підписки** на певні послуги або пропонують стандартні пакети послуг, від яких споживач повинен спеціально відмовитися. Оскільки більшість людей схильна залишати існуючий варіант без змін, такі стратегії дозволяють підприємствам утримувати клієнтів протягом тривалого часу.

Розглянуті психологічні, соціальні та когнітивні чинники свідчать про формування споживчого вибору у сучасній економіці, по-перше, від впливу економічних параметрів товару, а по-друге, від особливостей сприйняття інформації, соціальних норм та поведінкових упереджень. Саме тому поведінка споживачів стає важливим елементом функціонування конкурентного середовища, оскільки вона безпосередньо впливає на структуру попиту, динаміку ринку та характер конкурентної боротьби між підприємствами.

У конкурентній економіці підприємства змушені враховувати поведінкові особливості споживачів під час формування своїх конкурентних стратегій. Наприклад, використання *ефекту доступності* або *ефекту якоря безпосередньо пов'язане з* **методами нецінової конкуренції**, коли підприємства намагаються впливати на споживче сприйняття товару через рекламу, маркетингові комунікації, дизайн продукції та інші інструменти просування.

Знання *поведінкових особливостей споживачів* також активно використовуються у **конкуренції за продуктами**. Підприємства розробляють нові моделі товарів, удосконалюють їх дизайн та функціональні характеристики, орієнтуючись як на об'єктивні технічні параметри продукції, так і на емоційне сприйняття товару споживачами.

Поведінкові чинники також відіграють важливу роль у **ціновій конкуренції**. Використання ефекту якоря, системи знижок або спеціальних пропозицій дозволяє підприємствам впливати на сприйняття ціни товару. Наприклад, демонстрація початкової ціни та

ціни зі знижкою може створювати у споживачів відчуття вигідної покупки, навіть якщо реальна різниця у вартості є незначною. Таким чином, поведінкові особливості споживачів стають важливим інструментом формування конкурентних переваг підприємства.

Соціальні ефекти, такі як *ефект наслідування або престижного споживання*, також тісно пов'язані з конкурентною боротьбою на ринку. У сучасній економіці популярність певного товару або бренду може суттєво посилювати його конкурентні позиції, оскільки зростання попиту, зумовлене соціальним впливом, стимулює подальше поширення продукції серед споживачів. Саме тому підприємства активно використовують соціальні мережі, рекомендації лідерів думок та інші маркетингові інструменти для формування позитивного іміджу своєї продукції.

Крім того, поведінкові чинники можуть суттєво впливати на структуру ринку та характер конкурентних відносин між підприємствами. Зокрема, висока прихильність споживачів до певного бренду або дія ефекту статус-кво здатні знижувати мобільність попиту та ускладнювати входження нових підприємств на ринок. У таких умовах компанії, які вже займають стійкі ринкові позиції, отримують додаткові конкурентні переваги та зміцнюють ринкову владу.

Саме тому дослідження поведінкових чинників споживчого вибору є важливим напрямом сучасної економічної науки. Цей підхід поєднує економічні, психологічні та соціологічні аспекти аналізу ринкових процесів і дозволяє більш глибоко дослідити механізми формування попиту, а також зрозуміти, яким чином підприємства формують та зміцнюють свої конкурентні позиції у сучасному ринковому середовищі.

У наступному підрозділі розглядається роль **брендингу** у формуванні конкурентних переваг підприємства – одного з ключових інструментів сучасної конкурентної стратегії, тісно пов'язаного з поведінковими аспектами споживчого вибору.

7.5. Брендинг як інструмент формування конкурентних переваг

У сучасній ринковій економіці конкурентна боротьба між підприємствами дедалі більше виходить за межі традиційних цінових механізмів і зосереджується на формуванні стійких **нематеріальних конкурентних переваг**. Одним із ключових інструментів досягнення

таких переваг виступає брендинг. В умовах високої насиченості ринків, коли багато товарів мають подібні функціональні характеристики, саме бренд стає одним із ключових чинників диференціації продукції та формування стійких конкурентних позицій підприємства.

Значний внесок у дослідження сутності бренду зробив *Philip Kotler*. Згідно з його підходом, **бренд** – це назва, термін, знак, символ, дизайн або їх поєднання, які призначені для ідентифікації товарів чи послуг одного виробника та відрізнення їх від продукції конкурентів. Водночас у сучасній інтерпретації бренд розглядається значно ширше – як *сукупність уявлень, асоціацій і емоційних характеристик*, які формуються у свідомості споживачів щодо певного товару, послуги або компанії.

Таким чином, бренд виконує не лише функцію ідентифікації продукції, але й виступає важливим *інформаційним сигналом для споживачів*. Відомий бренд зменшує невизначеність під час вибору товару, оскільки асоціюється з певним рівнем якості, надійності та репутації виробника. Саме тому у конкурентному середовищі бренд стає важливим нематеріальним активом підприємства, який може суттєво впливати на поведінку споживачів та формування попиту.

Водночас поняття бренду слід відрізняти від поняття брендингу. Якщо бренд є результатом сприйняття товару або компанії у свідомості споживачів, то **брендинг** являє собою *цілеспрямований процес формування, розвитку та управління брендом*.

Брендинг охоплює систему стратегічних і маркетингових заходів, спрямованих на створення унікального образу товару або підприємства на ринку. До таких заходів належать формування фірмового стилю, розроблення візуальної ідентифікації бренду, позиціонування товару на ринку, використання рекламних комунікацій, формування репутації компанії та підтримання довгострокових відносин зі споживачами.

Отже, *бренд виступає результатом сприйняття підприємства або його продукції у свідомості споживачів, тоді як брендинг є процесом цілеспрямованого формування цього сприйняття.* Іншими словами, бренд є певним економічним та психологічним явищем, а брендинг – управлінським інструментом, за допомогою якого підприємства створюють і зміцнюють свої конкурентні переваги на ринку.

З економічної точки зору брендинг можна розглядати як стратегічний інструмент конкурентної диференціації. У ситуації, коли

багато товарів мають подібні технічні характеристики та функціональні властивості, саме бренд дозволяє підприємству створити унікальний образ продукту у свідомості споживачів. Це особливо характерно для ринків із високим рівнем конкуренції, де підприємства змушені конкурувати, по-переше, ціною або якістю, а по-друге, репутацією, іміджем та емоційною цінністю товару. У сучасній економіці багато товарів мають схожий рівень функціональних характеристик, тому саме бренд стає важливим фактором формування споживчих переваг.

Наприклад, на ринку косметичної продукції значна кількість компаній пропонує засоби з подібними властивостями та складом. Проте відомі бренди косметики формують у свідомості споживачів асоціації з якістю, безпечністю та ефективністю продукції. У результаті покупці часто обирають продукцію відомих брендів навіть тоді, коли на ринку існують дешевші аналоги з подібними характеристиками.

Подібна ситуація спостерігається і на ринку кавової продукції. Багато виробників пропонують каву зі схожими смаковими характеристиками, однак сильні бренди формують у споживачів стійкі асоціації з певним стилем споживання, якістю або традиціями виробництва. У таких умовах бренд може впливати на вибір покупця навіть більше, ніж об'єктивні характеристики самого продукту.

Брендинг відіграє важливу роль і на ринку освітніх послуг. Багато навчальних закладів можуть пропонувати подібні освітні програми, проте престиж і репутація певного університету формують додаткову цінність освітнього продукту. У результаті абітурієнти часто обирають навчальний заклад не лише за змістом освітніх програм, але й за його репутацією, іміджем та статусом у суспільстві.

Ще одним прикладом є ринок харчових продуктів, де брендинг дозволяє підприємствам формувати довіру споживачів до якості продукції. Наприклад, споживачі можуть надавати перевагу певним брендам молочних продуктів або кондитерських виробів, оскільки вони асоціюються з натуральністю, традиційними технологіями виробництва або стабільною якістю.

Формування сильного бренду створює для підприємства низку важливих конкурентних переваг. По-перше, бренд сприяє **зниженню інформаційної невизначеності для споживачів**. У сучасній ринковій економіці покупці часто стикаються з великою кількістю альтернативних товарів і виробників, і це ускладнює процес вибору. У таких умовах відомий бренд виступає своєрідним сигналом якості,

надійності та стабільності характеристик продукції, полегшуючи споживачам прийняття рішення про купівлю. У результаті споживачі частіше обирають продукцію відомих компаній навіть тоді, коли на ринку існують дешевші аналоги.

Подібна ситуація спостерігається, наприклад, на ринку фармацевтичної продукції, де споживачі нерідко надають перевагу лікарським засобам відомих виробників. Навіть за наявності препаратів із подібним складом покупці можуть обирати продукцію відомого бренду, оскільки асоціюють її з більшою надійністю, перевіреною якістю та довірою до виробника.

Схожий механізм діє і на ринку продуктів харчування, де споживачі часто орієнтуються на добре відомі торговельні марки. Наприклад, під час вибору молочної продукції або дитячого харчування покупці можуть надавати перевагу брендам, які вже мають позитивну репутацію на ринку, оскільки такі бренди асоціюються з безпечністю та стабільною якістю продукції.

Таким чином, бренд виконує важливу *інформаційну функцію,* допомагаючи споживачам швидше орієнтуватися у великій кількості товарів на ринку. Це дозволяє зменшити витрати часу на пошук інформації та підвищує ймовірність вибору продукції саме тих підприємств, які мають сильні та впізнавані бренди.

По-друге, сильний бренд формує **лояльність споживачів** і зменшує чутливість попиту до зміни цін. Споживачі, які мають позитивний досвід використання певної продукції та довіряють виробнику, часто продовжують купувати товари обраного бренду навіть за умов підвищення їхньої вартості. У такому випадку рішення про купівлю визначається не лише ціною товару, але й довірою до бренду, сформованими асоціаціями та попереднім досвідом споживання.

Подібний ефект можна спостерігати, наприклад, на ринку кави. Багато споживачів регулярно обирають продукцію певної торговельної марки, оскільки вже звикли до її смаку, якості та стилю подачі. Навіть якщо на ринку з’являються дешевші альтернативи, частина покупців продовжує надавати перевагу знайомому бренду, оскільки він асоціюється зі стабільною якістю та позитивним досвідом споживання.

Схожа ситуація характерна і для ринку косметичної продукції, де лояльність до бренду часто формується протягом тривалого часу. Споживачі, які переконалися в ефективності певного косметичного

засобу або довіряють репутації виробника, можуть продовжувати купувати продукцію саме цього бренду, навіть якщо аналогічні товари інших компаній мають нижчу ціну. У таких умовах бренд виступає не лише гарантією якості продукції, але й важливим фактором довіри між підприємством і споживачем. Таким чином, лояльність до бренду дозволяє підприємствам формувати *стійку клієнтську базу*, зменшувати залежність попиту від коливань цін та підтримувати стабільні конкурентні позиції на ринку.

По-третє, брендинг дозволяє підприємствам **створювати додану цінність продукту**, яка не пов'язана безпосередньо з його матеріальними або функціональними характеристиками. У цьому випадку товар набуває додаткового значення завдяки символічним, культурним або емоційним асоціаціям, які формуються у свідомості споживачів. Такі асоціації можуть відображати певний стиль життя, систему цінностей або належність до певної соціальної групи.

Подібний механізм можна спостерігати, наприклад, на ринку мінеральної води та безалкогольних напоїв, де багато продуктів мають подібний склад і функціональні властивості. Проте окремі бренди формують у свідомості споживачів асоціації зі здоровим способом життя, природним походженням продукту або особливими традиціями виробництва. Завдяки цьому продукція сприймається як більш якісна або престижна, навіть якщо її об'єктивні характеристики мало відрізняються від інших товарів.

Іншим прикладом є ринок шоколадної продукції, де бренди часто пов'язуються з певними емоційними уявленнями, такими як задоволення, святковий настрій або естетичне задоволення від споживання. У результаті бренд формує додаткову цінність товару, яка впливає на споживчий вибір навіть у тих випадках, коли різниця між продукцією різних виробників за смаковими характеристиками є незначною.

Отже, створення доданої цінності через брендинг дозволяє підприємствам формувати *емоційний зв'язок зі споживачами,* підвищувати привабливість продукції та зміцнювати свої позиції у конкурентному середовищі. У таких умовах бренд стає важливим чинником диференціації товарів і формування стійких конкурентних переваг підприємства.

Важливою складовою брендингу є формування **брендового капіталу** *(brand equity)* – економічної цінності бренду як

нематеріального активу підприємства. Брендовий капітал формується через сукупність факторів, серед яких важливе місце займають рівень впізнаваності бренду, довіра споживачів, позитивні асоціації та лояльність клієнтів. Високий рівень брендового капіталу дозволяє підприємствам утримувати стабільну ринкову частку, отримувати вищу норму прибутку та ефективніше протистояти конкурентному тиску.

Прикладом значного брендового капіталу є діяльність компанії *Starbucks* на світовому ринку кавових напоїв. Незважаючи на те, що кава як продукт має досить стандартизовані властивості, споживачі часто обирають продукцію цієї компанії навіть за умов вищих цін порівняно з іншими закладами. Це пояснюється тим, що даний бренд асоціюється з певною культурою споживання кави, атмосферою закладу, високими стандартами обслуговування та стабільною якістю продукції. У результаті бренд формує у споживачів стійкі позитивні асоціації та лояльність, дозволяючи компанії підтримувати високий рівень попиту та зміцнювати свої позиції на ринку.

З точки зору конкурентної стратегії брендинг також сприяє **підвищенню бар'єрів входу на ринок**. Сформований і добре відомий бренд створює для підприємства стійку конкурентну позицію, оскільки новим компаніям необхідно витратити значні фінансові та часові ресурси для формування аналогічного рівня довіри споживачів. У результаті бренд стає важливим нематеріальним активом, який може суттєво обмежувати можливості потенційних конкурентів щодо швидкого входження на ринок.

Наприклад, на ринку готельних послуг великі міжнародні готельні мережі мають значні конкурентні переваги завдяки сильним брендам. Туристи часто обирають готелі відомих мереж, оскільки асоціюють їх із певним рівнем сервісу, стандартами якості та передбачуваністю умов проживання.

Зокрема, міжнародні готельні мережі, такі як *Hilton, Marriott International* або *Hyatt*, мають глобально відомі бренди, які асоціюються зі стабільними стандартами обслуговування, комфортом та високою якістю послуг. Для багатьох туристів назва такої мережі виступає своєрідною гарантією певного рівня сервісу незалежно від країни або міста, у якому розташований готель. Саме тому під час бронювання проживання споживачі нерідко віддають перевагу відомим брендам, навіть якщо ціни у таких готелях є вищими порівняно з менш відомими закладами. У результаті нові або локальні готелі стикаються з

певними труднощами при входженні на ринок. Навіть якщо вони пропонують сучасні номери, вигідніші ціни або інноваційні послуги, відсутність впізнаваного бренду може стримувати частину потенційних клієнтів. Тому таким підприємствам часто доводиться інвестувати значні ресурси у маркетингові комунікації, формування позитивних відгуків клієнтів, розвиток сервісу та поступове створення власної репутації на ринку.

З наукової точки зору бренд у таких умовах виконує функцію *репутаційного бар'єра*, який зменшує невизначеність для споживачів і водночас підвищує складність входження на ринок для нових компаній. Саме тому формування сильного бренду розглядається у сучасній економічній теорії як важливий елемент довгострокової конкурентної стратегії підприємства, яка дозволяє не лише залучати споживачів, але й захищати свої ринкові позиції від потенційних конкурентів.

Сучасні тенденції розвитку ринкової економіки свідчать про зростання ролі брендингу у формуванні конкурентних переваг підприємств. У цифрову епоху бренди формуються як через традиційні рекламні канали, так і через нові цифрові інструменти, зокрема соціальні мережі, онлайн-платформи та безпосередню взаємодію зі споживачами у цифровому середовищі. Наприклад, багато компаній активно використовують соціальні мережі для формування спільнот навколо своїх брендів, сприяючи підвищенню залученості споживачів та зміцненню їхньої лояльності.

Отже, брендинг у сучасній економіці виступає важливим інструментом формування конкурентних переваг підприємства. Він дозволяє диференціювати продукцію на ринку, формувати довгострокові відносини зі споживачами та створювати додану економічну цінність, забезпечуючи підприємству стійкі позиції у конкурентному середовищі. Водночас у процесі розвитку ринкової економіки поряд із конкуренцією можуть формуватися структури, у межах яких окремі підприємства отримують можливість суттєво впливати на ринкові умови. У зв'язку з цим важливого значення набуває аналіз явища ринкової влади та монополії.

7.6. Ринкова влада та монополія

У сучасній ринковій економіці поряд із конкурентними ринковими структурами можуть виникати ситуації, коли окремі

підприємства отримують можливість впливати на ринкові умови функціонування, насамперед на рівень цін, обсяг виробництва або доступ інших суб'єктів до ринку. Таку здатність економічного суб'єкта впливати на параметри ринку в економічній теорії прийнято називати ринковою владою.

У загальному розумінні **ринкова влада** – це здатність підприємства або групи підприємств встановлювати ціни на продукцію вище рівня, який формувався б в умовах досконалої конкуренції, а також впливати на обсяги виробництва та умови реалізації товарів на ринку. Іншими словами, ринкова влада виникає тоді, коли продавець або група продавців можуть певною мірою контролювати ринкову ситуацію, а споживачі змушені пристосовуватися до встановлених ними умов.

У моделі досконалої конкуренції підприємства не мають ринкової влади, оскільки ціна формується під впливом попиту і пропозиції, а окремі виробники виступають так званими ціноприймачами *(price takers*). Натомість у реальній економіці більшість ринків характеризується певним рівнем недосконалої конкуренції, створюючи можливості для формування ринкової влади окремих підприємств.

Рівень ринкової влади залежить від низки економічних факторів. Одним із ключових чинників є **концентрація виробництва**, коли значна частка ринку зосереджується в руках обмеженої кількості підприємств. У таких умовах компанії можуть впливати на ринкову ціну або координувати свою поведінку на ринку.

Важливу роль у формуванні ринкової влади відіграють також **бар'єри входу на ринок**. До таких бар'єрів належать значні початкові інвестиції, технологічні переваги, контроль над джерелами сировини, патентний захист, державне регулювання або сформована репутація бренду. Чим вищими є бар'єри входу, тим складніше новим підприємствам розпочати діяльність на ринку, і тим сильніша позиція вже існуючих компаній.

Ще одним фактором формування ринкової влади є **диференціація продукції**. Якщо підприємство пропонує товар, який має унікальні характеристики або сильний бренд, споживачі можуть надавати перевагу саме цьому товару, навіть за умов вищої ціни. У такому випадку підприємство отримує можливість певною мірою контролювати попит на свою продукцію.

Ринкова влада може проявлятися в різних формах залежно від

структури ринку. Найвищий рівень ринкової влади характерний для **монополії**, коли на ринку діє один виробник, який контролює пропозицію товару. Значна ринкова влада може також виникати в умовах **олігополії**, коли ринок поділений між кількома великими підприємствами, які мають можливість впливати на ринкові умови.

Прикладом прояву ринкової влади можна вважати діяльність великих цифрових платформ, таких як *Google* або *Amazon*. Завдяки значним технологічним ресурсам, масштабам діяльності та мережевим ефектам такі компанії можуть суттєво впливати на структуру відповідних ринків, формувати правила взаємодії між продавцями та споживачами і визначати умови доступу до цифрових платформ.

Водночас наявність ринкової влади не завжди має виключно негативний характер. У деяких випадках вона може бути результатом інноваційної діяльності підприємств, високої ефективності виробництва або успішного формування бренду. Проте надмірна концентрація ринкової влади може призводити до обмеження конкуренції, підвищення цін та зниження стимулів до інноваційної діяльності.

Монополія та монополістичні об'єднання

Однією з найбільш виразних форм прояву ринкової влади є **монополія**. У загальному розумінні монополія – це така структура ринку, за якої виробництво та реалізація певного товару або послуги зосереджені в руках одного підприємства або обмеженої групи підприємств, що дає їм можливість істотно впливати на рівень цін, обсяги виробництва та умови доступу до ринку. На відміну від досконалої конкуренції, де жоден учасник не має можливості впливати на ринкову ціну, монополіст може певною мірою контролювати пропозицію продукції та формувати ринкову політику відповідно до власних економічних інтересів.

Виникнення монополій пов'язане з низкою *економічних чинників.*

По-перше, це концентрація та централізація капіталу.

Концентрація капіталу – це процес зростання розмірів окремого підприємства за рахунок накопичення прибутку та розширення виробництва. Тобто підприємство збільшує свої виробничі потужності, інвестиції, обсяг капіталу і масштаби діяльності внаслідок власного розвитку. Інакше кажучи, концентрація відбувається всередині підприємства.

Централізація капіталу – це процес об'єднання або поглинання

кількох підприємств одним великим підприємством. У цьому випадку капітал зростає не через накопичення прибутку, а через злиття, поглинання або купівлю інших компаній. Інакше кажучи, централізація відбувається через об'єднання різних підприємств, у результаті чого формується одна велика корпорація.

По-друге, значні масштаби виробництва, технологічні переваги, контроль над обмеженими ресурсами, а також високі бар'єри входу на ринок.

У сучасній економіці монополії часто формуються в галузях, де виробництво потребує великих інвестицій або складної інфраструктури, яка обмежує можливості появи нових конкурентів. Наприклад, подібна ситуація характерна для сфери електроенергетики, де створення мереж електропередач, електростанцій та іншої енергетичної інфраструктури потребує значних фінансових ресурсів і тривалого часу. У таких умовах функціонування великої кількості незалежних виробників є економічно неефективним, тому на ринку часто домінують кілька великих компаній або навіть один постачальник.

Схожі особливості притаманні і системам водопостачання та теплопостачання, де будівництво мереж трубопроводів, насосних станцій та інших елементів інфраструктури потребує значних капіталовкладень. Через це на локальних ринках такі послуги зазвичай надає одне підприємство, яке фактично формує природну монополію. У подібних галузях дублювання інфраструктури кількома підприємствами було б економічно недоцільним, тому функціонування одного великого постачальника є більш ефективним з точки зору використання ресурсів.

У процесі розвитку ринкової економіки монополії можуть існувати не лише у формі окремих підприємств, але й у вигляді **монополістичних об'єднань**, тобто організаційних форм співпраці або координації діяльності великих компаній. Такі об'єднання виникають з метою посилення ринкової влади, координації виробничої діяльності, контролю над цінами або розподілу ринків збуту.

До основних форм монополістичних об'єднань належать картелі, синдикати, трести, концерни та конгломерати.

Картель являє собою одну з класичних форм монополістичних об'єднань, що виникає внаслідок домовленості між підприємствами однієї галузі щодо координації їхньої ринкової поведінки. Метою

створення картелю є зменшення конкурентного тиску між учасниками та отримання більш стабільних і високих прибутків. Учасники такого об'єднання, як правило, зберігають виробничу та юридичну самостійність, проте домовляються про ключові параметри ринкової діяльності: рівень цін, обсяги виробництва, умови реалізації продукції або поділ ринків збуту.

Історично картелі набули широкого поширення в XIX-XX ст., коли процеси концентрації та централізації капіталу сприяли формуванню великих промислових підприємств. Особливо поширеними вони були в галузях важкої промисловості, зокрема у вугільній, металургійній та хімічній промисловості. Наприклад, у Німеччині наприкінці XIX ст. діяли численні промислові картелі, які координували виробництво сталі, вугілля та інших стратегічних ресурсів. Такі об'єднання дозволяли підприємствам уникати руйнівної цінової конкуренції та підтримувати відносно стабільні ринкові ціни.

У сучасній світовій економіці прикладом координації, близької до картельної моделі, часто розглядають діяльність *ОРЕС – Організації країн-експортерів нафти*. Ця міжнародна організація була створена у 1960 р. з метою координації нафтової політики країн-учасниць та регулювання обсягів видобутку нафти. Узгоджуючи рівні видобутку, країни-учасниці прагнуть впливати на баланс попиту і пропозиції на світовому нафтовому ринку та, відповідно, на рівень світових цін на нафту. Наприклад, у періоди падіння світових цін на нафту країни ОРЕС можуть ухвалювати рішення про скорочення обсягів видобутку, щоб обмежити пропозицію і стабілізувати ринкову ціну. І навпаки, у разі зростання попиту або загрози дефіциту нафти організація може погоджувати збільшення видобутку. Таким чином, координація дій країн-експортерів дозволяє їм певною мірою впливати на глобальний енергетичний ринок.

Водночас у більшості сучасних економік діяльність приватних картелів обмежується антимонопольним законодавством, оскільки подібні угоди можуть призводити до штучного підвищення цін, обмеження виробництва та зниження рівня конкуренції. Саме тому у багатьох країнах картельні домовленості між компаніями вважаються незаконними і підлягають суворому контролю з боку державних органів.

Синдикат є формою монополістичного об'єднання підприємств, за якої компанії зберігають виробничу самостійність, але централізують

збут продукції через єдину торговельну організацію. Іншими словами, підприємства продовжують самостійно здійснювати виробничу діяльність, однак реалізація продукції здійснюється через спільну структуру, яка координує продаж продукції, визначає умови збуту та формує єдину цінову політику. Така система дозволяє уникнути внутрішньої конкуренції між виробниками та забезпечує більш ефективний контроль над ринком.

З економічної точки зору синдикат створюється з метою посилення ринкових позицій підприємств, стабілізації цін та більш раціональної організації торговельної діяльності. Централізація збуту дозволяє підприємствам зменшити витрати на реалізацію продукції, координувати обсяги продажу та уникати різких коливань цін на ринку.

Історично синдикати набули значного поширення наприкінці XIX –на початку XX ст., особливо у галузях важкої промисловості, таких як металургія, гірничодобувна та вугільна промисловість. Наприклад, у Німеччині одним із відомих прикладів подібної організації був *Рейнсько-Вестфальський вугільний синдикат (Rheinisch-Westfälisches Kohlen-Syndikat)*, створений у 1893 р. Це об'єднання координувало збут кам'яного вугілля, яке виробляли підприємства промислового регіону.

Подібні об'єднання сприяли стабілізації ринку та забезпечували більш передбачувані умови для діяльності підприємств, однак водночас вони обмежували конкуренцію між виробниками. Саме тому у сучасній ринковій економіці діяльність подібних структур значною мірою регулюється антимонопольним законодавством.

Трест є більш тісною формою монополістичного об'єднання підприємств, ніж картель або синдикат. У межах тресту підприємства, які входять до складу об'єднання, фактично втрачають свою виробничу та комерційну самостійність і переходять під єдине централізоване управління. У результаті створюється велика корпорація, яка контролює значну частину виробництва певного товару або послуги та здійснює єдину виробничу, фінансову і збутову політику.

Економічна сутність тресту полягає у повній інтеграції підприємств, яка дозволяє значно підвищити масштаби виробництва, зменшити витрати та посилити контроль над ринком. Завдяки централізованому управлінню такі об'єднання можуть координувати виробничі потужності, оптимізувати використання ресурсів і проводити узгоджену цінову політику. Водночас формування трестів

часто призводить до суттєвого обмеження конкуренції на ринку, оскільки значна частка виробництва концентрується в руках одного економічного суб'єкта.

Класичним прикладом історичного тресту була компанія *Standard Oil*, створена наприкінці XIX ст. підприємцем *John D. Rockefeller*. Завдяки процесам злиття, поглинання та централізації управління компанія поступово об'єднала численні нафтопереробні підприємства та транспортні структури. У результаті до початку XX ст. *Standard Oil* контролювала близько 90 % нафтопереробної промисловості США, фактично забезпечуючи домінуюче становище на ринку.

Надмірна концентрація ринкової влади цієї корпорації викликала занепокоєння з боку держави, оскільки вона обмежувала конкуренцію та могла впливати на рівень цін на нафтову продукцію. У 1911 р. Верховний суд США ухвалив рішення про поділ Standard Oil на кілька незалежних компаній відповідно до антимонопольного законодавства. Ця подія стала одним із перших і найбільш відомих прикладів державного втручання з метою обмеження монополістичних структур.

Концерн є однією з найпоширеніших сучасних форм монополістичних об'єднань. Він являє собою об'єднання підприємств різних галузей економіки, які перебувають під фінансовим контролем однієї головної компанії або групи власників. На відміну від тресту, підприємства, які входять до складу концерну, зазвичай зберігають юридичну самостійність, проте стратегічні рішення, інвестиційна політика та загальний напрям розвитку визначаються центральним керівним органом.

Економічна сутність концерну полягає у концентрації капіталу та диверсифікації виробництва, що дозволяє підприємствам зменшувати ризики та підвищувати ефективність використання ресурсів. Завдяки об'єднанню підприємств різних галузей концерн може координувати діяльність своїх структур, оптимізувати виробничі процеси та зміцнювати конкурентні позиції на ринку.

Крім того, концерни часто використовують *вертикальну інтеграцію,* коли до складу об'єднання входять підприємства, які представляють різні стадії виробничого процесу – від видобутку сировини до виробництва готової продукції та її реалізації. Така структура дозволяє контролювати весь виробничий ланцюг і знижувати витрати.

Прикладом сучасного концерну є *Samsung*. До складу цієї

корпорації входять численні підприємства, які працюють у різних сферах економіки – електроніці, суднобудуванні, фінансових послугах, будівництві та телекомунікаціях. Завдяки диверсифікації діяльності та значним фінансовим ресурсам концерн має можливість зміцнювати свої позиції на світових ринках та здійснювати масштабні інвестиції у розвиток нових технологій.

Іншим прикладом великого промислового об'єднання є автомобільна корпорація *Toyota Motor Corporation*. Навколо цієї компанії сформована широка система підприємств, яка включає виробників автомобілів, постачальників комплектуючих, фінансові структури, логістичні та інжинірингові компанії. Така структура дозволяє координувати діяльність різних підприємств у межах єдиного виробничого ланцюга – від розроблення технологій та виробництва компонентів до збуту готової продукції на світових ринках. Завдяки подібній організаційній моделі концерн отримує можливість ефективно використовувати ресурси, підвищувати технологічний рівень виробництва та зміцнювати свої конкурентні позиції на глобальному автомобільному ринку.

Ще однією формою великого корпоративного об'єднання є **конгломерат**. На відміну від концерну, який часто об'єднує підприємства, пов'язані між собою технологічно або виробничо, конгломерат являє собою об'єднання компаній, які можуть працювати у різних, інколи навіть не пов'язаних між собою галузях економіки.

Основною метою створення конгломератів є диверсифікація діяльності та зниження підприємницьких ризиків. Об'єднання підприємств різних галузей дозволяє компанії компенсувати можливі втрати в одній сфері прибутками в іншій. Крім того, конгломерати мають значні фінансові ресурси та мають можливість інвестувати у нові перспективні напрями діяльності.

Прикладом такого об'єднання є *Berkshire Hathaway* – інвестиційна компанія, яка об'єднує підприємства з різних галузей економіки, зокрема страхування, енергетики, транспорту, виробництва промислових товарів і роздрібної торгівлі. Компанія володіє частками у великій кількості незалежних підприємств. Це дозволяє їй формувати диверсифікований портфель бізнесів.

Іншим прикладом є *Virgin Group*, діяльність якої охоплює авіаперевезення, туризм, телекомунікації, фінансові послуги та навіть космічні технології. Незважаючи на різноманітність сфер діяльності,

підприємства групи об'єднані спільною корпоративною стратегією та брендом.

Процес монополізації економіки може мати як позитивні, так і негативні наслідки для розвитку господарської системи. З одного боку, великі підприємства здатні забезпечувати високу ефективність виробництва, реалізовувати масштабні інвестиційні проєкти та впроваджувати новітні технології. З іншого боку, надмірна концентрація ринкової влади може призводити до серйозних економічних і соціальних проблем.

Серед **негативних наслідків монополізації економіки** можна виділити кілька основних.

По-перше, монополії часто *обмежують або придушують конкуренцію*, яка є важливою рушійною силою економічного розвитку. За відсутності конкурентного тиску підприємства можуть втрачати стимули до підвищення ефективності виробництва та вдосконалення продукції.

По-друге, монополістичні підприємства можуть *штучно обмежувати обсяги виробництва* з метою підвищення цін і збільшення прибутків. У таких умовах ціни на продукцію можуть перевищувати рівень, який сформувався б за умов конкурентного ринку. Наприклад, у разі домінування окремих компаній на ринку енергоресурсів або транспортних послуг споживачі можуть стикатися з підвищенням тарифів через обмежений рівень конкуренції.

По-третє, у деяких випадках монополії можуть *уповільнювати науково-технічний прогрес,* оскільки відсутність конкурентного тиску зменшує стимули до інноваційної діяльності. Якщо підприємство має стабільне домінуюче становище на ринку, воно може бути менш зацікавленим у впровадженні нових технологій або модернізації виробництва.

Крім того, великі монополістичні структури інколи схильні до *надмірного використання природних ресурсів та забруднення довкілля*, намагаючись максимізувати прибутки за рахунок інтенсивного використання природних ресурсів. У деяких випадках вони також можуть чинити *економічний або політичний тиск на державні органи* з метою отримання додаткових пільг або привілеїв.

Разом із тим монополії мають і певні **позитивні риси**. Великі компанії, які отримують значні прибутки, часто мають більше можливостей фінансувати науково-дослідні роботи, інвестувати у

розвиток нових технологій та підвищувати кваліфікацію працівників. Завдяки *ефекту масштабу виробництва* великі підприємства можуть знижувати витрати виробництва та забезпечувати масовий випуск продукції високої якості. Крім того, великі компанії часто є більш стійкими до економічних криз. Це сприяє збереженню робочих місць і зменшенню соціальної напруги в суспільстві.

Таким чином, монополія та різні форми монополістичних об'єднань є важливими елементами структури сучасної ринкової економіки. Їх виникнення пов'язане з процесами концентрації та централізації капіталу, розвитком великих корпорацій, технологічними змінами та посиленням конкуренції між підприємствами. Монополістичні структури можуть забезпечувати ефективне використання ресурсів, реалізацію масштабних інвестиційних проєктів і впровадження інноваційних технологій.

Водночас надмірна концентрація ринкової влади може призводити до обмеження конкуренції, підвищення цін, зниження стимулів до інновацій та погіршення умов для входження нових підприємств на ринок. Саме тому в сучасних економічних системах важливу роль відіграє державна політика у сфері захисту конкуренції, спрямована на обмеження монополістичних проявів та підтримання ефективного конкурентного середовища.

Сучасна економічна наука підкреслює, що поняття «монополія» не слід ототожнювати з поняттям «велике підприємство». Наявність значної частки ринку або великих масштабів виробництва не означає існування монополії. Монополістом вважається лише те підприємство, яке використовує своє домінуюче становище для *диктату цін, обмеження конкуренції або витіснення інших учасників ринку*. У зв'язку з цим важливого значення набуває дослідження механізмів державного впливу на ринкові структури та інструментів регулювання діяльності монополій.

7.7. Державне регулювання конкуренції та обмеження монополізму

Ефективне функціонування ринкової економіки значною мірою залежить від рівня розвитку конкуренції. Конкурентне середовище забезпечує раціональний розподіл ресурсів, стимулює інновації, підвищує ефективність виробництва та сприяє зниженню цін для споживачів. Водночас у процесі розвитку ринкових відносин може

виникати надмірна концентрація економічної влади, яка призводить до обмеження конкуренції та формування монополістичних структур. Саме тому у більшості сучасних економік важливу роль відіграє державне регулювання конкуренції, спрямоване на підтримання справедливих і рівних умов функціонування ринку.

З економічної точки зору державна конкурентна політика спрямована на *запобігання надмірній концентрації ринкової влади*, обмеження недобросовісної конкуренції та створення умов для вільного входження нових підприємств на ринок. Основною метою такої політики є формування ефективного конкурентного середовища, у якому підприємства змагаються між собою завдяки інноваціям, підвищенню якості продукції та вдосконаленню виробничих технологій, а не шляхом обмеження доступу інших суб'єктів до ринку.

Одним із головних інструментів державного регулювання є антимонопольне законодавство, яке визначає правила функціонування ринку та встановлює обмеження для діяльності підприємств, які можуть зловживати своєю ринковою владою. Таке законодавство зазвичай передбачає заборону картельних угод, контроль за злиттям і поглинанням компаній, а також запобігання зловживанню домінуючим становищем на ринку.

Історично одним із перших прикладів державного втручання у сферу конкуренції стало прийняття у США антимонопольного закону Шермана *(Sherman Act)* у 1890 р., який був спрямований на обмеження діяльності великих монополістичних об'єднань. Саме на основі цього закону на початку XX ст. було ухвалено рішення про поділ нафтової корпорації *Standard Oil* на кілька незалежних компаній.

У сучасних умовах державне регулювання конкуренції здійснюється спеціалізованими органами. Наприклад, у США контроль за дотриманням антимонопольного законодавства здійснюють Міністерство юстиції та Федеральна торгова комісія, а в ЄС відповідні функції виконує Європейська комісія, яка контролює конкуренцію на спільному ринку. Важливим напрямом державної політики є контроль за економічною концентрацією, тобто за злиттями та поглинаннями компаній. Якщо внаслідок об'єднання підприємств може виникнути надмірна ринкова влада, державні органи можуть обмежити або заборонити таку угоду. Метою такого контролю є запобігання формуванню монополій або олігополій, які можуть негативно впливати на конкуренцію та інтереси споживачів.

Крім того, держава здійснює регулювання діяльності *природних монополій* – галузей, у яких ефективне функціонування ринку передбачає існування одного або кількох великих виробників через високі витрати на створення інфраструктури. До таких сфер належать електроенергетика, водопостачання, залізничний транспорт та інші галузі, де дублювання інфраструктури було б економічно недоцільним. У таких випадках держава встановлює правила тарифоутворення, контролює якість послуг та забезпечує доступ споживачів до необхідних ресурсів.

В Україні антимонопольне законодавство представлено низкою нормативно-правових актів, серед яких важливе місце займають закони України: «Про обмеження монополізму і недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності», «Про Антимонопольний комітет України», «Про захист від недобросовісної конкуренції», «Про природні монополії», «Про захист економічної конкуренції».

Згідно вітчизняного законодавства, **антимонопольна політика** – це комплекс економічних, правових та організаційних заходів, спрямованих на обмеження монополістичної діяльності, підтримання конкуренції та створення рівних умов для діяльності всіх суб'єктів господарювання.

Контроль за дотриманням конкурентного законодавства в Україні здійснює **Антимонопольний комітет України**, який є центральним органом державної влади у сфері захисту економічної конкуренції.

Основними завданнями Антимонопольного комітету України є:

- здійснення державного контролю за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції;
- запобігання, виявлення та припинення порушень конкурентного законодавства;
- контроль за економічною концентрацією підприємств;
- сприяння розвитку добросовісної конкуренції.

Реалізація антимонопольної політики здійснюється за допомогою різних методів.

До *правових методів* належить прийняття законодавчих і нормативно-правових актів, що регулюють діяльність підприємств на ринку. *Організаційно-контролюючі методи* передбачають проведення перевірок, моніторингу діяльності підприємств та аналізу ринкових процесів. *Адміністративно-імперативні методи* включають застосування санкцій, накладання штрафів або навіть примусовий поділ

підприємств, які зловживають монопольним становищем. Важливе значення мають також *профілактично-роз'яснювальні заходи*, спрямовані на попередження порушень конкурентного законодавства.

Відповідно до Закону України «Про захист економічної конкуренції» (ст. 12), суб'єкт господарювання займає монопольне становище на ринку, якщо його частка перевищує 35 % ринку, якщо він не доведе, що зазнає значної конкуренції. Колективне домінування може мати місце також у разі, коли сукупна частка не більше ніж трьох суб'єктів господарювання перевищує 50 %, або сукупна частка не більше ніж п'яти суб'єктів перевищує 70 %. Водночас домінуючим може бути визнано і підприємство з меншою часткою ринку (менша за 35 %), якщо воно фактично не зазнає значної конкуренції, конкуренти мають дуже малі частки та існують бар'єри входу на ринок.

За зловживання монопольним становищем законодавство України передбачає різні *види відповідальності*. До них належать накладення штрафів, примусовий поділ монопольних утворень, адміністративна відповідальність посадових осіб, а також відшкодування шкоди, завданої іншим суб'єктам господарювання або споживачам. Таким чином, державне регулювання конкуренції є важливим елементом сучасної економічної політики. Воно спрямоване на підтримання ефективного конкурентного середовища, запобігання зловживанню ринковою владою та забезпечення справедливих умов господарської діяльності. Поєднання ринкових механізмів та державного контролю дозволяє створювати умови для сталого економічного розвитку, підвищення інноваційної активності підприємств та зростання добробуту суспільства.

ТРЕНІНГ-КУРС

Основні поняття

Конкуренція. Закон конкуренції. Досконала конкуренція. Недосконала конкуренція. Монополія. Олігополія. Монополістична конкуренція. Внутрішньогалузева конкуренція. Міжгалузева конкуренція. Цінова конкуренція. Нецінова конкуренція. Демпінг. Цінова дискримінація. Недобросовісна конкуренція. Ринкова влада. Концентрація капіталу. Централізація капіталу. Картель. Синдикат. Трест. Концерн. Конгломерат. Бренд. Брендинг. Брендовий капітал (brand equity). Поведінкова економіка. Евристики споживчого вибору.

Ефект доступності. Ефект якоря. Ефект наслідування. Ефект престижного споживання. Ефект втрат. Ефект статус-кво. Антимонопольна політика. Домінуюче становище на ринку. Економічна концентрація. Природна монополія.

Теми рефератів

1. Еволюція теорій конкуренції в економічній науці.
2. Роль конкуренції у забезпеченні ефективності ринкової економіки.
3. Монополія як форма ринкової влади: причини виникнення та наслідки.
4. Монополістичні об’єднання в історії світової економіки.
5. Вплив брендингу на формування конкурентних переваг підприємства.
6. Брендовий капітал як нематеріальний актив підприємства.
7. Поведінкова економіка та її значення для аналізу споживчого вибору.
8. Когнітивні упередження у поведінці споживачів.
9. Роль маркетингових комунікацій у формуванні споживчого попиту.
10. Державне регулювання конкуренції у сучасних економічних системах.
11. Антимонопольна політика в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку.
12. Цифрові платформи та нові виклики для антимонопольного регулювання.

Теми доповідей

1. Конкуренція як рушійна сила економічного розвитку.
2. Основні моделі ринкових структур у сучасній економіці.
3. Методи конкурентної боротьби підприємств у ринковій економіці.
4. Роль брендів у формуванні поведінки споживачів.
5. Поведінкові чинники споживчого вибору на сучасних ринках.

6. Соціальні та психологічні аспекти споживчої поведінки.
7. Цінова дискримінація та її використання в сучасному бізнесі.
8. Глобальні монополії та їх вплив на світову економіку.
9. Роль антимонопольного законодавства у забезпеченні справедливої конкуренції.
10. Державна політика підтримки конкуренції в умовах цифрової економіки.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте економічну сутність конкуренції та поясніть її роль у функціонуванні ринкової економіки.
2. У чому полягає зміст закону конкуренції? Які основні функції виконує конкуренція у ринковій системі?
3. Охарактеризуйте основні умови існування конкуренції на ринку.
4. Назвіть і поясніть основні види економічної конкуренції. Чим відрізняється досконала конкуренція від недосконалої?
5. У чому полягають особливості внутрішньогалузевої та міжгалузевої конкуренції?
6. Охарактеризуйте цінові та нецінові методи конкурентної боротьби підприємств.
7. Що таке цінова дискримінація? Назвіть її основні види та поясніть механізм їх застосування.
8. Поясніть сутність недобросовісної конкуренції. Які форми недобросовісної конкурентної боротьби найбільш поширені у сучасній економіці?
9. Розкрийте роль поведінкових чинників у формуванні споживчого вибору.
10. Поясніть сутність таких поведінкових ефектів, як ефект доступності, ефект якоря, ефект наслідування та ефект втрат.
11. Яким чином соціальні та психологічні фактори впливають на поведінку споживачів на ринку?
12. Дайте визначення поняттям «бренд» і «брендинг». У чому полягає їх відмінність?

13. Поясніть економічну сутність брендового капіталу (brand equity). Яку роль він відіграє у формуванні конкурентних переваг підприємства?
14. Яким чином сильний бренд впливає на лояльність споживачів та їх чутливість до зміни цін?
15. Розкрийте сутність ринкової влади підприємства та поясніть фактори її формування.
16. Дайте визначення монополії та поясніть основні причини її виникнення.
17. Охарактеризуйте основні форми монополістичних об'єднань (картель, синдикат, трест, концерн, конгломерат).
18. Назвіть позитивні та негативні наслідки монополізації економіки.
19. Поясніть сутність антимонопольної політики держави та її основні інструменти.
20. Які основні функції виконує Антимонопольний комітет України у сфері захисту економічної конкуренції?
21. Які критерії використовуються для визначення домінуючого становища підприємства на ринку?
22. Чому державне регулювання конкуренції є важливим елементом сучасної економічної політики?

Література

1. Закон України «Про Антимонопольний комітет України» від 26.11.1993 р. № 3659-XII.
2. Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 07.06.1996 р. № 236/96-ВР.
3. Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11.01.2001 р. № 2210-III.
4. Закон України «Про природні монополії» від 20.04.2000 р. № 1682-III.
5. Базилевич В. Д. Економічна теорія. Політекономія : підручник. Київський національний університет. 9-те вид., доп. К. : Знання, 2014. 710 с.
6. Байрон Шарп. Як зростають бренди: чого не знають маркетологи. К. : Наш формат, 2019. 240 с.
7. Едді Юн. Суперспоживачі: Швидкий шлях до зростання бренду. К. : Наш формат, 2019. 160 с.

8. Економічна теорія : підручник / за заг. ред. Якобчук В. П. Київ : Ліра-К, 2020. 450 с.
9. Пилипенко Г. М. Економічна теорія : навч. посіб. Дніпро : НТУ «ДП», 2022. 196 с.
10. Річард Талер. Поведінкова економіка. Чому люди діють ірраціонально і як отримати з цього вигоду. К. : Наш формат, 2021. 464 с.

Додаткова література

1. Захаріна О. В., Мосієнко О. В., Крищенко О. О. Ефективність системи зв'язків з громадськістю в органах державної влади: принципи, методи та роль у формуванні публічного бренду. *Успіхи і досягнення у науці. Серія «Управління та адміністрування».* 2026. № 2 (24). URL : https://perspectives.pp.ua/index.php/sas/index
2. Захаріна О. В., Карпінський А. Л. Бренд в системі публічного управління. *Інвестиції: практика та досвід.* 2025. № 5. URL : https://www.nayka.com.ua/index.php/investplan/article/view/5956
3. Захаріна О. В., Соколовський П. О. Державний брендинг у забезпеченні національних інтересів: дефініції та суспільна необхідність. *Інвестиції: практика та досвід*. 2023. № 23. С. 145-148.https://nayka.com.ua/index.php/investplan/article/view/2607/2643
4. Захаріна О. В., Походенко В. М. Державний брендинг та національні інтереси: управлінський аспект. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2022. № 6. URL : https://nayka.com.ua/index.php/dy/article/view/84/86
5. Данкевич В. Є., Захаріна О. В., Походенко В. М. Генезис ідеї брендингу як інструменту публічного управління. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2021. № 2. URL : http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1973
6. Якобчук В. П., Захаріна О. В., Кравець І. В. Сучасні інноваційно-технічні рішення у сфері управління брендом: технології брендингу. *Наукові перспективи. Серія «Державне управління»*. 2021. № 3. URL : http://perspectives.pp.ua/index.php/np/issue/view/9

Тести

1. *Конкуренція у ринковій економіці – це:*

А. Економічне суперництво між суб'єктами господарювання за кращі умови виробництва і збуту продукції.
Б. Боротьба між споживачами за доступ до товарів.
В. Система державного регулювання цін на ринку.
Г. Сукупність правил ведення господарської діяльності.

2. *Який із наведених факторів є результатом розвитку конкуренції?*
А. Підвищення ефективності використання ресурсів.
Б. Зменшення різноманітності товарів.
В. Зниження якості продукції.
Г. Усунення підприємницького ризику.
3. *Яким є економічний результат міжгалузевої конкуренції?*
А. Переміщення капіталу між галузями економіки.
Б. Формування єдиної ринкової ціни на товар.
В. Підвищення витрат виробництва.
Г. Скорочення обсягів виробництва.
4. *Яку перевагу отримує споживач у результаті розвитку конкуренції?*
А. Розширення вибору товарів і послуг.
Б. Скорочення асортименту продукції.
В. Встановлення єдиної ціни на всі товари.
Г. Зменшення ролі інновацій.
5. *Основним результатом внутрішньогалузевої конкуренції є:*
А. Формування ринкової ціни на продукцію.
Б. Скорочення кількості підприємств у галузі.
В. Зниження ролі технологічного прогресу.
Г. Зменшення попиту на продукцію.
6. *Який із перелічених факторів не є негативним наслідком монополізації економіки?*
А. Обмеження конкуренції.
Б. Зростання цін на продукцію.
В. Стимулювання інноваційної діяльності.
Г. Зменшення вибору товарів для споживачів.
7. *Досконала конкуренція характеризується:*
А. Наявністю великої кількості виробників однорідної продукції.
Б. Контролем ціни з боку окремих підприємств.
В. Існуванням одного виробника товару.
Г. Значними бар'єрами входу на ринок.

8. *Монополістична конкуренція виникає тоді, коли:*
   А. Багато підприємств виробляють диференційовані товари.
   Б. На ринку діє лише один виробник.
   В. Усі підприємства продають абсолютно однакову продукцію.
   Г. Держава встановлює ціни на товари.
9. *Як називається ринкова структура, у якій декілька великих підприємств контролюють основну частину ринку?*
   А. Монополія
   Б. Олігополія
   В. Досконала конкуренція
   Г. Монопсонія
10. *До інструментів нецінової конкуренції належать:*
   А. Реклама.
   Б. Підвищення якості продукції.
   В. Розширення сервісного обслуговування.
   Г. Всі відповіді вірні.
11. *Який із наведених методів не належить до нецінової конкуренції?*
   А. Підвищення якості продукції.
   Б. Реклама товару.
   В. Зниження ціни товару.
   Г. Покращення сервісу.
12. *Єдина ринкова ціна на однорідний товар формується в результаті:*
   А. Внутрішньогалузевої конкуренції.
   Б. Міжгалузевої конкуренції.
   В. Монополістичної конкуренції.
   Г. Адміністративного регулювання.
13. *Поширення неправдивої інформації про продукцію конкурентів є прикладом:*
   А. Цінової конкуренції.
   Б. Нецінової конкуренції.
   В. Недобросовісної конкуренції.
   Г. Досконалої конкуренції.
14. *Які з наведених дій належать до недобросовісної конкуренції?*
   А. Економічне шпигунство.
   Б. Копіювання товарного знаку конкурента.
   В. Підкуп працівників компанії-конкурента.
   Г. Усі перелічені варіанти.

15. *Продаж одного і того самого товару різним покупцям за різними цінами називається:*
    А. Ціновою дискримінацією.
    Б. Демпінгом.
    В. Конкурентною диференціацією.
    Г. Ринковою сегментацією.
16. *Монополія виникає за умов:*
    А. Наявності одного виробника товару.
    Б. Відсутності близьких замінників продукції.
    В. Існування високих бар'єрів входу на ринок.
    Г. Усі відповіді правильні.
17. *Головна відмінність монополії від конкурентної фірми полягає у:*
    А. Можливості впливати на ринкову ціну.
    Б. Наявності витрат виробництва.
    В. Бажанні отримати прибуток.
    Г. Наявності споживачів.
18. *Яке підприємство є прикладом природної монополії?*
    А. Підприємство водопостачання міста.
    Б. Ресторан швидкого харчування.
    В. Магазин електроніки.
    Г. Пекарня.
19. *У якій країні було прийнято перший антимонопольний закон?*
    А. Великій Британії
    Б. Німеччині
    В. США
    Г. Франції
20. *Який критерій використовується в Україні для визначення домінуючого становища підприємства на ринку?*
    А. Частка ринку понад 25 %.
    Б. Частка ринку понад 30 %.
    В. Частка ринку понад 35 %.
    Г. Частка ринку понад 50 %.
21. *Бренд у сучасній економіці – це:*
    А. Назва підприємства.
    Б. Сукупність уявлень і асоціацій споживачів про товар або компанію.
    В. Рекламний слоган.
    Г. Лише торговельна марка.

22. *Брендинг – це:*
    А. Процес створення і розвитку бренду.
    Б. Розробка упаковки товару.
    В. Встановлення ціни продукції.
    Г. Метод державного регулювання ринку.
23. *Який поведінковий ефект пояснює схильність споживачів купувати популярні товари?*
    А. Ефект якоря.
    Б. Ефект наслідування.
    В. Ефект втрат.
    Г. Ефект статус-кво.

Практичні завдання

1. Наведіть приклади конкурентної боротьби між підприємствами у сучасній економіці та визначте, які методи конкуренції при цьому використовуються.
2. Проаналізуйте будь-який відомий бренд і поясніть, за рахунок яких факторів він сформував конкурентні переваги на ринку.
3. Наведіть приклади впливу поведінкових чинників на споживчий вибір у реальному житті.
4. Проаналізуйте приклад діяльності великої компанії або корпорації та визначте, чи має вона ознаки ринкової влади.
5. Поясніть, яким чином держава може впливати на розвиток конкуренції у певній галузі економіки.

Тема 8. Економічна роль домогосподарств у системі суспільного відтворення

8.1. Теоретичні засади дослідження рішень домогосподарств.
8.2. Система економічних рішень домогосподарств.
8.3. Економічна поведінки домогосподарств та прийняття рішень.
8.4. Теорії економічної поведінки домогосподарств та їх вплив на вироблення політики.
8.5. Вплив війни на поведінку домогосподарств в Україні.

8.1. Теоретичні засади дослідження рішень домогосподарств

У системі економічної науки **домогосподарство** – це один із базових рівнів організації економічних систем. У цьому підручнику «Економічна теорія» (2026) домогосподарства згадуються у декількох розділах, де вони розглядаються як фундаментальні суб'єкти економіки на різних рівнях. У Розділі 1. Вступ до економічної теорії, домогосподарства визначені як другий рівень організації взаємодії економічних елементів (разом із підприємствами). Вони трактуються як механізми координації дій індивідів, що розкриваються через «технології» та «інститути». Домогосподарства є суб'єктами економічних інтересів, чиє усвідомлене прагнення спрямоване на задоволення потреб, що є мотивом їхньої господарської діяльності. У Розділі 2. Мікроекономіка (Теми 5-6), домогосподарства визначені як одні з основних суб'єктів ринку. У цьому контексті вони розглядаються як власники економічних ресурсів, які постачають фактори виробництва на ринок, отримують доходи та використовують їх для придбання товарів і послуг. У розділі зазначається, що фінансовий ринок (фондовий, кредитний) формується, зокрема, на основі коштів населення (домогосподарств), забезпечуючи мобілізацію вільних ресурсів для інвестування. Поведінка домогосподарств аналізується через нецінові детермінанти попиту, такі як смаки, уподобання та доходи споживачів, які визначають обсяги купівель благ. Розділ 3. Макроекономіка (Тема 11) розглядає домогосподарства як ключову ланку у моделях кругообігу доходів і витрат. Вони надають ресурси підприємствам і отримують плату, яку знову витрачають на ринку продуктів. В системі національних рахунків (СНР) при розрахунку ВВП враховуються особисті споживчі видатки домогосподарств (на товари тривалого та короткострокового вжитку) та отримані ними факторні доходи (зарплата, рента, відсотки). В Темах 12 та 14 виокремлюються фінанси домогосподарств як специфічна сфера фінансових відносин. Описується поняття «сімейного бюджету» та «фінансового портфеля» сім'ї, що складається зі споживчого, інвестиційного портфелів та портфеля накопичення. Домогосподарства (сім'ї) згадуються при аналізі нерівності доходів за допомогою кривої Лоренца та коефіцієнта Джині, де вивчається відсоток сукупного доходу, що припадає на певні групи сімей. У контексті інфляції домогосподарства згадуються як покупці ринкового «кошика» товарів і послуг для повсякденного життя. Отже, домогосподарства це постачальники ресурсів, кінцеві споживачі, власники заощаджень та об'єкти соціальної політики держави.

Вивчення процесу прийняття рішень домогосподарствами є важливим для сучасної економічної науки, оскільки вони є фундаментальними суб'єктами ринку, власниками ресурсів та кінцевими споживачами, чия активність визначає динаміку всієї національної економіки. Необхідність глибокого дослідження цієї сфери обумовлена такими ключовими чинниками:

1. Перехід від абстрактних моделей до реальної поведінки. Традиційна класична теорія розглядала домогосподарство як «чорну скриньку» або раціонального *Homo Economicus*, який завжди максимізує корисність. Проте сучасні дослідження доводять, що люди не є «обчислювальними машинами»: вони часто діють ірраціонально, мають обмежений доступ до інформації та підпорядковуються когнітивним упередженням. Вивчення реальних механізмів вибору дозволяє економічній науці подолати обмеження «економіки шкільної дошки» та стати ближчою до життя;

2. Підвищення ефективності державної та соціальної політики. Ефективність управлінських рішень на рівні уряду неможлива без врахування поведінкових чинників. Розуміння того, як домогосподарства реагують на податки, субсидії чи зміну цін, дозволяє:

- Прогнозувати реакції різних соціальних груп на реформи.
- Використовувати «теорію підштовхування» для м'якого впливу на вибір громадян у сферах охорони здоров'я, заощаджень та пенсійного забезпечення без застосування заборон.
- Уникати помилок у дизайні програм соціальної підтримки, які часто ігнорують психологічні бар'єри (наприклад, сором або «ефект тунелювання» у бідних верств);

3. Розкриття внутрішньосімейної динаміки (колективні моделі). Вивчення домогосподарств як сукупності індивідів із власними вподобаннями (неунітарний підхід) дозволяє зрозуміти, як саме розподіляються ресурси всередині сім'ї. Це має величезне значення для:

- Оцінки добробуту дітей, оскільки доведено, що контроль жінки над частиною доходу веде до більших інвестицій у дитячий одяг та якісне харчування.
- Аналізу «переговорної сили» членів родини, що визначає рівень нерівності всередині домогосподарства, який неможливо зафіксувати через стандартні макроекономічні показники;

4. Адаптація до шоків та воєнних умов. В умовах війни та економічної нестабільності в Україні вивчення рішень домогосподарств

стає питанням **національної стійкості (резильєнтності)**. Дослідження допомагають зрозуміти:

- Як змінюється структура витрат у бік «оборонного споживання» (харчування, ліки, енергетична автономність).
- Феномен «фінансового патріотизму» та мотивацію до масштабної доброчинності (донатів), що стала невід'ємною частиною бюджету українських сімей.
- Трансформацію житлових стратегій, де оренда та мобільність часто стають пріоритетнішими за власність через високі безпекові ризики.

Без вивчення того, як домогосподарства приймають рішення, економічна теорія залишається лише набором абстрактних формул, нездатних пояснити кризи, подолати бідність або спрогнозувати розвиток суспільства в умовах глобальних викликів.

8.2. Система економічних рішень домогосподарств

Домогосподарство не обов'язково одна сім’я; це може бути група людей або одна особа, які спільно проживають, ведуть спільний побут і приймають економічні рішення. Система рішень, які приймають домогосподарства, є складним механізмом координації дій індивідів, спрямованим на задоволення потреб та відтворення життєдіяльності. У межах економічної теорії ці рішення охоплюють кілька ключових сфер: від постачання ресурсів до вибору стратегій споживання та інвестування.

Домогосподарства є первинними власниками **факторів виробництва**, тому їхні перші системні рішення стосуються пропозиції цих ресурсів на ринку. Члени домогосподарства вирішують, чи виходити на ринок праці, яку професію обрати та яку кількість часу приділяти роботі заради отримання грошової винагороди (заробітної плати). Домогосподарства приймають рішення з управління активами: про надання в користування інших ресурсів, якими вони володіють, таких як земля (отримання ренти) або капітал (отримання відсотків).

Будь-яке домогосподарство веде **спільний грошовий фонд (сімейний бюджет)**, що вимагає постійного прийняття рішень щодо його наповнення та використання. Домогосподарства обирають між різними видами джерел надходжень доходів: оплатою праці, доходами від підприємництва, соціальними трансфертами (пенсії, стипендії) або доходами від власності (дивіденди). Фундаментальним є вибір між

використанням доходу сьогодні (споживання) та відкладанням його на майбутнє. Заощадження розглядаються як частина доходу, не витрачена в поточний період, що стає основою для майбутнього добробуту.

Теорія споживчого вибору та прийняття рішень про купівлі – це центральний блок рішень, що вивчається мікроекономікою. У класичній теорії домогосподарства прагнуть отримати найбільше задоволення (корисність) від товарів та послуг за наявних обмежень бюджету та цін. Сучасні підходи вказують на те, що рішення часто приймаються в умовах **обмеженої раціональності** через інформаційне перевантаження. Споживач спроможний одночасно порівнювати лише обмежену кількість альтернатив (від 3 до 7 варіантів). Емоційний стан (стрес, радість) часто переважує логічні розрахунки, призводячи до імпульсивних покупок.

Домогосподарства приймають **інвестиційні рішення** про те, у якій формі зберігати та примножувати свої ресурси: шляхом купівлі товарів тривалого користування (меблі, авто, техніка); вибору між банківськими депозитами, придбанням акцій, облігацій, валютними операціями або вкладенням у нерухомість; залучення позик (споживчих, іпотечних) для фінансування своїх потреб сьогодні за рахунок майбутніх доходів.

Система рішень також базується на психологічних аксіомах, п**оведінкових аспектах та часових пріоритетах.** Домогосподарства часто надають перевагу короткостроковим вигодам («тут і зараз»), навіть якщо це шкодить довгостроковим цілям. Більшість домогосподарств схильні гостріше оцінювати ризик втрати наявного стану, ніж можливість отримання еквівалентних вигод. На вибір рішень часто впливають норми середовища, мода, лідери думок або прагнення до певного соціального статусу.

В екстремальних умовах (наприклад, енергетичний шок або війна) система рішень домогосподарств змінюється у бік адаптації та безпеки. Домогосподарства змушені обирати пріоритети між базовими потребами, наприклад, між опаленням та харчуванням. Спостерігаються зміни структури витрат, зростання частки витрат на продукти харчування та медицину при одночасному скороченні неспоживчих витрат та витрат на культуру чи відпочинок.

Методологія державного статистичного спостереження в Україні носить назву «Обстеження умов життя домогосподарств». Об'єктом спостереження є приватні домогосподарства, а одиницею – домогосподарство або окрема особа. Використовується метод несуцільного вибіркового обстеження, що базується на процедурі

стратифікованого багатоступеневого випадкового відбору. Це дозволяє сформувати репрезентативну ймовірнісну вибірку. Джерела інформації формують система з опитувальників та щоденників поточних витрат. окремі кількісні характеристики домогосподарств наведені в таблиці.

Таблиця

Кількісні параметри домогосподарств України

Категорія параметрів	Показник	Значення (2023 р.)
Демографічні характеристики	Середній розмір домогосподарства, осіб	2,29
	Частка домогосподарств з дітьми, %	26,9
	Частка домогосподарств з однією особою, %	29,1
Доходи та добробут	Середньомісячний реальний дохід на особу (у цінах 2021 р.), грн	14 491
	Монетарна бідність (дохід нижче фактичного прожиткового мінімуму), %	35,5
	Суб'єктивна бідність (не можуть забезпечити навіть достатнє харчування), %	12,2
	Коефіцієнт концентрації доходів (індекс Джині)	0,438
Умови життя та депривація	Рівень перенаселеності житла (за методикою Eurostat), %	67,2
	Кількість кімнат на одну особу, од.	1,4
	Рівень глибокої матеріальної депривації (7 з 13 ознак), %	51,6
	Частка домогосподарств у власному житлі, %	89,0
Фінансова поведінка	Частка ДГ, що змогли заощадити за останні 3 місяці, %	9,5 – 30,6
	Частка ДГ, що мають боргові зобов'язання за кредитами, %	13,1
Економічна активність (15-70 років)	Рівень зайнятості населення, %	54,6
	Рівень безробіття, %	6,8
	Рівень участі у робочій силі, %	59,9

Джерело: Соціально-економічний стан домогосподарств України. За результатами загальнодержавного вибіркового обстеження соціально-економічного стану домогосподарств (ОСЕСД), проведеного у грудні 2023 року - лютому 2024 року. Київ. 2024. 43 с. https://www.unicef.org/ukraine/documents/social-economical-state-2023-24

Як свідчать дані таблиці середній розмір домогосподарства скоротився з 2,57 до 2,29 особи, що пов'язано з міграційними процесами та розділенням родин через війну. Частка бідних за доходами (монетарна бідність) зросла в 1,7 рази, а частка тих, хто оцінює свій стан як «неможливість забезпечити навіть харчування», зросла у 3,6 рази. Попри високий рівень приватної власності на житло (89%), рівень перенаселеності залишається критичним, особливо для родин з дітьми, де він сягає 86,6%. Існує значна диференціація: найбільш заможні домогосподарства (10-й дециль) заощаджують у 6 разів частіше, ніж найбідніші, проте також частіше користуються кредитними коштами. Спостерігається зниження рівня безробіття з 10,6% до 6,8%, що може бути обумовлено скороченням пропозиції робочої сили через міграцію та мобілізацію.

8.3. Економічна поведінки домогосподарств та прийняття рішень

Економічна поведінка – це форма економічної активності індивіда або групи (домогосподарства), спрямована на досягнення максимально очікуваної корисності у вигляді оптимального результату. Вона базується на співвідношенні власних уподобань та обмежених ресурсів для задоволення потреб. Історично погляди на поведінку домогосподарств еволюціонували:

- Класична теорія (Homo Economicus), бачить людину абсолютно раціональною, орієнтованою лише на максимізацію грошової вигоди та корисності;
- Поведінкова економіка (Homo Humanus), враховує ірраціональну складову. Люди діють під впливом емоцій, психологічних упереджень та соціального середовища;
- Теорія обмеженої раціональності, стверджує, що людина не може прийняти ідеальне рішення через брак інформації, часу або когнітивні обмеження.

- Теорія підштовхування (Nudge theory) – концепція поведінкової економіки, що пропонує м'яко впливати на вибір людей без примусу чи заборон. Вона базується на зміні «архітектури вибору» (контексту) для спонукання до кращих рішень, залишаючи свободу дій.

Таблиця

Основні сфери економічної поведінки домогосподарств

Сфера поведінки	Характеристика та стратегії	Приклади з практики
А. Споживча поведінка	Спрямована на задоволення потреб через вибір товарів і послуг в умовах обмеженого бюджету. Включає стратегії: орієнтація на поточне споживання, мінімізація витрат та інвестиції в майбутнє.	1. «Життя в кредит»: купівля статусних гаджетів (наприклад, останньої моделі iPhone) або побутової техніки за рахунок мікрокредитів для задоволення потреб «тут і зараз». 2. «Оборонне споживання»: створення стратегічних запасів їжі та ліків в умовах війни. 3. Енергетична стійкість: масове придбання генераторів, акумуляторів та пального у 2024–2025 роках.
Б. Фінансова поведінка	Охоплює управління бюджетом, формування заощаджень, кредитування, страхування та інвестування. Важливим елементом є резильєнтність – здатність адаптуватися до економічних шоків.	1. Фінансовий патріотизм: масові донати на потреби ЗСУ та допомогу ВПО (через фонди United24, «Повернись живим» тощо). 2. Неорганізовані заощадження: зберігання валюти вдома «під матрацом» через низьку довіру до банків. 3. Інвестування: придбання військових облігацій (ОВДП) через мобільні додатки (наприклад, «Дія»).
В. Поведінка щодо	Вибір статусу на ринку праці та способів забезпечення добробуту. Включає моделі:	1. Диверсифікація доходів: поєднання основної роботи з фрілансом або додатковим

отримання доходів	найманий працівник, підприємець, самозайнятий або зайнятий у домашньому господарстві.	неофіційним заробітком. 2. Виживання через ОСГ: повернення до інтенсивного ведення особистого підсобного господарства (саджання городів) для самозабезпечення продуктами харчування. 3. Підприємницька стійкість: відкриття нових ФОПів навіть у воєнний час для збереження робочих місць.
Г. Поведінка у житловій сфері	Вибір між володінням та орендою нерухомості, а також інвестування в житло як спосіб збереження капіталу.	1. «Нерухомість як інвестиція»: купівля квартир у новобудовах для подальшої здачі в оренду або перепродажу. 2. Модель оренди: вибір на користь орендованого житла заради мобільності та гнучкості при зміні місця роботи.
Д. Поведінка у сфері соціальної підтримки	Формування ставлення до державних програм допомоги та прийняття рішення про участь у них.	1. Стратегія «взяти все»: оформлення всіх можливих підтримок, пільг та субсидій, навіть якщо домогосподарство не перебуває у критичній скруті. 2. Професійне утриманство: тривале перебування на державній допомозі замість пошуку роботи

Фактори впливу на економічну поведінку домогосподарств у сучасній економічній теорії мають комплексну структуру, що поєднує об'єктивні умови середовища та суб'єктивні особливості людської психіки. Ці фактори можна згрупувати за кількома ключовими рівнями:

Об'єктивні (екзогенні) фактори – це зовнішні чинники, які створюють умови та обмеження для життєдіяльності домогосподарства.

- **Економічні:** рівень та стабільність доходів, зміна цін на товари та послуги, темпи інфляції, рівень захищеності зайнятості та стан фінансового ринку.

- **Соціально-політичні:** державна податкова та бюджетна політика, система соціальної підтримки, законодавче регулювання ринків та рівень довіри до влади.
- **Поселенські (інфраструктурні):** тип населеного пункту (місто чи село), доступність транспортного сполучення, Інтернету, медичних та освітніх послуг.
- **Шокові впливи середовища:** повномасштабна війна, економічні кризи та пандемії, які призводять до вимушеної зміни споживчих патернів (наприклад, пріоритет витрат на енергостійкість).

Суб'єктивні (ендогенні) фактори – це внутрішні характеристики членів домогосподарства, які визначають їхні індивідуальні реакції:

- **Демографічні та поселенські відмінності:** вік та стать, тип домогосподарства покоління. Жінки менш схильні до ризику та більш соціально орієнтовані; чоловіки частіше прагнуть фінансового самоконтролю та ризикованих інвестицій. Наявність дітей переорієнтовує витрати на майбутнє (освіта, житло), тоді як одинаки частіше обирають поточне споживання. Бебі-бумери, покоління X, Y та Z мають відмінні цінності щодо власності, оренди та використання цифрових технологій. Містяни схильні до динамічного споживання та онлайн-покупок. Сільські жителі частіше орієнтовані на самозабезпечення та уникають взаємодії з фінансовими установами.
- **Психологічні та емоційні:** емоційний стан (стрес, радість), гедоністичні мотиви, рівень самоконтролю та інтуїція.
- **Культурні та ціннісні:** традиції, обряди (наприклад, святкування Різдва чи Великодня), релігійні переконання та культура споживання.

Когнітивні фактори (поведінкові упередження) – це систематичні відхилення від раціонального вибору, які формують «суб'єктивну реальність» споживача. Люди гостріше відчувають біль від втрати наявного, ніж радість від отримання еквівалентного виграшу. В умовах бідності увага фокусується лише на негайних потребах, нехтуючи довгостроковими цілями. Схильність диспропорційно оцінювати вигоди «сьогодні» порівняно з майбутнім, що заважає заощаджувати. «Ефект наслідування» (приєднання до більшості) та інформаційні каскади (прийняття рішень на основі спостереження за іншими). Перевантаження великою кількістю варіантів споживчого вибору впливає на остаточне рішення.

Фактори життєвого досвіду, а також **травматичний досвід війни** (втрата житла чи майна) стають тригерами для перегляду життєвих пріоритетів та переходу до «оборонного» стилю споживання.

Таким чином, економічна поведінка формується на перетині **економіки** (раціональний розрахунок), **психології** (особистісні припущення та емоції) та **соціології** (норми та упередження соціального середовища).

8.4.Теорії економічної поведінки домогосподарств та їх вплив на вироблення політики

Економічна поведінка домогосподарств є важливим об'єктом дослідження економічної науки. Теорії економічної поведінки домогосподарств пройшли шлях від бачення людини як виключно раціонального механізму до визнання складної природи її рішень, що залежать від психологічних упереджень та соціального контексту. В економічній науці економічна поведінка трактується як форма активності індивіда чи групи, спрямована на досягнення максимальної корисності через вибір між альтернативними варіантами використання обмежених ресурсів.

Дослідження економічної поведінки домогосподарств у сучасній науці базується на розмаїтті підходів, які можна класифікувати за кількома ключовими критеріями.

1. Критерій методологічної одиниці прийняття рішень, визначає, чи розглядається домогосподарство як монолітний суб'єкт («унітарний споживач»), чи як сукупність індивідів із власними інтересами («колективний суб'єкт»).

- Унітарні моделі, домогосподарство виступає як «один споживач» із єдиною функцією корисності; передбачається, що всі члени мають однакові вподобання або діють на основі консенсусу чи альтруїзму глави сім'ї.
- Неунітарні (колективні) моделі, домогосподарство розглядається як мікросоціум, де кожен член має власні уподобання, а рішення є результатом переговорів та залежать від «переговорної сили» кожного учасника.

Суть теорії	Автори	Роботи	Значення / Практичне використання
Унітарний підхід:	Г. Беккер	«Трактат про	Визначення загальних

максимізація добробуту сім'ї як єдиного цілого	П. Семюельсон,	сім'ю» (1981) «Основи економічного аналізу» (1947)	закономірностей попиту та пропозиції праці.
Колективний підхід: рішення є результатом переговорів між членами сім'ї	П.-А. Чіаппорі, М. Браунінг	«Rational Household Labor Supply» (1988) «Income and Outcomes...» (1994)	Аналіз внутрішньосімейного розподілу ресурсів, зокрема на дітей; оцінка податкових пільг для жінок.
Некооперативні моделі: члени домогосподарства діють незалежно в межах своїх бюджетів	М. Картер, Е. Катц	«The Economics of Household Behavior» (1997)	Пояснення гендерно-специфічних витрат та автономії бюджетів.

2. Критерій – рівень раціональності суб'єкта, який відображає еволюцію поглядів на інтелектуальні та психологічні здатності людини при прийнятті економічних рішень.

- Раціональні моделі**,** базуються на концепції *Homo Economicus*, де споживач володіє повною інформацією та логічно максимізує корисність.
- Моделі обмеженої раціональності та ірраціональності**,** враховують когнітивні упередження, емоції та інформаційне перевантаження, де людина діє як *Homo Socialis*.

Суть теорії	Автори	Роботи	Значення / Практичне використання
Маржиналізм: вибір на основі граничної корисності останньої одиниці блага	К. Менгер, С. Джевонс	«Принципи політичної економії» (1871)	Обґрунтування механізму ціноутворення та рівноваги споживача.

Обмежена раціональність: людина не «рахує», а шукає прийнятний варіант	Г. Саймон	«Models of Man, Social and Rational» (1957)	Пояснення споживчого вибору в умовах дефіциту часу та надлишку інформації.
Теорія перспектив: люди неоднаково оцінюють вигоди та втрати (втрати відчуваються гостріше за виграші)	Д. Канеман, А. Тверські	«Prospect theory: an analysis of decision under risk» (1979)	Моделювання поведінки інвесторів та страхування ризиків.
Теорія підштовхування: «м'який» вплив на вибір через архітектуру вибору	Р. Талер, К. Санстейн	«Поштовх. Як допомогти людям зробити вибір» (2008)	Реформування пенсійних систем та програм заощаджень.

3. Критерій масштабу економічної системи або рівень мікро/макро аналізу. Теорії класифікуються залежно від того, чи зосереджені вони на індивідуальному виборі (мікрорівень), чи на ролі домогосподарств у кругообігу національної економіки (макрорівень).

- Мікроекономічний рівень, дослідження споживчого вибору, законів попиту та бюджетних обмежень.
- Макроекономічний рівень, дослідження домогосподарств як джерела сукупного попиту, заощаджень та пропозиції ресурсів у масштабах держави.

Суть теорії	Автори	Роботи	Значення / Практичне використання
Теорія життєвого циклу: споживання та заощадження плануються на роки вперед	Ф. Модільяні, Р. Брумберг	«Utility Analysis and the Consumption Function» (1954)	Прогнозування обсягів національних заощаджень залежно від віку населення.
Гіпотеза постійного доходу: споживання залежить від стабільного очікуваного доходу	М. Фрідман	«A Theory of the Consumption Function» (1957)	Обґрунтування стійкості попиту на гроші та кредитної політики.

Кейнсіанство: домогосподарства як джерело ефективного попиту та споживання	Дж. М. Кейнс	«Загальна теорія зайнятості. процента і грошей» (1936)	Розробка політики економічного зростання через стимулювання сукупного попиту.

4. Критерій природи чинників впливу, який групує теорії за домінуючим фактором, що визначає поведінку: соціальний статус, інституційні норми або фізичні обмеження.

- Економіко-соціологічні та інституційні теорії, акцент на нормах, статусі, традиціях та владі.
- Фізична економія, поведінка розглядається через витрати енергії та природні обмеження.

Суть теорії	Автори	Роботи	Значення / Практичне використання
Демонстративне споживання: купівля статусних товарів для імітації вищого класу	Т. Веблен	«Теорія бездіяльного класу» (1899)	Пояснення «пасток бідності» та нераціональних витрат бідних верств.
Теорія дефіциту: бідність звужує мислення до поточних потреб («ефект тунелювання»)	С. Мулайнатан, Е. Шафір	«Poverty impedes cognitive function» (2013)	Розробка програм виходу з «пастки бідності» для домогосподарств
Інституціональні зміни: поведінка в межах «правил гри»	Д. Норт	«Інституції, інституційна зміна...» (1990)	Аналіз ролі законів та звичаїв у зниженні трансакційних витрат.
Теорія прав власності: вибір визначається «пучком прав» та	Р. Коуз, Е. Остром	«Проблеми соціальних витрат» (1960), «Керування	Аналіз трансакційних витрат та використання

специфікацією правил.		спільним» (1990)	спільних ресурсів

Дослідження економічної поведінки домогосподарств здійснили фундаментальний вплив на формування та трансформацію державних політик добробуту, забезпечивши перехід до практико-орієнтованих інструментів, що враховують реальну природу людських рішень. Наприклад, дослідження Річарда Талера щодо ірраціональних помилок людей сприяли змінам в накопичувальній системі пенсійного забезпечення, що дозволило значно підвищити рівень охоплення пенсійною реформою. Політика добробуту почала враховувати експерименти з безумовним базовим доходом (Канада, Намібія, Фінляндія) які продемонстрували, що гарантовані виплати покращують показники здоров'я та впевненості у майбутньому, не зменшуючи при цьому трудової активності. Вивчення споживчого кошика домогосподарств та впливу інфляції на різні верстви населення лягло в основу політики захисту реальних доходів. Наприклад, державна політика соціального захисту в Україні передбачає механізм індексації, який спрацьовує, коли приріст цін на «споживчий кошик» перевищує певну величину. Це дозволяє підтримувати умови життя для осіб із фіксованими доходами (пенсіонерів, бюджетників). Крім того, на основі прожиткового мінімуму визначаються державні гарантії у сферах охорони здоров'я та освіти. Дослідження в сфері оплати праці сприяли розробці інструментів державної політики. Наприклад, законодавчо встановлений розмір мінімальної заробітної плати за просту некваліфіковану працю, або, індексація як форма захисту від інфляції, коли приріст цін на «споживчий кошик» перевищує визначену межу, тягне за собою відповідне зростання зарплат, або колективні договори як форми регулювання розмірів оплати праці безпосередньо на підприємствах.

8.5. Вплив війни на поведінку домогосподарств в Україні

Повномасштабна війна стала найпотужнішим шоком для українського суспільства за останні десятиліття, спричинивши глибоку переоцінку цінностей, можливостей та життєвих пріоритетів. Економічна поведінка домогосподарств трансформувалася з раціонального планування в умови виживання та адаптації, де ключовим поняттям

стала резильєнтність – спроможність передбачати кризи та відновлюватися після них.

Війна докорінно змінила структуру витрат та вплинула на споживчу поведінку. Якщо в довоєнний період населення орієнтувалося на задоволення поточних потреб, то зараз домінує «оборонний» стиль споживання. Спостерігається перерозподів пріоритетів на користь зростання частки витрат на харчування та охорону здоров'я. Домогосподарства змушені економити на відпочинку, культурі, одязі та побутовій техніці. Понад 80% українців мають вдома стратегічний запас їжі та ліків, що є генетично закладеною програмою виживання. У 2024–2025 роках з'явився новий сегмент витрат – придбання генераторів, акумуляторів та пального для забезпечення автономності в умовах вимкнень світла. Населення свідомо ігнорує товари російського походження та міжнародні бренди, що не пішли з ринку РФ, надаючи перевагу українським виробникам для підтримки національної економіки.

Фінансові стратегії стали більш обережними та короткостроковими. Через ризик відсутності доступу до рахунків, значна частина вільних коштів зберігається у формі готівки вдома, переважно в іноземній валюті. З'явився унікальний вид доброчинної поведінки – «фінансовий патріотизм» у формах благодійних внесків на підтримку ЗСУ та здійснення донатів. Замість депозитів населення почало активно інвестувати в ОВДП (військові облігації), які гарантують повернення коштів державою та не оподатковуються.

Війна зруйнувала традиційне уявлення про житло як про «непорушну фортецю». Зростає частка людей, які проживають у орендованому житлі, особливо серед внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Оренда стала символом мобільності, дозволяючи швидко змінити місце проживання у разі небезпеки. Через високі ризики українці обережніше виходять на угоди купівлі нерухомості, часто відкладаючи придбання на термін до 5 років. У пошуках безпеки та продовольчої автономії багато містян повернулися до ведення особистих підсобних господарств (ОПГ) у селах. Саме наявність родичів у селі та вміння господарювати на землі стали факторами виживання під час активних бойових дій.

Домогосподарства активніше взаємодіють з державою та міжнародними фондами. Посилилося прагнення отримати всі можливі види соціальної допомоги та підтримки. Хоча наймана праця

залишається основною, зросла роль підприємництва та самозайнятості як найбільш стійких моделей у період війни. Значна частка українців отримували гуманітарну допомогу від початку війни.

Отже, війна сформувала в Україні нову модель економічного суб'єкта – людину резильєнтну, яка здатна оптимізувати витрати, планувати життя короткими циклами та поєднувати особисті інтереси з активною фінансовою підтримкою оборони держави.

ТРЕНІНГ-КУРС

Основні поняття

Домогосподарство, економічна поведінка, економічний кругообіг, потреби, дохід домогосподарства, поведінкова економіка, обмежена раціональність, поведінкова стратегія, заощаджувальна стратегія, поведінка щодо отримання доходів, поведінка у сфері соціальної підтримки.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Хто такі домогосподарства як суб'єкти ринкової економіки та яка їхня головна мета в системі господарських відносин?
2. Як поведінкова економіка трактує ірраціональність споживчого вибору?
3. Назвіть три найбільш поширені стратегії споживчої поведінки в Україні та опишіть чинники, що зумовлюють їхнє домінування.
4. У чому полягає різниця між організованими та неорганізованими формами заощаджень і чому останні переважають у слабких економіках?
5. Які існують гендерні та поколінські відмінності в економічній поведінці?

Теми рефератів

1. Еволюція наукових моделей економічної поведінки: від «людини економічної» до «людини соціальної».
2. Поведінкові стратегії та резильєнтність домогосподарств в умовах воєнних та економічних шоків.
3. Методологічні підходи до аналізу внутрішньосімейного прийняття рішень: унітарні проти колективних моделей.

Проблемні питання

1. Психологія «пастки бідності» та ефект тунелювання. Чому домогосподарства у стані дефіциту ресурсів часто приймають рішення, які лише погіршують їхнє становище у довгостроковій перспективі?

2. Ротація піраміди потреб Маслоу в умовах війни. Чому в умовах глобальних криз потреба у безпеці стає базовішою за фізіологічні потреби?

3. Міжпоколінська нерівність та стратегії «покоління оренди». Як розрив у цінностях між «бебі-бумерами» та «зумерами» впливає на ринок житла та фінансові ринки?

Література

1. Бицюра Ю. В. Аксіоматичний підхід до обґрунтування нераціональної поведінки споживача в сучасних умовах. *Економічна теорія*. 2025. № 1. С. 75–96. https://doi.org/10.15407/etet2025.01.075

2. Методологічні положення державного статистичного спостереження «Обстеження умов життя домогосподарств». Київ. Державна служба статистики. 2022. 53 с.

3. Соціально-економічний стан домогосподарств України (за результатами загальнодержавного вибіркового обстеження соціально-економічного стану домогосподарств (ОСЕСД), проведеного у грудні 2023 року - лютому 2024 року). Київ, 24 липня 2024 року. 43 с.

4. Якобчук В.П., Ходаківський Є.І., Литвинчук І.Л., Симоненко Л.І., Довженко В.А., Захаріна О.В., Тищенко С.В., Іванюк О.В., Кравець І.В., Пугачова Н.С. Економічна теорія: підручник / за заг. ред. В.П. Якобчук. К.: Ліра-К, 2020. 450 с.

5. Поведінкові стратегії домогосподарств у контексті якості життя: монографія / [Черенько Л.М., Бевз В.П., Васильєв О.А., Заяць В.С., Клименко Ю.А., Когатько Ю.Л., Крикун О.І., Полякова С.В., Реут А.Г., Хмелевська О.М., Шишкін В.С.]; Національна академія наук України, Інститут демографії та проблем якості життя НАН України. Електронне видання. Київ, 2025. 316 с.

6. Полякова С., Когатько Ю. Витрати домогосподарств україни: типологія та структурні відмінності. *Демографія та соціальна економіка*. 2025. *61*(3). с. 41–59. https://doi.org/10.15407/dse2025.03.041

7. Гвелесіані А., Черніченко В. Колективні моделі споживчої поведінки домогосподарств: основні підходи до формування та напрями

використання. *Демографія та соціальна економіка*. 2025. *59*(1). с. 20–34. https://doi.org/10.15407/dse2025.01.020

8. Заяць В. Фінансова поведінка домогосподарств у контексті їх резильєнтного розвитку. *Демографія та соціальна економіка*. 2024. *55*(1). с. 41–58. https://doi.org/10.15407/dse2024.01.041

9. Чинники динаміки споживання у 2025 році. НІСД. Київ. 2025. 8с. https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/chynnyky-dynamiky-spozhyvannya-u-2025-rotsi

10. Історія економічних вчень : підручник / ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» ; за ред. д-рів екон. наук В. В. Небрат, Ю. Є. Петруні, В. М. Тарасевича. – Вид. 3-тє, допов. і перероб. – Електрон. дані. – К., 2024. – 356 с. – (Серія «Академія і освіта»).

11. Шаповал Ю.І. Економічна нерівність: концепт та підходи до вимірювання. *Історія народного господарства та економічної думки України.* 2024. Вип. 57. С. 426–447. https://doi.org/ 10.15407/ingedu2024.57.426

12. Лебедева Л.В., Сорокіна А.О. Еволюція наукових моделей економічної поведінки: від людини економічної до людини соціальної. *Історія нар. госп-ва та екон. думки України*. 2020. Вип. 53. с. 127-145. DOI: https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.127

13.Крюкова І.О. Корисність та цінність блага з позицій української школи фізичної економії. *Історія нар. госп-ва та екон. думки України.* 2015. Вип. 48. с. 242-258.

14. Гевлич Л.Л., Гевлич І.Г. Досвід практичної реалізації концепції базового доходу. *Історія нар. госп-ва та екон. думки України.* 2020. Вип. 53. с.431-446. DOI: https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.431

Тести

1. Яку кінцеву мету мають домогосподарства в ринковій економіці згідно з теорією кругообігу?

А. Максимізація податкових виплат державі.

Б. Найбільш повне задоволення всіх своїх потреб.

В. Мінімізація використання трудових ресурсів.

Г. Накопичення капіталу виключно у грошовій формі.

2. Як називається модель суб'єкта в класичній теорії, який діє раціонально, егоїстично та максимізує власну вигоду?

А. «Людина творча» (Homo Creativus).

Б. «Людина соціальна» (Homo Socialis).

В. «Людина економічна» (Homo Economicus).

Г. «Людина інституційна» (Homo Instituticus).

3. Хто є автором гіпотези постійного (перманентного) доходу, де споживання залежить від стабільного очікуваного доходу?

А. Джон Мейнард Кейнс.

Б. Мілтон Фрідман.

В. Франко Модільяні.

Г. Альфред Маршалл.

4. Згідно з якою аксіомою вимірювання нерівності, вона зростає при передачі доходу від біднішого індивіда до багатшого?

А. Закон Енгеля.

Б. Принцип трансфертів Пігу-Дальтона.

В. Ефект Веблена.

Г. Гіпотеза життєвого циклу.

5. Хто обґрунтував концепцію «обмеженої раціональності», згідно з якою люди шукають задовільні, а не ідеальні рішення?

А. Адам Сміт.

Б. Герберт Саймон.

В. Деніел Канеман.

Г. Річард Талер.

6. Як називається модель, де домогосподарство розглядається як мікросоціум, а рішення є результатом внутрішніх переговорів?

А. Унітарна модель.

Б. Колективна (неунітарна) модель.

В. Модель альтруїзму.

Г. Модель консенсусу.

7. Яке поняття описує ситуацію, коли біль від втрати 100 доларів відчувається сильніше, ніж радість від їх отримання?

А. Ефект сноба.

Б. Аверсія до втрат (loss aversion).

В. Ментальний облік.

Г. Гіперболічне дисконтування.

8. Авторами якої гіпотези є Ф. Модільяні та Р. Брумберг, стверджуючи, що люди заощаджують у молодості для витрат у старості?

А. Гіпотеза постійного доходу.

Б. Теорія раціональних очікувань.

В. Гіпотеза життєвого циклу.

Г. Теорія ефективного попиту.

9. Який ефект описує демонстративне споживання престижних товарів для підкреслення високого соціального статусу?

А. Ефект доходу.

Б. Ефект Веблена.

В. Ефект заміщення.

Г. Ефект сноба.

10. Як називається звуження фокусу уваги бідних людей лише на нагальних потребах («мислення дефіциту»)?

А. Ефект ореола.

Б. Ефект тунелювання.

В. Ефект якоря.

Г. Ефект фреймінгу.

11. Що означає термін «гіперболічне дисконтування» в поведінковій економіці?

А. Рівномірне планування витрат на все життя.

Б. Диспропорційна оцінка вигоди «сьогодні» порівняно з «майбутнім».

В. Вплив інфляції на купівельну спроможність.

Г. Очікування зростання цін у довгостроковому періоді.

12. Хто отримав Нобелівську премію за розробку методу «підштовхування» (Nudge) до правильних рішень через архітектуру вибору?

А. Леон Вальрас.

Б. Річард Талер.

В. Саймон Кузнець.

Г. Френк Найт.

13. Який український вчений є фундатором школи фізичної економії, що розглядала працю як засіб накопичення енергії?

А. Михайло Туган-Барановський.

Б. Сергій Подолинський.

В. Євген Слуцький.

Г. Іван Вернадський.

14. Який статистичний показник відображає ступінь нерівності у розподілі доходів у суспільстві?

А. Коефіцієнт Енгеля.

Б. Індекс (коефіцієнт) Джині.

В. Індекс Ласпейреса.

Г. Коефіцієнт Оукена.

15. Як називається схильність людей по-різному витрачати гроші залежно від того, як вони їх отримали (наприклад, зарплата чи виграш)?

А. Ефект заміщення.

Б. Асиметрія інформації.

В. Ментальний (психологічний) облік.

Г. Ефект приєднання до більшості.

16. Як називається спроможність домогосподарства адаптуватися до економічних шоків та відновлюватися після них?

А. Стагфляція.

Б. Резильєнтність.

В. Еластичність.

Г. Ліквідність.

17. Яка модель припускає, що всі члени сім'ї мають однакові вподобання і діють як «один споживач»?

А. Колективна модель.

Б. Унітарна модель.

В. Некооперативна модель.

Г. Модель переговорів.

18. Яке упередження змушує людей оцінювати наявне у них житло дорожче, ніж аналогічне чуже майно?

А. Ефект доходу.

Б. Ефект ендаунменту (привласнення).

В. Ефект сноба.

Г. Ефект Веблена.

19. Який стиль споживання (економія, запаси їжі) став характерним для українців внаслідок повномасштабної війни?

А. Імпульсивне споживання.

Б. «Оборонне» споживання.

В. Демонстративне споживання.

Г. Спекулятивний попит.

20. Згідно з яким законом гранична корисність кожної наступної одиниці спожитого блага зменшується?

А. Закон Енгеля.

Б. Другий закон Госсена.

В. Перший закон Госсена (закон спадної граничної корисності).

Г. Закон вартості.

Вправи.

Вправа 1. З'єднайте назву економічної теорії/гіпотези з прізвищем вченого, який її обґрунтував:

Теорія:	Автори:
1. Гіпотеза постійного (перманентного) доходу – споживання залежить від стабільного очікуваного доходу, а не від поточних коливань. 2. Ординалістський підхід до рівноваги споживача – математичне обґрунтування вибору споживача через функцію корисності та бюджетне обмеження. 3. Гіпотеза життєвого циклу – домогосподарства планують споживання на весь період життя, заощаджуючи в молодості для витрат у старості. 4. Модель альтруїзму (унітарна модель) – рішення в сім'ї приймаються як єдиним агентом, часто під впливом «голови родини». 5. Теорія перспектив – люди неоднаково оцінюють вигоди та втрати, виявляючи «аверсію до втрат».	А) Євген Слуцький. Б) Мілтон Фрідман. В) Гері Беккер. Г) Франко Модільяні. Д) Деніел Канеман та Амос Тверські.

Вправа 2. Проаналізуйте ситуації та визначте, до якої з трьох поширених в Україні стратегій споживання вони належать:

- Ситуація А: Родина вирішила взяти мікрокредит під високий відсоток, щоб придбати останню модель смартфону вже сьогодні, не чекаючи наступної зарплати.
- Ситуація Б: Домогосподарство пенсіонерів максимально обмежує витрати навіть на ліки та фрукти, оскільки очікує подальшого зростання цін та падіння реальних доходів.
- Ситуація В: Молода пара відкладає 30% свого доходу щомісяця, обмежуючи витрати на розваги, щоб оплатити навчання на магістратурі в закордонному університеті.

Вправа 3. Назвіть когнітивне упередження, що описує наведену економічну дію:

1. Бідна людина настільки зосереджена на пошуку грошей на сьогоднішню їжу, що не помічає можливості пройти безкоштовні курси перекваліфікації, які б дозволили їй заробляти більше в майбутньому (Ефект ...).
2. Людина оцінює свій власний будинок на 20% дорожче, ніж аналогічний будинок сусіда, лише тому, що вона ним володіє (Ефект ...).
3. Споживач купує дорогий брендовий годинник, який йому не по кишені, щоб продемонструвати оточенню свій високий статус (Ефект ...).
4. Інвестор по-різному ставиться до 1000 грн, які він заробив важкою працею, і до 1000 грн, які він виграв у лотерею (Теорія ...).

Вправа 4. Заповніть порівняльну таблицю для Унітарної та Колективної моделей домогосподарства:

Характеристика	**Унітарна модель**	**Колективна (неунітарна) модель**
Хто приймає рішення?	Домогосподарство як «один споживач»	Кілька індивідів із власними вподобаннями
Функція корисності	Єдина для всіх членів	Окрема для кожного члена
Вплив джерела доходу	Не має значення, чий це дохід	Залежить від «переговорної сили» того, хто заробив
Результат вибору	Завжди консенсус	Результат переговорів (bargaining)

Тема 9. Підприємництво і підприємство в сучасній економіці

9.1. Підприємництво в умовах цифрової, постіндустріальної та креативної економіки.
9.2. Підприємство як відкрита соціально-економічна система.
9.3. Капітал підприємства: кругообіг, оборот та капіталізація інтелектуальної власності.
9.4. Витрати, результати та ефективність діяльності підприємства.
9.5. Креативні індустрії в сучасній ринковій системі: особливості та державна підтримка.
9.6. Управління підприємством в умовах невизначеності та ризику.

9.1. Підприємництво в умовах цифрової, постіндустріальної та креативної економіки

У сучасному динамічному світі, що трансформується під впливом глобалізації та технологічних зрушень, успіх у підприємницькій діяльності вимагає від особи наявності унікального набору компетенцій, які виходять за межі традиційного менеджменту. Для того, щоб бути конкурентоспроможним в умовах індустрії 4.0, підприємець повинен володіти такими рисами:

– вміння об'єднувати людей навколо спільної мети, яку підприємець бачить чіткіше за інших, вірить у неї та володіє дорожньою картою її досягнення в умовах невизначеності;

– здатність робити точні розрахунки щодо створення нових якостей продукту, використовуючи інструменти аналізу великих даних (Big Data) та штучного інтелекту для підвищення ефективності;

– наполегливість у досягненні місії в поєднанні з готовністю миттєво коригувати тактику для подолання непередбачуваних перешкод;

– готовність до постійного господарського ризику в поєднанні з усвідомленням соціальної та екологічної відповідальності перед суспільством.

Підприємець – суб'єкт, який поєднує у собі новаторські, комерційні, організаторські та креативні здібності для пошуку і розвитку нових видів та методів виробництва, нових благ та їх нових якостей, інноваційних сфер застосування капіталу. Підприємець у постіндустріальному суспільстві – це суб'єкт, який капіталізує ідеї.

Звідси ***підприємництво*** – це особливий тип господарської поведінки, спрямований на організацію, розробку та реалізацію благ (як матеріальних, так і цифрових чи інтелектуальних) з метою отримання прибутку, досягнення соціального ефекту та самореалізації особистості.

Сутність підприємництва проявляється в ініціативній, новаторській та самостійній діяльності. Його мета є дуалістичною: з одного боку, це одержання прибутку як результату точного економічного розрахунку, а з іншого – максимально ефективне використання чинників виробництва та прагнення реалізувати творчий і когнітивний потенціал людини. В умовах креативної економіки останній аспект стає домінуючим, оскільки ідеї перетворюються на головний економічний актив. ***Функціональний розріз підприємництва*** в сучасних умовах поглиблюється:

– *інноваційна функція* полягає у генеруванні та впровадженні не лише технічних, а й соціальних та управлінських інновацій, що пов'язані з високим ступенем невизначеності;

– *ресурсна функція* націлена на оптимізацію використання матеріальних, фінансових, трудових, інформаційних ресурсів і креативності, залучаючи досягнення сучасної науки;

– *організаційна функція* передбачає створення гнучких мережевих структур та екосистем, що дозволяють ефективно комбінувати фактори виробництва в оптимальних пропорціях;

– *мотиваційна функція* спрямована на формування механізмів залучення інтелектуального капіталу, стимулювання креативності працівників та максимальне задоволення персоналізованих потреб споживача.

Підприємництво як складне соціально-економічне явище потребує відповідного середовища. Для його безперервного відтворення необхідні такі ***передумови***:

Економічні передумови полягають у створенні умов для функціонування багатосуб'єктної власності (приватної, колективної, державної та інтелектуальної). Це забезпечує свободу вибору контрагентів та автономію у прийнятті рішень. В Україні цей процес історично базувався на роздержавленні та приватизації, а сьогодні доповнюється розвитком цифрових ринків та інфраструктури (хмарні технології, цифрові платформи).

Політичні передумови передбачають сприятливий клімат, де держава виступає гарантом збереження власності, виключаючи ризики

експропріації. Владні структури мають стимулювати розвиток усіх форм власності, особливо інтелектуальної (патенти, авторське право, бренди), через прозору податкову, кредитну та митну політику.

Правові передумови ґрунтуються на чіткому законодавстві, яке встановлює єдині «правила гри» для всіх, тобто надати однакові права і повну свободу. Важливо, щоб держава не втручалася в оперативну діяльність суб'єктів, за винятком законодавчо обумовлених випадків.. Окрім формальних законів, у сучасному бізнесі критичного значення набувають неформальні інститути: довіра, репутаційний капітал, ділова етика («слово честі»), які в епоху соціальних мереж та відкритої інформації важать не менше за юридичні договори.

Психологічні передумови визначаються позитивним сприйняттям підприємця як творця та інноватора в суспільній свідомості. Якщо в перші роки незалежності України існував певний консерватизм та негативне ставлення до бізнесу, то нове покоління українців, сформоване в умовах ринкової економіки та глобального інформаційного простору, демонструє високий рівень економічної свідомості та готовність до підприємницького ризику.

Законодавчий фундамент України визначає ***ключові принципи підприємництва***: вільний вибір діяльності; самостійне формування програм та цін; вільний найм працівників; залучення будь-яких дозволених ресурсів; вільне розпорядження прибутком та самостійне здійснення зовнішньоекономічної діяльності.

Суб'єктами можуть виступати як *фізичні особи* (громадяни), так і *юридичні особи* (товариства, кооперативи тощо). Згідно чинного законодавства України, для цілей статистичного обліку та державного регулювання, суб'єкти господарювання (як фізичні особи-підприємці, так і юридичні особи) поділяються на чотири основні групи. Основними критеріями такого поділу є середня кількість працівників за календарний рік та обсяг річного доходу (табл. 9.1.).

Мікропідприємництво – наймобільніша частина економіки, до якої належить більшість самозайнятих осіб та дрібних сімейних фірм. В умовах цифровізації саме цей сектор найшвидше освоює модель дистанційної роботи та надання послуг через фріланс-платформи. *Мале підприємництво* відіграє роль «фундаменту» ринкової економіки, забезпечуючи гнучкість ринку та насичення його товарами і послугами локального значення. Найбільш стійким сегментом *є середнє підприємництво*, що поєднує в собі здатність до інновацій та достатню

ресурсну базу для масштабних проектів. Велике підприємництво – це потужні корпоративні структури, що визначають технологічний та експортний потенціал країни. Саме тут зосереджені найбільші обсяги капіталу та здійснюються масштабні науково-дослідні розробки.

Таблиця 9.1

Групування суб'єктів господарювання за розмірами

Категорія суб'єкта	***Кількість працівників (осіб)***	***Річний дохід (еквівалент у євро за курсом НБУ)***	***Хто може бути суб'єктом***
Мікро-підприємництво	до 10	до 2 млн	ФОП та юридичні особи
Мале підприємництво	до 50	до 10 млн	ФОП та юридичні особи
Середнє підприємництво	від 50 до 250	від 10 до 50 млн	ФОП та юридичні особи*
Велике підприємництво	від 250	від 50 млн	тільки юридичні особи

* До середнього підприємництва відносяться всі суб'єкти, які за своїми показниками перевищують критерії малого бізнесу, але не досягають параметрів великого.

Варто зауважити, що в умовах цифрової та креативної економіки традиційний зв'язок між кількістю персоналу та обсягом доходу поступово розмивається. Це зумовлено декількома чинниками. Завдяки автоматизації та хмарним технологіям мікропідприємство (наприклад, розробник мобільного додатку з 5 працівниками) може обслуговувати мільйони клієнтів по всьому світу, генеруючи дохід, що відповідає критеріям великого бізнесу. А у креативних індустріях головну вартість створює не кількість робочих годин, а унікальність ідеї. Це дозволяє малим командам конкурувати з транснаціональними корпораціями. Водночас сучасні фірми часто залишають у штаті лише ключовий персонал (ядро), делегуючи інші функції фрілансерам. Формально залишаючись «малим підприємством», фактично вони керують величезними виробничими циклами. Загалом слід зазначити, що юридична класифікація є важливою для оподаткування та звітності, проте економічна сутність сучасного підприємництва полягає у продуктивності кожного робочого місця, а не у простому нарощуванні кількості працівників.

Об'єктом підприємництва є будь-який вид діяльності (виробництво, торгівля, ІТ-послуги, медіа-контент), що матеріалізується в продукції, послугах чи інформації. У постіндустріальну епоху об'єктом дедалі частіше стає ***інтелектуальний продукт***. Хоча підприємництво можливе майже в усіх сферах, держава зберігає контроль над стратегічними галузями (зброя, наркотичні засоби тощо) заради безпеки суспільства. Окремі види діяльності (медицина, юриспруденція, виробництво підакцизних товарів) підлягають ліцензуванню.

Відповідно до форм власності та організації, виділяють такі види підприємництва:

– ***індивідуальне*** (власна праця фізичної особи);

– ***сімейне*** (власність членів однієї родини);

– ***партнерське*** (створення юридичної особи з розподілом відповідальності);

– ***акціонерне*** (об'єднання капіталів через цінні папери);

– ***колективне*** (власність трудового колективу);

– ***інноваційне*** (базується на комерціалізації інтелектуальних здобутків);

– ***спільне*** (за участю іноземного капіталу чи різних форм власності).

У сучасній економіці надзвичайно важливо чітко визначати *права, обов'язки та відповідальність підприємців.* Права включають можливість створювати будь-які види підприємств, самостійно встановлювати рівень оплати праці та отримувати необмежений дохід. Водночас обов'язки вимагають дотримання соціальних гарантій для найманих працівників (оплата праці не нижче мінімальної, охорона праці) та захисту інтересів споживачів.

Відповідальність підприємця є мірилом його надійності. Він відповідає за зобов'язаннями усім своїм майном, а у разі неплатоспроможності може бути визнаний банкрутом. В умовах цифрової економіки ця відповідальність доповнюється обов'язком захисту персональних даних та дотримання авторських прав.

Отже, підприємництво – це не лише інструмент отримання прибутку, а й потужний чинник розвитку особистості та суспільного прогресу, що вимагає компетентності, чесності та постійного творчого пошуку.

9.2. Підприємство як відкрита соціально-економічна система

Національна економіка будь-якої держави постає як цілісна, багаторівнева система, що охоплює різноманітні сфери (від класичного матеріального виробництва до високотехнологічного сектору нематеріальних послуг) та численні галузі, де реалізують свій потенціал мільйони фахівців тисяч різних професій. Фундаментальною одиницею, «клітиною» цього складного господарського організму, є підприємство. Саме на цьому рівні формується мережа інтенсивних взаємозв'язків: від суто технологічних та виробничих до фінансових, управлінських та відносин власності. В умовах цифрової трансформації ці зв'язки доповнюються інформаційними та мережевими взаємодіями, що перетворює сукупність підприємств на динамічну екосистему національного масштабу.

У сучасній економічній теорії підприємство розглядається не лише як виробнича одиниця або організаційна форма поєднання факторів виробництва, а як *відкрита соціально-економічна система*, що функціонує у взаємодії з ринковим, інституційним та соціальним середовищем. Його діяльність визначається не тільки внутрішніми ресурсами, а й зовнішніми чинниками – станом ринку, технологічними змінами, регуляторною політикою держави, глобальними економічними процесами та поведінкою споживачів. Відкритість підприємства проявляється у постійному обміні ресурсами, інформацією, технологіями та капіталом із зовнішнім середовищем.

Підприємство – основна ланка національної економіки, самостійний суб'єкт, який забезпечує планомірне виробництво товарів і послуг, здійснює науково-дослідницьку, виробничу, комерційну діяльність з метою привласнення доходу (прибутку). Для досягнення цієї мети підприємство може ставити перед собою конкретні техніко-економічні цілі, зокрема досягнення вищих і стабільних темпів економічного зростання, збільшення обсягу продажів тощо.

Підприємство виконує комплекс економічних і соціальних функцій: виробництво товарів і послуг, створення робочих місць, формування доходів суб'єктів господарювання, інноваційний розвиток та задоволення суспільних потреб. У цьому контексті воно виступає ключовою ланкою ринкової економіки, через яку реалізується процес трансформації ресурсів у економічні результати.

Підприємство як юридична особа характеризується сукупністю визначених законодавством ознак. До них належать: наявність власного статуту (установчих документів), самостійного балансу доходів і витрат, рахунку в банківській установі, а також право від свого імені укладати договори з іншими суб'єктами. Сучасна ділова практика передбачає наявність ідентифікаційних реквізитів: назви, товарного знаку (бренда) та, у більшості випадків, печатки (хоча цифровізація поступово замінює її електронним підписом).

Проте наявність формальних ознак юридичної особи ще не означає повної економічної автономії. Можна виділити два рівні самостійності:

– *оперативно-господарська самостійність* характерна для підрозділів або філій, які існують за рахунок державних дотацій чи фінансування головної компанії (холдингу);

– *економічна самостійність* набувається лише тоді, коли підприємство функціонує на принципах комерційного розрахунку. Це передбачає здатність суб'єкта ефективно господарювати, самостійно покривати витрати власними доходами та привласнювати отриманий прибуток для подальшого розвитку.

Під своєю унікальною назвою підприємство виступає повноцінним учасником ринкових відносин. Воно вступає у багатогранні економічні зв'язки з іншими підприємствами через закупівлю сировини, комплектуючих та обмін послугами; з державою, виконуючи податкові зобов'язання перед бюджетом та дотримуючись регуляторних норм; з фінансовими інститутами (банками), залучаючи кредитні ресурси та здійснюючи розрахунково-касове обслуговування.

Внутрішня структура підприємства базується на одиничному поділі праці. Залежно від масштабів діяльності та складності технологічного процесу, підприємство формує систему основних і допоміжних цехів, дільниць, сервісних служб та адміністративних відділів. Поділ праці між конкретними працівниками здійснюється за професіями та спеціальностями, що в сучасних умовах доповнюється крос-функціональними навичками та цифровими компетенціями.

Функціонування підприємств у ринковій економіці здійснюється в межах певних ***організаційно-правових форм***, які визначають порядок створення суб'єкта господарювання, структуру власності, систему управління, розподіл прибутку та відповідальність учасників за результати господарської діяльності. Вибір організаційно-правової

форми має важливе значення для ефективності функціонування підприємства, оскільки впливає на можливості залучення капіталу, рівень підприємницького ризику, механізми управління та взаємовідносини з державою і контрагентами. Організаційно-правова форма підприємства визначається нормами законодавства і відображає поєднання економічних та юридичних характеристик суб'єкта господарювання. Традиційно до них належать індивідуальні (одноосібні) підприємства, господарські товариства, корпорації, кооперативи та інші форми господарювання.

Одноосібне володіння – це підприємство, майно якого належить одному власникові, який самостійно організовує та здійснює господарську діяльність, отримує весь дохід і водночас несе повну відповідальність за можливі ризики бізнесу. Така форма організації підприємництва має як певні переваги, так і недоліки. До її основних переваг належать економічна самостійність власника, свобода та оперативність у прийнятті управлінських рішень, наявність безпосереднього стимулу до підвищення ефективності виробництва, а також відносно невеликі організаційні витрати на створення та функціонування підприємства.

Разом із тим одноосібні підприємства мають і низку обмежень. Насамперед власні фінансові ресурси таких суб'єктів господарювання зазвичай є обмеженими, що ускладнює швидке розширення виробництва. Крім того, фінансові установи та комерційні структури часто неохоче надають кредити невеликим підприємствам через підвищений рівень ризику. Власник одночасно виконує численні функції у виробничій, комерційній, технічній та управлінській сферах, що нерідко призводить до помилок у прийнятті рішень. Такі прорахунки можуть спричиняти значні економічні втрати і навіть банкрутство підприємства. Саме тому в країнах із розвиненою ринковою економікою одноосібні підприємства є досить поширеною, але водночас найменш стійкою формою організації бізнесу: щороку значна їх кількість створюється, але чимало з них припиняє свою діяльність.

Партнерство (товариство) є формою організації підприємницької діяльності, що ґрунтується на об'єднанні майна кількох власників. У межах партнерства дві або більше особи поєднують свої ресурси, стають співвласниками створеного підприємства, спільно здійснюють управління господарською

діяльністю та розподіляють отриманий прибуток. Учасники товариства також несуть відповідальність за зобов'язаннями підприємства відповідно до умов установчих документів і чинного законодавства.

Внески партнерів виконують подвійну функцію. З одного боку, вони визначають частку кожного учасника у розподілі прибутку підприємства після сплати податків та формування фондів розвитку. З іншого боку, розмір внеску впливає на обсяг управлінських прав учасника, зокрема на кількість голосів під час ухвалення спільних рішень. Як правило, товариства мають характер закритих компаній, у яких передача частки іншій особі можлива лише за згодою більшості учасників. Зазвичай такі підприємства об'єднують відносно невелику кількість партнерів, які беруть безпосередню участь у господарській діяльності та управлінні підприємством.

Розрізняють кілька основних *видів партнерства*: повне товариство (товариство з необмеженою відповідальністю), товариство з обмеженою відповідальністю та командитне (змішане) товариство. Ці організаційні форми відрізняються насамперед ступенем відповідальності учасників за зобов'язаннями підприємства, а також особливостями управління та розподілу прибутку.

Найпоширенішою формою партнерства є *повне товариство*. Його учасники несуть відповідальність за результати діяльності фірми не лише в межах своїх внесків, а й за рахунок власного майна. Така форма організації підприємництва характерна переважно для невеликих компаній, які працюють у сфері професійних послуг, зокрема юридичних, аудиторських, медичних та консультаційних.

У *товариствах з обмеженою відповідальністю* майнова відповідальність учасників обмежується сумою їхніх внесків до статутного капіталу. Це означає, що партнери ризикують лише вкладеними коштами, не наражаючи на ризик особисте майно. Подібна організаційна форма є типовою для підприємств, діяльність яких пов'язана з реалізацією будівельних проектів, освоєнням природних ресурсів, операціями з нерухомістю та іншими видами діяльності у капіталомістких галузях економіки.

Командитне, або змішане, товариство поєднує риси різних форм відповідальності учасників. У його складі є дійсні члени товариства, які несуть повну відповідальність за зобов'язаннями підприємства, а також вкладники, відповідальність яких обмежується

лише сумою внеску до капіталу. Право участі в управлінні та голосу в таких товариствах мають лише дійсні члени.

Хоча частка партнерств у структурі ринкової економіки відносно невелика, ця форма організації бізнесу має певні переваги порівняно з одноосібними підприємствами. Насамперед об'єднання капіталів партнерів розширює фінансові можливості фірми, знижує ризик банкрутства та підвищує довіру банківських установ при отриманні кредитів. Крім того, розподіл управлінських функцій між партнерами сприяє підвищенню ефективності управління підприємством. Водночас можливі розбіжності у поглядах і інтересах партнерів можуть ускладнювати процес прийняття управлінських рішень і створювати додаткові труднощі в діяльності підприємства.

Корпорація є провідною формою сучасного підприємництва в країнах з ринковою економікою. Хоча їх кількість у загальній структурі підприємств порівняно невелика, саме на корпорації припадає значна частка виробництва валового національного продукту.

Корпорація являє собою юридичну особу, що створюється на основі об'єднання капіталу її учасників – акціонерів. Вона належить до товариств з обмеженою відповідальністю, оскільки відповідає за свої зобов'язання лише власним майном. Відповідно, майновий ризик акціонерів обмежується сумою коштів, витрачених на придбання акцій. Особливістю акціонерних товариств є те, що їхній капітал формується у грошовій формі та поділяється на однакові за номінальною вартістю частки – акції. Саме ця обставина відрізняє корпорації від партнерств.

Засновниками корпорацій можуть виступати як фізичні, так і юридичні особи, які купують акції або розподіляють їх між собою. Акціонери беруть участь в управлінні підприємством через загальні збори, що є найвищим органом управління акціонерного товариства. На цих зборах обираються керівні та контрольні органи, зокрема рада директорів, правління та ревізійна комісія. Кількість голосів акціонера зазвичай залежить від кількості акцій, якими він володіє.

На практиці вирішальний вплив на діяльність корпорації часто має відносно невелика група акціонерів, що володіє контрольним пакетом акцій, тобто понад половиною їх загальної кількості. У великих акціонерних товариствах акції, як правило, розподілені між великою кількістю власників, кожен з яких має невелику частку. Такі акціонери нерідко не беруть активної участі в управлінні або передають право управління своїми акціями фінансовим установам – банкам,

страховим компаніям чи іншим організаціям. Подібні структури отримали назву інституціональних інвесторів.

Сучасною формою розвитку корпорацій є *холдингові компанії*. Вони володіють контрольними пакетами акцій кількох підприємств і здійснюють стратегічне управління їх діяльністю. У такій системі холдинг виступає материнською компанією, а підприємства, акції яких перебувають у його власності, є дочірніми. Водночас холдинг може бути дочірньою структурою щодо іншої компанії, яка володіє його акціями. Подібний механізм отримав назву системи участі.

Залежно від характеру створених корпоративних структур холдингові компанії можуть виконувати різні функції: виробничі, інвестиційні, комерційні, збутові або зовнішньоекономічні. Світовий досвід свідчить, що такі компанії часто об'єднують навколо себе не лише великі, а й середні та малі підприємства, які виконують окремі виробничі або технологічні функції в межах фінансово-промислових груп.

У країнах із розвиненою ринковою економікою *фінансово-промислові групи* відіграють важливу роль, оскільки забезпечують централізований контроль за виробничо-розподільчим циклом. Це створює можливість формування потужних виробничих комплексів, здатних успішно конкурувати на світових ринках. Водночас концентрація економічної влади в межах великих корпоративних структур може призводити до посилення монополізації економіки, що зумовлює необхідність застосування державної антимонопольної політики.

Державне або комунальне господарське об'єднання – це об'єднання юридичних осіб, яке формується підприємствами та організаціями, засновником або єдиним учасником яких виступає держава чи територіальна громада. До його складу також можуть входити юридичні особи, у статутному капіталі яких частка держави або територіальної громади перевищує 50 відсотків.

Створення державного господарського об'єднання здійснюється за рішенням Кабінету Міністрів України. У випадках, передбачених законодавством, таке рішення можуть ухвалювати міністерства або інші центральні органи виконавчої влади, до сфери управління яких належать підприємства – учасники об'єднання. Якщо об'єднання формується на рівні територіальної громади, рішення про його створення приймає відповідний орган місцевого самоврядування.

У різних країнах частка державного сектору в економіці відрізняється і може становити від 10 до 40 відсотків і більше. До державної власності належать різні засоби виробництва, що зумовлено історичними, економічними та геополітичними особливостями розвитку країни. Зазвичай у державному секторі функціонують підприємства, які виробляють соціально значущу продукцію або здійснюють капіталомісткі види діяльності, важливі для технологічного розвитку економіки, але не завжди високорентабельні. Тому в багатьох країнах державні підприємства часто мають нижчу ефективність порівняно з приватними.

Державні підприємства не підлягають акціонуванню та перебувають у підпорядкуванні органів державного управління. До них належать підприємства, діяльність яких пов'язана із забезпеченням обороноздатності та національної безпеки, підтриманням мобілізаційної готовності, виробництвом екологічно небезпечної продукції або функціонуванням у сферах природних монополій, зокрема у транспорті, портовій інфраструктурі, трубопровідному транспорті, поштовому та телекомунікаційному зв'язку, енергетиці. Управління майном таких підприємств здійснюють відповідні органи виконавчої влади.

Окрему нішу займають *кооперативні підприємства*, які базуються на принципах демократичного управління та взаємодопомоги, де прибуток часто розподіляється пропорційно трудовій участі членів кооперативу, а не лише обсягу внесеного капіталу.

В епоху цифрової трансформації організаційно-правові форми стають більш гнучкими завдяки спеціальним правовим режимам, таким як *Дія.City.* Це дозволяє компаніям використовувати елементи міжнародного права для структурування інвестицій та управління інтелектуальною власністю, що є критично важливим для креативної економіки. Таким чином, сучасна класифікація організаційних форм в Україні забезпечує необхідний баланс між жорстким державним регулюванням великих корпорацій та максимальною свободою для цифрових підприємців та інноваційних стартапів.

За масштабами діяльності підприємства поділяють на *малі, середні та великі.* Така класифікація базується передусім на кількості зайнятих працівників, обсягах виробництва та економічному значенні підприємства.

Малими вважаються підприємства з відносно невеликою чисельністю персоналу. Наприклад, у США до цієї категорії належать підприємства, на яких працює до 500 осіб, у Японії – до 300. В Україні законодавство визначає малими підприємства з чисельністю зайнятих приблизно від 15 до 200 осіб залежно від галузі діяльності. Такі підприємства можуть функціонувати на основі різних форм власності – державної, приватної, колективної або змішаної – і представлені практично в усіх сферах економіки.

Малі підприємства відіграють важливу роль у розвитку ринкової економіки. Вони забезпечують гнучкість економічної системи, швидко реагують на зміни кон'юнктури ринку, сприяють насиченню його товарами та послугами, а також створюють нові робочі місця. Крім того, розвиток малого бізнесу сприяє послабленню монополізації економіки. У промислово розвинених країнах малі підприємства становлять близько 90–95 відсотків від загальної кількості суб'єктів господарювання і створюють від 20 до 60 відсотків валового національного продукту. Особливо важливою є їх роль у сфері послуг і торгівлі. Завдяки значній кількості такі підприємства щороку створюють значну частину нових робочих місць, що сприяє зниженню рівня безробіття та соціальної напруги. Саме тому в Україні важливим завданням економічної політики є стимулювання розвитку малого підприємництва.

Середні підприємства займають проміжне положення між малими і великими структурами. Зазвичай вони виробляють відносно обмежену, але стабільну номенклатуру продукції у значних обсягах. Такі підприємства здатні оперативно реагувати на зміни ринкової кон'юнктури завдяки використанню сучасної техніки та технологій, а також можливості швидко впроваджувати нові виробничі рішення. Це забезпечує їм певні конкурентні переваги. Малим підприємствам часто бракує фінансових ресурсів для реалізації складних інноваційних проєктів, тоді як великим компаніям заважають значні масштаби виробництва, що ускладнюють швидку модернізацію. Масштабна заміна основних фондів у великих підприємствах може тимчасово знижувати рівень рентабельності, особливо на початкових етапах освоєння нових видів продукції.

Великі підприємства, як правило, орієнтуються на масове виробництво продукції зі стабільним асортиментом. Значні масштаби діяльності дозволяють зменшувати витрати виробництва, знижувати

собівартість продукції та робити її доступнішою для широкого кола споживачів. Водночас такі підприємства активно впливають на формування ринку, створюючи нові товари та послуги. Вони мають значні фінансові ресурси для реалізації масштабних науково-технічних проєктів, що сприяє розвитку наукового та технологічного потенціалу країни.

Світовий досвід свідчить, що саме на великих підприємствах часто зосереджене виробництво у наукомістких галузях, зокрема у сфері електроніки, комп'ютерної техніки та високих технологій. Тому в перехідний період економічних реформ не завжди доцільно штучно дробити великі виробничі структури. Підхід до їх реформування має бути економічно обґрунтованим, а головним критерієм трансформації повинна виступати соціально-економічна ефективність їх діяльності.

Підприємства також класифікують за іншими ознаками. За рівнем ринкової влади розрізняють *конкурентні, олігопольні та монопольні підприємства*. За характером економічної діяльності вони можуть бути виробничими, торговельними, фінансово-кредитними, посередницькими або науково-виробничими об'єднаннями. Така класифікація значною мірою збігається з галузевою структурою економіки. За сферою діяльності підприємства поділяють на *місцеві, регіональні, національні та міжнародні*. За домінуючим фактором виробництва виділяють *наукомісткі, фондомісткі та трудомісткі підприємства*.

Трансформація економічного середовища спричинила появу *нових бізнес-моделей*, що визначають способи створення, доставки та монетизації економічної цінності. Якщо в індустріальній економіці підприємства переважно зосереджувалися на виробництві матеріальних товарів, то в сучасній економіці дедалі більшого значення набувають моделі, засновані на інформації, сервісах і нематеріальних активах.

Поширення цифрових технологій сприяло розвитку *платформних бізнес-моделей*, у межах яких підприємство виступає посередником між різними групами користувачів і організовує їхню взаємодію. Іншим прикладом є *підписні моделі*, коли доступ до продукту або послуги надається на основі регулярних платежів.

Значного поширення набувають також *екосистемні моделі бізнесу*, що передбачають об'єднання різних продуктів, сервісів та партнерських організацій у межах єдиної інтегрованої системи. Важливим сегментом сучасної економіки є *креативні бізнес-моделі*, у

яких основним джерелом вартості виступають інтелектуальний продукт, культурний контент, дизайн, медіа або інші результати творчої діяльності.

Незалежно від розміру, форми власності чи сфери діяльності кожне підприємство в умовах соціально орієнтованої ринкової економіки має забезпечувати отримання доходу або прибутку. Для цього воно повинно функціонувати на принципах господарського, або комерційного, розрахунку. Основними з них є самоокупність, самофінансування, самозабезпечення, матеріальна заінтересованість, економічна відповідальність та господарська самостійність у межах чинного законодавства при одночасному контролі з боку держави.

Сутність господарського розрахунку полягає передусім у прагненні підприємства отримувати прибуток шляхом виробництва необхідних суспільству товарів і послуг та підвищення ефективності використання ресурсів. Водночас підприємство несе економічну відповідальність за результати своєї діяльності. Неефективне управління, нераціональне використання трудових, матеріальних або фінансових ресурсів може призвести до значних збитків і навіть банкрутства.

Отже, підприємства різних масштабів і форм організації можуть бути ефективними учасниками ринкових відносин лише за умови, що їх діяльність орієнтована на отримання прибутку в процесі кругообігу капіталу та забезпечення раціонального використання економічних ресурсів.

9.3. Капітал підприємства: кругообіг, оборот та капіталізація інтелектуальної власності

Кінцевою метою та рушійним мотивом підприємницької діяльності є прибуток. Механізм його утворення складний. Більшість економістів пов'язують процес формування прибутку з капіталом. Економічна природа капіталу підприємства в умовах переходу до постіндустріального суспільства зазнає фундаментальних трансформацій. У класичному розумінні капітал розглядається як самозростаюча вартість, або авансовані ресурси, що в процесі своєї продуктивної взаємодії забезпечують отримання прибутку. Проте сучасна економічна теорія трактує капітал не просто як сукупність засобів виробництва чи грошових активів, а як складну динамічну

систему виробничих відносин, де матеріальні фактори дедалі більше поступаються інтелектуальним та цифровим активам. Капітал підприємства є основою його життєздатності, а його рух відображає безперервний процес відтворення суспільного продукту на мікрорівні.

Процес руху капіталу розпочинається з його кругообігу – послідовного проходження вартості через три взаємопов'язані стадії, на кожній з яких капітал набуває відповідної функціональної форми. Так, у процесі кругообігу грошовий капітал (Г) використовується на купівлю засобів виробництва (ЗВ) і робочої сили (РС), які поєднуються в процесі виробництва (В) і створюють новий товар (Т1), після реалізації якого капіталіст одержує його вартість у грошовій формі (Г1).

Рух капіталу, який включає авансування, застосування у виробництві, реалізацію товарів і повернення до початкової грошової форми, утворює його **кругообіг**, що можна позначити такою формулою:

Г-Т ... В ... Т1-Г1

Стадія 1 Стадія 2 Стадія 3

Рух капіталу в межах кругообігу поділяється на три стадії.

***Перша стадія*:** Г – Т ($Р_С$ + $З_В$) – стадія обігу.

На першій стадії, яку називають грошовою, підприємець використовує фінансові ресурси для придбання факторів виробництва: робочої сили, засобів праці та предметів праці. Тут капітал перебуває у сфері обігу, трансформуючись із грошової форми у продуктивну. Важливо розуміти, що в умовах цифрової економіки ця стадія суттєво прискорюється завдяки електронним платежам та глобальним логістичним мережам, що дозволяє мінімізувати часовий розрив між інвестуванням та початком виробничого процесу.

Друга стадія: Т...В...Т1 – стадія виробництва.

Друга стадія кругообігу є центральною і відбувається безпосередньо у сфері виробництва. Саме тут продуктивний капітал у процесі праці трансформується у товарну форму. На цій стадії створюється не лише вартість спожитих ресурсів, а й додана вартість, яка є джерелом майбутнього прибутку. У сучасних високотехнологічних галузях ця стадія характеризується високим рівнем автоматизації та використанням інтелектуального капіталу, де жива праця дедалі більше набуває ознак творчого пошуку та контролю за алгоритмами. Продуктивна форма капіталу є найбільш ризикованою,

оскільки саме тут визначається реальна конкурентоспроможність майбутнього продукту та ефективність обраної технології.

Третя стадія: Т1 – Г1 – стадія реалізації виробленої продукції.

Третя стадія повертає капітал у сферу обігу, де вироблений товар має бути реалізований споживачеві. У результаті продажу капітал знову набуває грошової форми, завершуючи один повний цикл свого руху. Однак цей фінальний акорд є успішним лише за умови, що ринок визнає суспільну корисність створеного блага. Отримана сума грошей повинна не лише відшкодувати початкові авансовані витрати, а й містити додаткову вартість. Таким чином, кругообіг капіталу – це не просто коловий рух, а своєрідна спіраль, де кожен наступний цикл в ідеалі розпочинається з вищого фінансового рівня. Безперервність цього процесу є головною умовою виживання підприємства, адже зупинка на будь-якій зі стадій веде до змертвіння капіталу та банкрутства.

Традиційно рух капіталу підприємства розглядається як безперервний процес його послідовного перетворення з однієї форми в іншу. Класична формула кругообігу промислового капіталу, розроблена К. Марксом, має такий вигляд:

$$Г\text{-}Т \begin{matrix} ЗВ \\ / \\ .. \\ \backslash \\ РС \end{matrix} В...Т'\text{-}Г'$$

де Г – грошовий капітал, Т – товар (засоби виробництва ЗВ та робоча сила РС), В – стадія безпосереднього виробництва, Т' – вироблений товар з доданою вартістю, а Г' – грошовий капітал, отриманий після реалізації, що містить прибуток.

У сучасних умовах цей лінійний процес набуває нових якісних характеристик, зумовлених постіндустріальним розвитком. Замість тривалого пошуку фізичних ресурсів підприємство дедалі більше інвестує в нематеріальні активи. Завдяки автоматизації та штучному інтелекту тривалість виробничого циклу скорочується, а додана вартість формується не стільки за рахунок фізичної праці, скільки за рахунок унікальних алгоритмів та інноваційних рішень. Реалізація товару та його перетворення на грошову форму у цифровій екосистемі може відбуватися за частки секунди після завершення виробництва. Більше того, у сучасних бізнес-моделях грошова стадія може бути

початком створення мережевого ефекту, де прибуток реінвестується не лише в розширення виробництва, а й у захоплення частки ринку та збільшення бази користувачів.

Отже, три *функціональні форми капіталу* – грошова, продуктивна та товарна – у сучасній економічній теорії розглядаються як єдиний інформаційно-вартісний потік. Хоча сфера виробництва залишається базисом створення вартості, сфера обігу в умовах інтернету речей та блокчейну інтегрується у виробничий процес настільки щільно, що межі між стадіями стають прозорими. Це забезпечує безпрецедентну швидкість самозростання капіталу, де головним чинником успіху є не обсяг фізичних активів, а швидкість проходження капіталом усіх стадій кругообігу.

На відміну від кругообігу, оборот капіталу акцентує увагу на часовому аспекті його руху та способі перенесення вартості на готовий продукт. ***Оборот капіталу*** в економічній теорії розглядається не як одиничний акт трансформації вартості, а як процес кругообігу, що безперервно та циклічно повторюється. Слід розрізняти поняття обігу та кругообігу: якщо за один кругообіг до підприємця у грошовій формі повертається лише певна частка авансованих коштів, то повний оборот вважається завершеним лише тоді, коли вся сума початково залученого капіталу повністю повертається до своєї вихідної форми.

Загальний ***час обороту капіталу*** є інтегрованим показником, що складається із часу виробництва та часу обігу. *Час виробництва* охоплює період перебування капіталу безпосередньо у виробничій сфері. Його ключовим елементом є *робочий період* – кількість днів, протягом яких предмети праці піддаються безпосередній обробці для створення готового продукту. Проте загальний час виробництва зазвичай довший за робочий період, оскільки включає технологічні перерви, зумовлені природними чи хімічними процесами, а також організаційні зупинки та неробочі дні. Сучасний науково-технічний прогрес спрямований на максимальне скорочення цих пасивних фаз виробництва.

Час обігу, на відміну від виробничої стадії, відображає період перебування капіталу в ринковому середовищі. Він охоплює час, необхідний для придбання ресурсів та найму робочої сили на початковій стадії, а також час на реалізацію готової продукції на фінальному етапі. *На тривалість обігу* суттєво впливають логістичні фактори, віддаленість ринків збуту від виробничих потужностей,

місткість самого ринку та доступність джерел сировини. Розвиток інфраструктури, транспорту та цифрових засобів зв'язку є стратегічним інструментом скорочення цього часу.

Економічна ефективність підприємства прямо залежить від *швидкості обороту капіталу*, яка вимірюється кількістю повних циклів за рік. Прискорення цього процесу дозволяє суттєво знизити питомі витрати на одиницю продукції, збільшити масу валового доходу та підвищити норму прибутку. Чим інтенсивніше обертається капітал, тим більший обсяг товарів реалізується на конкурентному ринку за той самий проміжок часу, що зміцнює ринкові позиції суб'єкта господарювання.

У структурі функціонуючого капіталу за способом обороту виділяють ***основний та оборотний капітал***. *Основний капітал*, до якого належать будівлі, споруди, верстати та обладнання, бере участь у багатьох виробничих циклах і переносить свою вартість на продукт поступово, частинами. Натомість *оборотний капітал*, що складається із предметів праці та витрат на робочу силу, повністю споживається протягом одного циклу, переносячи всю свою вартість на новостворене благо відразу.

Важливою характеристикою ***основного капіталу*** є його ***зношення***, яке поділяють на фізичне та моральне. *Фізичне зношення* полягає у матеріальному руйнуванні засобів праці внаслідок експлуатаційних навантажень або впливу навколишнього середовища. *Моральне зношення* є специфічним економічним явищем, що проявляється у передчасній втраті вартості обладнання через появу на ринку більш дешевих або продуктивніших аналогів, навіть якщо фізичний стан старих засобів праці залишається задовільним.

Для відновлення основного капіталу застосовується ***механізм амортизації*** – грошове відшкодування зносу шляхом включення відповідної частки вартості засобів праці до ціни готової продукції. Відношення щорічних амортизаційних відрахувань до початкової вартості активів визначає норму амортизації. Накопичені в амортизаційному фонді кошти слугують фінансовим ресурсом для капітального ремонту або повної заміни зношеного обладнання на нове, що забезпечує безперервність відтворення капіталу.

У сучасних умовах *прискорення обороту* досягається через впровадження систем управління запасами «*точно в строк*» (*just-in-time*) та використання цифрових платформ для миттєвої взаємодії з

контрагентами. Водночас зростає роль морального зносу основного капіталу: стрімкий технічний прогрес знецінює обладнання задовго до його фізичного руйнування, що змушує підприємства прискорювати темпи реновації та інвестувати у найбільш гнучкі технологічні рішення.

В економічній системі виділяють *три основні форми капіталу*: ***промисловий, торговий та позичковий***. *Промисловий капітал* послідовно проходить грошову, виробничу та товарну стадії. *Торговий капітал* функціонує у сфері обігу (гроші – товар), а *позичковий* існує виключно у грошовій формі, виступаючи специфічним товаром, що надається у тимчасове користування.

Відокремлення торгового капіталу дозволяє виробникам зосередитись на технологічних процесах, що прискорює оборот сукупного капіталу та стимулює суспільне виробництво. Хоча торгова діяльність безпосередньо не створює нової вартості, вона забезпечує трансформацію товарної форми у грошову. *Торговий прибуток* є частиною додаткової вартості, якою промисловець ділиться з торговцем за виконання функцій реалізації. Проте надмірне розширення посередницьких ланцюгів може маскувати реальний стан попиту, що іноді призводить до криз надвиробництва.

Витрати, пов’язані з рухом товарів, поділяються на додаткові та чисті. *Додаткові витрати* (транспортування, фасування, зберігання) фактично продовжують процес виробництва у сфері обігу; вони додають товару вартості та відшкодовуються під час продажу. *Чисті витрати* (реклама, маркетинг, бухгалтерія, зарплата торгового персоналу) зумовлені лише зміною форми вартості. Вони не створюють нової вартості та фінансуються за рахунок прибутку, що дещо знижує його загальну норму, але є необхідними для функціонування ринку.

Позичковий капітал – це грошові кошти, що надаються в позику під відсоток. Його сучасний рух за формулою Г – Г' (гроші → гроші з приростом) базується на кругообігу промислового капіталу. Позика дозволяє підприємцю модернізувати виробництво та отримати додатковий прибуток, частину якого він віддає кредитору у вигляді відсотка, залишаючи собі підприємницький дохід. Це створює ілюзію самозростання грошей, хоча джерелом відсотка завжди є реальний сектор економіки.

Основними джерелами формування позичкового капіталу є тимчасово вільні кошти: амортизаційні відрахування, що накопичуються для майбутньої заміни обладнання; прибуток,

зарезервований для розширення бізнесу; кошти для виплати заробітної плати. Також важливу роль відіграють заощадження населення, ресурси пенсійних фондів, страхових компаній та бюджетні кошти. Акумуляція цих ресурсів фінансовою системою забезпечує безперервність відтворення та динамічний розвиток національної економіки.

Особливе місце в структурі сучасного капіталу посідає ***інтелектуальна власність***, капіталізація якої стає ключовим чинником зростання вартості компаній у XXI столітті. Під ***капіталізацією інтелектуальної власності*** розуміють процес перетворення нематеріальних активів (винаходів, комп'ютерних програм, торговельних марок, ноу-хау) у капітал, що приносить стабільний дохід. Якщо в індустріальну епоху багатство фірми вимірювалося кількістю верстатів та площею цехів, то сьогодні ринкова вартість лідерів ринку на 80–90% складається саме з інтелектуальних активів, які часто навіть не мають фізичного втілення. Це кардинально змінює логіку управління підприємством, зміщуючи фокус із експлуатації машин на розвиток людського та творчого потенціалу.

Процес капіталізації інтелектуальної власності проходить кілька етапів, починаючи від ідентифікації та правового закріплення авторських прав і завершуючи комерційним використанням цих активів. Підприємство може капіталізувати свої ідеї двома шляхами: через безпосереднє впровадження інновацій у власне виробництво, що створює конкурентну перевагу, або через передачу прав користування третім особам на підставі ліцензійних договорів чи франчайзингу. Такий підхід дозволяє отримувати ренту з інтелекту, що є найбільш стабільним та високоприбутковим видом доходу в постіндустріальній економіці.

Інтелектуальний капітал підприємства має складну внутрішню структуру, що охоплює людський, структурний та споживчий капітал (рис. 9.1).

Людський капітал – це знання, досвід та креативність працівників, які не можуть належати фірмі, але є джерелом її розвитку. *Структурний капітал* включає бази даних, патенти, корпоративну культуру та програмне забезпечення – те, що залишається в офісі після того, як працівники йдуть додому. *Споживчий (ринковий) капітал* відображає цінність бренда, лояльність клієнтів та ділову репутацію (гудвіл). Тільки інтеграція цих складових дозволяє перетворити знання

на реальний фінансовий актив, забезпечуючи стратегічну стійкість підприємства на глобальних ринках.

Однак капіталізація інтелектуальної власності стикається з низкою специфічних викликів, серед яких найважливішими є складність оцінки вартості та високі ризики копіювання ідей. На відміну від матеріальних засобів, інтелектуальний продукт є суспільним благом, яке легко тиражується. Тому ефективна система захисту прав інтелектуальної власності на державному рівні є обов'язковою передумовою для успішного обороту такого капіталу. Більше того, у цифровій економіці виникає явище від'ємної вартості капіталу у разі втрати репутації або витоку конфіденційної інформації, що робить кібербезпеку невід'ємною частиною управління сучасними активами.

Рис. 9.1. Тріада інтелектуального капіталу підприємства

Підсумовуючи, слід зазначити, що кругообіг та оборот капіталу в сучасних умовах стають дедалі складнішими та інтелектуалізованішими процесами. Підприємство, яке прагне успіху в умовах постіндустріальної та креативної економіки, має не лише забезпечувати безперервність фізичного руху вартості, а й активно працювати над нарощенням та капіталізацією своїх нематеріальних активів. Капітал сьогодні – це не стільки гроші, скільки здатність системи генерувати нові знання та ефективно втілювати їх у продукти, що мають високу споживчу цінність. Розуміння цих закономірностей дозволяє майбутнім фахівцям не лише ефективно керувати ресурсами, а

й створювати бізнес-моделі майбутнього, де інтелект стає головним рушієм економічного прогресу.

Таким чином, динаміка капіталу відображає еволюцію всього суспільства. Від жорстких матеріальних форм ми переходимо до ефемерних, але надзвичайно потужних інформаційних потоків. Сучасне підприємництво базується на вмінні синхронізувати фізичний оборот засобів виробництва з творчим циклом генерування ідей. Саме на перетині цих двох процесів виникає максимальна додана вартість, що забезпечує добробут як окремого власника, так і національної економіки в цілому. Капіталізація інтелекту – це не просто тренд, а безальтернативний шлях до конкурентоспроможності в епоху глобальних викликів та технологічних сингулярностей.

9.4. Витрати, результати та ефективність діяльності підприємства

Авансований промисловий капітал матеріалізується у залученні двох фундаментальних факторів виробництва: особистого та речового. *Особистий фактор* представлений робочою силою як сукупністю фізичних та інтелектуальних здібностей людини, тоді як *речовий* охоплює засоби виробництва. Останні поділяються на предмети праці, що складають матеріальну основу майбутнього продукту, та засоби праці (обладнання, інструменти, цифрові системи), за допомогою яких людина трансформує ці предмети. У вартісному вираженні рух цього капіталу втілюється у *витратах виробництва*, які відображають оцінку всіх ресурсів, затрачених на створення благ.

Еволюція економічної думки сформувала різні підходи до розуміння природи витрат. Класична школа (А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс) вбачала їхню основу у закладеній у товар праці. Натомість суб'єктивна теорія альтернативних можливостей Р. Візера визначає витрати через упущену вигоду – вартість найкращого з доступних варіантів використання обмежених ресурсів. Інституціоналісти, зокрема Дж. К. Кларк, розширили цей аналіз, виокремивши індивідуальні, суспільні та фінансові типи витрат, що дозволило глибше зрозуміти мотивацію фірм у різних часових інтервалах.

Сучасна наука розмежовує *зовнішні та внутрішні витрати*. ***Зовнішні (явні) витрати*** – це прямі грошові платежі постачальникам сировини, палива та послуг, які не є власниками підприємства. ***Внутрішні (неявні) витрати*** пов'язані з використанням власних

ресурсів фірми, включаючи недоотриманий дохід від їхнього альтернативного застосування. Важливою складовою останніх є ***нормальний прибуток*** – мінімальна винагорода, що утримує підприємця у вибраній галузі. Хоча неявні витрати не фіксуються в бухгалтерських звітах, вони є критичними для прийняття стратегічних економічних рішень.

Бухгалтерський та економічний підходи до оцінки діяльності фірми різняться саме обсягом врахованих витрат. Бухгалтерські витрати включають лише фактичні зовнішні виплати, тоді як економічні витрати охоплюють і альтернативну вартість власних ресурсів. ***Альтернативна вартість*** (вартість втрачених можливостей, упущена вигода) – вартість найкращої (найвище оплачуваної) альтернативної можливості виробництва чи поведінки фірми при порівняльному ступені ризику. Різниця між ними визначає ***економічний прибуток***, який є реальним показником ефективності бізнесу порівняно з іншими ринковими можливостями. Це підкреслює ідею, що будь-який вибір у виробництві неминуче веде до втрати певних вигод від іншого способу використання тих самих факторів.

Часовий аспект діяльності фірми поділяють на *короткостроковий та довгостроковий періоди*. У ***короткостроковому періоді*** потужності підприємства (будівлі, обладнання) залишаються фіксованими, а обсяг виробництва регулюється зміною кількості змінних ресурсів – праці, сировини та енергії. ***Довгостроковий період*** триває достатньо довго для того, щоб фірма могла змінити всі зайняті ресурси, включаючи масштаб виробничих потужностей. Таке розмежування дозволяє бізнесу адаптувати свою стратегію до динамічних умов ринку та технологічних зрушень.

Витрати виробництва у короткостроковому періоді діяльності фірм. У короткостроковому періоді витрати класифікують на *постійні та змінні*. ***Постійні витрати*** не залежать від обсягу випуску (оренда, амортизація, зарплата адмінперсоналу), тоді як ***змінні*** (VC – *variable cost*) перебувають у прямій залежності від кількості виробленої продукції. До змінних належать витрати на основні матеріали, комплектуючі та оплату праці виробничих робітників. Розуміння цієї структури дозволяє підприємцю визначити точку беззбитковості та мінімізувати ризики в умовах жорсткої конкуренції.

Динаміка змінних витрат (VC) характеризується нерівномірністю, що зумовлено технологічними особливостями

виробничого процесу. На початкових етапах розширення діяльності ці витрати можуть зростати досить стрімко, проте згодом починає діяти позитивний ефект масштабу. На графіку (рис. 9.2) це відображається відрізком між точками А і В: завдяки спеціалізації праці та кращому використанню обладнання темпи зростання витрат уповільнюються порівняно з темпами зростання обсягів випуску. Однак після проходження певної межі витрати знову починають зростати випереджаючими темпами через складність управління великими системами.

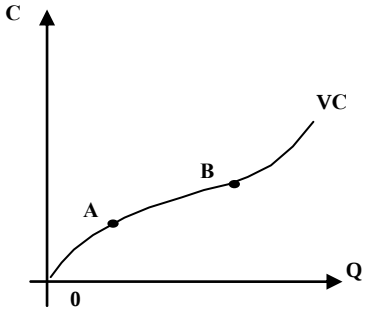

Рис. 9.2. Графік змінних та постійних витрат

На відміну від змінних, постійні витрати (FC – *fixed cost*) залишаються незмінними незалежно від того, скільки одиниць продукції випускає підприємство. До них традиційно відносять витрати на утримання адміністративних будівель, амортизацію обладнання, страхові внески, рентні платежі та заробітну плату управлінського апарату. Графічно лінія FC є горизонтальною, оскільки фіксована сума витрат (точка C_1) притаманна будь-якому рівню активності фірми.

Сукупність постійних та змінних витрат утворює ***валові (сукупні) витрати*** (TC – *total cost*). Вони представляють собою загальну суму грошових затрат, необхідних для виробництва конкретного обсягу продукції. Якщо накласти графіки FC та VC один на одного, ми отримаємо криву валових витрат (рис. 9.3), яка повторює конфігурацію кривої змінних витрат, але піднята над віссю абсцис на величину постійних витрат.

Для визначення обсягів виробництва, за яких фірма досягає мінімальних витрат на одиницю продукції, використовується аналіз середніх витрат (AC – *average cost*). Дослідження їхньої структури є

базою для стратегічного вибору: чи варто нарощувати потужності, чи виробництво перебуває на межі прибутковості. Середні витрати розраховуються як відношення валових витрат (TC) до кількості випущеної продукції (Q):

$$AC = \frac{TC}{Q}.$$

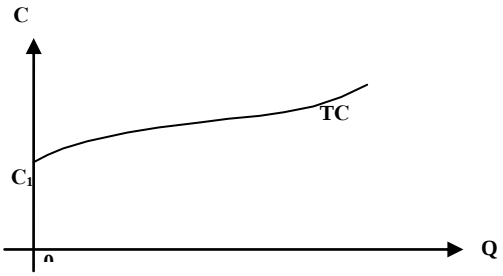

Рис. 9.3. Крива сукупних витрат

Графік середніх витрат (рис. 9.4) зазвичай має U-подібну форму, що пояснюється двома факторами:

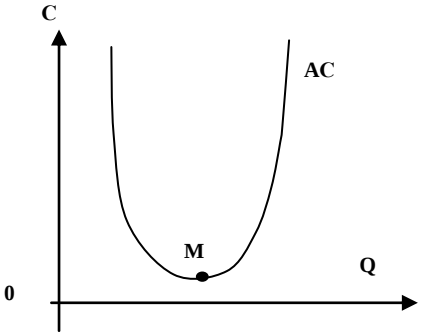

Рис. 9.4. Графік середніх витрат

Економія на масштабі: при русі зліва направо до точки M середні витрати знижуються, оскільки постійні витрати розподіляються на все більшу кількість одиниць продукту.

Дизекономія на масштабі: праворуч від точки M витрати починають зростати. Це пов'язано з логістичними труднощами,

зростанням витрат на координацію та дією закону спадної віддачі ресурсів.

Середні витрати поділяються на:

– *Середні валові витрати (ATC):* загальні витрати на одиницю товару.

– *Середні змінні витрати (AVC):* сума змінних витрат, поділена на обсяг випуску.

$$AVC = \frac{TVC}{Q}.$$

– *Середні постійні витрати (AFC):* постійні витрати на одиницю продукції; вони неухильно зменшуються зі зростанням Q.

$$AFC = \frac{TFC}{Q}.$$

Для формування стратегії фірми ключовим показником є ***граничні витрати*** (MC – *marginal cost*) – приріст загальних витрат при виробництві кожної наступної одиниці продукції:

$$MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q}.$$

Оскільки постійні витрати не змінюються, граничні витрати фактично відображають лише зміну змінних витрат на випуск додаткової одиниці продукту. Динаміка цих витрат підпорядковується ***закону спадної віддачі***: починаючи з певного моменту, кожна додаткова одиниця змінного ресурсу приносить все менший приріст загального продукту, що автоматично веде до зростання граничних витрат.

Загальна динаміка витрат фірми у короткостроковому періоді відображена на рис. 9.5.

Графік на рис. 9.5 демонструє важливу закономірність: крива граничних витрат (MC) перетинає криві середніх валових (ATC) та середніх змінних (AVC) витрат у точках їхнього мінімуму. Точка K (мінімум ATC) називається ***точкою беззбитковості***. Якщо ринкова ціна дорівнює ціні в точці K, фірма лише покриває свої витрати. Якщо ціна падає до точки B (мінімум AVC), підприємство опиняється в ситуації, коли дохід ледь покриває поточні змінні витрати. Це критична межа: падіння ціни нижче точки B змушує фірму негайно припинити діяльність або оголосити про банкрутство.

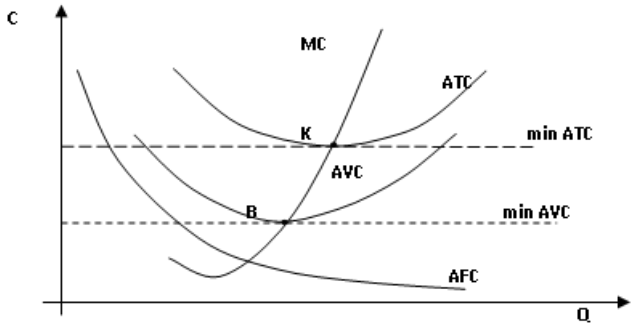

Рис. 9.5. Витрати виробництва у короткостроковому періоді

У довгостроковому періоді фірма може змінити всі фактори виробництва, тому *всі витрати стають змінними*. У цей час поняття середніх постійних витрат (AFC) зникає, а підприємство маневрує масштабами виробництва для пошуку оптимального розміру (рис. 9.6).

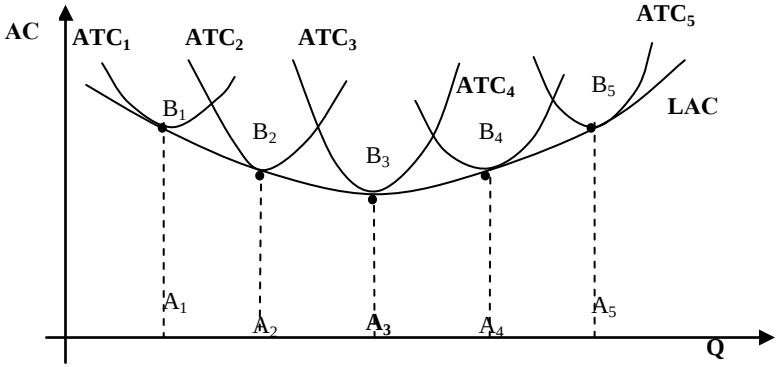

Рис. 9.6. Витрати виробництва у довгостроковому періоді

При розширенні фірми відбувається зміна валових витрат. Як і в короткостроковому періоді, вони спочатку будуть скорочуватися за рахунок ефекту масштабу, але після досягнення мінімуму почнуть збільшуватися. На графіку (рис. 9.5) координати A_1 B_1; A_2 B_2 і наступні виражають величини валових витрат при зростанні виробничих потужностей фірми. Можна бачити, що вони мінімальні у 3-му варіанті, а потім починають зростати.

Узагальнюючим вираженням витрат підприємця є ***собівартість продукції*** – грошова оцінка затрат на виробництво та реалізацію. Вона класифікується за охопленням витрат (*виробнича та повна*) та за об'єктом аналізу (*індивідуальна, галузева, планова та фактична*).

Зниження собівартості – це головний шлях до підвищення конкурентоспроможності. Основними методами є автоматизація, впровадження прогресивних технологій (зокрема цифрових рішень), оптимізація структури управління та економія ресурсів. Проте важливо пам'ятати: зниження витрат за рахунок втрати якості є економічно недоцільним і веде до втрати ринку.

Кінцевим результатом діяльності є ***прибуток*** – перевищення доходів над витратами. У сучасній звітності виділяють:

1. *Балансовий прибуток* – загальний результат від усіх видів діяльності.
2. *Розрахунковий прибуток* – залишок після виконання зобов'язань перед бюджетом та банками.
3. *Чистий прибуток* – кошти, що залишаються у повному розпорядженні підприємства після сплати всіх податків.

Чистий прибуток є джерелом інвестицій у розвиток, соціального захисту працівників та формування резервних фондів. У сучасному світі функції прибутку охоплюють не лише облік та розподіл, а й потужний стимулюючий вплив на інновації.

Ефективність використання ресурсів характеризує ***рентабельність*** – відношення прибутку до повної собівартості реалізованої продукції. Цей відсотковий показник демонструє, скільки копійок прибутку приносить кожна гривня, витрачена на виробництво.

9.5. Креативні індустрії в сучасній ринковій системі: особливості та державна підтримка

Сучасний етап розвитку світової економіки характеризується зростанням ролі знань, інновацій та творчого потенціалу людини у створенні економічної вартості. У таких умовах формується новий сегмент економічної діяльності – *креативні індустрії*, які поєднують економічні механізми ринкового господарювання з культурною та інтелектуальною творчістю. Їх розвиток є характерною рисою постіндустріальної економіки, де дедалі більшого значення набувають

нематеріальні активи, інтелектуальна власність, інформаційні технології та культурний контент.

Креативні індустрії охоплюють види економічної діяльності, що ґрунтуються на створенні, виробництві та поширенні результатів творчої діяльності. Економічна цінність таких продуктів визначається передусім інтелектуальною складовою, унікальністю ідей, художньою або культурною значущістю, а також можливістю комерціалізації творчого результату. До креативних індустрій зазвичай відносять такі сфери, як дизайн, архітектура, мода, аудіовізуальне виробництво, реклама, музична індустрія, видавнича діяльність, комп'ютерні ігри, цифровий контент, культурні та мистецькі проєкти. У цих галузях головним ресурсом виступає людський інтелектуальний потенціал, а ключовим фактором конкурентоспроможності – здатність до створення нових ідей і культурних продуктів.

Особливістю креативних індустрій є те, що вони поєднують економічну та культурну функції. З одного боку, підприємства цього сектору функціонують на засадах ринкової економіки, створюють товари і послуги, формують доходи та забезпечують зайнятість населення. З іншого боку, їх діяльність пов'язана з формуванням культурної ідентичності суспільства, розвитком національної культури та збереженням культурної спадщини. Саме тому креативні індустрії часто розглядаються не лише як сектор економіки, а і як важливий елемент соціально-культурного розвитку.

У структурі сучасної економіки креативні індустрії характеризуються рядом *специфічних рис*. Передусім вони *базуються на використанні інтелектуального та культурного капіталу*. У процесі виробництва переважає нематеріальний компонент вартості, тоді як матеріальні витрати часто мають другорядне значення. Вартість продукту формується не стільки завдяки використанню сировини чи технічних ресурсів, скільки через оригінальність ідеї, дизайнерські рішення, художній зміст або технологічні інновації.

Ще однією характерною особливістю цього сектору є *проєктний характер діяльності*. Багато креативних продуктів створюються у межах окремих творчих проєктів, які мають обмежений часовий горизонт та залучають тимчасові команди фахівців. Така організація праці сприяє високій гнучкості економічної діяльності, але водночас створює певні ризики нестабільності доходів для працівників і підприємств цього сектору.

Креативні індустрії також тісно пов'язані з розвитком цифрових технологій. Інтернет-платформи, цифрові медіа, стримінгові сервіси, соціальні мережі та інші інструменти цифрової економіки значно розширили можливості створення та поширення культурного контенту. Завдяки цьому творчі продукти можуть швидко виходити на глобальні ринки, а невеликі компанії та індивідуальні підприємці отримують доступ до широкої аудиторії споживачів.

У сучасній ринковій системі креативні індустрії виконують *важливі економічні функції*. Вони сприяють диверсифікації структури економіки, стимулюють інноваційну діяльність, формують нові ринки та створюють додаткові можливості зайнятості. Розвиток креативного сектору позитивно впливає на розвиток малого та середнього підприємництва, оскільки значна частина підприємств у цій сфері має невеликі масштаби діяльності та орієнтується на індивідуальну творчість або командну проєктну роботу.

Крім того, креативні індустрії *мають мультиплікативний ефект* для інших секторів економіки. Дизайн, реклама, цифрові технології, культурні події та туристичні продукти стимулюють розвиток сфери послуг, торгівлі, інформаційних технологій, туризму та міської інфраструктури. У багатьох країнах креативні індустрії стають важливим фактором регіонального розвитку, сприяючи формуванню привабливого культурного середовища та підвищенню інвестиційної привабливості територій.

Разом з тим функціонування креативних індустрій супроводжується низкою економічних проблем. Однією з них є складність оцінювання вартості творчого продукту, оскільки його економічна цінність значною мірою залежить від сприйняття споживачів та культурних тенденцій. Іншою проблемою є високий рівень невизначеності попиту: навіть якісний творчий продукт не завжди гарантує комерційний успіх.

Важливим фактором розвитку цього сектору є *захист прав інтелектуальної власності*. Оскільки основним ресурсом креативних індустрій виступає творчий результат, ефективна система правового захисту авторських і суміжних прав має ключове значення для стимулювання інноваційної та творчої діяльності. Недостатній рівень правового захисту може призводити до втрати доходів творців і зменшення інвестиційної привабливості креативного сектору.

З огляду на економічну та соціальну значущість креативних індустрій, у багатьох країнах світу держава активно підтримує розвиток цього сектору. Державна політика у цій сфері спрямована на створення сприятливого інституційного середовища для розвитку творчого підприємництва, формування сучасної культурної інфраструктури та стимулювання інноваційних проєктів.

Серед основних *напрямів державної підтримки креативних індустрій* можна виділити фінансову підтримку, інституційну підтримку та розвиток освітнього середовища. *Фінансова підтримка* може здійснюватися у формі грантів, державних програм фінансування культурних проєктів, податкових стимулів або пільгових кредитів для підприємств креативного сектору. *Інституційна підтримка* передбачає створення культурних центрів, креативних кластерів, бізнес-інкубаторів, платформ для співпраці між творчими фахівцями та підприємцями.

Важливу роль у розвитку креативних індустрій відіграє також *державна політика у сфері освіти та професійної підготовки*. Формування креативної економіки потребує розвитку освітніх програм, що поєднують гуманітарні, мистецькі та управлінські компетентності. Підготовка фахівців, здатних працювати на перетині творчості, технологій та бізнесу, є необхідною умовою ефективного функціонування цього сектору.

В Україні розвиток креативних індустрій набуває дедалі більшого значення у контексті модернізації національної економіки та інтеграції у глобальний економічний простір. Законодавство визначає креативні індустрії як види економічної діяльності, що базуються на індивідуальній творчості, таланті та інтелектуальному потенціалі і спрямовані на створення доданої вартості та робочих місць через виробництво і використання культурних або творчих продуктів.

Підтримка цього сектору здійснюється через державні та місцеві програми розвитку культури, інноваційного підприємництва та креативної економіки. Важливу роль відіграють інституції культурної політики, які реалізують грантові програми, підтримують культурні та мистецькі проєкти, сприяють розвитку міжнародної культурної співпраці.

Особливого значення розвиток креативних індустрій набуває в умовах післявоєнного відновлення економіки. Креативний сектор може стати важливим фактором формування позитивного міжнародного

іміджу країни, розвитку культурного туризму, підтримки національної ідентичності та активізації підприємницької діяльності у сфері культури та творчості.

Таким чином, креативні індустрії є важливим елементом сучасної ринкової економіки, що поєднує економічні, культурні та інноваційні процеси. Їх розвиток сприяє формуванню нових джерел економічного зростання, підвищенню конкурентоспроможності національної економіки та створенню сприятливого середовища для реалізації творчого потенціалу суспільства. Ефективна державна політика у цій сфері має забезпечувати баланс між ринковими механізмами розвитку та інституційною підтримкою творчої діяльності.

9.6. Управління підприємством в умовах невизначеності та ризику

Сучасний етап розвитку ринкової економіки характеризується зростанням складності господарського середовища, посиленням глобальної конкуренції, швидкими технологічними змінами та підвищеним рівнем невизначеності економічних процесів. У таких умовах діяльність підприємств дедалі більше залежить від ефективності управління, здатності адаптуватися до змін зовнішнього середовища та своєчасно реагувати на ризики. Саме тому управління підприємством у XXI ст. передбачає поєднання класичних принципів менеджменту із сучасними підходами до стратегічного управління, ризик-менеджменту, цифрової трансформації та забезпечення організаційної стійкості.

У науковій літературі ***менеджмент*** розглядається як система принципів, методів і форм управління організацією, спрямованих на досягнення її стратегічних і тактичних цілей шляхом ефективного використання ресурсів. У широкому розумінні менеджмент виступає як наука і практика управління соціально-економічними системами, що забезпечує координацію діяльності людей, оптимізацію виробничих процесів та формування конкурентних переваг підприємства.

Основним *завданням менеджменту* є забезпечення стабільного функціонування та довгострокового розвитку підприємства через раціональну організацію виробництва, ефективне використання фінансових ресурсів, впровадження інновацій та розвиток людського капіталу. У сучасній економіці менеджмент охоплює різні

функціональні напрями: *стратегічний, виробничий, маркетинговий, інноваційний, фінансовий та кадровий менеджмент*.

Класична теорія управління визначає ***основні функції менеджменту***: планування, організацію, мотивацію та контроль. *Планування* передбачає визначення стратегічних цілей підприємства та розробку шляхів їх досягнення. *Організаційна функція* полягає у формуванні структури управління та розподілі повноважень між підрозділами. *Мотивація* спрямована на стимулювання працівників до ефективної діяльності, а контроль забезпечує оцінку результатів і коригування управлінських рішень.

Проте сучасні умови господарювання значно ускладнюють управлінський процес. Підприємства функціонують у середовищі, яке характеризується високою мінливістю ринків, технологічними інноваціями, глобальними економічними кризами та геополітичними конфліктами. У результаті менеджмент трансформується у більш адаптивну систему управління, що ґрунтується на принципах гнучкості, інноваційності та управління ризиками.

Коли говорять про менеджмент, завжди мають на увазі існування менеджера як професійного управляючого. ***Менеджер*** – це професійний управляючий, головним завданням якого є координація й організація діяльності колективів на основі врахування об'єктивних законів і закономірностей, тобто управління на науковій основі. Поява соціального інституту менеджерів була історично зумовлена об'єктивним процесом відокремлення «капіталу-функції» від «капіталу-власності». До управлінської праці в організації професійні менеджери залучаються через відповідну плату. Цим вони відрізняються від управлінців-власників. Однак за допомогою відповідної системи стимулювання досягається збіг інтересів менеджерів з інтересами організації, в якій вони працюють. Сучасний менеджер виступає в системі виробництва як управляючий, дипломат, лідер, вихователь, новатор та ін.

Невизначеність є однією з фундаментальних характеристик сучасної економіки. Вона виникає внаслідок непередбачуваності економічних процесів, недостатності інформації, складності прогнозування поведінки ринків та впливу зовнішніх факторів. У таких умовах будь-яке управлінське рішення пов'язане з ризиком.

У економічній теорії ***ризик*** розглядається як імовірність відхилення фактичних результатів діяльності від очікуваних. Його

проявом можуть бути фінансові втрати, недоотримання прибутку або виникнення додаткових витрат. Водночас *ризик може мати і позитивний характер*, оскільки підприємницька діяльність часто передбачає отримання додаткового прибутку внаслідок прийняття обґрунтованих ризикових рішень.

Аналіз наукових підходів до трактування ризику свідчить про наявність кількох основних концептуальних напрямів його розуміння. У науковій літературі виокремлюють такі підходи.

Імовірнісний підхід розглядає ризик як можливість виникнення небажаних наслідків або невизначеність щодо майбутнього результату діяльності. У межах цього підходу ризик пов'язується з потенційною загрозою несприятливого результату та імовірністю відхилення фактичних результатів від очікуваних.

Органічний підхід трактує ризик як природний елемент людської діяльності. Згідно з цим підходом, ризик є проявом прагнення людини або соціальної групи долати перешкоди й досягати поставлених цілей у процесі економічної чи соціальної активності.

Діяльнісний підхід визначає ризик як особливий спосіб поведінки суб'єктів у ситуації невизначеності. У цьому випадку ризик пов'язується з прийняттям рішень та здійсненням дій у складному та недостатньо прогнозованому середовищі, де результат може як відбутися, так і не реалізуватися.

У межах *цільового підходу* ризик розглядається як імовірність відхилення фактичних результатів від поставленої мети. Такий підхід акцентує увагу на тому, що ризик виникає в процесі прийняття управлінських рішень і пов'язаний із можливими відхиленнями від запланованих показників діяльності.

Затратний підхід трактує ризик як потенційну загрозу втрати частини ресурсів або недоотримання доходів у результаті здійснення певних економічних дій. У цьому контексті ризик пов'язується також із можливістю виникнення додаткових витрат, які можуть негативно вплинути на фінансовий стан підприємства, галузі або регіону.

Ситуаційний підхід розглядає ризик як характеристику конкретної економічної ситуації, у межах якої здійснюється діяльність суб'єкта господарювання. Він відображає невизначеність результатів економічної діяльності та ймовірність виникнення несприятливих наслідків у разі реалізації певних подій.

Найбільш комплексним у сучасній економічній науці вважається *інтегральний підхід до розуміння ризику*. Його сутність полягає у врахуванні багатовимірності цього явища. Згідно з таким підходом, ризик слід трактувати як можливість виникнення відхилень у функціонуванні соціально-економічної системи порівняно з очікуваними параметрами її розвитку. Ці відхилення можуть проявлятися у функціональних, структурних, інституційних, соціальних, економічних, фінансових або управлінських деформаціях щодо визначених програм, нормативних орієнтирів чи стратегічних моделей розвитку.

Важливо відрізняти ризик від невизначеності. ***Невизначеність*** пов'язана з відсутністю або неповнотою інформації щодо майбутніх подій, тоді як ризик передбачає можливість кількісної оцінки ймовірності їх настання.

Причини виникнення ризиків у діяльності підприємств можуть бути як *зовнішніми, так і внутрішніми*. До *зовнішніх факторів* належать зміни макроекономічної кон'юнктури, коливання валютних курсів, інфляційні процеси, зміни податкової політики, посилення конкуренції, політична нестабільність або форс-мажорні обставини. *Внутрішні ризики* пов'язані з організаційними помилками, недостатньою кваліфікацією персоналу, технологічними збоями, неефективною структурою управління або витоком конфіденційної інформації.

З метою мінімізації негативних наслідків ризиків у сучасній практиці управління підприємствами широко використовується ***ризик-менеджмент.*** Він являє собою систему методів і процедур, спрямованих на ідентифікацію, оцінювання та управління ризиками.

Процес управління ризиками включає кілька основних етапів:

– ідентифікацію ризиків,

– якісний і кількісний аналіз,

– вибір методів реагування

– постійний моніторинг ризикових факторів.

Для ***оцінки ризиків*** використовуються різноманітні ***аналітичні інструменти***: статистичні методи, експертні оцінки, сценарний аналіз, аналіз чутливості, метод Монте-Карло, аналіз беззбитковості та метод аналогій.

Важливою умовою ефективного управління ризиками є *стратегічна гнучкість підприємства*. Під стратегічною гнучкістю

розуміють здатність організації швидко адаптувати свою діяльність до змін зовнішнього середовища, змінювати бізнес-моделі, впроваджувати інновації та диверсифікувати діяльність. Підприємства з високим рівнем стратегічної гнучкості мають значно більше шансів зберегти конкурентні позиції в умовах нестабільності.

У сучасній економіці кризові явища є невід'ємною складовою розвитку ринкових систем. Економічні цикли, фінансові кризи, пандемії, геополітичні конфлікти та інші глобальні події можуть суттєво впливати на діяльність підприємств.

Антикризове управління являє собою систему управлінських заходів, спрямованих на попередження кризових ситуацій, мінімізацію їх негативних наслідків та відновлення стабільного функціонування підприємства. До основних інструментів антикризового управління належать фінансова діагностика, реструктуризація заборгованості, оптимізація витрат, модернізація виробництва та диверсифікація ринків збуту.

У міжнародній практиці дедалі більшого значення набуває *концепція управління безперервністю бізнесу* (*business continuity management – BCM*). Вона спрямована на забезпечення здатності організації продовжувати свою діяльність навіть у разі виникнення кризових ситуацій або надзвичайних подій.

Система BCM передбачає розробку спеціальних планів реагування на кризові ситуації, створення резервних інформаційних систем, диверсифікацію ланцюгів постачання та формування фінансових резервів. Завдяки цьому підприємства можуть швидко відновлювати операційну діяльність після порушення виробничих процесів.

В умовах цифрової економіки важливим аспектом безперервності бізнесу є *кібербезпека.* Активне використання цифрових технологій підвищує ризики кібератак, витоку інформації або збоїв інформаційних систем. Тому підприємства повинні впроваджувати комплексні системи захисту інформації та забезпечувати стійкість цифрової інфраструктури.

Цифровізація економіки стала однією з ключових тенденцій розвитку сучасного бізнесу. Вона передбачає широке використання цифрових технологій для оптимізації виробничих і управлінських процесів, підвищення ефективності діяльності підприємств та створення нових бізнес-моделей.

Цифрова трансформація охоплює впровадження інформаційних систем управління, технологій великих даних (*Big Data*), штучного інтелекту, хмарних сервісів, блокчейну та автоматизованих виробничих систем. Використання цих технологій дозволяє підприємствам значно підвищувати продуктивність, знижувати витрати та покращувати якість управлінських рішень.

Разом із тим цифрова трансформація супроводжується суттєвими організаційними змінами. Вона вимагає модернізації бізнес-процесів, розвитку нових компетенцій персоналу та формування інноваційної корпоративної культури. У цьому контексті важливу роль відіграє ***управління змінами*** (*change management*), яке спрямоване на адаптацію організації до нових умов функціонування.

Ефективне управління змінами передбачає формування стратегічного бачення трансформації, активну комунікацію з працівниками, навчання персоналу та створення системи мотивації для підтримки інноваційної діяльності.

Особливої актуальності проблема управління підприємствами в умовах невизначеності набуває для України. Повномасштабна війна спричинила значні економічні втрати, руйнування виробничої інфраструктури, порушення логістичних ланцюгів та переміщення значної кількості підприємств.

У цих умовах одним із ключових завдань економічної політики є післявоєнне відновлення національної економіки та забезпечення стійкості підприємств. Це передбачає модернізацію виробничих потужностей, розвиток інноваційних галузей, підтримку малого та середнього бізнесу та інтеграцію України до європейського економічного простору.

Важливу роль у процесі відновлення відіграє *розвиток підприємницької екосистеми*, яка включає фінансові інститути, інноваційні кластери, освітні та наукові установи, а також державні програми підтримки бізнесу. Значну підтримку українські підприємства отримують також від міжнародних фінансових організацій та партнерів.

Стійкість підприємств у сучасних умовах визначається не лише їх фінансовими показниками, але й здатністю адаптуватися до кризових ситуацій, впроваджувати інновації та ефективно використовувати людський капітал. У зв’язку з цим дедалі більшого значення набуває концепція сталого розвитку, яка передбачає збалансування

економічних, соціальних та екологічних аспектів діяльності підприємств.

Отже, управління підприємством у XXI столітті є складною системою, що поєднує стратегічне планування, управління ризиками, цифрову трансформацію та антикризові механізми. Ефективність діяльності підприємств значною мірою залежить від здатності керівництва своєчасно реагувати на виклики зовнішнього середовища та формувати довгострокові конкурентні переваги.

ТРЕНІНГ-КУРС

Основні поняття

Підприємництво. Суб'єкти підприємницької діяльності. Цифрова економіка. Креативні індустрії. Підприємство як відкрита система. Організаційно-правові форми підприємств. Фізична особа – підприємець (ФОП). Товариство з обмеженою відповідальністю (ТОВ). Акціонерне товариство (АТ). Державні та комунальні підприємства. Казенне підприємство. Капітал підприємства. Кругообіг та оборот капіталу. Інтелектуальна власність. Капіталізація знань. Амортизація. Фізичний та моральний знос. Витрати виробництва (явні та неявні). Бухгалтерський та економічний прибуток. Собівартість. Рентабельність. Менеджмент. Стратегічне управління. Ризик та невизначеність.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягає сутність підприємництва?
2. Як трансформується сутність підприємництва в умовах переходу до цифрової та креативної економіки?
3. Охарактеризуйте підприємство як відкриту соціально-економічну систему та назвіть його основні внутрішні й зовнішні змінні.
4. Хто може бути суб'єктом підприємницької діяльності в Україні згідно з чинним законодавством?
5. Проаналізуйте права, обов'язки та соціальну відповідальність сучасного підприємця.
6. Які організаційно-правові форми підприємств є найбільш адаптивними для інноваційного бізнесу та IT-сектору?

7. Розкрийте особливості функціонування державних та казенних підприємств у сучасній ринковій системі.
8. Охарактеризуйте три фази кругообігу капіталу підприємства та поясніть вплив цифровізації на швидкість обороту капіталу.
9. У чому полягає сутність капіталізації інтелектуальної власності та яка її роль у зростанні ринкової вартості фірми?
10. Поясніть відмінність між фізичним та моральним зносом капіталу в умовах прискореного науково-технічного прогресу.
11. Проаналізуйте різницю між бухгалтерським та економічним підходами до визначення витрат і прибутку підприємства.
12. Які специфічні особливості розвитку та державної підтримки креативних індустрій в Україні?
13. Розкрийте зміст функцій менеджменту в управлінні сучасним підприємством.
14. Проаналізуйте відмінність між економічним ризиком та невизначеністю?

Теми рефератів

1. Роль креативних хабів та кластерів у забезпеченні конкурентоспроможності регіональної економіки.
2. Диджиталізація бізнес-процесів як чинник мінімізації витрат та прискорення обороту капіталу.
3. Стартап як особлива форма підприємництва: від ідеї до виходу на глобальні ринки.
4. Управління інтелектуальним капіталом як ключовий фактор успіху в економіці знань.
5. Антикризовий менеджмент: стратегії адаптації вітчизняних підприємств до умов глобальної невизначеності.
6. Державне регулювання та підтримка малого бізнесу в Україні: європейський досвід та вітчизняні реалії.
7. Соціальна відповідальність бізнесу та концепція сталого розвитку в діяльності сучасних корпорацій.

Література

1. Безугла Л., Лазакович І. Креативні індустрії та креативна економіка: досвід України в умовах війни. *Економіка та суспільство. 2014. №* 63. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-63-30

2. Дергалюк Б.В. Економічна теорія: конспект лекцій : навч. посіб. / Б. В. Дергалюк. КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2025. 208 с.
3. Економічна теорія: закономірності, практика та сучасність : підручник / Е. М. Забарна, О. М. Козакова, Н. О. Задорожнюк та ін. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 412 с..
4. Економічна теорія: навч. посіб. / Н. М. Каменева, М. В. Косич, О. І. Фролов, О. Ю. Александрова. Харків: УкрДУЗТ, 2019. 163 с.
5. Економічна теорія: навч. посіб. / укл: М.І. Колосінська, С.І. Белей, С.В. Бойда. Чернівці: Чернівец. нац. унів-т., 2021. 200 с.
6. Кібік О., Слободянюк О., Кузнецова Л. Ризик-менеджмент : навч.-метод. посібник. Одеса : Фенікс, 2024. 84 с.
7. Креативні індустрії : інформаційна сторінка / Національний орган інтелектуальної власності України. URL: https://nipo.gov.ua/kreatyvni-industrii-page/
8. Полінкевич О. М. Обґрунтування управлінських рішень та оцінювання ризиків: навч. посіб. / О. М. Полінкевич, І. Г. Волинець. Луцьк : Вежа-Друк, 2023.
9. Про затвердження видів економічної діяльності, які належать до креативних індустрій : розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.04.2019 № 265-р // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265-2019-%D1%80#Text.
10.Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України № 4196-IX від 09.01.2025 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР). 2025. № 28-29, ст.94) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#n174
11.Ревенко Д. С. Креативна економіка : навч. посіб. Харків : ХАІ, 2024. 107 с. URL: http://dspace.library.khai.edu/xmlui/handle/ 123456789/8645
12.Ризикологія : навч.-метод. посіб. / О. Слободянюк, О. Кібік, В. Котлубай ; Нац. ун-т «Одеська юрид. Академія». Одеса : Фенікс, 2025. 78 с. DOI: 10.32837/11300.30599
13.Шикеринець В.В. Базіняк І.І., Дутчак О.І., Качмар О.В. Федорак В.В. Основи менеджменту: навч.-метод. посіб. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2022. 38 с.

Тести

1. Економічна свобода підприємця першочергово базується на:

А. Державних субсидіях та пільгах.

Б. Правовому режимі власності та вільному розпорядженні продуктом діяльності.

В. Відсутності будь-якого контролю з боку фіскальних органів.

Г. Міжнародних кредитах.

2. Яким категоріям осіб в Україні законодавчо обмежено право на підприємницьку діяльність?

А. Студентам денної форми навчання.

Б. Представникам органів державної влади та військовослужбовцям.

В. Громадянам, що перебувають на пенсії.

Г. Керівникам приватних іноземних компаній.

3. Як називається вид діяльності, головною метою якого є безпосереднє створення матеріальних або нематеріальних благ?

А. Посередницьке підприємництво.

Б. Комерційне підприємництво.

В. Виробниче підприємництво.

Г. Фінансове підприємництво.

4. Комплексна система управління, спрямована на вивчення потреб ринку та адаптацію виробництва до запитів споживачів, – це:

А. Менеджмент.

Б. Маркетинг.

В. Логістика.

Г. Франчайзинг.

5. Яке господарське товариство передбачає повну солідарну відповідальність учасників як майном фірми, так і власними активами?

А. Повне товариство.

Б. Товариство з обмеженою відповідальністю.

В. Акціонерне товариство.

Г. Командитне товариство (щодо вкладників).

6. На базі якої власності функціонують казенні підприємства в Україні?

А. Комунальної.

Б. Державної.

В. Приватної.

Г. Колективної.

7. Форма об'єднання, де учасники втрачають комерційну самостійність, створюючи єдину систему збуту, – це:

А. Консорціум.

Б. Синдикат.

В. Холдинг.

Г. Корпорація.

8. У найбільш широкому теоретичному сенсі капітал підприємства – це:

А. Готівка в касі та на рахунках.

Б. Вартість, що в процесі руху приносить додаткову вартість (дохід).

В. Сукупність верстатів та приміщень.

Г. Товарні запаси на складі.

9. Послідовна зміна капіталом грошової, продуктивної та товарної форм називається:

А. Оборотом капіталу.

Б. Кругообігом капіталу.

В. Інвестуванням.

Г. Амортизацією.

10. Елементом основного капіталу є:

А. Вартість сировини та матеріалів.

Б. Заробітна плата виробничого персоналу.

В. Вартість засобів праці (будівлі, обладнання).

Г. Енергія та паливо для верстатів.

11. Головна ознака оборотного капіталу – це:

А. Використання протягом багатьох років.

Б. Повне споживання та перенесення вартості на продукт за один цикл.

В. Здатність до морального зносу.

Г. Відсутність потреби у ремонті.

12. Втрата частиною капіталу своєї вартості через появу ефективніших технологій (навіть без фізичного руйнування) називається:

А. Фізичним зносом.

Б. Моральним зносом.

В. Капіталізацією.

Г. Девальвацією.

13. Кінцевою метою функціонування капіталу в ринковій системі є:

А. Мінімізація податків.

Б. Максимізація прибутку.

В. Збільшення кількості робочих місць.

Г. Створення натуральних запасів.

14. Що найбільш точно характеризує витрати виробництва?

А. Грошова оцінка всіх використаних ресурсів для створення продукту.

Б. Лише витрати на закупівлю сировини.

В. Сума сплачених податків за звітний період.

Г. Витрати на рекламу та маркетинг.

15. Оборот капіталу – це процес кругообігу, що розглядається як:

А. Одиничний акт купівлі-продажу.

Б. Постійно повторюваний та безперервний процес.

В. Тільки стадія реалізації товару.

Г. Нарахування амортизаційного фонду.

16. Поділ капіталу на основний та оборотний залежить від:

А. Галузі виробництва.

Б. Способу перенесення вартості на продукт та швидкості обертання.

В. Країни походження інвестицій.

Г. Кількості засновників підприємства.

17. До основного капіталу в сучасній креативній економіці також відносять:

А. Канцелярське приладдя.

Б. Витрати на поточний ремонт.

В. Інтелектуальні активи (патенти, ліцензії, ПЗ).

Г. Одноразові ліцензійні збори.

18. До складу оборотного капіталу входять:

А. Виробничі будівлі та склади.

Б. Сировина, напівфабрикати та кошти на оплату праці.

В. Довгострокові інвестиційні проєкти.

Г. Багаторічні насадження.

19. Специфіка торговельного капіталу полягає в тому, що він:

А. Створює нову споживчу вартість.

Б. Обслуговує стадію реалізації товарів та прискорює загальний обіг.

В. Існує лише у формі засобів виробництва.

Г. Не потребує авансування грошей.

20. Управління підприємством в умовах ризику відрізняється від невизначеності тим, що:

А. Ризик неможливо розрахувати.

Б. При ризику відома ймовірність настання подій.

В. Невизначеність характерна тільки для державних компаній.

Г. Ризик виключає можливість отримання прибутку.

Вправи:

Вправа 1. Аналіз динаміки сукупних витрат фірми.

Постійні витрати (TFC) ІТ-компанії на оренду офісу та підтримку серверів становлять 2000 грн на місяць. Дані про змінні витрати (TVC) залежно від обсягу наданих послуг наведено в таблиці:

Обсяг послуг (Q), од.	*Змінні витрати (TVC), грн*	*Сукупні витрати (TC), грн*
0	0	
10	1200	
20	2200	
30	3000	
40	4000	
50	5500	

Завдання:

1. Розрахуйте сукупні витрати (TC) для кожного обсягу виробництва.

2. Побудуйте на одній системі координат графіки TFC, TVC та TC. Поясніть, чому крива TC повторює конфігурацію TVC.

Вправа 2. Відновлення звіту про середні та граничні витрати.

Менеджер креативного агентства готував звіт про ефективність, але частина даних була втрачена. Відновіть відсутні показники в таблиці:

Q	**TC**	**TFC**	**TVC**	**ATC**	**AVC**	**MC**
1	250					–
2		100			60	
3				100		80
4	420					

Вправа 3. Структура промислового капіталу підприємства.

Підприємство авансувало капітал у таких розмірах:

– будівництво цехів та складів – 500 млн грн.

– придбання автоматизованих ліній та робототехніки – 150 млн грн.

– закупівля хмарних сховищ та ліцензій на ПЗ – 50 млн грн.

– сировина та допоміжні матеріали – 30 млн грн.

– паливо та електроенергія – 15 млн грн.

– фонд оплати праці персоналу – 45 млн грн.

Завдання: розрахуйте загальну суму основного та оборотного капіталу. Поясніть, куди ви віднесли витрати на програмне забезпечення та чому.

Вправа 4. Швидкість обороту та ефективність капіталу.

Авансований капітал фірми становить: на основні засоби – 100 млн грн (час обороту – 10 років); на сировину – 15 млн грн (оборот кожні 2 місяці); на заробітну плату – 5 млн грн (оборот щомісяця).

Завдання:

1. Обчисліть середню кількість оборотів усього авансованого капіталу за рік.

2. Як зміниться потреба в авансованому оборотному капіталі, якщо термін реалізації продукції (стадія Т' – Г') скоротиться вдвічі завдяки впровадженню інтернет-маркетингу?

Вправа 5. Розрахунок економічного прибутку та альтернативної вартості.

Фахівець вирішив залишити роботу в університеті (де отримував 300 тис. грн на рік) і відкрити власну консалтингову фірму. Він вклав власний капітал у розмірі 400 тис. грн, який раніше приносив йому 10% річних на депозиті. Витрати на оренду офісу склали 120 тис. грн/рік. Оплата послуг фрілансерів – 150 тис. грн/рік. Витрати на рекламу та зв'язок – 50 тис. грн/рік. Річна виручка від консультацій склала 850 тис. грн.

Завдання:

1. Обчисліть бухгалтерський прибуток (виручка мінус явні витрати).

2. Обчисліть економічний прибуток, врахувавши неявні витрати (втрачений відсоток по депозиту та втрачену зарплату).

3. Зробіть висновок про доцільність відкриття власної справи з економічної точки зору.

РОЗДІЛ 3. МАКРОЕКОНОМІКА

Тема 10. Держава та її економіко-правові функції

10.1. Сутність та економічні функції держави.
10.2. Правові основи державної макроекономічної політики.
10.3. Державне регулювання економіки.

10.1. Сутність та економічні функції держави

Держава постає як складний соціально-політичний феномен і водночас як один із найвизначніших інституційних здобутків людської цивілізації. Її функціонування пронизує всі етапи життєдіяльності індивіда, оскільки саме через державні механізми забезпечується гарантування прав і свобод, формування правопорядку та створення умов для реалізації особистісного потенціалу. Водночас держава встановлює обов'язкові правила поведінки, що мають загальнообов'язковий характер (зокрема, податкові зобов'язання, виконання військового обов'язку тощо), забезпечуючи баланс між інтересами особи та суспільства. Історична еволюція політичних інститутів засвідчує змінність їхніх форм і змісту, однак держава залишається стрижневим елементом політичної системи, що виконує інтегративну функцію – узгодження різнорідних соціальних інтересів задля досягнення спільного блага та забезпечення сталого розвитку.

У добу первіснообщинного ладу соціальна організація ґрунтувалася на колективній власності, спільній праці та зрівняльному розподілі продуктів. Влада не мала публічного, відокремленого характеру й здійснювалася через механізми безпосереднього самоврядування громади. За таких умов потреба в державі як спеціалізованому інституті управління була відсутня. Виникнення державності пов'язується з розкладом первіснообщинних відносин, утвердженням приватної власності на засоби виробництва та соціально-економічною диференціацією. Перехід до осілих форм господарювання сприяв зростанню продуктивності праці, проте водночас зумовив майнову нерівність, посилення влади військово-племінної еліти й формування соціальної стратифікації. У результаті держава постала як механізм організації політичної влади, що в класичному розумінні

відображала інтереси економічно домінуючих груп та забезпечувала їхнє політичне панування.

Проблема походження держави є однією з центральних у політико-правовій думці. У різні історичні епохи сформувалися концепції, що по-різному пояснюють причини виникнення державності, її природу та соціальне призначення. Узагальнено їх можна поділити на концепції (табл. 10.1).

Таблиця 10.1.

Концепції походження держави

Основні концепції	Головні риси
Теологічна теорія	(Від грецьк. theos – бог і logos – вчення). Пояснює виникнення держави, а також всі її рішення, діями і санкціями божественної волі. Така влада є "від Бога" і повинна здійснювати його волю на Землі. На монарха покладені основні обов'язки з поширення вчення Божого, з покарання ворогів, що творять зло, і зі створення умов для благочестивого життя людей. У філософії теологічну концепцію походження держави створив один із найвидатніших ідеологів християнської церкви Аврелій Августин. Класичним представником цієї теорії був Фома Аквінський, який стверджував, що влада має сакральне джерело, а підпорядкування їй є моральним обов'язком. У межах цієї концепції легітимність влади ґрунтується на її відповідності божественному задуму. Теологічна теорія сформувала ідею легітимності влади та її морального виправдання, але вона ігнорує соціально-економічні чинники формування державності.
Патріархальна теорія	Розглядає державу як продукт сім'ї, яка розрослася до розмірів держави, при цьому влада правителя тлумачиться як влада батька в сім'ї, а відносини між підданими і володарями - як сімейні відносини. Так, *Аристотель* розглядав виникнення держави як природний процес розвитку та ускладнення форм спілкування людей: спочатку люди об'єднуються в сім'ї, потім декілька сімей утворюють поселення, а на завершальній стадії цього процесу постає держава. Патриархальна теорія підкреслює органічний характер формування влади, але спрощує складні соціальні процеси до родинних відносин
Договірна (конвенціальна)	Згідно концепції держава виникла в результаті свідомої і добровільної угоди людей, які раніше перебували у природному, додержавному стані, а потім для того, щоб надійно забезпечити свої основні права і свободи, вирішили створити державу. Головним завданням держави є турбота про спільне благо. Наділивши державу владними повноваженнями, люди свідомо пішли на самообмеження своєї свободи на користь спільних інтересів. Засновники теорії Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо. Договірна теорія стала теоретичною основою сучасного конституціоналізму та демократії, однак має гіпотетичний характер і не підтверджується історичними фактами укладення такого

	договору.
Завоювання (насильницька теорія)	Виникнення держави є результатом завоювання більш організованими і сильнішими групами людей гірше організованих і слабших спільнот. Представники теорії завоювання – Є. Дюрінг, Л. Гумплович, К. Каутський – доводили, що держави виникли в результаті завоювання одних народів іншими. Насильницька теорія походження держави акцентує увагу на військово-політичних чинниках та зводить складний процес державотворення лише до примусу.
Класова концепція (історико-матеріалістична теорія)	Виникнення держави – це природно-історичний процес. Виникає як наслідок майнової нерівності, розподілу праці, класів. Зникає із зникненням класів. Засновники – К. Маркс і Ф. Енгельс. Ф. Енгельс наголошував, що держава "за загальним правилом, є державою наймогутнішого, економічно пануючого класу, який за допомогою держави стає також політично пануючим класом і здобуває таким чином нові засоби для придушення і експлуатації пригнобленого класу". В. І. Ленін писав: "Держава є машина для гноблення одного класу другим, машина, щоб тримати в покорі одному класові інші підлеглі класи".
Психологічна теорія	Психологічний підхід пояснює виникнення держави особливостями людської психіки – прагненням до підпорядкування, авторитету, колективної організації. Одним із представників був Лев Петражицький. Психологічна теорія походження держави враховує роль психологічних механізмів влади, але вона недооцінює матеріальні та економічні фактори.
Органічна концепція	Порівнює державу з біологічним організмом, що розвивається природним шляхом. Її розвивав Герберт Спенсер, який проводив аналогію між суспільством і живим організмом. Органічна теорія підкреслює системність і цілісність держави, однак акцентує увагу на біологізації соціальних процесів.
Іригаційна (гідравлічна) теорія	Ця концепція пояснює виникнення держави необхідністю організації масштабних громадських робіт (зокрема, іригаційних систем у стародавніх цивілізаціях). Представник – Карл Віттфогель. Іригаційна теорія акцентує роль господарських потреб у формуванні централізованої влади, однак вона застосовна переважно до окремих регіонів (Стародавній Схід).

Жодна з концепцій не дає вичерпного пояснення походження держави. Сучасна наука розглядає державотворення як багатофакторний процес, у якому поєдналися економічні, соціальні, політичні, військові, культурні та психологічні чинники. Історичні школи не виключають одна одну, а радше відображають різні аспекти складного процесу формування державності як універсального інституту організації суспільства.

На сучасному етапі державність трансформується відповідно до загальноцивілізаційних тенденцій демократизації та гуманізації публічного управління. Держава дедалі більше розглядається як інституційна форма організації суспільства, носій публічної влади та система взаємопов'язаних органів, що здійснюють управління від імені народу. Її призначення полягає не лише у підтриманні правопорядку, а й у забезпеченні умов для сталого соціально-економічного розвитку, реалізації прав людини та гармонізації інтересів різних соціальних груп.

Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року Верховна Рада України започаткувало новий етап державотворення та міжнародної легітимації. Визнання незалежності з боку Польщі 2 грудня 1991 року стало початком активного встановлення дипломатичних відносин із державами світу. Упродовж першого року незалежності Україну визнали понад 130 країн, що засвідчило її повноцінне входження до міжнародної спільноти. Стратегічним напрямом зовнішньої політики стало інтегрування до європейського політичного та економічного простору. Україна приєдналася до Ради Європи, стала учасницею Організації з безпеки і співробітництва в Європі, розвиває співпрацю з НАТО та Європейським Союзом.

Європейська інтеграція України є стратегічним напрямом зовнішньої та економічної політики держави, спрямованим на включення до політичного, правового та економічного простору Європейського Союзу, вона є комплексним трансформаційним процесом, що охоплює правову, інституційну та економічну модернізацію держави. Правова основа європейської інтеграції України формує поетапну систему зближення з Європейським Союзом – від співробітництва до глибокої економічної інтеграції та перспективи членства. Їхня роль для економіки полягає у: лібералізації зовнішньої торгівлі; гармонізації технічних і правових стандартів; стимулюванні інституційних реформ; розширенні доступу до фінансових ресурсів ЄС; підвищенні конкурентоспроможності національної економіки. Інтеграційні документи – від Угоди про партнерство і співробітництво до Угоди про асоціацію та набуття статусу кандидата – виконують роль нормативної основи реформ і каталізатора структурних змін (табл.10.2). інтеграційні документи виступають нормативною основою модернізації економічної системи України та її поступового включення до європейського економічного простору. У довгостроковій

перспективі європейська інтеграція спрямована на формування конкурентоспроможної, відкритої та інноваційно орієнтованої економіки, здатної функціонувати відповідно до стандартів і принципів Європейського Союзу.

Таблиця 10.2.

Основні документи європейської інтеграції України

№	Документ	Рік підписання	Ключовий зміст	Економічне значення
1	Угода про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС	1994 (чинна з 1998)	Визначила правові засади політичного діалогу та економічного співробітництва	Створила базу для розвитку торгівлі, адаптації законодавства та формування ринкових механізмів
2	Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом	2014 (повна чинність з 2017)	Політична асоціація та економічна інтеграція; передбачає глибоку адаптацію законодавства до права ЄС	Модернізація економіки, доступ до внутрішнього ринку ЄС, стимулювання структурних реформ
3	Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі (DCFTA)	2016 (тимчасове застосування з 2016)	Лібералізація торгівлі товарами й послугами, гармонізація стандартів	Зростання експорту до ЄС, підвищення конкурентоспроможності українських підприємств
4	Статус кандидата на членство в Європейський Союз	2022	Початок переговорного процесу щодо вступу, визначення критеріїв реформ	Посилення інвестиційної привабливості, пришвидшення антикорупційних, судових та економічних реформ
5	Участь у програмах ЄС (Horizon Europe, Erasmus+, EU4Business тощо)	З 2014 р. – дотепер	Інтеграція у наукові, освітні та підприємницькі програми ЄС	Доступ до фінансування інновацій, підтримка малого та середнього бізнесу, розвиток людського капіталу
6	Меморандуми про макрофінансову допомогу ЄС	2014–2023	Надання фінансової підтримки для стабілізації економіки	Підтримка платіжного балансу, стабілізація бюджету, фінансування реформ

Важливою складовою економічної інтеграції стало набуття членства у Світовій організації торгівлі 16 травня 2008 року, що створило передумови для розширення доступу до світових ринків і гармонізації торговельних стандартів. Європейський вектор зовнішньої політики України відкрив можливості для розвитку плідних двохсторонніх стосунків з європейськими державами. Чільне місце тут посідає Німеччина, котра за обсягом прямих інвестицій займає друге місце після США серед іноземних інвесторів України. Останнім часом активізувалися контакти з Великобританією, Францією, Австрією, Італією. Європейська інтеграція України передбачає налагодження добрих відносин з сусідніми державами. Найбільш активно розвиваються контакти з Польщею, яка сприяє реалізації прагнень України інтегруватися в європейські структури, енергійно підтримала вступ нашої держави до Ради Європи.

Таким чином, держава виконує системоутворюючу роль у суспільстві, забезпечуючи його організаційну цілісність, управлінську впорядкованість та узгодження багатоманітних соціальних інтересів. Її загальне призначення конкретизується через сукупність функцій, які в науковій традиції найчастіше поділяють на внутрішні та зовнішні, що відображають основні напрями державної діяльності у межах національного та міжнародного простору.

Функції держави – це основні напрями її діяльності, що відображають соціальне призначення держави, зміст публічної влади та форми впливу на суспільні процеси. Через функції конкретизується роль держави в організації суспільства, забезпеченні його цілісності, стабільності та розвитку; поділяються на внутрішні та зовнішні (рис.10.1).

Внутрішні функції держави диференціюються відповідно до ключових сфер суспільного життя та відображають основні напрями її впливу на соціально-економічні й політичні процеси. До таких функцій традиційно відносять економічну, соціальну, політичну, культурно-виховну, екологічну та правову. Кожна з них має власну предметну визначеність, однак у практичній площині вони взаємопов’язані й утворюють цілісну систему публічного управління.

Економічна (господарсько-організаторська) функція полягає у формуванні та реалізації державою механізмів регулювання економічних відносин, створенні нормативно-правового середовища

функціонування ринку, координації процесів виробництва, розподілу, обміну та споживання. Держава визначає «правила гри» для суб'єктів господарювання, гарантує захист права власності, забезпечує виконання контрактних зобов'язань, установлює стандарти якості товарів і послуг, контролює грошовий обіг та підтримує конкурентне середовище.

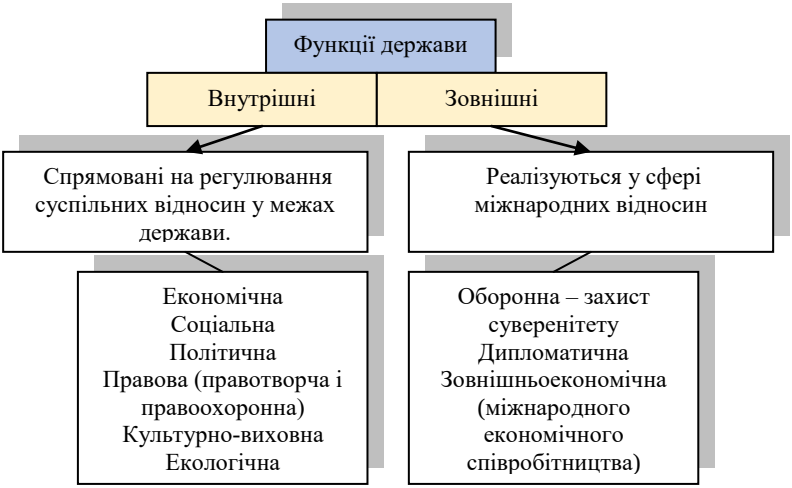

Рис.10.1. Функції держави

Соціальна функція спрямована на гармонізацію різноманітних соціальних інтересів – класових, професійних, етнічних, демографічних та інших – і забезпечення на цій основі суспільної єдності. У межах цієї функції держава реалізує політику зайнятості, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, житлового забезпечення та культурного розвитку, формуючи систему гарантій гідного рівня життя населення.

Політична функція обумовлена природою держави як носія публічної влади. Вона охоплює визначення стратегічних орієнтирів розвитку суспільства, забезпечення стабільності політичної системи, підтримання інституційної взаємодії з політичними партіями та громадськими об'єднаннями, а також легітимне здійснення владних повноважень.

Культурно-виховна функція реалізується через підтримку освітньої та культурної інфраструктури, формування державних стандартів освіти, сприяння розвитку науки й мистецтва. Її стратегічна

мета – розвиток людського потенціалу, формування ціннісних орієнтирів і громадянської свідомості.

Екологічна функція передбачає забезпечення раціонального природокористування, охорону довкілля, формування екологічної культури та впровадження механізмів сталого розвитку.

Правова функція, що охоплює правотворчу й правоохоронну діяльність, є інструментальною основою реалізації всіх інших функцій держави. Саме через систему норм права держава впорядковує суспільні відносини, забезпечує стабільність правопорядку та застосовує механізми юридичної відповідальності. Контроль за дотриманням законодавства здійснюють спеціалізовані органи – судові інституції, органи прокуратури, правопорядку, безпеки та інші елементи правоохоронної системи.

Зовнішні функції держави реалізуються у сфері міжнародних відносин і спрямовані на забезпечення та захист національних інтересів на міжнародній арені. До ключових належать оборонна, дипломатична та функція міжнародного співробітництва.

Оборонна функція полягає у гарантуванні суверенітету, територіальної цілісності й безпеки держави від зовнішніх загроз. Дипломатична функція передбачає встановлення та розвиток міждержавних відносин, участь у діяльності міжнародних організацій, укладення міжнародних договорів. Функція співробітництва реалізується через зовнішню торгівлю, економічну координацію, інтеграційні процеси та участь у міжнародних економічних об’єднаннях. Зазначені напрями є взаємодоповнювальними та мають умовний характер розмежування.

Особливого значення набуває економічна функція держави як системоутворюючий компонент її діяльності. Вона відображає реалізацію економічної влади держави та її участь у формуванні системи відносин економічної власності й управління в межах суспільного відтворення. Масштаб економічного впливу держави є багатовимірним і охоплює як регулятивні, так і перерозподільчі механізми.

Економічні функції держави – це втілення її економічної ролі у процесі реалізації наявної у неї економічної влади і власності, внаслідок чого виникає цілісна система відносин економічної власності та управління нею у всіх сферах суспільного відтворення. Фактично економічна роль держави здійснюється в таких широких масштабах, що

кількісно виразити її нелегко. Економічних функцій держави багато і вони різноманітні (рис. 10.2).

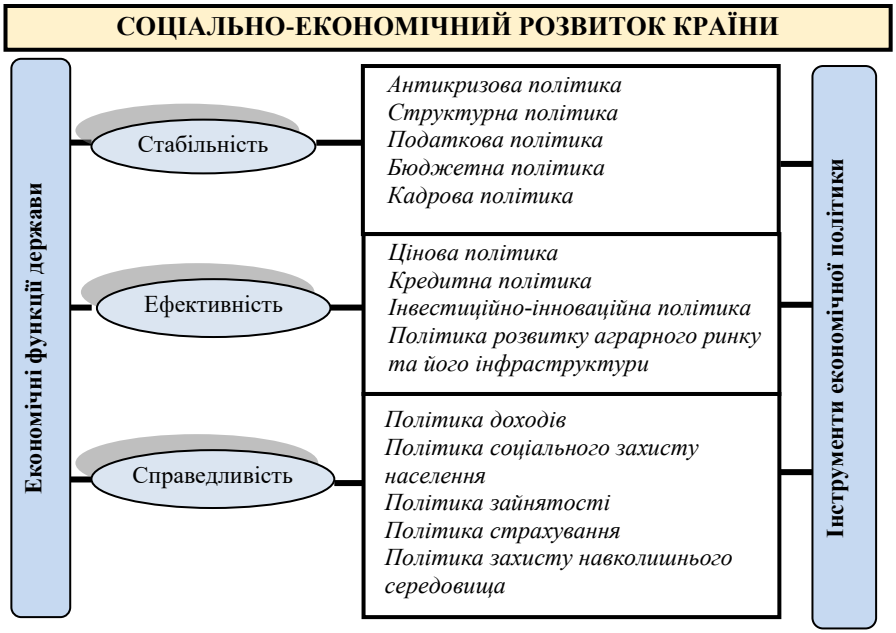

Рис. 10.2. Економічні функції та інструменти розвитку держави

Одним із головних завдань держави є *забезпечення правового і соціального середовища*, що сприяє ефективному функціонуванню ринкової економіки. Так, правова база передбачає такі заходи, як надання законного статусу приватним підприємствам, визначення прав приватної власності і гарантування виконання контрактів. Держава також встановлює законні “правила гри”, регулює відносини між підприємствами, поставщиками ресурсів та споживачами, визначає державні стандарти ваги та якості товарів і послуг, проводить контроль за їх дотриманням, забезпечує народне господарство необхідною кількістю грошей тощо.

Держава несе відповідальність за підтримку *раціональних масштабів ринкової конкуренції та її захист*. Держава здійснює перерозподіл доходів і ресурсів, коригує структуру національного продукту, забезпечує макроекономічну стабілізацію (контроль інфляції

та зайнятості), стимулює економічне зростання. Реалізація цих завдань відбувається через систему економічної політики, яку можна визначити як сукупність цілеспрямованих заходів державної влади щодо регулювання економічних процесів у коротко- та довгостроковій перспективах.

Процес реалізації економічних функцій держави починається з обґрунтування економічної політики. **Економічна політика** – система заходів, здійснюваних державою та її владними структурами або іншими особами, спрямованих на регулювання економічних процесів.

Форми економічної політики держави – це основні напрями, види та способи цілеспрямованої діяльності держави щодо регулювання економічних процесів, забезпечення стабільного розвитку національної економіки, реалізації стратегічних цілей і захисту економічних інтересів суспільства. Інакше кажучи, це конкретні прояви державного впливу на економіку, які відображають, у яких сферах і якими методами держава здійснює регулювання (фінансовими, адміністративними, правовими, організаційними інструментами) (табл.10.3).

Основні ознаки форм економічної політики:

- мають цілеспрямований і системний характер;
- реалізуються через законодавчі та управлінські рішення;
- охоплюють різні сфери економіки (фінансову, виробничу, соціальну, зовнішньоекономічну тощо);
- спрямовані на забезпечення економічної стабільності, зростання та безпеки держави.

Таблиця 10.3

Форми економічної політики держави

№	Форма	Характеристика
1	Державна промислова політика	Діяльність уряду, спрямована на підтримку та розвиток національних товаровиробників у стратегічних галузях з метою забезпечення економічної безпеки та підвищення рівня життя населення.
2	Аграрна політика	Складова економічної політики, що регулює розвиток сільського господарства та пов'язаних із ним сфер економіки.
3	Регіональна політика	Управління соціально-економічним розвитком територій, регулювання взаємовідносин між державою та регіонами, забезпечення збалансованого просторового розвитку.
4	Антициклічна політика	Спрямована на стабілізацію економічного зростання, запобігання кризам та пом'якшення економічних спадів.
5	Антиінфляцій	Комплекс заходів державного регулювання, спрямованих на

	на політика	стримування інфляції та забезпечення цінової стабільності.
6	Інвестиційна політика	Сукупність урядових рішень щодо напрямів і механізмів використання капіталовкладень у різних секторах економіки.
7	Інноваційна політика	Система правових, економічних та організаційних заходів щодо стимулювання та регулювання науково-технічної й виробничої інноваційної діяльності.
8	Монетарна політика	Регулювання грошової маси, кредитного ринку та забезпечення економіки необхідним обсягом фінансових ресурсів.
9	Грошова політика	Забезпечення стабільності національної валюти та підтримання довіри до грошової системи.
10	Кадрова політика	Формування, розвиток і ефективне використання трудового потенціалу, створення умов для мотивації та продуктивної праці.
11	Інформаційна політика	Організація процесів отримання, використання, поширення та збереження інформації в економічній сфері.
12	Цінова політика	Регулювання процесу формування цін, встановлення економічно обґрунтованих тарифів з урахуванням ринкових умов.
13	Бюджетна політика	Система принципів і заходів щодо формування, розподілу та збалансування бюджетних ресурсів держави.
14	Фіскальна політика	Визначення джерел державних доходів і напрямів бюджетних витрат через податкові та фінансові механізми.
15	Амортизаційна політика	Регулювання формування та використання амортизаційних відрахувань для відтворення основних засобів виробництва.
16	Соціальна політика	Діяльність держави щодо розвитку соціальної сфери, забезпечення соціального захисту населення та стабільності суспільства.
17	Торговельна політика	Регулювання зовнішньої торгівлі через мита, податки, субсидії та інші інструменти впливу на експорт і імпорт.
18	Зовнішньоекономічна політика	Формування та розвиток міжнародних економічних зв’язків з метою зміцнення національного економічного потенціалу.
19	Структурна політика	Спрямована на оптимізацію галузевої структури економіки та формування сучасної моделі національного господарства.
20	Регуляторна політика	Удосконалення правового регулювання господарських відносин, зменшення надмірного втручання держави та створення сприятливого бізнес-середовища.
21	Екологічна політика	Забезпечення екологічної рівноваги, охорона довкілля та формування безпечних умов життєдіяльності населення.
22	Антикризове регулювання	Комплекс заходів державного впливу на економіку для подолання кризових явищ та мінімізації їх негативних наслідків.

Кожна з них спрямована на досягнення конкретних стратегічних і тактичних цілей – від підтримки національного виробника та

модернізації економіки до забезпечення фінансової стабільності, розвитку людського капіталу й інтеграції у світове господарство.

Отже, економічна політика є одним із ключових інструментів державного впливу на господарське життя. Її призначення полягає у створенні умов для поступального еволюційного розвитку економіки, запобіганні зловживанням економічною владою, мінімізації кризових явищ та забезпеченні збалансованого соціально-економічного зростання. Вона належить до найважливіших способів впливу держави на економічне життя та охоплює комплекс економічних цілей і заходів держави, спрямованих на вирішення завдань економічного розвитку в короткостроковому і довгостроковому періодах. *Призначення економічної політики держави* – сприяти природному еволюційному економічному розвитку, запобігати зловживанням економічною владою з боку окремих осіб, груп, підприємств, а також кризовим явищам в економіці.

10.2.Правові основи державної макроекономічної політики

Правові основи макроекономічної політики України – це сукупність конституційних норм, законів і підзаконних актів, які визначають цілі, принципи, інструменти та повноваження органів державної влади у сфері регулювання національної економіки на макрорівні. Вони створюють нормативну базу для формування та реалізації бюджетної, фіскальної, грошово-кредитної, інвестиційної, соціальної та зовнішньоекономічної політики держави.

Основними принципами правового регулювання економічних процесів в Україні є: законність і верховенство права; стабільність економічного законодавства; прозорість бюджетного процесу; збалансованість бюджету; незалежність центрального банку; відповідальність органів влади за економічні рішення.

1. Законність і верховенство права. Його суть полягає у тому, що усі органи державної влади, посадові особи та суб'єкти господарювання зобов'язані діяти виключно на підставі, в межах повноважень і у спосіб, передбачений законом. Право має найвищу юридичну силу та однаково застосовується до всіх. На практиці цей принцип реалізується через такі положення: економічні рішення (податки, бюджетні видатки, валютне регулювання) приймаються лише на основі законів; забороняється довільне втручання держави в

господарську діяльність; забезпечується судовий захист прав бізнесу та громадян. Наприклад встановлення нового податку можливе лише шляхом внесення змін до Податковий кодекс України, а не підзаконним актом міністерства.

2. Стабільність економічного законодавства. Економічне законодавство повинно бути передбачуваним і відносно стабільним, щоб забезпечити довгострокове планування діяльності суб'єктів господарювання. Економічне законодавство підвищує інвестиційну привабливість країни; знижує ризики для бізнесу; сприяє формуванню довіри до державної політики. Так, закріплення середньострокового бюджетного планування у Бюджетний кодекс України дозволяє прогнозувати державні фінанси на кілька років уперед.

3. Прозорість бюджетного процесу. Суть принципу полягає у тому, що формування, розгляд, ухвалення та виконання бюджету мають бути відкритими та доступними для суспільства. Прозорість забезпечується через: оприлюднення проєкту бюджету; відкриті парламентські слухання; публікацію звітів про виконання бюджету; функціонування відкритих державних реєстрів. Наприклад, щорічне подання Кабінетом Міністрів проєкту закону про Державний бюджет до Верховна Рада України з подальшим публічним обговоренням.

4. Збалансованість бюджету. Обсяг видатків державного бюджету має відповідати реальним фінансовим можливостям держави. Надмірний дефіцит є небезпечним для макроекономічної стабільності. Економічне значення цього принципу полягає в запобіганні неконтрольованому зростанню державного боргу; стримуванні інфляційних процесів; забезпеченні фінансової безпеки. Прикладом може бути встановлення граничного рівня дефіциту бюджету та державного боргу у бюджетному законодавстві відповідно до вимог фінансової дисципліни.

5. Незалежність центрального банку. Центральний банк здійснює грошово-кредитну політику незалежно від політичного впливу органів виконавчої влади. В Україні ці функції виконує Національний банк України. Значення незалежності реалізується через: запобігання «політичній емісії» грошей; підтримання стабільності національної валюти; стримування інфляції. Наприклад, НБУ самостійно визначає облікову ставку без погодження з урядом, керуючись економічними показниками.

6. Відповідальність органів влади за економічні рішення. Суть цього принципу полягає у тому, що органи державної влади та посадові особи несуть політичну, юридичну та фінансову відповідальність за прийняті економічні рішення. В Україні існують такі форми відповідальності: парламентський контроль; аудит Рахункової палати; адміністративна або кримінальна відповідальність; відставка уряду. Прикладом виконання цього принципу може бути щорічний Звіт Кабінету Міністрів перед парламентом щодо виконання Державного бюджету та можливе висловлення недовіри уряду.

Зазначені принципи формують фундамент правового механізму макроекономічної політики. Вони забезпечують передбачуваність, стабільність і ефективність державного регулювання економіки, створюють умови для сталого розвитку та зміцнення довіри між державою, бізнесом і суспільством.

Базовими основами макроекономічної політики є: конституційна, законодавча і інституційна (табл. 10.4).

Таблиця 10.4

Основи макроекономічної політики

№	Основи макро-економічної політики	Характеристика	Приклади / Застосування
1	Конституційна основа	Визначає загальні принципи та повноваження органів влади у сфері економіки, закріплює права власності, соціальні гарантії та засади бюджетної системи.	Статті Конституції України, що гарантують право власності, право на підприємницьку діяльність, засади бюджетної системи.
2	Законодавча основа	Комплекс законів та підзаконних актів, що регулюють різні аспекти економічної діяльності та визначають правила функціонування економіки.	Бюджетний кодекс, Податковий кодекс, Господарський кодекс, закони про Нацбанк та Кабінет Міністрів.
3	Інституційна основа	Органи державної влади, що реалізують макроекономічну політику, визначають її пріоритети та контролюють виконання рішень.	Верховна Рада – ухвалення бюджету; Кабмін – виконання економічної політики; НБУ – монетарна політика.
4	Принципи правового регулювання	Основні правила поведінки держави при здійсненні економічної політики; гарантують законність,	Законність, верховенство права, стабільність законодавства, прозорість бюджетного процесу,

		стабільність, прозорість і відповідальність.	збалансованість бюджету, незалежність НБУ, відповідальність органів влади.
5	Нормативно-правові акти для реалізації політики	Конкретні документи та інструменти, які дозволяють реалізовувати економічну політику у різних сферах.	Державні програми економічного розвитку, фінансові плани, постанови Кабміну, регуляторні акти Нацбанку.
6	Механізми впливу	Методи і способи державного регулювання економіки, що забезпечують досягнення макроекономічних цілей.	Бюджетна, фіскальна, монетарна, інвестиційна, структурна, соціальна політика, регуляторні та антикризові заходи.
7	Контроль і оцінка ефективності	Механізми моніторингу, аудиту та оцінки результатів макроекономічних рішень для коригування політики.	Аудит Рахункової палати, парламентські слухання, звіти уряду та НБУ.

Конституція України є основним законом держави, який встановлює правові рамки для всіх видів економічної діяльності. Вона визначає принципи економічної політики та гарантує верховенство права у сфері регулювання економіки. Конституція визначає розподіл економічних повноважень між гілками влади та принцип законності економічного регулювання. Базові принципи макроекономічної політики закріплені в Конституції України, зокрема:

• визначення України як соціальної, правової держави;

• закріплення права власності та гарантій підприємницької діяльності;

• встановлення засад бюджетної системи;

• визначення повноважень Верховної Ради, Кабінету Міністрів та Національного банку.

Конституція визначає, що Україна є соціальною, правовою державою, що забезпечує розвиток ринкової економіки, захист прав власності, свободу підприємницької діяльності, економічну безпеку та соціальний захист громадян. Конституційні положення визначають повноваження Верховної Ради, Кабінету Міністрів та Національного банку у сфері економічної політики. Це забезпечує чітке розмежування компетенцій і стабільність прийняття економічних рішень.

Через Конституцію реалізуються гарантії прав і свобод суб'єктів економіки України: право приватної власності та її захист (ст. 41);

право на підприємницьку діяльність (ст. 42); свободу економічної діяльності у межах закону (ст. 43) (табл.10.5).

Конституція є основою стабільності економіки, адже її норми закріплюють принцип збалансованості бюджету, захисту фінансової системи, незалежності Національного банку, що формує макроекономічну стабільність.

Таблиця 10.5.

Основні положення Конституції України щодо економіки

№	Положення	Суть та значення
1	Стаття 13	Україна – соціальна, правова держава; держава сприяє соціальній справедливості, економічному розвитку та добробуту громадян.
2	Стаття 41	Гарантує право приватної власності, її захист від незаконного захоплення та знищення.
3	Стаття 42	Гарантує право на підприємницьку діяльність та свободу економічної ініціативи.
4	Стаття 43	Встановлює свободу економічної діяльності в межах закону; держава створює умови для її розвитку.
5	Стаття 95	Визначає повноваження Верховної Ради щодо ухвалення законів про податки, бюджет, фінанси, економічну політику.
6	Стаття 116	Встановлює роль Кабінету Міністрів у розробці та реалізації державної економічної політики.
7	Стаття 99	Гарантує незалежність Національного банку України у проведенні грошово-кредитної політики.
8	Стаття 92	Закріплює повноваження парламенту щодо регулювання господарських та фінансових відносин, зовнішньоекономічної діяльності.

Конституція України є фундаментом макроекономічної політики, оскільки визначає правові, інституційні та принципові засади економічної діяльності, встановлює повноваження органів влади та гарантує права і свободи суб'єктів економіки. Через її положення забезпечується стабільність, передбачуваність та законність економічних процесів.

Ключовими актами, що формують правову основу макроекономічної політики є:

• *Бюджетний кодекс України* – регулює бюджетну систему, бюджетний процес і міжбюджетні відносини. Регламентує формування, виконання та контроль державного та місцевих бюджетів; встановлює правила фінансової дисципліни; забезпечує прозорість бюджетного процесу через публічність інформації та контроль парламенту; закріплює принципи збалансованості бюджету, ефективного розподілу

ресурсів, контроль за доходами і видатками. Бюджетний кодекс забезпечує економічну стабільність, прогнозованість фінансів і контроль державних витрат

• *Податковий кодекс України* – визначає засади податкової (фіскальної) політики. Регулює оподаткування фізичних та юридичних осіб, встановлює податкові ставки, порядок їх нарахування та процедуру сплати, встановлює пільги; закріплює механізми контролю і відповідальності платників податків; забезпечує принцип законності та рівності у сплаті податків. Податковий кодекс є ключовим інструментом фіскальної політики держави та забезпечує стабільність державних доходів.

• *Господарський кодекс України* – є ключовим нормативним актом, що регулює господарську діяльність суб'єктів економіки та визначає правові засади ринкових відносин у країні. Він має важливе значення для реалізації макроекономічної політики, оскільки формує правову основу економічних відносин, регулює функціонування підприємств і забезпечує стабільність господарського середовища. ГКУ визначає правила організації господарської діяльності, форми власності, порядок укладання господарських договорів, а також права та обов'язки підприємств і організацій; закріплює принципи економічної самостійності підприємств та відповідальності за результати господарювання, що стимулює ефективне управління фінансовими та матеріальними ресурсами; гарантує права власників, інвесторів, кредиторів та інших учасників господарських відносин; регулює процедури контролю за господарською діяльністю та встановлює економічну відповідальність за порушення законодавства.

• *Закон України «Про Національний банк України»* – встановлює правові основи грошово-кредитної політики та незалежність НБУ. Він регламентує діяльність Національного банку як центрального органу грошово-кредитного регулювання; забезпечує незалежність НБУ у прийнятті рішень щодо грошово-кредитної політики; визначає обов'язки з підтримки стабільності національної валюти та фінансової системи; регулює емісію грошових знаків, контроль банківської системи та валютні операції. Закон гарантує монетарну стабільність, захист від інфляції і прогнозованість фінансової політики.

•• *Закон України «Про Кабінет Міністрів України»* – закріплює повноваження уряду у формуванні економічної політики.

• *Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг»* – регламентує управління державними фінансовими ресурсами, планування та контроль використання бюджетних коштів. Закон визначає принципи ефективного використання фінансів; закріплює процедури фінансового планування та аудиту; встановлює відповідальність органів влади за управління державними ресурсами. Закон забезпечує ефективне управління державними фінансами та фінансову дисципліну.

• *Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності»* – регулює правові відносини у сфері економічного регулювання та визначає механізми контролю над підприємницькою діяльністю. Закон встановлює правові підстави для державного контролю і регулювання господарської діяльності; забезпечує прозорість та обґрунтованість регуляторних актів; закріплює процедури проведення антикризового регулювання. Закон сприяє збалансованому державному впливу на економіку, мінімізує адміністративні бар'єри та ризики зловживання владою.

• *Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність»* – регулює порядок здійснення міжнародної торгівлі та економічних відносин України з іншими державами; визначає порядок укладення угод про зовнішню торгівлю та інвестиції; регулює ліцензування експорту та імпорту, валютні операції; закріплює механізми захисту національного ринку і стимулювання зовнішньоекономічної діяльності. Закон створює правову основу для інтеграції України в світову економіку та захист національних економічних інтересів.

Правові норми визначають основних суб'єктів макроекономічної політики: Верховна Рада України – ухвалює закони, затверджує державний бюджет, визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики; Кабінет Міністрів України – забезпечує реалізацію економічної політики та виконання бюджету; Національний банк України – проводить монетарну політику; Центральні органи виконавчої влади – розробляють і впроваджують галузеві економічні програми. Розглянемо функції суб'єктів макроекономічної політики детальніше.

Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади, який визначає загальні засади макроекономічної політики держави. Основними функціями ВРУ що макроекономічної політики є:

1. Законодавче регулювання економіки, реалізується через прийняття законів, що регулюють бюджетну, податкову, фінансову, інвестиційну та соціально-економічну політику; формування правової бази для функціонування ринкової економіки; прийняття кодексів і законів (податкових, бюджетних, банківських, інвестиційних тощо).

2. Бюджетна функція реалізується через затвердження Державного бюджету України; внесення змін до бюджету протягом бюджетного року; контроль за виконанням бюджету.

3. Контрольна функція реалізується через парламентський контроль за діяльністю уряду та інших органів влади; заслуховування звітів уряду та Національного банку; створення тимчасових комісій і комітетів для контролю економічної політики.

4. Визначення стратегічних напрямів розвитку реалізується через затвердження державних програм соціально-економічного розвитку; формування довгострокових економічних пріоритетів країни.

5. Інституційна функція реалізується через призначення і звільнення ключових посадових осіб економічної системи; формування частини керівництва фінансових та економічних інституцій.

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі виконавчої влади, який безпосередньо реалізує макроекономічну політику держави. Основними функціями КМУ в частині макроекономічної політики є:

1. Реалізація економічної політики - впровадження економічної стратегії держави; виконання законів, прийнятих парламентом.

2. Формування та виконання бюджету реалізується через розробку проекту державного бюджету; організацію виконання бюджету; управління державними фінансами.

3. Розробка програм розвитку, передбачає підготовку програм соціально-економічного розвитку; визначення пріоритетних галузей економіки; стимулювання економічного зростання.

4. Регулювання господарської діяльності реалізується через формування державної промислової, аграрної, енергетичної та інноваційної політики; управління державним сектором економіки; регулювання цін у стратегічних сферах.

5. Соціально-економічна політика передбачає реалізацію політики зайнятості; регулювання рівня доходів населення; здійснення соціального захисту.

Національний банк України є центральним банком держави, що відповідає за проведення монетарної (грошово-кредитної) політики. Основні функції НБУ:

1. Забезпечення стабільності національної валюти, підтримка стабільності гривні; контроль інфляції; формування монетарної політики.

2. Грошово-кредитне регулювання передбачає встановлення облікової ставки; проведення операцій на відкритому ринку; регулювання грошової маси.

3. Банківський нагляд який реалізується через ліцензування банків; контроль діяльності банківської системи; забезпечення фінансової стабільності.

4. Валютна політика передбачає регулювання валютного ринку; управління золотовалютними резервами; контроль валютних операцій.

5. Емісійна функція реалізується через монопольне право випуску національної валюти; організація грошового обігу.

Центральні органи виконавчої влади. До центральних органів виконавчої влади належать міністерства та інші органи, зокрема Міністерство економіки України, Міністерство фінансів України та інші відомства. Основні функції центральних органів виконавчої влади щодо макроекономічної політики:

1. Галузеве економічне регулювання передбачає розробку політики у конкретних секторах економіки; регулювання промисловості, торгівлі, фінансів, інвестицій.

2. Розробка економічних програм: підготовка державних програм розвитку; стратегічне планування в окремих галузях.

3. Аналітична функція реалізується через аналіз макроекономічних показників; підготовку прогнозів економічного розвитку.

4. Нормативно-правове регулювання передбачає розробку підзаконних актів; реалізацію державної економічної політики.

5. Координація економічної діяльності реалізується через взаємодію між державними органами; координацію виконання державних програм.

Суб’єкти макроекономічної політики України виконують взаємодоповнюючі функції: парламент формує законодавчу основу економічної політики; уряд забезпечує практичну реалізацію економічних рішень; центральний банк відповідає за монетарну

стабільність; центральні органи виконавчої влади здійснюють галузеве управління та аналітику економіки.

10.3. Державне регулювання економіки

Однією з ключових функцій держави в сучасній економічній системі є здійснення державного регулювання економічних процесів. Його сутність полягає у цілеспрямованому впливі органів державної влади на економічний розвиток з метою забезпечення ефективного функціонування ринкового механізму, підтримання стабільності економічної системи та створення умов для сталого соціально-економічного розвитку.

Державне регулювання економіки доцільно розглядати як сукупність організаційних форм, інструментів і методів, за допомогою яких держава здійснює вплив на функціонування та розвиток національної економіки. Такий вплив спрямований на підтримання макроекономічної рівноваги, подолання диспропорцій економічного розвитку, а також на адаптацію економічної системи до змін внутрішнього і зовнішнього середовища.

Поняття державного регулювання економіки слід відрізняти від економічної політики держави. По-перше, державне регулювання охоплює ширший спектр управлінських процесів, зокрема прогнозування економічного розвитку, стратегічне планування, організацію економічних взаємозв'язків, контроль та оцінювання результатів економічної діяльності. По-друге, реалізація державного регулювання здійснюється не лише за допомогою економічних інструментів, але й шляхом використання правових та адміністративних механізмів впливу. Практика державного регулювання економіки є характерною для всіх країн світу, однак рівень його інтенсивності та масштаби залежать від ступеня економічного розвитку держави, особливостей її господарської системи та наявних соціально-економічних проблем.

Теоретичне обґрунтування необхідності державного втручання в функціонування ринкової економіки було здійснене низкою відомих економістів, серед яких важливе місце посідають Джон Мейнард Кейнс, Ян Тінберген та Рагнар Фріш. Особливий вплив на розвиток економічної науки мала праця Кейнса Загальна теорія зайнятості, процента та грошей, опублікована у 1936 році. У цій роботі він піддав

ґрунтовній критиці класичні уявлення про саморегулювання ринкової економіки та мінімальне втручання держави в господарські процеси.

На противагу класичній економічній школі, яка виходила з припущення про здатність ринкового механізму автоматично забезпечувати економічну рівновагу, Кейнс запропонував альтернативний підхід до макроекономічного регулювання. В його основі лежить активна роль держави у стабілізації економічної кон'юнктури. Ці ідеї отримали назву «кейнсіанської революції» в економічній теорії.

Прихильники кейнсіанської концепції виходять з того, що ринковий механізм не завжди здатний самостійно забезпечити повну зайнятість населення та стабільний економічний розвиток. У зв'язку з цим держава повинна відігравати важливу роль у регулюванні співвідношення між сукупним попитом і пропозицією на ринку праці, створювати умови для підтримання оптимального рівня зайнятості та запобігати надмірному зростанню безробіття, яке може становити загрозу соціально-економічній стабільності країни.

Практичне застосування кейнсіанських ідей яскраво проявилося під час економічної кризи 1929–1933 років у США, відомої як Велика депресія. У цей період уряд, керуючись рекомендаціями Кейнса, значно збільшив державні витрати, зокрема на реалізацію масштабних програм громадських робіт, таких як будівництво доріг, мостів і гідротехнічних споруд, а також розширив систему соціальної підтримки безробітних. Такі заходи сприяли формуванню додаткового платоспроможного попиту на товари та послуги, що дозволило активізувати економічну діяльність та частково подолати наслідки економічної кризи.

Згідно з концепцією Я. Тінбергена економічна політика держави повинна бути спрямована на підвищення добробуту населення, при оцінці якого необхідно користуватися системою макроекономічних показників. Цілями макроекономічної політики, на думку Я. Тінбергена, є обсяги державних витрат і реальної заробітної плати, загальний рівень виробництва, інвестиції, сукупний попит, сальдо платіжного балансу тощо.

Основними цілями державного регулювання економіки *є:* забезпечення сталого розвитку національної економіки, підтримання конкурентного середовища, запобігання економічним кризам, соціальний захист незахищених верств населення, забезпечення ефективних взаємовідносин між виробниками і споживачами продукції,

коригування розподілу доходів у суспільстві для нівелювання соціальної нерівності населення, забезпечення конкурентоздатності вітчизняних товарів та послуг на світовому ринку, реалізація соціальних цілей розвитку суспільства (табл. 10.6).

Таблиця 10.6

Цілі державного регулювання економіки

№	Ціль державного регулювання економіки	Характеристика
1	Забезпечення сталого розвитку національної економіки	Передбачає формування умов для довгострокового економічного зростання, підтримання макроекономічної стабільності, ефективне використання ресурсів та розвиток інновацій.
2	Підтримання конкурентного середовища	Спрямоване на створення рівних умов для суб'єктів господарювання, обмеження монополізації ринків, розвиток добросовісної конкуренції та стимулювання підприємницької діяльності.
3	Запобігання економічним кризам	Полягає у здійсненні превентивних заходів щодо стабілізації економіки, регулюванні фінансових ринків, контролі макроекономічних показників та мінімізації негативних наслідків кризових явищ.
4	Соціальний захист незахищених верств населення	Включає систему державної підтримки малозабезпечених громадян, пенсіонерів, осіб з інвалідністю, безробітних та інших соціально вразливих груп населення через соціальні виплати, пільги та програми допомоги.
5	Забезпечення ефективних взаємовідносин між виробниками і споживачами продукції	Передбачає регулювання ринкових відносин, захист прав споживачів, контроль якості товарів і послуг, а також формування прозорих і справедливих умов економічної взаємодії.
6	Коригування розподілу доходів у суспільстві для нівелювання соціальної нерівності	Реалізується через податкову політику, систему соціальних трансфертів, державні програми підтримки населення з метою зменшення майнової диференціації та забезпечення соціальної справедливості.
7	Забезпечення конкурентоздатності вітчизняних товарів та послуг на світовому ринку	Спрямоване на підтримку національного виробника, розвиток експорту, впровадження інновацій, підвищення якості продукції та її відповідності міжнародним стандартам.
8	Реалізація соціальних цілей розвитку суспільства	Передбачає забезпечення належного рівня життя населення, розвиток освіти, охорони здоров'я, культури та інших сфер, що формують соціальний добробут і людський капітал.

Найважливішими *об'єктами державного регулювання економіки* є окремі сфери, регіони та галузі народного господарства, відносини економічної власності, економічний цикл, інфляція, зайнятість та безробіття, умови нагромадження та інвестиційні процеси, грошовий обіг, ціни, оплата праці, платіжний баланс, конкуренція, та монополізм, навколишнє середовище (екологія), доходи населення – оплата праці, пенсії, стипендії студентам, підготовка та перепідготовка кадрів, соціальний захист різних прошарків населення, підприємництво, малий та середній бізнес, податки тощо.

Суб'єктами державного регулювання економіки виступають державні інститути та органи влади, які наділені повноваженнями щодо формування та реалізації економічної політики. До них належать сама держава як носій публічної влади, а також органи законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, центральні й місцеві органи державного управління. Безпосередніми суб'єктами впливу на економічні процеси є вищі органи державної влади, серед яких важливу роль відіграють Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, а також система міністерств, державних комітетів і різноманітних центральних органів виконавчої влади (комісій, служб, департаментів тощо).

Верховна Рада України є найвищим законодавчим органом держави, який здійснює ключові функції у сфері формування правових засад економічного розвитку країни. До її повноважень належить ухвалення законів, постанов та інших нормативно-правових актів, а також здійснення парламентського контролю за їх реалізацією. Важливою складовою діяльності парламенту є визначення стратегічних напрямів державної економічної політики, зокрема у сферах бюджетно-податкового регулювання, грошово-кредитної системи, зовнішньоекономічної діяльності та цінової політики. Крім того, до компетенції парламенту належить затвердження державного бюджету та контроль за його виконанням. Для ефективного виконання своїх функцій у структурі парламенту діють спеціалізовані комітети, які здійснюють попередній розгляд законопроєктів та аналіз соціально-економічних питань.

Важливу роль у практичній реалізації державної політики соціально-економічного розвитку відіграють центральні органи виконавчої влади, зокрема Міністерство економіки України, Міністерство фінансів України, Міністерство аграрної політики та

продовольства України, Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, Міністерство соціальної політики України та інші галузеві відомства. Зазначені інституції забезпечують формування та реалізацію державної політики у відповідних сферах економічної діяльності.

Серед центральних органів виконавчої влади провідне місце посідає Міністерство економіки України, яке виконує координуючу та аналітичну роль у системі державного управління економікою. До основних функцій цього міністерства належить участь у розробленні та впровадженні стратегії соціально-економічного розвитку держави, визначення пріоритетних напрямів розвитку національної економіки, підготовка програм соціально-економічного розвитку, а також формування структурної та інноваційної політики. Крім того, міністерство бере участь у розробленні заходів у сфері соціальної, фінансово-кредитної, зовнішньоекономічної, валютної та грошової політики. Важливим завданням цього органу є координація діяльності інших міністерств і відомств у процесі реалізації державної економічної політики відповідно до законодавства України, указів Президента та постанов уряду.

Найбільший регуляторний вплив на економіку мають *Антимонопольний комітет, комітет з питань регуляторної політики і підприємництва, державна податкова служба, фонд державного майна, комісія з цінних паперів та фондового ринку.*

Антимонопольний комітет України (АМКУ) є центральним органом державної влади зі спеціальним статусом, основним завданням якого є забезпечення захисту економічної конкуренції та запобігання монополізації ринків. Діяльність цього органу спрямована на формування ефективного конкурентного середовища, що є важливою передумовою стабільного функціонування ринкової економіки та реалізації державної макроекономічної політики. Однією з ключових функцій комітету є створення та підтримання умов для добросовісної конкуренції на товарних і фінансових ринках. Це передбачає: запобігання монополізації ринків; обмеження діяльності підприємств, які можуть зловживати домінуючим становищем; стимулювання рівного доступу суб'єктів господарювання до ринків. Наявність конкурентного середовища сприяє підвищенню ефективності виробництва, розвитку інновацій, зниженню цін і підвищенню якості товарів та послуг.

АМКУ здійснює контроль за економічною концентрацією, тобто злиттям і поглинанням компаній. Комітет: розглядає заяви щодо об'єднання підприємств; оцінює можливі наслідки концентрації для ринку; надає дозвіл або забороняє такі угоди. Метою такого контролю є недопущення формування монопольних структур, які можуть обмежувати конкуренцію та негативно впливати на економічний розвиток.

Антимонопольний комітет здійснює виявлення та припинення картельних змов, антиконкурентних угод і зловживань ринковою владою. До таких порушень належать: цінові змови між підприємствами; поділ ринків збуту; обмеження виробництва з метою підвищення цін. Ліквідація таких практик сприяє формуванню прозорого та ефективного економічного середовища. Комітет також контролює антиконкурентні дії органів державної влади та місцевого самоврядування, які можуть створювати необґрунтовані переваги для окремих суб'єктів господарювання. У межах цієї функції АМКУ: аналізує нормативно-правові акти; надає рекомендації щодо усунення обмежень конкуренції; може вимагати скасування рішень, що порушують конкурентні принципи.

Діяльність комітету спрямована також на захист інтересів підприємств і споживачів. Це проявляється у: розгляді заяв і скарг щодо порушень конкурентного законодавства; застосуванні штрафних санкцій до порушників; відновленні порушених конкурентних умов на ринку. У результаті підвищується ефективність ринкових механізмів і забезпечується справедливе ціноутворення. Антимонопольний комітет України бере участь у розробленні та вдосконаленні законодавства у сфері конкуренції. Його експертні висновки враховуються під час підготовки законопроєктів і державних програм економічного розвитку. Крім того, комітет здійснює: аналіз конкурентного середовища в різних секторах економіки; підготовку аналітичних звітів для органів влади; участь у формуванні державної політики розвитку конкуренції.

Функціонування ефективної системи антимонопольного регулювання є важливою умовою інтеграції країни у світову економіку та міжнародні ринки. Діяльність АМКУ сприяє: гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами конкуренції; підвищенню інвестиційної привабливості держави; розвитку відкритої ринкової економіки. Антимонопольний комітет

України відіграє важливу роль у реалізації макроекономічної політики держави, оскільки забезпечує функціонування конкурентного середовища, запобігає монополізації ринків і захищає інтереси суб'єктів господарювання та споживачів. Завдяки його діяльності формуються умови для ефективного економічного розвитку, підвищення продуктивності національної економіки та стабільності ринкової системи.

Серед центральних органів державного регулювання економіки особливе місце належить *Національному банку України*. Він є центральним банком країни, її центральною резервною системою.

Місцеві органи влади наділені всією повнотою державної влади на своїй території, здійснюють розпорядження і користування природними ресурсами, управляють місцевими бюджетами, створюють умови для виконання державних і регіональних програм. Місцеві органи поділяються на органи місцевого самоврядування – Ради народних депутатів відповідного рівня (обласні, районні, міські, селищні, сільські) та органи виконавчої влади - держадміністрації (обласні, районні, міські).

Функції державного регулювання економіки – це основні напрямки діяльності держави, спрямовані на створення правових, соціальних та економічних умов для ефективного функціонування ринку (рис. 10.3).

Рис. 10.3. Функції державного регулювання економіки

Функції державного регулювання економіки вперше систематизував американський економіст Річард Абель Масгрейв

(1910-2007 рр.) у праці “Фінанси в теорії і практиці” звівши функції державного регулювання економіки до: регулювання необхідної кількості суспільних благ, розподілу доходів і майна, регулювання рівня зайнятості і цін. Функції сучасної держави значно розширилися у зв’язку з глобалізацією. Вони включають визначення пріоритетів розвитку, стабілізацію економіки, захист конкуренції, перерозподіл доходів та соціальний захист населення.

1. *Цільова функція* – визначення цілей, пріоритетних і основних напрямків соціально-економічного розвитку країни.

2. *Стимулююча функція* передбачає формування результатів, здатних ефективно впливати на діяльність господарюючих суб’єктів і стимулювати економічні процеси розвиватись у бажаному для суспільства напрямку.

3. *Нормативна (регламентуюча) функція* здатну з допомогою нормативно-правової бази визначити певні правила діяльності для суб’єктів господарювання, сформувати відповідний правовий простір.

4. *Коригуюча функція* зводиться до розподілу державою ресурсів в економіці з метою розвитку прогресивних процесів, усунення негативних екстерналій і забезпечення нормальних соціально-економічних умов життя суспільства.

5. *Соціальна функція* передбачає регулювання державою соціально-економічних відносин між власниками підприємств та найманими працівниками, перерозподіл доходів, забезпечення соціального захисту та соціальних гарантій, збереження навколишнього середовища тощо.

6. *Функція безпосереднього управління неринкового сектору економіки* стосується впливу держави на підприємства державної форми власності. Тут держава управляє як безпосередній власник підприємств та установ, які їй належать на правах власника.

7. *Контролююча функція* означає державний нагляд і контроль за виконанням та дотриманням законів, нормативних актів, економічних, екологічних та соціальних стандартів та нормативів.

Державне регулювання економіки спирається на систему певних методів. **Методи державного регулювання економіки** – це сукупність способів, прийомів та засобів державного впливу на соціально-економічний розвиток країни (табл. 10.7).

Таблиця 10.7.

Методи державного регулювання економіки

№	Метод державного регулювання	Характеристика
1	Правові методи	Передбачають вплив держави на економічні процеси через систему законів, нормативно-правових актів і регуляторних документів, які встановлюють правила діяльності суб'єктів господарювання.
2	Адміністративні методи	Грунтуються на прямому управлінському впливі державних органів через накази, заборони, ліцензування, квотування, стандартизацію та контроль за дотриманням установлених норм.
3	Економічні методи	Реалізуються через використання фінансових і грошово-кредитних інструментів, таких як податки, субсидії, державні інвестиції, кредитна політика, бюджетні витрати.
4	Індикативне планування	Передбачає визначення державою стратегічних напрямів економічного розвитку, прогнозування макроекономічних показників і розробку програм соціально-економічного розвитку.
5	Податкове регулювання	Полягає у використанні податкової системи для стимулювання або обмеження певних видів економічної діяльності, а також для формування доходів державного бюджету.
6	Бюджетне регулювання	Включає перерозподіл фінансових ресурсів через державний бюджет з метою фінансування соціальних програм, розвитку інфраструктури та підтримки економічної стабільності.
7	Грошово-кредитне регулювання	Здійснюється центральним банком держави (в Україні – Національний банк України) через встановлення облікової ставки, регулювання грошової маси, валютної політики та банківського нагляду.
8	Антимонопольне регулювання	Спрямоване на запобігання монополізації ринків, підтримку конкуренції та захист прав споживачів, що реалізується, зокрема, через діяльність Антимонопольний комітет України.

Методи прямої дії, це методи за допомогою яких держава безпосередньо втручається в економічні процеси. Інструменти прямого втручання:

Держконтракт і держзамовлення – це договори між державою і суб'єктами господарювання на виготовлення певного товару чи виконання певного виду послуг з метою задоволення соціально-економічних потреб споживача, стимулювання виробництва дефіцитного товару, у тому числі на експорт, розвитку пріоритетних

галузей і виробництв, впровадження нових технологій, виконання міжнародних угод та задоволення соціальних потреб суспільства.

Субсидія – форма цільової фінансової або матеріальної допомоги держави окремим суб'єктам економіки (галузям, регіонам, фірмам, банкам, фізичним особам).

Субвенція – форма грошової чи матеріальної допомоги, що надається державою в екстремальних ситуаціях (стихійне лихо, війна, економічні кризи тощо).

Дотація – різновид субсидій, а саме: асигнування, доплата із державного бюджету з метою збалансування бюджетів нижчих рівнів.

Ліцензування – видача державними органами дозволу на право займатися певним видом діяльності, у тому числі експортно-імпортними операціями тощо.

Квотування – встановлення державою розмірів, частки у загальному виробництві, продажу, збуті, експорті чи імпорті.

Контингентування – встановлення певних норм, обмеження певними умовами.

Фіксовані ціни на товари і тарифи на послуги - держава встановлює певний рівень цін на ті чи інші товари і тарифи на послуги.

Державні стандарти і нормативи – визначення єдиних вимог, норм стосовно якості, хімічного складу, фізичних властивостей, ваги, розмірів, кількості тощо.

Економічні стандарти і нормативи втілюють показники ефективності виробництва (наприклад, норми рентабельності, ресурсомісткості продукції).

Соціальні стандарти – офіційно встановлені державою нормативи у сфері соціальних відносин (мінімальна зарплата, мінімальна пенсія, рівень прожиткового мінімуму, тривалість робочого тижня, відпустки, умови праці тощо).

Харчові стандарти – встановлені державою вимоги щодо якості продуктів харчування. Наприклад, допустимі види харчових добавок (консерванти, барвники тощо), не шкідливих для здоров'я людини.

Фармацевтичні стандарти – нормативи виготовлення лікарських препаратів, перелік ліків і фармацевтичних засобів, вживання і реалізація яких офіційно дозволена державою.

Екологічні стандарти включають норми безпечного викиду шкідливих речовин у повітря чи водойми, рівень радіаційного забруднення тощо.

Методи непрямої дії. Непрямі методи державного регулювання економіки – сукупність опосередкованих засобів державного впливу на діяльність суб'єктів економіки (система правових та економічних методів). Держава впливає на економічні процеси опосередковано - через регулювання поведінки суб'єктів ринку. Надаючи, наприклад, пільги виробникам певного товару, вона опосередковано стимулює зростання обсягів виробництва. Методами непрямого регулювання є податкова, бюджетна, грошово-кредитна, інвестиційна, інноваційна, амортизаційна, структурна, інформаційна економічна політика. Непрямі методи державного регулювання включають правові і економічні методи.

Правові методи – система законів та законодавчих актів, що регламентують діяльність суб'єктів господарювання (визначають правовий простір).

Економічні методи державного регулювання економіки пов'язані зі створенням державою фінансових чи матеріальних стимулів, здатних впливати на економічні інтереси суб'єктів господарювання й обумовлювати їхню поведінку. Ґрунтуються на регулюванні валютного курсу, цін і доходів населення, формуванні економічних умов, які спонукають господарюючих суб'єктів діяти відповідно до цілей розвитку суспільства.

Адміністративні методи базуються на використанні сили державної влади. Це заходи (засоби) заборони, дозволу або примусу. Застосування адміністративних методів необхідне і навіть ефективне у таких сферах: прямий контроль держави над монопольними ринками; охорона навколишнього середовища і здоров'я людей; соціальний захист населення, визначення і гарантування мінімально допустимих життєвих параметрів – встановлення соціальних стандартів (гарантований прожитковий мінімум, регламентація умов праці тощо); захист національних інтересів у світогосподарських зв'язках (ліцензування експорту, державний контроль за імпортом капіталу, робочої сили, товарів тощо); реалізація державних програм і планів.

Інформативні методи. До них належать інструменти інформування, переконання і пропаганди, які передбачають вплив на ціннісні пріоритети індивіда, що мотивують його діяльність згідно із суспільно визнаними нормами і використовуються на основі даних досліджень із соціальної психології та поведінки людини.

Методи державного регулювання економіки є сукупністю інструментів, за допомогою яких держава здійснює вплив на функціонування ринкової системи, забезпечуючи економічну стабільність, ефективний розподіл ресурсів та соціальний розвиток суспільства

Отже, держава є ключовим інститутом суспільного розвитку, який виконує важливу роль у забезпеченні стабільного функціонування економічної системи. У сучасних умовах її діяльність спрямована не лише на виконання політичних та соціальних завдань, але й на ефективне управління економічними процесами. Сутність держави в економічній сфері полягає у формуванні та реалізації економічної політики, що забезпечує стабільність господарської системи, раціональне використання ресурсів і підвищення рівня добробуту населення.

Економічні функції держави охоплюють широкий спектр напрямів діяльності, серед яких особливе значення мають регулювання економічних процесів, забезпечення макроекономічної стабільності, підтримка конкуренції, перерозподіл доходів та соціальний захист населення. Реалізація цих функцій сприяє подоланню недоліків ринкового механізму, таких як економічна нерівність, монополізація ринків, циклічні коливання економіки та соціальні диспропорції.

Важливою передумовою ефективного здійснення державної економічної політики є наявність чіткої правової бази. Правові основи макроекономічної політики формуються через систему законів і нормативно-правових актів, що визначають правила функціонування економіки, механізми взаємодії між державою, суб'єктами господарювання та суспільством. В Україні ключову роль у формуванні законодавчої бази економічної політики відіграє Верховна Рада України, яка ухвалює відповідні закони та визначає стратегічні напрями економічного розвитку держави. Реалізація цих законодавчих положень забезпечується органами виконавчої влади, зокрема Кабінет Міністрів України, який організовує виконання державних програм соціально-економічного розвитку та здійснює управління економічними процесами.

Особливе місце у системі державного управління економікою займає державне регулювання ринкової економіки. Воно являє собою цілеспрямований вплив державних інституцій на економічні процеси за допомогою правових, адміністративних та економічних методів.

Основною метою такого регулювання є забезпечення стабільного економічного розвитку, підтримка ефективного конкурентного середовища, запобігання кризовим явищам, а також створення умов для соціально орієнтованого розвитку суспільства.

У сучасних умовах державне регулювання економіки виступає важливим механізмом узгодження інтересів різних економічних суб'єктів. Воно сприяє формуванню збалансованої економічної системи, у якій поєднуються ринкові механізми саморегулювання та інструменти державного впливу. Така взаємодія дозволяє підвищити ефективність національної економіки, забезпечити її конкурентоспроможність на міжнародному рівні та створити передумови для сталого соціально-економічного розвитку держави.

Ефективне функціонування сучасної економіки значною мірою залежить від результативності державної макроекономічної політики, яка повинна ґрунтуватися на чітких правових засадах, науково обґрунтованих методах регулювання та узгодженій діяльності органів державної влади. Саме комплексне поєднання цих елементів забезпечує стабільність економічної системи та підвищення рівня добробуту суспільства. Отже, високорозвинена ринкова економіка – це оптимальне поєднання засад, притаманних товарному виробництву (конкуренція, попит і пропозиція, вільне ціноутворення), та цілеспрямованої політики державного регулювання економічних процесів. Державне регулювання доповнює ринковий механізм, що в сукупності становить єдину систему макроекономічного регулювання народного господарства.

ТРЕНІНГ-КУРС

Основні поняття

Походження держави. Соціальна функція держави. Економічна функція. Політична функція. Культурно-виховна функція держави. Екологічна функція. Зовнішні функції держави. Економічна політика. Державна промислова політика. Аграрна політика. Регіональна політика. Антициклічна політика. Антиінфляційна політика. Інвестиційна політика. Інноваційна політика. Монетарна політика. Грошова політика. Кадрова політика. Інформаційна політика. Цінова політика. Бюджетна політика. Фіскальна політика. Амортизаційна політика. Соціальна політика. Торговельна політика.

Зовнішньоекономічна політика. Структурна політика. Регуляторна політика. Екологічна політика. Антикризове регулювання. Державне регулювання економіки. Об'єкти державного регулювання економіки. Суб'єкти державного регулювання. Функції державного регулювання економіки. Методи державного регулювання економіки. Держконтракт і держзамовлення. Субсидія. Субвенція. Дотація. Ліцензування. Квотування. Контингентування. Фіксовані ціни. Державні стандарти і нормативи. Методи непрямої дії. Правові методи. Економічні методи. Адміністративні методи. Інформативні методи.

Теми рефератів

1. Основні моделі державного регулювання економіки.
2. Теорії держави та економічної ролі держави.
3. Державне економічне програмування і планування.

Теми доповідей

1. Суспільні блага і послуги.
2. Державне регулювання цін, соціального захисту населення та його доходів.
3. Забезпечення продовольчої безпеки держави.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність держави та її роль у розвитку національної економіки.
2. Охарактеризуйте основні економічні функції держави в умовах ринкової економіки.
3. Поясніть поняття та значення державної макроекономічної політики.
4. Визначте правові основи реалізації макроекономічної політики в Україні.
5. Охарактеризуйте роль Верховна Рада України у формуванні державної економічної політики.
6. Розкрийте функції Кабінет Міністрів України у реалізації соціально-економічного розвитку держави.
7. Проаналізуйте значення грошово-кредитної політики та роль Національний банк України у її здійсненні.
8. Охарактеризуйте основні суб'єкти державного регулювання економіки.

9. Поясніть сутність державного регулювання ринкової економіки та його необхідність.

10. Назвіть і охарактеризуйте основні цілі державного регулювання економіки.

11. Розкрийте основні методи державного регулювання економіки.

12. Проаналізуйте роль Антимонопольний комітет України у формуванні конкурентного середовища.

13. Охарактеризуйте економічні та адміністративні методи державного регулювання.

14. Поясніть значення державної політики у забезпеченні соціального захисту населення.

15. Визначте роль державного регулювання у забезпеченні сталого соціально-економічного розвитку країни.

Література

1. Конституція України : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/254к/96-вр.

2. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text

3. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/436-15#Tex

4. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2755-17#Text

5. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991 №959-XII, з останніми змінами та доповненнями № 4111-IX від 04.12.2024 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/959-12#Text

6. Авер'янов В. Б., Дерець В. А., Пухтецька А. А. та ін. Адміністративне право України: доктринальні аспекти реформування : монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 492 с

7. Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна. 2022. No 1 (60). 148 с.

8. Жавнерчик О. В. Державне регулювання економіки та економічна політика : конспект лекцій. Одеса : ОДЕУ, 2019. 113 с.

9. Мельникова О. Державне регулювання економіки: навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти бакалаврського рівня: електронне видання. Харків: ХНПУ, 2023. 105 с.

10.Назаркевич І. Б. Державне регулювання структурних змін в економіці України: проблеми та перспективи: моногр. Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2020. 356с

11.Публічне управління регіональною безпекою та сталим розвитком територій: монографія / Дацій Н. В., Войтенко А. Б., Загурська-Антонюк В. Ф. та ін. ; за заг. ред. проф. В. П. Якобчук. Житомир : Поліський нац. університет, 2025. 578 с.

12.Сментина Н.В. Державне регулювання економіки: навч. посіб. / за ред. Н. В. Сментини. Харків: «Діса плюс», 2020. 368 с.

13.Якобчук В. П. та ін. Публічне управління та адміністрування : навч. посібник / за заг. ред. В. П. Якобчук. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2025. – 476 с.

14.Болюбаш Є. А. Державне регулювання соціально-економічним розвитком територій : ретроспектива та сучасний контекст. Вісник Хмельницького національного університету. 2020 - №6 - С. 101 -105.

15.Дикань В.Л., Толстова А.В. Механізм державного регулювання відтворення та розвитку економіки України в ринкових умовах. Вісник економіки транспорту і промисловості. 2022. №76-77. С.5-12

16.Домбровська С. М. Механізми державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності та митного адміністрування. Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. 2017. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2017_1_14

17.Котелевець Д. О. Механізм державного регулювання економіки: су нісний вимір. Науковий вісник Одеського національного економічного університету. 2022. С.41-49

18.Лавроненко, Г., & Барабанова, В. Основні напрями державного регулювання економіки регіонів в умовах макроекономічної нестабільності під час повномасштабного вторгнення. Економіка та суспільство, №56. 2023. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-131

19.Трофимчук О. А. Державне регулювання економіки: теоретичне переосмислення у XXI ст. Економіка татдержава. 2020. № 6. С. 206-212.

20.Ушенко Н., Тупіка А. Сталий розвиток міст України в умовах глобалізації: зарубіжні та вітчизняні підходи. Herald of Khmelnytskyi National University. Economic Sciences.2025. T. 338. No 1. C. 354–363.

21.Якобчук В.П. Економічна теорія : підручник / за заг. ред. В.П. Якобчук. – К.: Ліра-К, 2020. – 450 с.

Тести

1 Що характеризує економічну сутність держави?

А) Виключно політичне управління суспільством

Б) Участь у регулюванні економічних процесів та перерозподілі ресурсів

В) Контроль лише над приватними підприємствами

Г) Повну відмову від втручання в економіку

2. Яка з наведених функцій належить до економічних функцій держави?

А) Регулювання конкуренції

Б) Розвиток культурної спадщини

В) Організація виборів

Г) Військовий захист

3. Основною метою державного регулювання економіки є:

А) Повне усунення ринкового механізму

Б) Забезпечення ефективного функціонування економічної системи

В) Обмеження підприємницької діяльності

Г) Ліквідація приватної власності

4. Який орган є найвищим законодавчим органом в Україні?

А) Кабінет Міністрів України

Б) Верховна Рада України

В) Національний банк України

Г) Антимонопольний комітет України

5. Яка функція держави передбачає перерозподіл доходів між різними соціальними групами?

А) Стабілізаційна

Б) Соціальна

В) Інвестиційна

Г) Виробнича

6. Який економіст обґрунтував необхідність активного державного втручання в економіку?

А) Адам Сміт

Б) Джон Мейнард Кейнс

В) Давид Рікардо

Г) Карл Маркс

7. Який документ визначає основні правові засади функціонування держави?

А) Податковий кодекс

Б) Бюджетний кодекс

В) Конституція

Г) Господарський кодекс

8. Державне регулювання економіки – це:

А) Система заходів впливу держави на економічні процеси

Б) Відмова держави від управління економікою

В) Контроль лише за державними підприємствами

Г) Виключно планове управління економікою

9. Який орган відповідає за реалізацію виконавчої влади в Україні?

А) Кабінет Міністрів України

Б) Верховна Рада України

В) Національний банк України

Г) Конституційний Суд України

10. До економічних методів державного регулювання належать:

А) Ліцензування та квотування

Б) Податки та субсидії

В) Судові рішення

Г) Політичні переговори

11. Яка функція держави спрямована на забезпечення економічної стабільності?

А) Стабілізаційна

Б) Освітня

В) Оборонна

Г) Демографічна

12. Який орган регулює грошово-кредитну політику в Україні?

А) Національний банк України

Б) Міністерство фінансів України

В) Кабінет Міністрів України

Г) Верховна Рада України

13. Який метод державного регулювання передбачає використання законів і нормативних актів?

А) Адміністративний

Б) Економічний

В) Правовий

Г) Фінансовий

14. Основною метою антимонопольної політики є:

А) Підтримка монополій

Б) Забезпечення конкуренції на ринку

В) Контроль за державними підприємствами

Г) Обмеження імпорту

15.Який орган в Україні здійснює контроль за дотриманням конкурентного законодавства?

А) Антимонопольний комітет України

Б) Національний банк України

В) Міністерство економіки України

Г) Кабінет Міністрів України

16. До адміністративних методів державного регулювання належать:

А) Податки

Б) Кредитування

В) Ліцензування

Г) Інвестиції

17. Який напрям державної політики спрямований на підтримку соціально незахищених груп населення?

А) Соціальна політика

Б) Інвестиційна політика

В) Промислова політика

Г) Екологічна політика

18. Яка функція держави спрямована на забезпечення справедливого розподілу доходів?

А) Регулююча

Б) Перерозподільча

В) Контрольна

Г) Виробнича

19. Державне регулювання економіки найбільш характерне для:

А) Абсолютно вільної економіки

Б) Ринкової економіки з елементами державного впливу

В) Натурального господарства

Г) Традиційної економіки

20. Основною метою макроекономічної політики держави є:

А) Підтримка лише державного сектору

Б) Забезпечення економічної стабільності та розвитку
В) Повний контроль над підприємствами
Г) Ліквідація ринкових механізмів

Вправи:

Вправа 1. Робітник фірми отримує "на руки" зарплату 3000 грн. в місяць. Він сплачує з заробітної плати єдиний соціальний внесок 3,6%, податок з доходів фізичних осіб 15%, має соціальну пільгу 536,50 грн. Протягом наступних двох років інфляція по роках становила 10% і 12%. Визначте номінальну нараховану заробітну плату робітника за 2 роки. Порівняйте його реальну і номінальну середньомісячну заробітну плату.

Вправа 2. В 2011 р. в умовній країні вироблено на 1 людину 23 кг муки та вирощено 44 кг яблук. Ціна муки – 8 грн. за кг, яблук – 11 грн. В базовому році ціна яблук складала 7 грн., ціна муки залишилася без зміни. Чому дорівнює дефлятор ВВП?

Вправа 3. Економіка держави в поточному році характеризується такими показниками: експорт – 550 млрд. грн., імпорт – 580 млрд. грн., споживчі витрати – 700 млрд. грн., державні витрати – 220 млрд. грн., інвестиції – 200 млрд. грн., амортизація – 5 млрд. грн. Визначити величину чистого національно продукту в прогнозному році, якщо імпорт збільшиться на 6 %, а експорт – 14 %. Як зміниться величина валового внутрішнього продукту в державі у прогнозному році за цих умов?

Вправа 4. Обчислити валовий національний дохід країни за таких умов, млрд. грн.: ВВП – 400, первинні доходи резидентів за кордоном – 20; перинні доходи нерезидентів у даній країні – 14.

Вправа 5. Обчислити приріст реального ВВП у році і за таких умов: у попередньому році реальний ВВП становить 400 млрд. грн., у наступному році ВВП номінально збільшився до 441 млрд. грн., а ціни зросли на 5 %.

Вправа 6. Охарактеризуйте моделі соціальної політики в розвинених країнах та в Україні. Розкрийте особливості структури доходів та витрат населення в Україні та інших країнах світу, особливості розподілу доходів серед населення (децельний коефіцієнт, індекс Джині). Які основні соціальні стандарти та соціальні гарантії законодавчо затверджуються в Україні.

Вправа 7. Визначити індекс зростання (падіння) реальних доходів на душу населення. Вихідні дані:

1. Витрати населення на купівлю товарів, оплату послуг та обов'язкові платежі в поточному році становили 8 683,3 млрд. грн.
2. У прогнозному році витрати зростуть у 3,5 рази.
3. Індекс цін на товари і послуги до попереднього року – 1,4.
4. Кількість населення країни в поточному році – 48,8 млн. чол.
5. У прогнозному році населення зменшиться на 2 %.

Тема 11. Національне виробництво і відтворення. Циклічність економічного розвитку

11.1. Відтворення в національній економіці та моделі економічного кругообігу.
11.2. Система національних рахунків та основні макроекономічні показники.
11.3. Циклічність економічного розвитку. Класифікація економічних циклів.
11.4. Макроекономічні шоки та структурні коливання економіки.
11.5. Економічне зростання та економічний розвиток в умовах цифрової та інноваційної економіки.

11.1. Відтворення в національній економіці та моделі економічного кругообігу.

Суспільне виробництво на національному рівні спрямоване на задоволення людських потреб і тому повинно постійно повторюватися та відновлюватися, оскільки є основою забезпечення існування суспільства. Для підтримки процесу необхідне безперервне відновлення всіх факторів виробництва: робочої сили, засобів виробництва, природних ресурсів та середовища життєдіяльності людини.

Суспільне відтворення – це процес постійного відновлення використаних факторів виробництва (засобів виробництва, природних ресурсів, робочої сили) шляхом їх подальшого виробництва або залучення нових ресурсів у виробничий процес.

Розрізняють три типи відтворення:

Просте відтворення – процес відновлення всіх факторів виробництва в незмінних обсягах.

Розширене відтворення – процес збільшення масштабів виробництва і споживання, що супроводжується кількісним і якісним зростанням економіки.

Звужене відтворення – відновлення виробництва і споживання у менших обсягах порівняно з попереднім періодом.

Для пояснення функціонування ринкової економіки використовується модель кругообігу доходів і витрат, яка відображає взаємодію основних економічних суб'єктів через ринки ресурсів і

продуктів. Ця модель демонструє основні потоки «доходи – витрати» та «ресурси – продукція», що формують основу функціонування ринкової економічної системи..

Потік – економічний процес, що відбувається безперервно у часі та вимірюється у грошових одиницях за певний період.

Круговий потік – це рух ресурсів і послуг, які домогосподарства надають підприємствам, та рух товарів і послуг, які підприємства пропонують домогосподарствам. Матеріальні потоки супроводжуються відповідними грошовими потоками у вигляді доходів і витрат.

Спрощена модель кругообігу базується на таких передумовах:

1) економіка представлена двома економічними суб'єктами – домогосподарствами і підприємствами;

2) відсутні державне втручання та зовнішньоекономічні зв'язки;

3) доходи домогосподарств є витратами підприємств, а доходи підприємств – витратами домогосподарств;

4) сукупні доходи економічних суб'єктів дорівнюють сукупним витратам.

Домогосподарства купують на ринку продуктів товари і послуги, вироблені підприємствами. Підприємства ж для здійснення виробничої діяльності закуповують економічні ресурси на ринку факторів виробництва, власниками яких є домогосподарства. Матеріальні потоки ресурсів і продукції супроводжуються грошовими потоками у вигляді заробітної плати, прибутку, ренти та інших доходів, що формують взаємопов'язаний кругообіг ресурсів і платежів (рис. 11.1, 11.2).

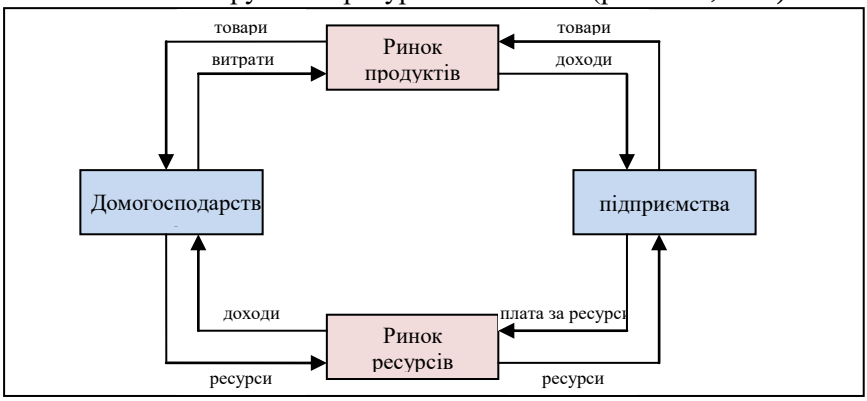

Рис. 11.1. Двосекторна модель кругообігу доходів і витрат

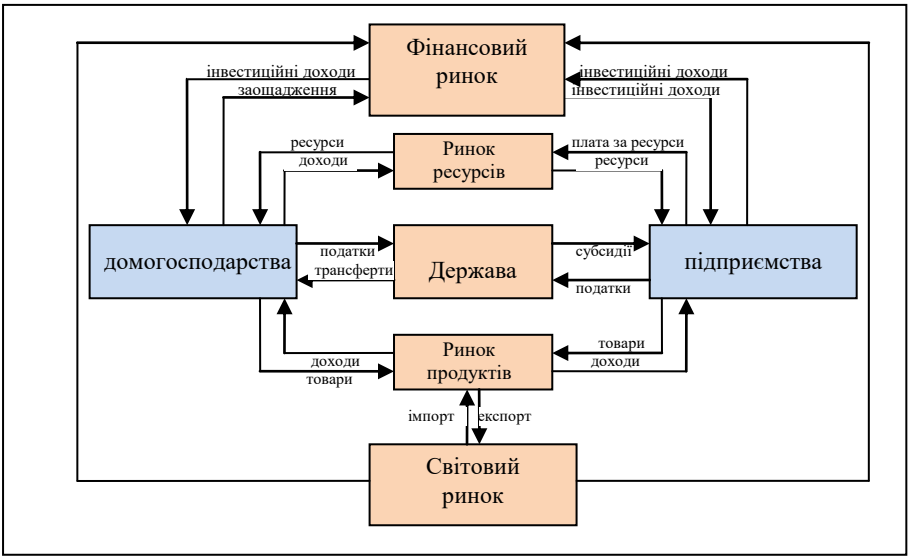

Рис. 11.2. Модель кругообігу доходів і витрат за участю держави

Спрощена модель кругообігу повною мірою описує закриту економічну систему, у якій матеріальні потоки урівноважуються відповідними грошовими потоками. Однак у реальній економіці, крім домогосподарств і підприємств, функціонують також інші макроекономічні суб'єкти – держава та зовнішній сектор (закордон). Тому для повнішого аналізу економічних процесів використовується розширена модель кругообігу, яка враховує участь держави та міжнародні економічні зв'язки.

11.2. Система національних рахунків та основні макроекономічні показники.

Система національних рахунків (СНР) – це міжнародна система макроекономічних показників і класифікацій, що відображає результати економічної діяльності країни та взаємозв'язки між основними секторами економіки, галузями виробництва і зовнішнім світом. Вона містить інформацію про економічні операції суб'єктів у процесі виробництва, розподілу, обміну, нагромадження та кінцевого споживання.

Нині більшість країн світу використовують Систему національних рахунків SNA 2008, розроблену ООН, МВФ, Світовим банком, Євростатом та ОЕСР. У країнах Європейського Союзу застосовується її регіональна версія – ESA 2010.

Основні показники в СНР:

1) Валовий внутрішній продукт (ВВП) – ринкова вартість усіх кінцевих товарів і послуг, вироблених на економічній території країни за певний період (зазвичай за рік). Валовий внутрішній продукт, обчислений у поточних ринкових цінах, називається *номінальним ВВП.* Валовий внутрішній продукт, обчислений у постійних цінах, називається *реальним ВВП.* ВВП може обчислюватися трьома методами:

1.Як сума видатків покупців на придбання товарів і послуг (за видатками):

$$ВВП = C + I+G+(K - M),$$

де С – споживчі витрати домогосподарств,

I – інвестиції,

G – державні закупівлі товарів і послуг,

К – вартість експорту,

М – вартість імпорту.

Споживчі витрати домогосподарств охоплюють витрати домогосподарств на товари тривалого користування (авто, велика побутова техніка), витрати на предмети поточного вжитку (продукти харчування, предмети гігієни, одяг тощо), витрати на послуги (послуги ремонту, догляду, юридичні послуги тощо).

Інвестиції – це видатки: 1) на закупівлю машин, устаткування, верстатів підприємствами; 2) на усе будівництво (як виробничі, так і житлові будівлі); 3) на зміни в запасах. *Запаси* – це вироблені, але не продані у цьому році інвестиційні та споживчі товари.

Державні закупівлі товарів і послуг включають всі державні видатки (уряду, місцевих органів влади) на кінцеві продукти підприємств і на наймання в державний сектор працівників.

Вартість експорту – вартість експорту товарів і послуг, тобто витрати іноземних покупців на придбання продукції, виробленої в даній країні.

Вартість імпорту – вартість імпорту товарів і послуг, тобто витрати резидентів країни на придбання продукції, виробленої за

кордоном. Чистий експорт – це різниця між вартістю експорту та імпорту товарів і послуг країни за певний період часу. Він показує, наскільки обсяг продажу національних товарів і послуг за кордон перевищує або поступається обсягу закупівлі іноземних товарів і послуг.

2. Як суму грошових доходів, отриманих від виробництва продукції у цьому році (за доходами).

$$ВВП = W + P + I + R + T + A,$$

де W − заробітна плата найманих працівників, яку підприємства і уряд виплачують тим, хто пропонує працю. Враховується також і доповнення до зарплати, які підприємства вносять в різні фонди;

P − прибуток підприємств і організацій,

I − процент, що являє собою виплати грошового доходу постачальникам грошового капіталу (виплата процентів домогосподарствам за вклади, облігації підприємств),

R − рента, тобто доходи, які отримують домогосподарства і підприємства від нерухомого майна, в тому числі приписану ренту за проживання у власній оселі,

T − непрямі податки на бізнес (податок на додану вартість, акцизний збір, мито та ін.),

A − амортизація основного капіталу.

3. Як суму доданої вартості, створеної на всіх стадіях виробництва товарів і послуг.

$$ВВП = \sum ДВ + T,$$

де ДВ – сума доданої вартості,

T – чисті непрямі податки.

Для врахування впливу інфляції на обсяг ВВП (чи будь-якого іншого показника) використовують індекси, найпоширенішим з яких є дефлятор:

$$D = ВВПн / ВВПр,$$

де ВВПн – номінальний ВВП,

ВВПр − реальний ВВП.

2) Валовий національний продукт (ВНП) або валовий національний дохід – це сукупний дохід, отриманий резидентами країни від використання факторів виробництва як на території країни,

так і за її межами протягом певного періоду (зазвичай року). Іншими словами, ВНД показує загальний дохід громадян і підприємств країни незалежно від того, де саме був створений цей дохід – у країні чи за кордоном

Відмінність між ВВП і ВНП полягає в іноземних факторних доходах. Щоб отримати ВНП, потрібно до ВВП додати надходження на фактори виробництва від решти світу (прибутки, зарплата, зароблені резидентами за кордоном) і відняти платежі за фактори виробництва решті світу (прибутки, зарплата, зароблені іноземцями в даній країні):

ВНП = ВВП + Надходження з-за кордону – Платежі за фактори решті світу.

3) Чистий внутрішній продукт (ЧВП) − це валовий внутрішній продукт за вирахуванням амортизації:

ЧВП = ВВП - Амортизація.

4) Національний дохід (НД) − це сукупний дохід власників факторів виробництва (дохід, зароблений за рік власниками ресурсів, що е резидентами певної держави, незалежно від того, де ці ресурси використовуються − у власній країні чи за кордоном). Визначається за рахунок вирахування з ВНП амортизації та непрямих податків на бізнес:

НД = ВНП - Амортизація - Непрямі податки.

Національний дохід можна також обрахувати додаванням усіх факторних доходів жителів країни − заробітної плати, ренти, процента та прибутку.

1) **Показник чистого економічного добробуту** був запропонований В. Нордхаузом і Дж. Тобіном для оцінки реального рівня добробуту населення з урахуванням факторів, які не враховуються у ВВП:

ЧЕД = ВВП – негативні екологічні ефекти у грошовому вираженні + позаринкова діяльність + результати тіньової діяльності, яка виробляє блага – результати тіньової економіки, що виробляють анти блага + грошове вираження збільшення вільного часу та якості відпочинку – негативні наслідки свавілля монополій та урбанізації.

11.3. Циклічність економічного розвитку. Класифікація економічних циклів.

Економічний цикл − це періодичні підйоми і спади економічної активності, що проявляються у коливаннях обсягів виробництва, зайнятості, інвестицій та інших макроекономічних показників.

Фаза економічного циклу – це частина циклу, яка характеризується певним станом економічної динаміки. Традиційно економічний цикл складається з чотирьох послідовних фаз: кризи (спаду), депресії, пожвавлення та підйому (рис. 11.3).

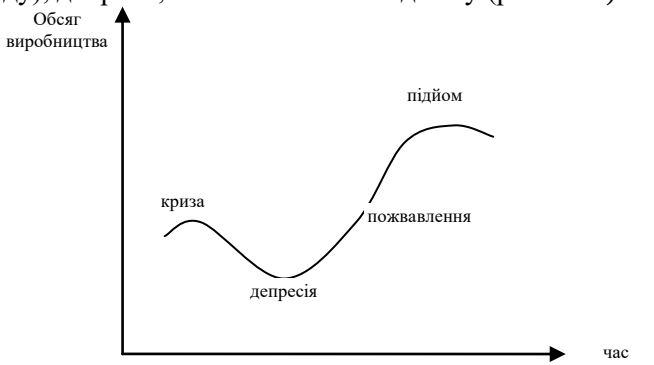

Рис. 11.3. Фази економічного циклу

Фази циклу характеризуються такими ознаками:

- **Криза (рецесія)** – зниження обсягів виробництва, скорочення інвестицій, зростання безробіття.
- **Депресія** – найнижча точка економічної активності, стабілізація виробництва на низькому рівні.
- **Пожвавлення** – поступове зростання виробництва, збільшення інвестицій та зайнятості.
- **Підйом (економічне зростання)** – швидке зростання виробництва, доходів і ділової активності.

За тривалістю економічні цикли поділяють на **короткі, середні та довгі.**

Короткі цикли. Короткі цикли отримали назву циклів Кітчина за ім'ям англійського економіста Джозефа Кітчина. Їх тривалість становить приблизно 3–4 роки. Вони пов'язані з коливаннями товарно-матеріальних запасів, що виникають через часовий лаг між прийняттям

виробничих рішень та їх реалізацією. Такі коливання впливають на динаміку виробництва, зайнятості та інфляції.

Середні цикли, які ще називають промисловими або цикли Жюглара (по імені французького економіста і фізика Клемента Жюглара). Їх пов'язують зі зміною попиту на основний капітал, його оновлення, процес якого охоплює період від 8 до 12 років. Окремо виділяють будівельні цикли (цикли Кузнєца) тривалістю 17–25 років, які пов'язані з оновленням житлових і виробничих будівель та розвитком інфраструктури.

Довгі цикли, закономірність яких була обґрунтована вченим-економістом Миколою Кондратьєвим, тривають приблизно 40–60 років. Вони пов'язані з великими технологічними зрушеннями, зміною джерел енергії, розвитком інфраструктури та структурними змінами в економіці. Основним фактором таких циклів є науково-технічний прогрес.

Значення циклічного розвитку для економіки.

Циклічність економічного розвитку має як негативні, так і позитивні наслідки. Циклічність економічного розвитку має як негативні, так і позитивні наслідки для функціонування економічної системи. У періоди економічного спаду відбувається скорочення обсягів виробництва, зменшення інвестиційної активності, зростання безробіття та погіршення фінансового стану підприємств. Це призводить до зниження доходів населення, зростання соціальної напруженості та уповільнення економічного розвитку.

Водночас циклічні коливання виконують і важливу **регулюючу та оновлювальну функцію** в економіці. Економічні кризи сприяють структурним змінам, стимулюють модернізацію виробництва, впровадження нових технологій та підвищення ефективності використання ресурсів. У процесі циклічного розвитку відбувається відбір більш конкурентоспроможних підприємств, оновлення основного капіталу та формування нових напрямів економічного зростання.

11.4. Макроекономічні шоки та структурні коливання економіки.

На відміну від циклічних коливань, макроекономічні шоки та структурні коливання не мають чітко визначеної періодичності. Вони

виникають унаслідок раптових змін економічних умов або глибоких структурних диспропорцій у розвитку економіки.

Макроекономічний шок – це раптова подія або зміна економічних умов, яка суттєво впливає на обсяги виробництва, зайнятість, інвестиції та інші макроекономічні показники. Шоки можуть бути як внутрішніми, так і зовнішніми для економіки. До найпоширеніших видів макроекономічних шоків і структурних криз належать:

- енергетичні (нафтові) кризи;
- сировинні кризи;
- фінансові та валютні кризи;
- екологічні кризи.

У сучасній світовій економіці макроекономічні шоки можуть мати глобальний характер і швидко поширюватися між країнами. Прикладами таких шоків є:

- пандемічні шоки, зокрема пандемія COVID-19 (2020–2022 рр.), яка спричинила різке скорочення виробництва, порушення глобальних ланцюгів постачання, падіння ділової активності та зростання безробіття у багатьох країнах світу;
- енергетичні шоки, пов'язані з різкими коливаннями цін на енергоресурси. Наприклад, енергетична криза 2021–2023 рр. у Європі була спричинена скороченням постачання природного газу та нестабільністю на світових енергетичних ринках;
- геополітичні та воєнні шоки, які виникають унаслідок військових конфліктів та політичної нестабільності. Прикладом є повномасштабна війна Росії проти України, що суттєво вплинула на світові ринки продовольства, енергоносіїв і фінансів;
- технологічні шоки, пов'язані зі швидким розвитком нових технологій, цифровізацією економіки, автоматизацією виробництва та використанням штучного інтелекту. Такі зміни можуть трансформувати структуру економіки, створюючи нові галузі та витісняючи застарілі види діяльності.

Структурні кризи. Структурні кризи виникають унаслідок диспропорцій між окремими галузями та секторами економіки, що призводить до порушення економічної рівноваги. Основні риси структурних криз:

- виникають через нерівномірність розвитку окремих галузей економіки;

- мають тривалий і затяжний характер;
- можуть не збігатися з фазами економічного циклу;
- здатні посилювати або змінювати характер циклічних коливань.

Прикладом є світова нафтова криза 1974–1975 рр., яка була спричинена різким підвищенням цін на нафту. Це призвело до значного зростання витрат виробництва, уповільнення економічного зростання та погіршення економічного становища країн-імпортерів енергоресурсів.

Фінансові кризи. Фінансові кризи проявляються у формі порушення функціонування фінансової системи. Вони можуть супроводжуватися:

- різким коливанням валютних курсів і цін на фінансові активи;
- зростанням інфляції;
- кризою неплатежів;
- відпливом іноземного капіталу;
- збільшенням дефіциту державного бюджету та державного боргу.

Прикладом є світова фінансова криза 2007–2008 рр., яка почалася на фінансових ринках США і швидко поширилася на інші країни світу.

Екологічні кризи. Екологічні кризи виникають унаслідок суперечності між економічним розвитком і обмеженими можливостями природного середовища відновлювати ресурси та нейтралізувати негативні наслідки господарської діяльності людини.

За походженням вони можуть бути:

- **природними** (повені, посухи, землетруси, виверження вулканів);
- **антропогенними**, тобто спричиненими господарською діяльністю людини (забруднення повітря, води та ґрунтів, виснаження природних ресурсів).

З метою зменшення негативного впливу на довкілля держави та міжнародні організації запроваджують різні регуляторні заходи, зокрема:

- встановлення гранично допустимих норм шкідливих викидів;
- впровадження екологічних податків і платежів;
- використання ресурсозберігаючих та безвідходних технологій;
- обмеження або заборону діяльності, що завдає значної шкоди довкіллю.

11.5. Економічне зростання та економічний розвиток в умовах цифрової та інноваційної економіки.

Економічне зростання є одним із ключових показників розвитку національної економіки та важливою макроекономічною метою держави. Воно створює передумови для соціально-економічного прогресу суспільства, зростання національного багатства та підвищення добробуту населення.

Економічне зростання визначається у двох основних аспектах:

1. як **зростання реального обсягу ВВП, ВНД або національного доходу** внаслідок збільшення обсягів використовуваних ресурсів або підвищення ефективності їх використання;

2. як **зростання реального ВВП на душу населення**, що відображає підвищення рівня економічного добробуту.

Економічне зростання проявляється у розширеному відтворенні суспільного продукту, тобто у збільшенні обсягів виробництва товарів і послуг у порівнянні з попереднім періодом. Графічно економічне зростання може бути зображене:

1. зміщенням кривої виробничих можливостей вправо;
2. зміщенням кривої довгострокової сукупної пропозиції вправо. (рис. 11.4 та 11.5).

Економічне зростання може розглядатися у **довгостроковому та наддовгостроковому періодах**. У довгостроковому періоді воно пов'язане зі змінами технологій виробництва, тоді як у наддовгостроковому періоді відбуваються глибші трансформації – зміни економічних інститутів, структури виробництва, інфраструктури та системи управління.

Важливими характеристиками економічного зростання є **ефективність і якість зростання**. Ефективність зростання пов'язана з підвищенням продуктивності ресурсів, поліпшенням якості товарів і послуг, зростанням конкурентоспроможності економіки. Якість економічного зростання визначається його соціальною спрямованістю – підвищенням рівня життя населення, розвитком соціальної інфраструктури, зростанням інвестицій у людський капітал.

.

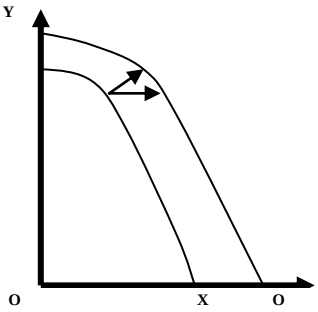

Рис. 11.4. Зміщення кривої виробничих можливостей

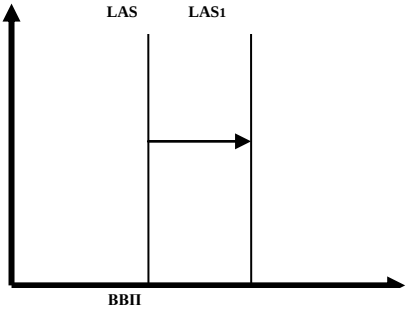

Рис. 11.5. Зміщення кривої довгострокової сукупної пропозиції

Показниками економічного зростання є:

- зростання реального ВВП або національного доходу;
- зростання ВВП на душу населення;
- зростання продуктивності праці;
- підвищення рівня і якості життя населення.

Основним показником економічного зростання є реальний ВВП, який може вимірюватися як у абсолютних показниках, так і у розрахунку на душу населення або на одного зайнятого. Темп приросту цих показників – це зміна показника ВВП, ЧВП, НД за певний період, виражена у відсотках:

$$T = \frac{Y_1 - Y_0}{Y_0} \cdot 100\%,$$

де Y_1, та Y_0 – реальний *ВВП (ЧВП* або *НД)* у поточному та базисному роках.

Розрізняють три ***типи економічного зростання:***

- **екстенсивний** – досягається за рахунок збільшення кількості використовуваних ресурсів (робочої сили, капіталу, природних ресурсів);
- **інтенсивний** – забезпечується підвищенням ефективності використання ресурсів, розвитком технологій, підвищенням кваліфікації працівників;
- **змішаний**, що поєднує риси екстенсивного та інтенсивного зростання

Та на практиці, «чистих» видів економічного зростання не існує, тому будь-яке зростання є змішаним з превалюванням інтенсивних чи екстенсивних факторів.

Джерелами економічного зростання є:

- економічні ресурси, що пропонуються їх власниками;
- зростання продуктивності ресурсів на основі розвитку НТП.

Ключовим інтенсивним фактором економічного зростання є науково-технічний прогрес, що проявляється у впровадженні нових технологій, розвитку інновацій, цифровізації виробництва та підвищенні ролі знань у створенні економічної вартості. У цих умовах наука, технології та людський капітал стають важливими джерелами підвищення продуктивності та довгострокового економічного розвитку.

У сучасній економіці економічне зростання дедалі більше залежить від інновацій, розвитку цифрових технологій, людського капіталу та інтелектуальної власності. Значну роль відіграють інформаційні технології, автоматизація виробництва, штучний інтелект, розвиток цифрових платформ та креативних індустрій. Цифровізація економіки сприяє підвищенню продуктивності праці, зменшенню трансакційних витрат, прискоренню обміну інформацією та створенню нових ринків і видів економічної діяльності. Важливим ресурсом сучасної економіки стають дані, які використовуються для розвитку інновацій, оптимізації виробничих процесів і підвищення ефективності управління. Зростає роль платформенної економіки, електронної комерції та глобальних цифрових мереж, що формують нові моделі бізнесу і сприяють інтеграції національних економік у світовий економічний простір. У цих умовах особливого значення набувають інвестиції в освіту, науку, дослідження та розробки, які формують економіку знань і забезпечують довгострокову конкурентоспроможність країн.

Сучасні концепції економічного розвитку враховують також принципи сталого розвитку, що передбачають поєднання економічного зростання, соціального прогресу та збереження довкілля. У 2015 році Організація Об’єднаних Націй затвердила Глобальні Цілі сталого розвитку до 2030 року, які визначають основні напрями подолання бідності, забезпечення якісної освіти, розвитку інноваційної інфраструктури, відповідального використання природних ресурсів і переходу до екологічно збалансованої економіки. Реалізація цих цілей

спрямована на формування стійкого та інклюзивного економічного зростання у довгостроковій перспективі.

ТРЕНІНГ-КУРС

Реферати

1. Теорії економічних циклів у розвитку економічної науки.
2. Теорія «довгих хвиль» М. Д. Кондратьєва: історичне та сучасне значення.
3. Макроекономічні шоки та їх вплив на економічний розвиток.
4. Вплив цифрової трансформації на економічне зростання.
5. Концепція сталого розвитку та її значення для сучасної економіки.

Доповіді

1. Циклічність як закономірність економічного розвитку.
2. Економічні кризи у світовій економіці: причини та наслідки.
3. Роль інновацій та людського капіталу у сучасному економічному зростанні.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що таке суспільне відтворення?
2. Назвіть основні типи відтворення.
3. У чому полягає відмінність між екстенсивним та інтенсивним економічним зростанням?
4. Що таке система національних рахунків і яке її значення для аналізу економіки?
5. Назвіть основні макроекономічні показники системи національних рахунків.
6. У чому полягає різниця між ВВП і ВНД?
7. Що таке економічний цикл та які його основні фази?
8. Які види економічних циклів виділяють за тривалістю?
9. Що таке макроекономічні шоки та які їх основні види?
10. Назвіть основні фактори економічного зростання в сучасній економіці.

Тести

1. *Чим зумовлюється циклічність економічного розвитку?*

А. Оновленням основного капіталу та інноваційними змінами в економіці.
Б. Випадковими природними явищами.
В. Політичною діяльністю окремих груп.
Г. Порушенням технологічних процесів.

2. Що найбільш повно характеризує економічний цикл?

А. Періодичні коливання економічної активності.
Б. Підвищення рівня виробництва.
В. Зростання інфляції.
Г. Падіння виробництва.

3. Які фази включає класичний економічний цикл?

А. Криза, депресія, пожвавлення, підйом.
Б. Спад, стабілізація, розвиток.
В. Інфляція, дефляція.
Г. Виробництво, обмін.

4. Основним показником економічного зростання є:

А. Реальний ВВП.
Б. Рівень безробіття.
В. Державний борг.
Г. Індекс споживчих цін.

5. Що таке ВВП?

А. Сукупна вартість усіх товарів і послуг, вироблених у країні за певний період.
Б. Загальна сума доходів населення.
В. Вартість експорту товарів.
Г. Вартість імпортних товарів.

6. Який тип економічного зростання базується на підвищенні ефективності використання ресурсів?

А. Інтенсивний.
Б. Екстенсивний.
В. Промисловий.
Г. Короткостроковий.

7. Який фактор є важливим джерелом сучасного економічного зростання?

А. Інновації та цифрові технології.
Б. Скорочення інвестицій.
В. Зменшення виробництва.
Г. Зростання безробіття.

8. Який показник використовується для вимірювання рівня життя населення?

А. ВВП на душу населення.

Б. Державний борг.

В. Обсяг імпорту.

Г. Курс валюти.

9. Що таке макроекономічний шок?

А. Раптова зміна економічних умов, що впливає на економіку.

Б. Планове зростання економіки.

В. Стабільний розвиток економіки.

Г. Повільна зміна цін.

10. Яка концепція передбачає поєднання економічного розвитку та охорони довкілля?

А. Концепція сталого розвитку.

Б. Кейнсіанська модель.

В. Теорія циклів.

Г. Монетаризм.

Вправи:

Вправа 1. Номінальний ВВП країни у 2018 році зріс з 600 млрд грошових одиниць до 840 млрд. Дефлятор ВВП за цей період збільшився зі 115 % до 140 %. Визначте обсяг реального ВВП у базовому та поточному роках. Чи відбулося реальне економічне зростання?

Вправа 2. Номінальний валовий внутрішній продукт України у базовому році становив 1 306 074 млн грн, а у поточному році – 1 411 238 млн грн. Дефлятор ВВП у поточному році становив 103,1 % від рівня попереднього року. Визначте обсяг реального ВВП у поточному році та з'ясуйте, чи відбулося реальне зростання економіки.

Вправа 3.

Рік	Номінальний ВВП (млрд. грн.)	Дефлятор ВВП	Реальний ВВП
2018	1082,6	113,8	
2019	1316,6	114,3	
2020	1408,9	108,1	
2021	1444,0	103,1	

Дані умовні

Розрахуйте обсяг реального ВВП у 2018-2021 рр.

Вправа 4. За даними Світового банку, номінальний ВВП України у 2021 році становив 200 млрд дол. США, а у 2022 році – 160 млрд дол. США. Індекс цін (дефлятор ВВП) у 2022 році становив 125 % від рівня попереднього року. Визначте реальний ВВП України у 2022 році. Чи відбулося реальне скорочення економіки?

Вправа 5. За даними Держстату, частка IT-сектору у ВВП України зросла:

Рік	Частка IT у ВВП
2015	2,4 %
2018	3,3 %
2022	4,5 %

Визначте темп зростання частки IT-сектору у ВВП між 2015 та 2022 роками. Поясніть, як розвиток цифрових технологій може впливати на економічне зростання.

Література

1. Якобчук В.П. Економічна теорія : підручник / за заг. ред. В.П. Якобчук. – К.: Ліра-К, 2020. – 450 с.

2.Економічна теорія: Політекономія : підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – 9-те вид., перероб. і допов. – К.: Знання, 2014. – 710 с.

3.Економічна теорія : підручник : у 2 ч. / В. Д. Лагутін, Ю. М. Уманців, К. М. Ніколаєць та ін. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2021. – Ч.1 Мікроекономіка – 396 с.; Ч.2 Макроекономіка – 328 с.

4.Пилипенко Г. М., Пилипенко Ю. І. Економічна теорія : навчальний посібник. – Дніпро : НТУ «Дніпровська політехніка», 2022. – 196 с.

5.Добровільний національний огляд щодо досягнення Цілей сталого розвитку в Україні. – Київ, 2020. URL: https://me.gov.ua/view/4819b04d-99d6-47d3-a0db-fd4a4215f13d

Тема 12. Фінансова система та фіскальна політика.

12.1. Сутність і функції фінансів. Структура та організаційні основи функціонування фінансової системи.

12.2. Бюджетна система та державний бюджет. Доходи і видатки державного бюджету. Державний борг.

12.3. Податки і податкова система.

12.4. Фіскальна (бюджетно-податкова) політика держави.

12.1. Сутність і функції фінансів. Структура та організаційні основи функціонування фінансової системи.

Фінанси – це сукупність економічних відносин, що виникають у процесі формування, розподілу та використання фондів грошових коштів для забезпечення потреб держави, підприємств та населення.

Роль фінансів в економічному кругообігу - в ринковій економіці відбувається постійний рух товарів і послуг, який супроводжується зустрічним рухом грошових потоків. Фінанси виступають рушієм для цього кругообігу через:

• забезпечення ресурсами: фінанси дозволяють перетворювати заощадження (домогосподарств) в інвестиції (для підприємств);

• безперервність відтворення: завдяки фінансам підприємства можуть закуповувати сировину та платити зарплату ще до того, як продадуть готову продукцію;

• державне регулювання: через фінансові потоки держава втручається в кругообіг, перерозподіляючи частину доходів від тих, хто заробляє, до тих, хто потребує підтримки (соціальні виплати), або у стратегічні сектори.

Ключові ознаки фінансів:

• грошовий характер: фінанси завжди існують у грошовій формі;

• розподільчий характер: вони з'являються на стадії розподілу вартості створеного продукту;

• фондовий характер: формування цільових грошових фондів (бюджет, пенсійний фонд тощо);

• державне регулювання: фінансові відносини завжди підкріплені нормативно-правовими актами.

Важливо розрізняти: Гроші – це загальний еквівалент вартості, тоді як фінанси – це механізм руху цих грошей для виконання державних чи корпоративних завдань.

Функції фінансів розкривають їхню роль у господарській системі. Виділяють дві головні функції: *розподільча функція* - завдяки цій функції відбувається забезпечення кожного суб'єкта господарювання (держави, фірми, домогосподарства) необхідними фінансовими ресурсами:

• первинний розподіл: утворення доходів безпосередньо у сфері виробництва (зарплата, прибуток підприємства);

• вторинний розподіл (перерозподіл): вилучення частини доходів через податки до бюджету та їх подальше спрямування на освіту, медицину, оборону.

Контрольна функція - фінанси дозволяють відстежувати, наскільки ефективно використовуються ресурси. Якщо гроші витрачаються нецільовим чином або підприємство стає збитковим – це сигнал для прийняття управлінських рішень.

Фінансова система – це сукупність різних сфер та ланок фінансових відносин, а також органів, що ними управляють.

Внутрішня структура (за сферами):

– державні фінанси: державний бюджет, місцеві бюджети, позабюджетні фонди (Пенсійний фонд), державний кредит;

– фінанси суб'єктів господарювання (корпоративні фінанси): фінанси комерційних підприємств, некомерційних організацій та установ;

– фінанси домогосподарств: доходи та витрати населення;

– фінансовий ринок: ринок цінних паперів, валютний ринок, ринок кредитних ресурсів.

Інституційна структура (органи управління). В Україні управління фінансами здійснюють:

• Національний банк України (грошово-кредитна політика);

• Міністерство фінансів (розробка бюджету та політики);

• Державна казначейська служба (касове виконання бюджету);

• Державна податкова служба.

Інститути страхування та фінансовий ринок виконують роль забезпечувальних підсистем.

Структурно фінансова система представлена сукупністю відокремлених сфер фінансових відносин (ланок), до яких належать бюджетні ресурси різних рівнів, фінанси суб’єктів господарювання, капітал домогосподарств, а також страхові, валютні та цільові державні фонди.

Ланки фінансової системи. Фінансова система України (як і будь-якої розвиненої країни) має багаторівневу структуру, де кожна ланка виконує свою роль.

Державні фінанси - це центральна ланка системи. Вона включає державний та місцеві бюджети, а також позабюджетні фонди (наприклад, Пенсійний фонд) для задоволення суспільних потреб та виконання функцій держави.

Фінанси суб'єктів господарювання (підприємств) - це первинна ланка, оскільки саме тут створюється національний дохід. Це кошти, які перебувають у розпорядженні компаній різних форм власності. Джерелами є власний капітал (прибуток, амортизація) та залучений капітал (кредити, інвестиції).

Таблиця 12.1

Сфери та ланки фінансової системи

Фінансова система	
Сфери фінансової системи	Ланки фінансової системи
Фінанси суб'єктів господарювання	Фінанси комерційних підприємств і організацій Фінанси некомерційних установ і організацій Фінанси домогосподарств
Державні фінанси	Державний і місцеві бюджети Державні цільові фонди Державний кредит Фінанси громадського сектору
Міжнародні фінанси	Фінанси міжнародних організацій Фінанси міжнародних фінансових інституцій Міжнародний фінансовий ринок
Фінансовий ринок	Ринок грошей Ринок кредитних ресурсів Ринок цінних паперів Ринок фінансових послуг
Страхування	Соціальне страхування Майнове страхування Особисте страхування Страхування підприємницьких ризиків Страхування відповідальності

Фундаментом формування державного бюджету та ключовим фактором створення суспільного продукту виступають фінанси суб'єктів господарювання, що функціонують на *комерційній основі*. Такі підприємства зосереджені переважно у торговельному секторі та галузях матеріального виробництва, забезпечуючи основну частку національного доходу.

Окрему групу становлять *некомерційні установи* (заклади освіти, охорони здоров'я, культури тощо), діяльність яких спрямована на надання суспільно значущих послуг на безоплатній або пільговій

основі. Оскільки отримання прибутку не є їхньою метою, такі суб'єкти мають мінімальне податкове навантаження або повністю звільнені від виплат до бюджету, натомість їхнє утримання здійснюється переважно за рахунок бюджетного фінансування.

Специфічний сегмент неприбуткового сектору охоплює громадські об'єднання та благодійні організації. Їхня ресурсна база формується за рахунок внесків учасників, меценатської допомоги та спонсорських відрахувань. Водночас законодавство дозволяє таким організаціям засновувати комерційні структури, доходи від яких спрямовуються на реалізацію їхньої статутної діяльності

Фінанси домогосподарств (населення) – це сукупність доходів і витрат окремих громадян та сімей. Домогосподарства є головними постачальниками фінансових ресурсів для банківської системи (через депозити) та основними споживачами товарів і послуг.

Фінансовий ринок та страхування – це допоміжні, але критично важливі ланки. Фінансовий ринок (фондовий, ринок капіталів) забезпечує перелив коштів між ланками, а страхування мінімізує ризики втрати капіталу.

Отже, *фінансова система* – це розгалужена сукупність грошових фондів та інститутів (держави, підприємств, банків і громадян), між якими постійно виникають відносини щодо формування та використання капіталу. Ефективна робота кожної ланки (від гаманця громадянина до державного бюджету) є запорукою стабільності всієї економіки країни.

Фінансова система: акумулює ресурси: збирає гроші там, де вони є вільними (заощадження людей, прибутки фірм); перерозподіляє їх: спрямовує кошти туди, де вони необхідні (соціальні виплати, будівництво доріг, нові заводи); забезпечує контроль: дозволяє державі та суспільству моніторити ефективність використання спільних ресурсів. Без злагодженої роботи фінансової системи сучасна держава не здатна виконувати свої функції, а ринкова економіка втрачає здатність до зростання та відновлення.

Функціонування державної фінансової системи безпосередньо відображає динаміку розподільчих і перерозподільчих процесів валового внутрішнього продукту, що визначає роль фінансової стратегії як фундаментального регулятора національного економічного поступу. Під *фінансовою політикою* слід розуміти сукупність державних заходів щодо акумуляції, цільового спрямування та

ефективного використання фінансових активів, що здійснюються в межах чинного правового поля.

Пріоритетним вектором фінансової політики є зростання суспільного добробуту через механізм оптимізації пропорцій розподілу ВВП між різними секторами економіки, територіальними одиницями та соціальними верствами. Стратегічні орієнтири такої політики детерміновані об'єктивними потребами економічної системи та необхідністю забезпечення високих стандартів якості життя громадян. Структурно фінансова політика є інтегрованою системою, що охоплює низку субсфер: бюджетну, фіскальну, монетарну, валютну, а також інвестиційно-інноваційну, страхову та амортизаційну складові.

12.2. Бюджетна система та державний бюджет. Доходи і видатки державного бюджету. Державний борг.

Бюджетна система – це сукупність державного та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин та державного устрою і врегульована нормами права. В Україні вона є ключовим інструментом реалізації соціально-економічної політики, що забезпечує розподіл фінансових ресурсів для виконання функцій держави та органів місцевого самоврядування.

Структура бюджетної системи України. Згідно зі статтею 5 Бюджетного кодексу України, система має дворівневу структуру:

• Державний бюджет України: головний фінансовий план країни, який затверджується Верховною Радою на кожен календарний рік;

• місцеві бюджети: сукупність бюджетів територіальних громад, районів, областей та бюджету АР Крим, до них належать:

– сільські, селищні, міські бюджети (бюджети територіальних громад);

– районні бюджети;

– обласні бюджети.

Сукупність показників усіх бюджетів, що входять до складу бюджетної системи, утворює Зведений бюджет України. Він використовується для аналізу та прогнозування державного розвитку.

Бюджетний устрій України базується на 10 фундаментальних принципах (ст. 7 Бюджетного кодексу), серед яких: *єдність:* єдина правова база, валюта та бюджетна класифікація; *збалансованість:* видатки мають відповідати обсягу доходів; *самостійність:* кожен

бюджет затверджується незалежно від інших; *обґрунтованість:* розрахунки базуються на реальних макроекономічних показниках; публічність та прозорість: оприлюднення звітів та відкритість бюджетного процесу для суспільства.

Бюджетний процес охоплює стадії планування, розгляду, затвердження, виконання та звітування. Бюджетна система – це динамічний механізм, який адаптується до викликів часу. Для громадян вона є гарантією надання публічних послуг, а для держави – інструментом стабілізації та розвитку (рис. 12.1).

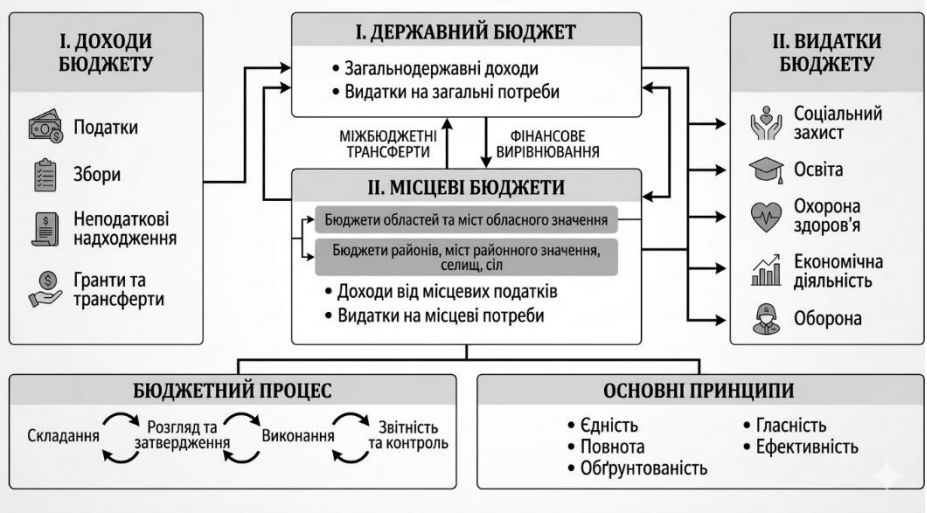

Рис. 12.1. Бюджетна система держави: структура та взаємозв'язки

Державний бюджет – це головний фінансовий план країни, який відображає компроміс між економічними можливостями держави та її соціально-політичними пріоритетами.

Бюджет постає як грошовий еквівалент балансу між фінансовими ресурсами та видатками держави протягом визначеного часового інтервалу. Фактично він є річною фінансовою програмою, що визначає обсяги державних витрат та інструменти їх покриття. Процедура затвердження проекту бюджету передбачає публічне обговорення та законодавче закріплення відповідним представницьким органом – парламентом країни або місцевими радами (обласними, міськими,

районними). По завершенні бюджетного періоду органи виконавчої влади зобов'язані представити звіт про результати акумуляції доходів та цільове використання коштів відповідно до затвердженого раніше нормативно-правового акта.

Державний бюджет як провідний фінансовий план країни виконує свою роль у макроекономічному регулюванні через низку взаємопов'язаних функцій. Вони відображають різні аспекти державного впливу на відтворювальні процеси.

1. *Фіскальна функція*. Реалізується через акумуляцію фінансових ресурсів у розпорядженні держави. Полягає у вилученні (переважно за допомогою податкових інструментів) частини національного доходу, що формується у суб'єктів господарювання (підприємств, установ, організацій) та громадян. Спрямовується на фінансування суспільних потреб, які не можуть бути задоволені через ринковий механізм, або фінансування яких ринком є недостатнім для сталого розвитку. Пряме фінансування видів діяльності, які не мають власних джерел доходів (наприклад, природоохоронні заходи, архіви, бібліотеки). Підтримка стратегічних напрямків: фінансування об'єктів та досліджень, які мають недостатні комерційні джерела фінансування, але критично важливі для розвитку суспільства (фундаментальні наукові дослідження, оперні театри, музеї). Утримання державного апарату: забезпечення функціонування органів влади.

2. *Розподільча (перерозподільна) функція*. Відображає роль бюджету як основного інструменту перерозподілу валового внутрішнього продукту (ВВП). Полягає у цільовому спрямуванні акумульованих у бюджеті коштів урядом на конкретні напрямки економічного та соціального розвитку. Використовується для коригування пропорцій розвитку економіки та суспільства. Інвестиційний вектор: розвиток виробничої інфраструктури, інвестування в капіталомісткі галузі з тривалим терміном окупності, структурна перебудова економіки. Інноваційний вектор: прискорення науково-технічного прогресу (НТП). Соціальний вектор: розвиток соціальної інфраструктури, зростання життєвого рівня населення та вирішення соціальних проблем.

3. *Стимулююча (регулююча) функція.* Проявляється у використанні бюджетних інструментів для активного впливу на економічні процеси та поведінку суб'єктів ринку. Реалізується через зміни у параметрах податкової системи (зміна бази та ставок

оподаткування) та використання системи пільг, тарифів тощо. Втілюється у проведенні урядом стимулюючої або обмежувальної фінансової політики з метою: згладжування циклічних коливань економіки; стимулювання (або гальмування) розвитку окремих галузей або регіонів (зміна структури економіки).

4. *Контрольна функція*. Є індикатором стану всієї економічної системи, оскільки бюджет у грошовому вираженні віддзеркалює відтворювальний суспільний процес. Виконується завдяки моніторингу та аналізу бюджетних потоків, що дозволяє отримувати об'єктивну інформацію про рух фінансових ресурсів. Спрямована на оцінку ефективності використання державних коштів та дотримання встановлених пропорцій: виявлення економічних пропорцій та їхньої динаміки; моніторинг та аналіз руху бюджетних коштів (це вже аналіз – моніторинг); своєчасне виявлення відхилень від макроекономічної рівноваги.

Структура бюджету складається з двох основних частин: дохідної та видаткової.

Доходи бюджету - це кошти, які держава мобілізує для виконання своїх функцій. Згідно з бюджетною класифікацією, вони поділяються на чотири основні групи.

1. Податкові надходження: це основне джерело (зазвичай 80–90% усіх доходів).

Прямі податки: стягуються безпосередньо з доходів або майна (податок на прибуток підприємств, податок на доходи фізичних осіб – ПДФО). *Непрямі податки*: включаються у ціну товарів і сплачуються споживачами (ПДВ, акцизний збір, мито). Саме непрямі податки в Україні забезпечують найбільшу частку наповнення бюджету.

2. Неподаткові надходження: прибуток державних підприємств та дивіденди на державні акції; доходи від власності та адміністративні збори (ліцензії, судовий збір); частина прибутку Національного банку України; штрафи та санкції за порушення законодавства.

3. Доходи від капітальних операцій: Кошти від продажу державного майна (приватизація), стратегічних запасів або землі.

4. Офіційні трансферти: Безоплатні та безповоротні платежі від іноземних держав або міжнародних фінансових організацій (гранти).

Державна політика доходів – це комплекс заходів держави, спрямований на регулювання рівня, структури та розподілу доходів

населення для забезпечення соціальної стабільності та стимулювання економічного зростання.

Ключові цілі політики:

1) пом'якшення нерівності: перерозподіл доходів через прогресивне оподаткування та систему пільг;

2) боротьба з бідністю: підтримка доходів на рівні, не нижчому за прожитковий мінімум;

3) стимулювання зайнятості: створення умов, за яких населення самостійно заробляє доходи (наприклад, через спеціальні економічні режими у прифронтових регіонах);

4) стримування інфляції: регулювання темпів зростання доходів, щоб вони не випереджали продуктивність праці та не провокували надмірне зростання цін.

Державна політика доходів тісно пов'язана з фіскальною політикою, оскільки податки є головним механізмом вилучення доходів, а бюджетні видатки – механізмом їх повернення населенню у формі послуг чи виплат.

Видатки державного бюджету - це кошти, що спрямовуються на здійснення державних програм. Їх структура вказує на те, які сфери життя держава вважає найважливішими в поточному році.

За функціональним призначенням видатки поділяються на:

1) національна безпека та оборона: фінансування збройних сил, закупівля техніки та зарплати військовим;

2) соціальний захист: виплати пенсій, допомога переселенцям (ВПО), субсидії на комунальні послуги та підтримка малозабезпечених верств населення;

3) освіта та охорона здоров'я: утримання державних шкіл, університетів, лікарень та фінансування програм медичних гарантій;

4) економічна діяльність: підтримка стратегічних галузей (енергетика, сільське господарство) та розбудова інфраструктури;

5) обслуговування державного боргу: виплата відсотків за кредитами, які держава брала раніше;

6) державне управління: утримання органів влади, судів та правоохоронної системи.

Стан бюджету визначається співвідношенням між обсягом доходів і видатків (рис. 12.2).

Рис. 12.2. Показники стану бюджету

Ідеальним станом є *бюджетна рівновага*, проте в реальній економічній практиці вона зустрічається вкрай рідко.

Бюджетний дефіцит – це перевищення видатків бюджету над його доходами. Більшість країн світу працюють в умовах дефіциту, оскільки потреби суспільства зазвичай зростають швидше, ніж можливості економіки наповнювати бюджет.

Причини виникнення дефіциту:

• економічний спад: зменшення обсягів виробництва призводить до падіння податкових надходжень;

• надзвичайні обставини: війни, природні катастрофи або пандемії потребують колосальних незапланованих витрат (наприклад, витрати на оборону в Україні);

• зростання соціальних витрат: Збільшення пенсій, субсидій та допомог без відповідного зростання ВВП;

• неефективне управління: роздутий державний апарат, корупція або неефективна податкова система.

Наслідки дефіциту:

• негативні: зростання державного боргу, інфляція (якщо дефіцит покривається емісією грошей), «ефект витіснення» (держава позичає кошти на ринку, підвищуючи ставки та забираючи ресурси у приватного бізнесу).

• позитивні (за кейнсіанським підходом): у часи кризи помірний дефіцит може стимулювати сукупний попит і сприяти виходу економіки з рецесії.

Бюджетний профіцит – це перевищення доходів бюджету над його видатками.

Причини виникнення профіциту:

• сприятлива світова кон'юнктура: різке зростання цін на товари, які країна експортує (наприклад, на нафту або газ);

• жорстка фіскальна політика: свідоме обмеження витрат і підвищення податків для стримування «перегріву» економіки та інфляції;

• економічний бум: швидке зростання доходів населення та підприємств, що автоматично збільшує податкові надходження.

Наслідки профіциту:

• дає змогу створювати державні резервні фонди («подушку безпеки»);

• дозволяє достроково виплачувати державний борг;

• може призвести до сповільнення темпів економічного зростання через надмірне вилучення коштів з обігу приватного сектору.

Держава може покрити *дефіцит* трьома основними шляхами.

1. Запозичення: випуск державних облігацій (ОВДП) всередині країни або залучення кредитів від міжнародних організацій (МВФ, Світовий банк).

2. Емісія (монетизація): друк нових грошей - це найнебезпечніший шлях, оскільки він прямо веде до гіперінфляції та знецінення заощаджень громадян.

3. Приватизація: продаж державних підприємств для отримання разового доходу.

Наслідки бюджетного дефіциту можуть бути як руйнівними, так і стимулюючими, залежно від того, як держава ним керує та на що витрачає запозичені кошти.

1. Негативні наслідки:

• зростання державного боргу: щоб покрити «дірку» в бюджеті, держава бере позики. Це веде до накопичення боргу, який доведеться віддавати майбутнім поколінням з відсотками;

• інфляція (через емісію): якщо дефіцит покривають просто друкуючи нові гроші (монетизація), їхня кількість в обігу стає більшою за кількість товарів, що призводить до знецінення гривні та росту цін;

• «ефект витіснення» приватних інвестицій: коли держава масово позичає гроші на внутрішньому ринку (через ОВДП), вона конкурує з

бізнесом, відсоткові ставки зростають, і приватним компаніям стає надто дорого брати кредити на розвиток;

• збільшення податкового тиску в майбутньому: для виплати боргів, накопичених через дефіцит, держава рано чи пізно буде змушена підвищувати податки.

2. Позитивні наслідки (за певних умов):

• економічне стимулювання: згідно з кейнсіанською теорією, у часи кризи дефіцит допомагає «запустити» економіку. Державні видатки створюють робочі місця та підтримують попит, коли приватний сектор не справляється;

• фінансування критичних потреб: в екстремальних умовах (як війна в Україні) дефіцит є неминучим інструментом для виживання держави, забезпечення оборони та соціальної підтримки населення.

Помірний дефіцит (до 3% ВВП) вважається безпечним і навіть корисним для розвитку. Проте надмірний дефіцит, не підкріплений реальним економічним зростанням, веде до фінансової нестабільності та боргової залежності.

Державний борг – це сукупна сума заборгованості держави перед внутрішніми та зовнішніми кредиторами, яка виникла внаслідок запозичень для покриття бюджетного дефіциту в минулих періодах.

1. Класифікація державного боргу

Залежно від ринку запозичень та валюти, у якій номіновані зобов'язання, борг поділяють на два види:

• внутрішній державний борг: заборгованість перед резидентами країни (банками, фізичними та юридичними особами) (в Україні основним інструментом внутрішнього боргу є ОВДП (облігації внутрішньої державної позики). Перевагою є відсутність валютного ризику (якщо ОВДП у гривні); ризик: «Ефект витіснення» (держава забирає кредитні ресурси, які могли б піти на розвиток бізнесу).

• зовнішній державний борг: заборгованість перед нерезидентами (іноземними державами, міжнародними фінансовими організаціями, такими як МВФ чи Світовий банк, та іноземними банками). Перевагою є можливість залучити великі обсяги валюти для стабілізації платіжного балансу; ризик: валютний ризик (девальвація національної валюти автоматично збільшує суму боргу в гривневому еквіваленті) та політична залежність.

Обслуговування боргу – це здійснення операцій із виплати відсотків (купонів) за позиками. *Погашення боргу* – це повернення основної суми (тіла) кредиту.

Основні методи управління та полегшення боргового навантаження.

1. Рефінансування: випуск нових позик для того, щоб розрахуватися за старими боргами.

2. Реструктуризація: перегляд умов боргу (подовження термінів виплати, зниження відсоткової ставки). Приклад: У 2024-2025 рр. Україна успішно провела реструктуризацію єврооблігацій, що дозволило зекономити мільярди доларів у пікові періоди виплат.

3. Конверсія: зміна умов позики, наприклад, перетворення зовнішнього боргу у внутрішній або обмін боргу на акції державних підприємств.

4. Консолідація: перетворення короткострокової заборгованості у довгострокову.

5. Дефолт: офіційне визнання державою нездатності виконувати свої боргові зобов'язання (крайній захід, що веде до ізоляції від фінансових ринків).

Економічна безпека держави залежить не від самого факту наявності боргу, а від його співвідношення до економіки країни. Ключовий показник боргової стійкості - відношення державного боргу до ВВП. Безпечною межею є (Маастрихтські критерії): до 60% ВВП.

Наслідки значного державного боргу: *бюджетний тиск:* велика частина податків йде не на соціальні програми, а на виплату відсотків кредиторам; *зниження кредитного рейтингу*: чим вищий борг, тим дорожчими стають нові запозичення; *ризик інфляції*: якщо держава не може позичати, вона може вдатись до емісії для виплати внутрішнього боргу.

12.3. Податки і податкова система

Податки є найдавнішим інструментом взаємодії між державою та суспільством. Вони виникли разом із появою перших державних утворень як засіб утримання армії, апарату управління та будівництва суспільних об’єктів (доріг, каналів тощо).

Податки - це обов’язкові, безумовні платежі до відповідного бюджету, що справляються з платників податків (фізичних та

юридичних осіб) відповідно до законодавства. Податок встановлюється виключно державою і базується на актах вищої юридичної сили.

Економічна сутність податків полягає у вилученні частини доходу суб'єктів господарювання та громадян для формування загальнодержавного грошового фонду.

Ключові *функції податків*:

1) фіскальна (головна): формування доходної частини державного бюджету для фінансування суспільних потреб;

2) розподільча (соціальна): перерозподіл доходів між різними верствами населення (наприклад, через фінансування субсидій чи пенсій за рахунок податкових надходжень);

3) регулююча (стимулююча): держава може стимулювати певні галузі, надаючи їм пільги, або стримувати споживання шкідливих товарів через високі акцизи;

4) контрольна: дозволяє державі відстежувати фінансовий стан підприємств та законність походження доходів громадян.

Для того, щоб податкова система була ефективною та не руйнувала стимулів до праці, вона має базуватися на певних засадах. Класичні *принципи оподаткування* сформулював ще Адам Сміт у XVIII столітті, і вони залишаються актуальними донині:

1) принцип справедливості (рівності): громадяни повинні брати участь у фінансуванні держави відповідно до своїх доходів, ті, хто заробляє більше, мають сплачувати більшу суму податків;

2) принцип визначеності: час сплати, спосіб і сума податку мають бути чітко відомі платнику заздалегідь, правила не повинні змінюватися довільно;

3) принцип зручності: податок має стягуватися в такий час і таким чином, які є найбільш зручними для платника (наприклад, у момент отримання доходу);

4) принцип економії (ефективності): витрати на збір податку мають бути мінімальними порівняно з сумою, яку цей податок приносить бюджету.

Сучасні доповнення до принципів оподаткування:

• принцип нейтральності: податки не повинні викривляти ринкову конкуренцію або змушувати бізнес приймати неекономічні рішення лише заради уникнення оподаткування;

• принцип гнучкості: податкова система повинна швидко реагувати на зміни в економіці (наприклад, автоматично знижувати податковий тиск під час рецесії);

• принцип стабільності: податкове законодавство має бути незмінним протягом тривалого часу, щоб бізнес міг будувати стратегічні плани.

Щоб податок вважався встановленим, законодавчо мають бути визначені елементи податку (рис. 12.3).

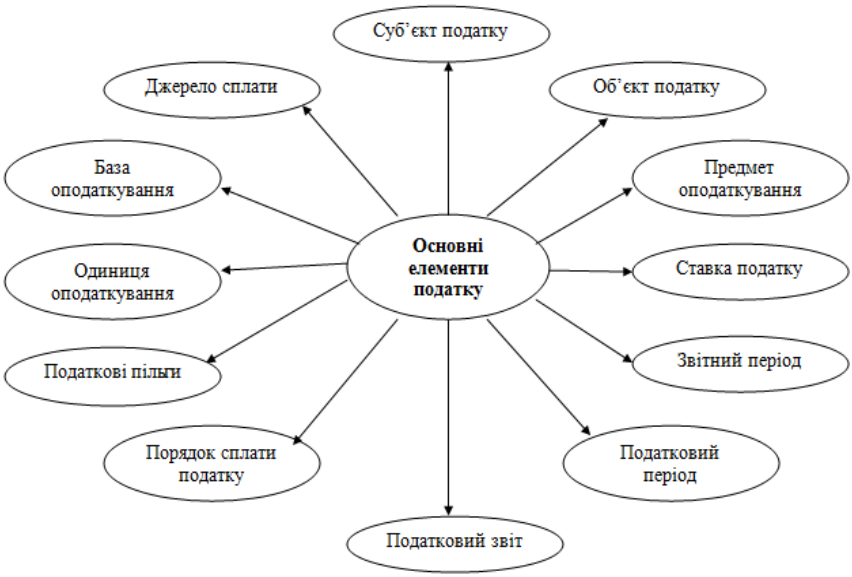

Рис. 12.3. Елементи оподаткування

Податки - це ціна, яку ми платимо за можливість жити в цивілізованому суспільстві. Проте надмірне оподаткування може призвести до відтоку капіталу в "тінь", тому дотримання принципів справедливості та економії є критично важливим для держави. Податок розглядається як комплексна економіко-правова категорія, що виступає інструментом перерозподілу національного доходу. У процесі фіскальної діяльності держави застосовуються різні підходи до встановлення податкового навантаження, основними з яких є пропорційний та прогресивний методи.

Пропорційна модель передбачає стабільність податкової ставки незалежно від обсягу об'єкта оподаткування (наприклад, єдина ставка

податку на прибуток для всіх суб'єктів господарювання). Натомість прогресивний метод базується на принципі зростання податкової ставки паралельно зі збільшенням рівня доходів платника. Такий підхід найчастіше реалізується при оподаткуванні доходів фізичних осіб, що дозволяє диференціювати фіскальний тиск залежно від платоспроможності громадян.

Сукупність установлених у державі податкових зобов'язань формує її податкову систему. Стосовно України, *податкова система* розглядається як законодавчо регламентована цілісність загальнодержавних та місцевих податків і зборів, а також визначений порядок їхнього адміністрування (рис. 12.4).

Рис. 12.4. Податкова система держави: структура та взаємозв'язки

Ефективна розбудова цієї системи ґрунтується на фундаментальних засадах: стабільності правового регулювання, рівномірності фіскального навантаження, обов'язковості платежів та соціальній справедливості. Крім того, податкова архітектура має стимулювати раціональне природокористування, екологічну безпеку та відповідати критеріям економічної доцільності й ефективності.

Система оподаткування – це сукупність податків, зборів (обов'язкових платежів), які сплачуються до бюджетів різних рівнів (державного чи місцевих), а також до державних цільових фондів.

Класифікація податків – це групування податків відповідно до їх особливостей встановлення, нарахування та сплати. В основу класифікації податків можуть бути вкладені найрізноманітніші ознаки (критерії) (див. рис. 12.5).

Залежно від критеріїв, покладених в основу диференціації, податки поділяються на такі основні групи:

1. За об'єктом оподаткування та способом стягнення (форма вилучення):

– прямі податки - встановлюються безпосередньо щодо доходу або майна платника, їх обсяг корелює з платоспроможністю суб'єкта (наприклад, податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств);

– непрямі податки - включаються до ціни товарів, робіт чи послуг і фактично сплачуються кінцевим споживачем, держава виступає реципієнтом через посередництво продавця (ПДВ, акцизний податок, мито).

2. За рівнем державного управління (адміністративно-територіальний поділ):

– загальнодержавні податки - встановлюються вищими органами законодавчої влади та є обов'язковими до сплати на всій території країни, вони формують ресурсну базу державного бюджету;

– місцеві податки та збори - запроваджуються рішеннями органів місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, вони є фінансовою основою спроможності територіальних громад та фінансування муніципальних потреб.

3. За суб'єктом оподаткування:

– податки з фізичних осіб;

– податки з юридичних осіб (корпоративний сектор);

– змішані податки (сплачуються обома категоріями платників, наприклад, земельний податок).

4. За економічним змістом (джерелом сплати):

– податки на дохід (прибуток);

– податки на споживання;

– податки на майно (капітал).

5. За способом встановлення ставок (характер податкового тиску):

– адвалорні – визначаються у відсотках до вартості об'єкта оподаткування;

– специфічні – встановлюються у твердому грошовому вираженні на одиницю виміру в натуральних показниках (рис. 12.5).

Науково обґрунтована класифікація дозволяє реалізувати регулятивну функцію податків, забезпечуючи гнучкість фіскальної політики та адаптивність економічної системи до внутрішніх і зовнішніх викликів. Кожна група податків у цій ієрархії виконує специфічну роль у забезпеченні фінансової стійкості держави та соціальної рівноваги в суспільстві.

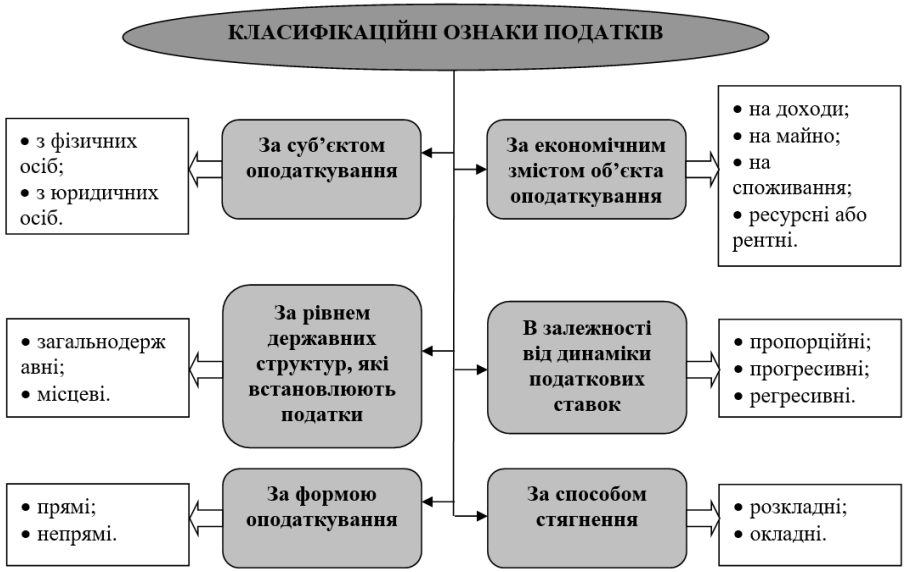

Рис. 12.5. Класифікація податків

Податкова політика являє собою систему заходів, які провадяться урядом країни по вирішенню певних короткострокових та довгострокових завдань, що стоять перед суспільством, за допомогою системи оподаткування. До довгострокових завдань належать досягнення економічного росту, максимального рівня зайнятості населення країни, росту рівня його благополуччя. Короткостроковими

цілями відносно податкової політики можуть бути наповнення державного бюджету, досягнення його збалансованості, стимулювання інвестиційної діяльності тощо.

Податкова політика повинна забезпечити вирішення подвійного завдання. З одного боку – це встановлення оптимальних податків, які б стимулювали розвиток підприємництва, з іншого – забезпечення надходження до бюджету коштів, достатніх для задоволення державних потреб.

Податкова ставка (або норма оподаткування) визначає законодавчо закріплений обсяг фіскальних зобов'язань, розрахований на одиницю об'єкта оподаткування.

У науковій та практичній діяльності виокремлюють кілька ключових форм податкових ставок: *середня податкова ставка* – відображає загальний рівень податкового тиску і розраховується як частка від ділення сукупних податкових виплат на загальну суму оподатковуваного доходу; *гранична податкова ставка* – характеризує динаміку податкового навантаження, визначаючи співвідношення між приростом податкових зобов'язань та приростом отриманого доходу;

Податкові пільги – інструмент фіскального стимулювання, що передбачає вибіркове повне або часткове звільнення певних суб'єктів чи видів діяльності від сплати податків.

У сучасних розвинених економіках податкова політика часто базується на принципах лібералізації для стимулювання ділової активності. Фундаментом такого підходу є концепція американського економіста Артура Лаффера. Згідно з кривою Лаффера, існує певний поріг податкового навантаження, перевищення якого призводить до зниження мотивації до праці та інвестування, що зрештою зумовлює скорочення бюджетних надходжень. Оптимізація податкових ставок, навпаки, здатна розширити базу оподаткування та збільшити доходи держави у довгостроковій перспективі (рис. 12.6).

Крива Лаффера відображає функціональну залежність між обсягом надходжень до бюджету та середнім рівнем податкових ставок у державі. Ключовою тезою цієї моделі є існування оптимального податкового порогу, за якого державні доходи сягають свого максимуму. Хоча на початкових етапах підвищення податкового тиску сприяє зростанню бюджетних ресурсів, цей процес має об'єктивну межу. Перевищення гранично допустимого рівня пригнічує стимул до підприємницької діяльності, що призводить до скорочення бази

оподаткування та, як наслідок, до зменшення податкових надходжень ($П_{н1}$). Навпаки, встановлення нижчих податкових ставок ($П_{с2}$) активізує трудову активність, стимулює нагромадження заощаджень та інвестиційну привабливість економічних проєктів. Це сприяє динамічному зростанню ВВП, який виступає фундаментом податкової бази ($П_{н2}$). За таких умов лібералізація фіскальної політики через помірні ставки забезпечує висхідний тренд доходів держави до їхнього пікового значення.

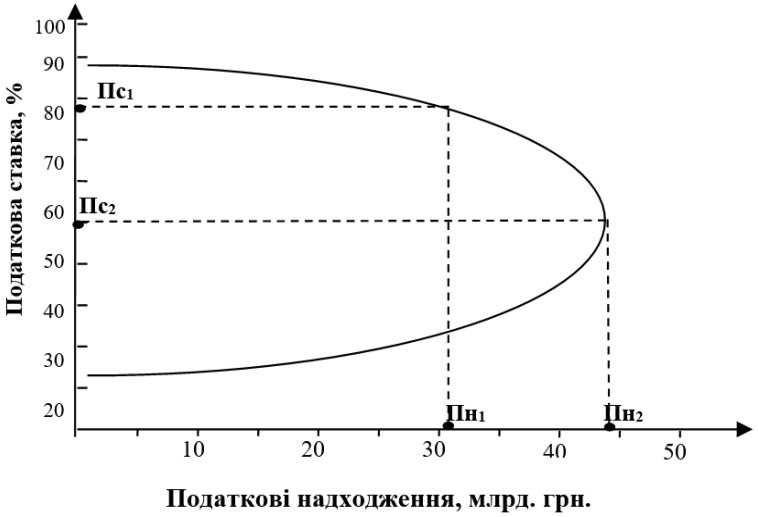

Рис. 12.6. Крива Лаффера

Таким чином, методологія кривої Лаффера доводить: у ситуації надмірного фіскального тиску виважене зниження податкових ставок стає драйвером розширення виробництва, забезпечуючи стабільність або навіть приріст бюджетних доходів.

12.4. Фіскальна (бюджетно-податкова) політика держави

Фіскальна (бюджетно-податкова) політика постає як фундаментальна складова загальної стратегії державного регулювання економіки. Вона являє собою цілеспрямовану діяльність владних інститутів щодо регулювання державних видатків та податкових

надходжень з метою корекції сукупного попиту, забезпечення повної зайнятості та стимулювання економічного зростання.

Бюджетно-податкова (фіскальна) політика є стратегічним напрямом державного регулювання, який базується на маніпулюванні доходами та видатками центральної казни для реалізації пріоритетних макроекономічних цілей. Через механізми оподаткування та публічного фінансування держава отримує змогу коригувати галузеву структуру економіки, нівелювати негативні наслідки циклічних коливань та підтримувати оптимальний рівень зайнятості населення.

До ключових функцій фіскального інструментарію належать стимулювання економічної динаміки, стабілізація державних фінансів та демпфування інфляційних процесів. Головними важелями впливу в межах цієї політики виступають система податкових надходжень, державні закупівлі та трансфертні виплати, що у сукупності дозволяють ефективно впливати на загальний стан господарської кон'юнктури.

У системі публічного управління фіскальна політика розглядається не лише як механізм наповнення бюджету, а як дієвий інструмент нівелювання «провалів ринку» та пом'якшення циклічних коливань. Архітектура фіскальної політики базується на двох взаємопов’язаних векторах.

Дискреційна політика: передбачає свідоме маніпулювання податковими ставками та обсягами державних витрат через законодавчі акти. Це гнучкий інструмент оперативного реагування на макроекономічні виклики (наприклад, податкові канікули або цільові субсидії під час рецесії).

Недискреційна (автоматична) політика: базується на дії «вмонтованих стабілізаторів» (прогресивна система оподаткування, допомога з безробіття), які автоматично змінюють обсяги бюджетних потоків залежно від фази економічного циклу без додаткового втручання регулятора.

Сучасний науковий дискурс виокремлює два стратегічні типи фіскального впливу:

1) стимулююча (експансіоністська) політика: спрямована на подолання циклічного спаду через зниження податкового тиску та нарощування публічних видатків, це активізує споживчий попит та інвестиційну динаміку, проте часто супроводжується зростанням бюджетного дефіциту.

2) стримуюча (рестрикційна) політика: застосовується на фазі «перегріву» економіки з метою стримування інфляційних процесів шляхом скорочення державних витрат та підвищення податкового навантаження (рис. 12.7).

Пріоритетним вектором фіскальної стратегії в умовах сучасних трансформацій є досягнення оптимального балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю. Це актуалізує роль фіскальної політики як інструменту перерозподілу національного доходу, що забезпечує фінансування суспільних благ – безпеки, охорони здоров'я, освіти та інфраструктури.

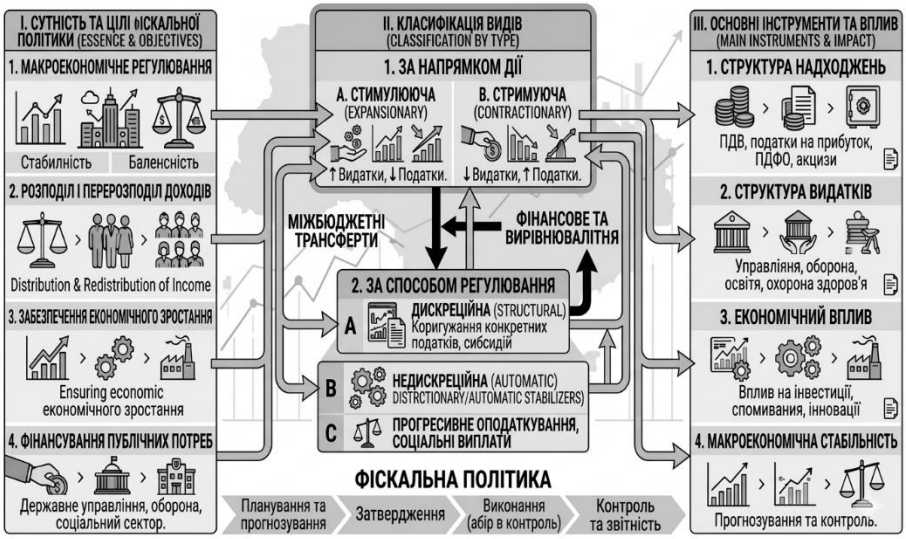

Рис. 12.7. Фіскальна політика держави: сутність та таксономія

Для національної економіки критичним аспектом фіскальної політики є забезпечення боргової стійкості та адаптивність до екзогенних шоків. В умовах воєнного стану та посткризового відновлення фіскальна політика трансформується у засіб мобілізації ресурсів для сектору оборони при одночасному збереженні соціальних гарантій, що вимагає впровадження інноваційних методів бюджетного менеджменту та розширення бази оподаткування без пригнічення ділової активності.

Таким чином, фіскальна політика держави є динамічною системою, де податкові та бюджетні інструменти інтегровані в єдиний механізм, спрямований на забезпечення сталого розвитку та максимізацію суспільного добробуту.

ТРЕНІНГ-КУРС

Основні поняття

Фінанси. Функції фінансів. Фінансова система. Ланки фінансової системи Державні фінанси. Державний кредит. Міжнародні фінанси. Фінансовий ринок. Страхування. Державний бюджет. Бюджетний процес.Видатки держави. Доходи держави. Асигнування. Субсидії. Субвенції. Дотації. Бюджетний дефіцит. Державна позика. Форми державного боргу. Управління державним боргом. Податки. Функції податків. Платник податків. Об'єкт оподаткування. Джерело оподаткування. Податкова система. Прямі податки. Непрямі податки. Податкова ставка. Податкові пільги.. Крива Лаффера. Фіскальна політика. Стимулювальна політика. Стримувальна політика. Бюджетна політика.

Теми рефератів

1. Фінансова система та фіскальна політика держави як інструменти забезпечення макроекономічної стабільності.
2. Трансформація бюджетно-податкової системи України в умовах глобальних економічних викликів.
3. Роль державного бюджету в системі перерозподілу національного доходу та стимулюванні економічного зростання.
4. Взаємозв'язок податкового навантаження та ділової активності: теоретичний аспект та практичний досвід України.
5. Ефективність фіскальної політики: баланс між стимулюванням економіки та забезпеченням боргової стійкості.
6. Державний борг та дефіцит бюджету: механізми управління та вплив на фінансову безпеку країни.
7. Сучасна архітектура фінансової системи: взаємодія державних, корпоративних та приватних фінансів.
8. Інструменти дискреційної та недискреційної фіскальної політики в системі антициклічного регулювання.

9. Пріоритети бюджетних видатків та їхній вплив на соціально-економічний розвиток територій.

10.Оптимізація податкової системи як чинник детінізації економіки та наповнення державних фондів.

11.Фіскальна децентралізація: зміна ролі місцевих бюджетів у фінансовій системі держави.

12.Вплив міжнародної фінансової допомоги на архітектуру бюджету та фіскальну політику України.

Теми доповідей

1. Фінансова система України: виклики воєнного часу та стратегії післявоєнного відновлення.
2. Бюджетний дефіцит: коли запозичення стають критичною загрозою для національної безпеки.
3. Програмно-цільовий метод у бюджетуванні: як оцінити реальну ефективність кожної витраченої гривні.
4. Крива Лаффера в українських реаліях: чи допоможе зниження податків вивести економіку з тіні.
5. Прямі чи непрямі податки: пошук справедливої моделі наповнення державного бюджету.
6. Державний борг України: структура, ризики та інструменти реструктуризації.
7. Фіскальна децентралізація: чи стали громади фінансово незалежними після реформи.
8. Роль автоматичних стабілізаторів у системі недискреційної фіскальної політики.
9. Електронне врядування у фінансах: як цифровізація змінює контроль за публічними коштами.
10. Соціальні видатки бюджету: баланс між гуманітарними потребами та економічними можливостями держави.
11. Порівняльний аналіз податкових систем України та країн ЄС: шлях до гармонізації.
12. Податкові пільги: стимул для бізнесу чи інструмент для зловживань та втрат бюджету.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому полягає відмінність між поняттями «фінанси» та «гроші»?

2. Які ланки формують внутрішню структуру фінансової системи держави?

3. Чим відрізняється Державний бюджет як правовий акт від бюджету як економічної категорії?

4. Які основні функції виконують податки в сучасній системі публічного управління?

5. У чому полягає сутність програмно-цільового методу бюджетування?

6. Як співвідносяться між собою поняття «дефіцит бюджету» та «державний борг»?

7. Поясніть логіку кривої Лаффера: за яких умов зниження податкової ставки може збільшити надходження до бюджету?

8. Яка різниця між дискреційною та недискреційною фіскальною політикою?

Література

1. Бюджетний кодекс України. URL: https://zakon.help/law/2456-VI/edition01.01.2018/page8.

2. Директива Ради (ЄС) 2023/2226 від 17 жовтня 2023 року про внесення змін до Директиви 2011/16/ЄС про адміністративне співробітництво у сфері оподаткування

3. Довженко В.А., Першко Л.О., Сус Ю.Ю. Планування фінансових ресурсів територіальних громад в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України. Проблеми сучасних трансформацій. 2024. (№ 13). С. 34-45. https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2024-13-02-02/2024-13-02-02

4. Домінанти формування місцевих бюджетів в контексті формування сучасної політики доходів. Публічне управління регіональною безпекою та сталим розвитком територій: Монографія. Житомир : Поліський нац. університет, 2025. 578 с. С. 181-213.

5. Дурова, Н. В., Першко, Л. О. Геоінформаційні технології територіальних громад в умовах діджиталізації. Академічні візії, 2024. (32). https://tinyurl.com/yyttr494

6. Конституція України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 01.09.2024).

7. Міжнародний валютний фонд. URL: https://www.imf.org/ru/Home.

8. Національна стратегія доходів до 2030 року: роз'яснення Мінфіну. URL:https://biz.ligazakon.net/news/224571_natsonalna-strategya-dokhodv-do-2030-roku-rozyasnennya-mnfnu

9. Національна стратегія доходів погіршує умови ведення бізнесу (заява). URL: https://urb.org.ua/naczionalnastrategiya-dohodiv-pogirshu%D1%94-umovi-vedennya-biznesu-zayava/

10. Оцінка аналітичними центрами Нацстратегії доходів 2030. URL: https://case-ukraine.com.ua/news/otsinkaanalitychnymy-tsentramy-natsstrategiyi-dohodiv-2030/

11. Перспективи використання податкових інструментів регіонального розвитку. Монографія. Фінансові інструменти регіонального розвитку в Україні в умовах децентралізації. Ірпінь. УДПСУ., 2021. - 318 с. С.225-246. https:///C:/Users/Admin/Desktop/monograph_2021_IR_280.pdf

12. Першко Л.О. Литвинчук І.Л. Проєктний підхід до формування державної політики доходів місцевих бюджетів: податково-бюджетний аспект. Актуальні питання в сучасній науці. 2025. № 8(38). С. 346-359. https://tinyurl.com/bdke8ytt

13. Першко Л.О., Ріппа М.Б. Фінанси: навч. посібник. - Київ: ПВНЗ «ІЕЕП, 2025. 13,5 д.а.

14. Першко Л.О., Якобчук В.П., Довженко В.А. Управління фінансовим потенціалом територіальних громад на засадах діджиталізації. Наукові інновації та передові технології. 2025. No 2 (42)2025.
http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/19835/19816

15. Першко Л.О., Якобчук В.П., Симоненко Л.І., Казимірець В.П. Формування сучасної політики доходів місцевих бюджетів. Успіхи і досягнення в науці, № 8(18) 2025. С. 1221 с. 609-620 https://tinyurl.com/2acu8yvz

16. Податковий кодекс України. URL: https://www.profiwins.com.ua/ uk/legislation/kodeks/1349.html.

17. Про схвалення Національної стратегії доходів до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.12.2023 р. № 1218-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1218-2023-%D1%80#Text

18. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text

19. Теоретико-методологічні аспекти зміцнення та розвитку місцевих бюджетів в умовах фінансової децентралізації : монографія / Л. О. Першко. – Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2020. – 316 с.

20. Якобчук В.П., Першко Л.О., Гарастовська А.А., Троянчук А.А. Ефективність місцевого самоврядування в умовах глобалізації публічної політики. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2025. № 3. https://www.nayka.com.ua/index.php/dy/article/view/5964/6027

21. Якобчук В.П., Скидан О.В., Дацій Н.В., Данкевич В. Є., Данкевич Є. М., Данкевич А. Є., Литвинчук І.Л., Першко Л.О., Симоненко Л.І., Довженко В.А., Войтенко А.Б., Захаріна О.В., Іванюк О.В., Мосієнко О.В. Публічне управління та адміністрування: навч. посіб. / за заг. ред. В.П. Якобчук. Київ: Видавництво Ліра-К, 2024. 476 с.

Практичні завдання

1. Аналітична вправа: Наведіть приклади «вмонтованих стабілізаторів» в економіці України та поясніть механізм їхньої дії під час рецесії.
2. Порівняльна таблиця: Складіть порівняльну характеристику прямих та непрямих податків (критерії: об’єкт, суб’єкт, спосіб стягнення, переваги та недоліки для бюджету).
3. Кейс-завдання: Обґрунтуйте, які інструменти фіскальної політики (стимулюючу чи стримуючу) доцільно застосовувати в умовах високої інфляції та одночасного спаду виробництва.
4. Робота з даними: Користуючись офіційним порталом «Open Budget», проаналізуйте структуру доходів державного чи місцевого бюджету за минулий квартал. Які джерела надходжень є основними?
5. Розрахункова задача: Поясніть на конкретному прикладі, як працює податковий мультиплікатор і чому ефект від збільшення державних видатків зазвичай сильніший, ніж від зниження податків на таку ж суму.

Теми для роздумів (проблемні питання)

1. Чи може бюджет бути профіцитним у країні з низьким рівнем соціального захисту? Обґрунтуйте свою позицію.
2. Які ризики для фінансової системи несе надмірне захоплення податковими пільгами для окремих галузей економіки?

Тести

1. Визначте базові інституційні елементи, що формують структуру фінансової системи країни:

А. Публічні фінанси, фінанси суб'єктів господарювання та домогосподарств.

Б. Державні фонди, корпоративні фінанси та ресурси міжнародних інституцій.

В. Бюджетна система, фінанси підприємств та неприбуткових організацій.

Г. Капітал фірм, заощадження громадян, державний та місцеві бюджети.

2. Законодавчо закріплені примусові виплати до бюджетних фондів, які здійснюють юридичні та фізичні особи, – це:

А. Добровільні внески.

Б. Податкові платежі.

В. Бюджетні дотації.

Г. Цільові субвенції.

3. Оберіть перелік основних функцій, які виконує державний бюджет у системі управління:

А. Регулююча, контрольна, розподільча та фіскальна.

Б. Інтеграційна, фіскальна, розподільча та контрольна.

В. Стимулююча, фіскальна, розподільча та соціальна.

Г. Санаційна, фіскальна, стимулююча та контрольна.

4. Який із зазначених елементів не виступає джерелом наповнення доходної частини бюджету:

А. Податкові надходження.

Б. Прямі іноземні інвестиції.

В. Грошова емісія (готівкова/безготівкова).

Г. Надходження від приватизації держмайна.

5. Стан бюджету, що характеризується нестачею коштів для покриття видатків, називається:

А. Бюджетним дефіцитом.

Б. Сальдо бюджету.

В. Фіскальним розривом.

Г. Бюджетним профіцитом.

6. Укажіть групу податків, що належать до категорії непрямих (включаються в ціну товару):

А. Акцизний збір та прибутковий податок.

Б. Митні збори та земельний податок.

В. ПДВ та акцизний податок.

Г. Податок на майно та податок на додану вартість.

7. Система заходів уряду щодо регулювання обсягів державного бюджету та податкового навантаження – це:

А. Монетарна стратегія.

Б. Зовнішньоекономічний курс.

В. Фіскальна політика.

Г. Соціальне регулювання.

8. Яку комбінацію інструментів використовує уряд для реалізації експансіоністської (стимулюючої) політики:

А. Одночасне зростання податків та витрат.

Б. Скорочення витрат при незмінних податках.

В. Зниження видатків за умови зростання податкового тиску.

Г. Нарощування державних витрат та лібералізація оподаткування.

9. Для стримування «перегріву» економіки (рестрикційна політика) держава зазвичай:

А. Підвищує податки та обмежує бюджетні видатки.

Б. Знижує податкові ставки та збільшує фінансування програм.

В. Проводить синхронне скорочення видатків та податків.

Г. Зменшує податкове навантаження при стабільних видатках.

10. Структурно загальнодержавна фінансова політика об'єднує:

А. Виключно бюджетне планування.

Б. Податкове адміністрування.

В. Бюджетний та фіскальний напрями.

Г. Бюджетно-податкове та кредитно-грошове регулювання.

Вправи:

Вправа 1. Аналіз бюджетного балансу при зміні обсягів виробництва

Обсяг ВВП країни за умови повного використання трудових ресурсів становить 30 млрд. дол., проте поточний показник ВВП зафіксований на рівні 25 млрд. дол. Податковий тиск на економіку складає 25 % від фактичного ВВП. Видатки держави на закупівлю товарів та послуг становлять 6,5 млрд. дол.

Обчисліть стан державного бюджету (дефіцит чи профіцит) та його абсолютне значення.

Спрогнозуйте, як зміниться бюджетне сальдо, якщо економіка вийде на рівень повної зайнятості (потенційного ВВП).

Вправа 2. Розрахунок динаміки цін (інфляційні показники)

На основі даних про зміну вартості фіксованого споживчого кошика, розрахуйте темпи інфляції та відповідні індекси цін для кожного періоду:

на 1 січня вартість кошика – 2220 грн;

на 1 квітня вартість зросла до 2320 грн;

на 1 липня вартість знизилася до 2280 грн.

Вправа 3. Теоретичний аналіз видів бюджетного дефіциту

Дайте обґрунтовані відповіді на наступні питання:

Якщо державна казна є дефіцитною навіть при досягненні потенційного ВВП (повної зайнятості), до якого типу належить такий дефіцит – структурного чи циклічного?

З яких компонентів складається фактичний бюджетний дефіцит?

Чи завжди від'ємне сальдо бюджету свідчить про неефективність економічної політики та несе шкоду розвитку?

Який різновид дефіциту є безпосереднім результатом урядових рішень у сфері податків та витрат?

Назвіть та охарактеризуйте основні методи покриття бюджетної нестачі.

Вправа 4. Класифікація фіскальних інструментів

Проаналізуйте наведені заходи та визначте їх тип: стимулююча (Е) чи стримуюча (С) політика; автоматичний (А) чи дискреційний (Д) характер дії.

Заходи фіскальної політики	Тип політики (Е/С)	Характер дії (А/Д)
1. Зниження ставок податку на доходи фізичних осіб 2. Зростання податкових виплат внаслідок збільшення доходів населення 3. Збільшення виплат по безробіттю через економічну депресію 4. Фінансування масштабної державної програми освоєння космосу 5. Скасування податкових преференцій для малих підприємців 6. Надання додаткових субсидій аграрному сектору 7. Автоматичне зростання надходжень від податку на прибуток при піднесенні економіки 8. Законодавче підвищення окладів у бюджетній сфері 9. Підвищення ставок оподаткування для корпорацій		

Вправа 5. Прийняття управлінських рішень щодо секвестру

Законодавчо встановлений ліміт дефіциту бюджету складає 8,5 % від доходів. Станом на 1 вересня зафіксовано: доходи – 16,8 млрд. дол., видатки – 18,4 млрд. дол.

Розрахуйте поточний відсоток дефіциту та порівняйте його з нормативом. Чи є підстави для запровадження секвестру? Поясніть сутність цього механізму. На який період та за яких умов вводиться обмеження бюджетних асигнувань?

Тема 13. Кредитна система та монетарна політика

13.1. Економічна сутність, принципи і функції кредиту.
13.2. Основні форми кредиту.
13.3. Кредитна система та її структура.
13.4. Монетарна політика.

13.1. Економічна сутність, принципи та функції кредиту

Кредит відіграє важливу роль у розвитку економіки та виступає одним із ключових механізмів функціонування ринкової системи. Його значення полягає у стимулюванні економічної активності та впливі на матеріальні інтереси суб'єктів господарювання. Кредитними ресурсами користуються як великі підприємства, так і малі виробники, торговельні та сільськогосподарські організації, органи державної влади та окремі громадяни.

Завдяки кредиту значно скорочується час, необхідний для задоволення як виробничих, так і особистих потреб. Отримуючи позикові кошти, позичальник має можливість збільшити обсяг доступних ресурсів, розширити масштаби виробництва, реалізувати господарські плани або придбати необхідні матеріальні цінності значно раніше, ніж це було б можливим лише за рахунок власних накопичень.

Нерідко кредит ототожнюють із грошима, оскільки у більшості випадків у борг передаються саме грошові кошти. Однак ці поняття не є тотожними. Гроші та кредит відображають різні економічні відносини і характеризують різні економічні процеси. Гроші виступають універсальним еквівалентом у процесі обміну, коли товар або послуга

переходить від продавця до покупця, а грошові кошти – від покупця до продавця.

У кредитних відносинах беруть участь інші суб'єкти – кредитор і позичальник. У цьому випадку виникають специфічні економічні відносини, пов'язані з тимчасовою передачею вартості та її подальшим поверненням. Спочатку кошти передаються від кредитора до позичальника, а через певний термін повертаються їх власнику. При цьому кредитор отримує дохід у вигляді відсотка за користування переданими ресурсами. Таким чином, кредит у грошовій формі фактично створює додаткові платіжні засоби в економіці.

Необхідною передумовою формування кредитних відносин є кругообіг капіталу. У процесі господарської діяльності одні підприємства тимчасово володіють вільними грошовими ресурсами, тоді як інші відчувають їх нестачу. Саме кредит забезпечує перерозподіл цих ресурсів між суб'єктами економіки.

Позичковий капітал являє собою грошові кошти, що надаються у позику на визначений термін і за певну плату у вигляді відсотка за умови обов'язкового повернення. Його особливість полягає в тому, що власник капіталу не використовує ці кошти безпосередньо у власному виробництві, а передає їх іншому суб'єкту господарювання для тимчасового використання з метою отримання доходу.

На ринку капіталів позичковий капітал займає особливе місце, оскільки забезпечує потреби держави, підприємств і населення у фінансових ресурсах. На відміну від лихварського капіталу, який формувався переважно за рахунок власних коштів кредитора, сучасний позичковий капітал створюється головним чином із тимчасово вільних фінансових ресурсів, що акумулюються кредитними установами від держави, підприємств і населення.

Основними джерелами формування позичкового капіталу є кошти, що вивільняються у процесі суспільного відтворення:

– амортизаційні відрахування підприємств, призначені для оновлення, модернізації та відтворення основних виробничих фондів;

– частина оборотного капіталу у грошовій формі, яка тимчасово звільняється під час реалізації продукції та здійснення матеріальних витрат;

– грошові кошти, що виникають унаслідок часової різниці між надходженням виручки від продажу товарів і виплатою заробітної плати працівникам;

– прибуток підприємств, який спрямовується на розширення та оновлення виробництва;

– доходи населення та його заощадження;

– фінансові ресурси держави, що формуються за рахунок доходів від державної власності, результатів виробничої, комерційної та фінансової діяльності, а також профіциту державного і місцевих бюджетів.

Виникнення кредитних відносин зумовлене рядом причин.

До загальноекономічних причин належать:

– розвиток товарного виробництва, що спричиняє розрив у часі між рухом товарів та їх грошовим еквівалентом;

– необхідність забезпечення безперервності процесу відтворення;

– рух вартості у сфері товарного обміну;

– функціонування підприємств на основі принципів комерційного розрахунку.

До специфічних причин відносять:

– сезонність виробництва у деяких галузях економіки;

– невідповідність між процесом накопичення грошових коштів та їх фактичним використанням на підприємствах;

– відхилення реального використання оборотних коштів від встановлених нормативів у ході індивідуального кругообігу оборотних фондів підприємств.

Кредит є важливою економічною категорією, що відображає систему відносин між економічними суб'єктами з приводу тимчасової передачі вартості на умовах повернення, строковості та платності. У сучасній ринковій економіці кредит виступає одним із ключових механізмів забезпечення безперервності процесу відтворення, ефективного перерозподілу фінансових ресурсів та стимулювання економічного розвитку.

Економічна сутність кредиту полягає у тимчасовому перерозподілі вільних грошових ресурсів між суб'єктами господарювання, державою та населенням. У процесі економічної діяльності виникають ситуації, коли одні економічні агенти мають тимчасово вільні кошти, тоді як інші відчувають їх нестачу. Кредит забезпечує перерозподіл таких ресурсів і сприяє їх ефективному використанню. Таким чином, він виступає інструментом перетворення тимчасово вільних коштів у позичковий капітал.

Позичковий капітал являє собою грошові ресурси, які передаються в тимчасове користування позичальнику на визначений термін і за певну плату у вигляді проценту. Його характерною особливістю є те, що власник капіталу не використовує його безпосередньо у власному виробничому процесі, а надає іншому суб'єкту господарювання з метою отримання доходу. Такий механізм сприяє активізації інвестиційної діяльності, підвищенню ефективності використання ресурсів та прискоренню економічного розвитку.

Формування кредитних відносин безпосередньо пов'язане з процесом кругообігу капіталу. У ході господарської діяльності відбувається постійний рух вартості, що супроводжується утворенням тимчасово вільних коштів у одних суб'єктів та потребою у додаткових фінансових ресурсах у інших. Саме на цьому ґрунтується об'єктивна необхідність кредиту як економічного механізму перерозподілу ресурсів.

Основними джерелами формування позичкового капіталу є кошти, що вивільняються у процесі суспільного відтворення. До них належать амортизаційні відрахування підприємств, частина оборотного капіталу, що тимчасово перебуває у грошовій формі, прибуток підприємств, заощадження населення, а також фінансові ресурси держави. Значна частина цих коштів акумулюється фінансово-кредитними установами, які виступають посередниками між власниками тимчасово вільних ресурсів та позичальниками.

Функціонування кредиту ґрунтується на певних принципах, які визначають характер кредитних відносин та забезпечують їх ефективність. До основних *принципів кредиту* належать поверненість, строковість, платність, забезпеченість та цільовий характер використання позикових коштів.

Принцип поверненості означає обов'язкове повернення позичальником отриманих коштів кредитору після завершення встановленого терміну користування. Цей принцип є базовою умовою існування кредитних відносин, оскільки гарантує збереження вартості та можливість її повторного використання.

Строковість передбачає надання кредиту на певний, заздалегідь визначений період часу. Термін кредитування встановлюється у кредитному договорі та залежить від мети позики, фінансового стану позичальника та умов кредитування.

Платність кредиту полягає у необхідності сплати позичальником процентів за користування позиковими коштами. Відсоток виступає економічною формою доходу кредитора та одночасно є ціною кредитних ресурсів.

Принцип забезпеченості передбачає наявність певних гарантій повернення кредиту. Такими гарантіями можуть бути застава майна, фінансові гарантії, поручительство або інші форми забезпечення, що знижують ризики для кредитора.

Цільовий характер кредиту означає використання позикових коштів відповідно до визначеної мети, яка зазначається у кредитному договорі. Дотримання цього принципу дозволяє контролювати ефективність використання кредитних ресурсів.

Кредит у ринковій економіці виконує низку важливих *функцій,* що визначають його роль у розвитку економічної системи. Однією з основних є *перерозподільча функція*, яка полягає у переміщенні тимчасово вільних фінансових ресурсів від одних економічних суб'єктів до інших. Завдяки цьому забезпечується ефективніший розподіл капіталу між різними сферами економіки.

Іншою важливою функцією є *емісійна функція*, що проявляється у створенні додаткових платіжних засобів через механізм банківського кредитування. Надання кредитів сприяє розширенню грошової маси в обігу та активізації економічної діяльності.

Контрольна функція кредиту полягає у здійсненні фінансового контролю за діяльністю позичальників. Кредитори оцінюють фінансовий стан позичальників, контролюють використання позикових коштів і дотримання умов кредитного договору, що сприяє підвищенню фінансової дисципліни.

Стимулююча функція кредиту проявляється у заохоченні суб'єктів господарювання до більш ефективного використання ресурсів, підвищення продуктивності праці та впровадження інновацій. Необхідність своєчасного повернення кредиту та сплати відсотків стимулює позичальників до раціонального використання отриманих коштів.

Отже, кредит є важливим інструментом функціонування ринкової економіки, який забезпечує ефективний перерозподіл фінансових ресурсів, сприяє розвитку виробництва та підвищенню економічної активності. Його економічна сутність, принципи та функції визначають

значну роль кредиту у забезпеченні стабільності та розвитку сучасної економічної системи.

Кредитна сфера характеризується низкою унікальних ознак, що відокремлюють її від загальної сукупності економічних зв'язків. До ключових детермінант цих відносин належать:

- суб'єктна автономність: кредитор та позичальник виступають як юридично незалежні та економічно відокремлені одиниці;
- диспозитивність та паритетність: взаємодія учасників базується на засадах добровільного волевиявлення, рівноправності сторін та взаємної прагматичної вигоди;
- специфіка руху капіталу: позичена вартість переміщується між контрагентами на умовах нееквівалентності (у момент передачі), проте з обов'язковою реверсивністю (поверненням) та відплатністю (сплатою відсотків);
- дихотомія динаміки: на мікрорівні кредитні операції мають дискретний (переривчастий) характер, тоді як у макроекономічному масштабі вони трансформуються у безперервний процес фінансового обігу;
- акумулятивна функція: кредитний механізм забезпечує не лише збереження первинної вартості, а й її капіталізацію та примноження.

Таким чином, *кредит* доцільно трактувати як комплексну систему економічних взаємодій, спрямовану на мобілізацію тимчасово вільних ресурсів та їх подальший перерозподіл на засадах поворотності й оплатного користування у формі позичкового процента.

Методологічний фундамент функціонування кредиту в сучасній економіці становлять фундаментальні принципи, що регламентують здійснення будь-яких трансакцій на ринку капіталу. Ці постулати пройшли тривалий шлях еволюції – від стихійного формування на ранніх етапах розвитку товарно-грошових відносин до їх остаточної імплементації в сучасні норми національного та міжнародного права.

Принципи реалізації кредитних відносин.

1. Імперативність реверсивності (повернення) позикових коштів. Даний постулат фіксує фундаментальну необхідність своєчасної репатріації залучених фінансових активів власнику після завершення встановленого терміну їх експлуатації дебітором. Практичне втілення цього принципу полягає у фактичному погашенні дебіторської заборгованості шляхом транзакції відповідного грошового еквівалента на рахунки установи-кредитора. Такий механізм є критично важливим

для підтримання ліквідності фінансової інституції, оскільки забезпечує безперервну регенерацію ресурсного потенціалу, необхідного для подальшого виконання статутних зобов'язань та здійснення активних операцій.

2. Платність як форма реалізації позичкового капіталу.

Цей принцип детермінує оплатний характер передачі прав на тимчасову експлуатацію фінансових ресурсів. З погляду політекономії, платність відображає процес розподілу додаткової вартості (прибутку), генерованої дебітором у процесі використання запозичених коштів, між ним та кредитною установою. Відсутність економічного стимулу у формі доходу нівелювала б готовність власника капіталу піддавати свої активи ризикам, пов'язаним із їх відчуженням на користь третіх осіб. Таким чином, позичковий відсоток виступає специфічною ціною за право тимчасового володіння чужим капіталом. Для позичальника цей відсоток трансформується у статтю фінансових витрат, тоді як для кредитора він є справедливою компенсацією за прийняті на себе ризики та відмову від альтернативного використання власних коштів. У цьому контексті генерування доходу стає фундаментальним цільовим орієнтиром кредитної транзакції.

3. Темпоральна визначеність (строковість) кредитування.

Принцип строковості встановлює часові межі користування залученими активами, регламентуючи обов'язковість повернення позики у терміни, чітко зафіксовані в межах договірних зобов'язань. Дотримання часового регламенту є критичним індикатором фінансової дисципліни дебітора та запорукою стабільного обороту капіталу кредитора. Нехтування встановленими дедлайнами трансформує правовідносини у площину конфліктного врегулювання, надаючи позикодавцю право на застосування інструментів економічного тиску. Першочергово це реалізується через механізм штрафних санкцій або підвищення ставки за користування ресурсами (пеня). У вітчизняній практиці критичне прострочення зобов'язань (зокрема, понад тримісячний термін) слугує правовою підставою для ініціювання претензійно-позовної діяльності та примусового стягнення заборгованості в судовому порядку.

4. Детермінованість цільового використання позикових ресурсів.

Принцип цільового спрямування є основоположним для переважної більшості кредитних транзакцій. Він передбачає суворе дотримання позичальником заявлених векторів експлуатації

отриманого капіталу відповідно до умов угоди. Дана вимога дозволяє кредитору мінімізувати специфічні ризики, пов'язані з нецільовим витрачанням коштів, що можуть призвести до втрати платоспроможності дебітора. Економіко-правові наслідки порушення цього зобов'язання є досить жорсткими: виявлення фактів використання ресурсів не за призначенням наділяє фінансову установу правом на одностороннє ініціювання дострокового розірвання договірних відносин. Окрім вимоги негайного повернення тіла кредиту, до позичальника можуть бути застосовані інструменти фінансового дестимулювання, зокрема впровадження санкційних (штрафних) тарифних ставок або пені.

5. Диференційованість кредитування як інструмент мінімізації ризиків**.** Принцип диференційованості відображає селективний підхід банківських установ до потенційних контрагентів, що базується на об'єктивній оцінці їхньої фінансової стійкості. Основна парадигма цього принципу полягає у пріоритетному наданні ресурсів тим суб'єктам господарювання, які демонструють високу імовірність своєчасної репатріації капіталу. Еволюція цього підходу в українській практиці ознаменувалася переходом від формальної оцінки виконання планових показників підприємства до комплексного аналізу його кредитоспроможності. Сучасна диференціація ґрунтується на глибокому вивченні фінансового стану позичальника, що дозволяє верифікувати не лише його юридичну готовність, а й фактичну економічну спроможність виконати зобов'язання у встановлені терміни. Ключовим інструментарієм такої оцінки виступає ретроспективний та прогнозний аналіз фінансової звітності. Зокрема, банківські аналітики досліджують рівень забезпеченості власним капіталом, показники ліквідності та рентабельності активів. Важливо, що такий моніторинг здійснюється не лише статично (на момент подання заявки), а й динамічно – з урахуванням перспектив операційної діяльності дебітора. Попередній андеррайтинг та оцінка кредитоспроможності дозволяють фінансовим інституціям суттєво нівелювати кредитні ризики та оптимізувати структуру свого кредитного портфеля.

6. Забезпеченість як інструмент правового та економічного захисту кредитора**.** Фундаментальна роль принципу забезпеченості полягає у створенні додаткових гарантій захисту майнових інтересів кредитної установи. Цей механізм спрямований на превентивну

нейтралізацію потенційних збитків, що можуть виникнути внаслідок дефолту позичальника або втрати ним платоспроможності. З методологічної точки зору, забезпечення виступає сполучною ланкою між пасивами (борговими зобов'язаннями) та активами позичальника. Це передбачає, що заборгованість, зафіксована в балансі дебітора, повинна бути підкріплена ліквідними цінностями (матеріальними активами, товарами в обороті, цінними паперами) або юридичними зобов'язаннями третіх осіб (фінансовими гарантіями, договорами поруки).

Водночас у банківській практиці допускається функціонування бланкового (незабезпеченого) кредитування. Така модель взаємодії зумовлена двома основними факторами:

- об’єктивна природа транзакції: Коли цільове використання коштів не передбачає формування матеріальних запасів (наприклад, при відкритті акредитивів чи фінансуванні операційних розривів).
- суб’єктивна стратегія банку: У випадках, коли фінансова установа свідомо приймає на себе підвищений ступінь ризику. У такій ситуації відсутність матеріального застави компенсується підвищеною вартістю ресурсу – вищою ставкою позичкового відсотка, що виконує роль страхової премії.

13.2. Основні форми кредиту

Первинною історичною формою капіталу, що функціонував на засадах самозростання вартості через механізм позичкового відсотка, традиційно вважається лихварський капітал. Він постає як специфічний прояв позичкових відносин, за яких власник грошових ресурсів надає їх у тимчасове користування на умовах безумовного повернення з надвисоким приростом – лихварським процентом, що нерідко перевищував межу 100–200 % річних.

Генезис та соціально-економічні особливості:

- історичні передумови: поява лихварства припадає на період трансформації первіснообщинних структур у ранньокласові (зокрема, рабовласницькі) суспільства; процес майнового розшарування призвів до формування соціальної верстви лихварів, які акумулювали ресурси для кредитування збіднілих верств населення – ремісників та селян – з метою отримання монопольного надприбутку;

• специфіка експлуатації: ключовою ознакою цієї форми капіталу був аномально високий рівень відсоткових ставок, це досягалося шляхом жорсткої експлуатації безпосередніх виробників (рабів, кріпаків, дрібних власників), що часто призводило до їхнього повного фінансового виснаження та боргової залежності;

• античний досвід: аналіз історичних джерел свідчить про безпрецедентну вартість позик у давні часи, наприклад, у Стародавній Греції (IV ст. до н. е.) фіксувалися випадки, коли місячна ставка сягала 40 %, що в річному еквіваленті перевищувало 570 %. Пізніші історичні періоди демонструють ще більш агресивні прояви лихварства, де річні ставки могли коливатися в діапазоні від 62 % до критичних 900 %.

З переходом до капіталістичного способу виробництва кредит трансформувався у невід'ємну умову стабільного функціонування господарського механізму. Стрімка індустріалізація та необхідність підтримання високої інтенсивності розширеного відтворення зумовили дефіцит власних фінансових ресурсів у підприємницькому середовищі. Це, у свою чергу, ініціювало формування нових джерел позичкового капіталу, що надавався на умовах помірної та економічно обґрунтованої відсоткової ставки.

Головною відмінністю нової парадигми кредитування від архаїчного лихварства став цільовий вектор використання запозичених коштів:

• виробнича спрямованість: капітал перестав обслуговувати виключно особисте споживання і став інструментом активного господарювання, спрямованим на генерування додаткової вартості;

• інвестиційний потенціал: кредитні ресурси почали виконувати функцію важеля для нарощування виробничих потужностей та впровадження інновацій;

• еволюційна диверсифікація: тривалий розвиток ринкових відносин призвів до розгалуження кредиту на численні спеціалізовані форми, кожна з яких адаптована до специфічних потреб суб'єктів економіки.

Сучасна архітектура кредитного ринку є результатом складного еволюційного відбору інструментів, що забезпечують безперервність капіталообігу в умовах динамічного ринкового середовища.

Сутнісна характеристика та детермінанти форм кредиту.

Під *формою кредиту* слід розуміти специфічну архітектуру організації кредитних відносин, конфігурація якої зумовлена якісними

характеристиками її ключових елементів – об’єктів та суб’єктів. Кожна окрема форма є унікальною моделлю взаємодії, що відображає особливості руху позичкового капіталу в конкретному сегменті ринку. Диференціація форм кредиту здійснюється на основі низки фундаментальних класифікаційних ознак, а саме:

- суб’єктно-об’єктний склад: визначає коло учасників (кредиторів та позичальників), а також характер цінностей (грошових, товарних чи змішаних), що виступають предметом позики;
- природа відсоткових виплат: джерело формування доходу, що спрямовується на обслуговування боргових зобов'язань;
- інституційно-правовий зміст: специфіка договірних умов, що регламентують права та обов'язки сторін у межах конкретної кредитної транзакції;
- часовий регламент: варіативність термінів запозичення, що корелюють із виробничим або життєвим циклом об’єкта кредитування.

Комерційний кредит реалізується у формі товарної позички, що надається одним суб’єктом господарювання іншому шляхом відстрочення платежу за реалізовану продукцію. Ключовим об’єктом у цій системі відносин виступає товарний капітал, а стратегічною метою - інтенсифікація товарообігу та прискорення інкасації втіленого в активах прибутку.

Інституційне оформлення таких операцій традиційно здійснюється через вексельний обіг. *Вексель* постає як специфічний різновид цінного папера та суворо регламентоване боргове зобов'язання, що надає власнику безумовне право на отримання вказаної суми в чітко визначений термін. У господарській практиці розрізняють прості та переказні (тратти) товарні векселі.

Фундаментальні характеристики комерційного кредитування:

- суб’єктна специфіка: роль кредиторів виконують не фінансові посередники (банки), а безпосередні виробники або дистриб’ютори, інтегровані в ланцюги створення вартості;
- речова форма: на відміну від універсальних грошових позик, цей вид кредиту надається виключно в товарній або сервісній формі;
- капітальна інтеграція: позичковий капітал тісно корелює з промисловим або торговим, що в сучасних реаліях стимулює створення вертикально-інтегрованих структур – холдингів та фінансово-промислових груп;

• вартісна диференціація: середня ціна комерційного кредиту, як правило, є нижчою за ринкову ставку банківського відсотка, що робить його привабливим інструментом короткострокового фінансування;

• прихований характер оплатності: винагорода за надання кредиту зазвичай інкорпорується в ціну товару, а не виділяється у вигляді фіксованого відсоткового нарахування на базову суму угоди.

Банківський кредит являє собою сукупність економічних відносин, у межах яких фінансові установи (банки та інші ліцензовані кредитно-фінансові інституції) передають грошовий капітал у тимчасове володіння суб'єктам господарювання, державним структурам та приватним особам. Фундаментальною основою цієї взаємодії є принципи реверсивності, чіткої термінологічної визначеності (строковості) та платності.

Ключові параметри банківського кредитування:

• ресурсна база: об'єктом виступає акумульований грошовий капітал. Формування ресурсного потенціалу банку здійснюється через диверсифіковані джерела: власний капітал установи, залучені кошти на депозитних та поточних рахунках клієнтів, ресурси міжбанківського ринку, а також надходження від емісійної діяльності на ринку цінних паперів;

• суб'єктний склад: роль кредитора закріплена за спеціалізованими фінансовими посередниками, тоді як позичальниками можуть бути як юридичні особи всіх організаційно-правових форм, так і домогосподарства або органи державної влади;

• інструментарій: оформлення правовідносин базується на укладанні кредитного договору – юридичного документа, що регламентує всі умови надання, використання та повернення коштів;

• механізм дохідності: економічним результатом для банку є отримання позичкового процента. Його ставка не є статичною; вона детермінується шляхом переговорів між контрагентами, орієнтуючись на середньоринкову вартість ресурсів, рівень інфляційних очікувань та специфічні ризики конкретного інвестиційного проекту чи позичальника;

• цільова орієнтація: стратегічним завданням банку в межах цієї форми кредиту є максимізація чистого прибутку через ефективне розміщення капіталу.

Споживчий кредит постає як особлива форма кредитних відносин, орієнтована на задоволення особистих потреб фізичних осіб-

резидентів через фінансування придбання товарів та послуг. Ключовою детермінантою цієї форми є її строга цільова спрямованість на приватний сектор.

Інституційні та процедурні особливості:

- суб'єктний склад: кредиторами можуть виступати як професійні фінансові посередники (банківські установи, МФО), так і торговельні підприємства (юридичні особи), що реалізують продукцію на умовах відстрочення платежу;
- об'єктна структура: переважно фінансується придбання активів тривалого вжитку, зокрема нерухомості (земельних ділянок, житла), транспортних засобів та високовартісних предметів побуту;
- вартісні параметри: характерною рисою є відносно висока вартість запозичень. Це обумовлено включенням до сукупної вартості кредиту різноманітних комісійних винагород та супутніх зборів, що формують реальну (ефективну) процентну ставку, яка часто перевищує номінальну;
- механізм розстрочення: різновидом споживчої позики є розстрочка, де нарахування відсотків частково або повністю нівелюється за рахунок торговельних дисконтів, що надаються компанією-продавцем.
- контроль цільового використання: при кредитуванні товарів широкого вжитку банк зазвичай не вимагає детальної звітності про експлуатацію коштів. Проте, якщо позика має капітальний характер (наприклад, реконструкція житла чи масштабне будівництво), надання підтверджувальних документів щодо цільового спрямування ресурсів стає імперативною вимогою.

Доступ до споживчих ресурсів мають громадяни з верифікованим стабільним доходом. Обсяг наданої позики детермінується рівнем середньомісячної дебіторської спроможності клієнта (заробітної плати), проте обмежується внутрішніми лімітами кредитної політики банку.

Термін кредитування є похідною від вартості об'єкта та платоспроможності дебітора. У середньостроковій перспективі такі позики зазвичай обмежуються періодом до 24–36 місяців, за винятком іпотечних інструментів.

Іпотечний кредит становить собою специфічну форму довгострокового фінансування, що реалізується під заставу об'єктів нерухомості (земельних масивів, житлового фонду або промислових споруд). Фундаментальною передумовою функціонування іпотечного

ринку є законодавчо закріплений інститут приватної власності на нерухоме майно та землю. Вибір нерухомості як пріоритетного об'єкта забезпечення обумовлений її високою ліквідністю та стійкістю до амортизації: практика підтверджує, що такі активи майже ніколи не нівелюють свою ринкову вартість, а в довгостроковій перспективі демонструють тенденцію до капіталізації (зростання ціни).

Специфіка реалізації та міжнародний досвід:

- інституційне забезпечення: провідну роль у цьому сегменті відіграють спеціалізовані іпотечні банківські установи;
- правові ризики позичальника: недотримання термінів репатріації капіталу призводить до відчуження обтяженого майна, яке в судовому або позасудовому порядку переходить у власність кредитора для покриття дефіциту заборгованості;
- інвестиційний потенціал: у розвинених економічних системах іпотека виступає ключовим інструментом акумуляції інвестицій.

Зокрема, у фінансовій системі США іпотечні активи генерують від 26% до 30% ресурсного потенціалу комерційних банків, причому житлове кредитування становить близько 18–20% загального обсягу. В структурі сукупного кредитного портфеля американських банків частка іпотеки сягає 45%, де понад дві третини складають позики населенню. Аналогічна тенденція спостерігається і в країнах Європейського Союзу, де до 80% кредитних операцій здійснюються під забезпечення нерухомістю, що є вагомим індикатором зрілості та стабільності фінансового ринку.

Порівняльний аналіз свідчить про суттєве відставання обсягів іпотечного кредитування в Україні від показників розвинених економік. Дана диспропорція зумовлена необхідністю підтримання складного балансу між операційною прибутковістю банківських установ (зокрема, захистом активів від значних волатильностей відсоткових ставок) та фінансовою доступністю запозичень для широких верств населення. Ключовим детермінантом інтенсифікації цього сегмента є формування цілісного законодавчого базису, який би не лише гарантував паритетний захист прав кредиторів і дебіторів, а й створював інституційні стимули для еволюції правовідносин у сфері нерухомості.

З метою зниження кредитних ризиків комерційних банків та підвищення привабливості іпотеки для населення доцільним є впровадження таких інструментів:

• системне страхування та державні гарантії: експортування частини кредитних ризиків на державу через механізми урядового гарантування та створення фондів страхування іпотечних зобов'язань;

• фіскальні стимули: впровадження механізмів податкових преференцій, зокрема виключення витрат на обслуговування іпотечних відсотків із бази оподаткування доходів фізичних осіб;

• програми цільових заощаджень: субсидування спеціальних депозитних рахунків для накопичення коштів на придбання або реновацію житла, що підкріплюється пропорційними державними внесками на користь вкладників;

• відсоткова субсидія: компенсація державою частки процентної ставки, що дозволяє значно знизити фінансове навантаження на позичальника та зробити кредитний ресурс доступнішим;

• інституційне регулювання: розробка та впровадження галузевих стандартів, методичних рекомендацій та нормативних актів, що забезпечують прозорість та безпеку всіх іпотечних транзакцій.

Для забезпечення ефективного розвитку та інституційної зрілості вітчизняного ринку нерухомості критично важливим є впровадження комплексного підходу, що охоплює такі ключові напрями:

• забезпечення інклюзивності капіталу: формування механізмів, які гарантують доступність фінансових ресурсів для широких верств населення, що є базовим чинником стимулювання попиту;

• інфраструктурна та інформаційна розбудова: створення розгалуженої інфраструктури ринку та впровадження стандартів прозорості, що дозволить мінімізувати асиметрію інформації між учасниками транзакцій;

• синхронізація супутніх ринків: забезпечення стабільного та злагодженого функціонування ринків іпотечного кредитування, оцінки та страхування як необхідних компонентів екосистеми нерухомості;

• управлінська модернізація банківського сектору: впровадження в банківських установах інноваційних систем моніторингу попиту і пропозиції, а також розвиток спеціалізованого менеджменту та маркетингу, адаптованих до специфіки об’єктів нерухомості.

Макроекономічні та інституційні передумови: реалізація зазначених заходів можлива лише за умови наявності стабільного макроекономічного середовища. Фундаментальними факторами тут виступають:

- надійність фінансово-кредитної архітектури: стійкість банківської системи та розвиненість ринку цінних паперів (зокрема іпотечних облігацій);
- соціально-економічний стан: позитивна динаміка платоспроможності громадян та стабільність доходів населення;
- проактивна роль держави: держава має виступати не лише регулятором, а й активним учасником процесу через створення сприятливого інвестиційного клімату та підтримку соціальних іпотечних програм.

Лізинговий кредит представляє собою особливу форму майнового кредитування, що виникає між юридичними особами в межах орендних правовідносин. У цій моделі банківська установа або спеціалізована компанія виступає лізингодавцем, здійснюючи за запитом клієнта (орендаря) придбання необхідних активів для їх подальшої передачі в експлуатацію на умовах лізингової угоди.

Класифікація об'єктів: предметом лізингу виступає як рухоме майно (промислове устаткування, транспортні потужності, високотехнологічна обчислювальна техніка), так і нерухомі активи (виробничі споруди, будівлі, телекомунікаційні мережі).

Механізм реалізації послуги: фінансова установа інвестує власні кошти в активи, перебираючи на себе функції повноправного власника. Це включає відповідальність за збереження майна, управління податковими зобов’язаннями та здійснення страхових платежів.

Договірні засади: взаємодія контрагентів регламентується строковим договором оренди, де чітко фіксуються графік та обсяг лізингових платежів.

Сукупний лізинговий платіж інтегрує дві ключові складові:

1. Амортизаційну частку: поступове відшкодування вартості залученого майна.

2. Комісійну винагороду: плату за наданий фінансовий ресурс, що за своєю суттю еквівалентна позичковому відсотку.

Фінансова результативність для кредитора формується за рахунок отриманої процентної винагороди, залишкової вартості активів після завершення терміну угоди, а також специфічних податкових преференцій, передбачених для інвестицій у засоби виробництва.

Переваги для позичальника: Вартість лізингового сервісу зазвичай є нижчою порівняно з класичним грошовим кредитуванням. Це робить лізинг пріоритетним інструментом модернізації основних

фондів, оскільки він дозволяє уникнути значних одноразових капіталовкладень і зменшити загальне фінансове навантаження на підприємство.

Ломбардний кредит ідентифікується як специфічна форма короткострокового запозичення, що надається під забезпечення високоліквідним рухомим майном. Ключовою функцією застави в даній моделі є гарантування безумовного повернення позичених ресурсів.

Економіко-правові засади функціонування:

- вартісний паритет: фундаментальною вимогою є перевищення ринкової вартості об'єкта застави над номінальною сумою наданого кредиту. Цей дисконт виступає страховим буфером для кредитора на випадок цінових коливань;
- право власності та умови реверсивності: за умови сумлінного виконання зобов'язань та сплати нарахованих відсотків у встановлені терміни, позичальник зберігає повне право власності на обтяжене майно;
- механізм відчуження: у разі дефолту позичальника (порушення строків повернення), права на заставлені активи делегуються кредитору. Остання інстанція передбачає реалізацію майна, за рахунок чого фінансова установа компенсує тіло кредиту та накопичені відсоткові витрати.

У контексті сучасної банківської практики ломбардне кредитування набуло ознак високотехнологічної фінансової операції. Найбільш поширеною формою сьогодні є банківський кредит під заставу фондових цінностей. У цій моделі забезпеченням виступають депоновані в банку цінні папери (акції, облігації), що характеризуються високим рівнем котирувань та швидкою конвертованістю у грошову форму.

Державний кредит становить собою специфічну сукупність економічних відносин, у межах яких держава або органи місцевого самоврядування виступають у ролі позичальників, а фізичні та юридичні особи - у ролі кредиторів. Ця категорія поєднує в собі ознаки фінансових та кредитних відносин: як елемент фінансової системи, він забезпечує акумуляцію та розподіл централізованих грошових ресурсів, виступаючи інструментом вторинного розподілу валового внутрішнього продукту (ВВП).

Функціональне навантаження державного кредиту:

1) розподільна функція: спрямування акумульованих коштів на фінансування бюджетного дефіциту та виконання соціально-економічних програм;

2) регулююча функція: вплив на стан грошового обігу, рівень відсоткових ставок та інвестиційний клімат Україні;

3) контрольна функція: моніторинг цільового використання запозичених ресурсів та дотримання параметрів державного боргу.

Класифікація форм державного кредитування. Залежно від ринку розміщення та суб'єктного складу, державний кредит диференціюється на внутрішній та зовнішній.

Внутрішній державний кредит реалізується через:

- державні позики: випуск та розміщення боргових цінних паперів;
- трансформацію ощадних ресурсів: залучення частини депозитів населення у державні активи;
- казначейські та гарантовані позики: надання державних гарантій за зобов'язаннями третіх осіб або пряме запозичення з централізованих фондів.

Зовнішній державний кредит охоплює:

- міжнародні державні позики на зовнішніх ринках капіталу;
- кредитні лінії від міжнародних фінансових інституцій (МВФ, Світовий банк тощо);
- міжурядові угоди та залучення капіталу від іноземних комерційних банків.

Фундаментальним інструментом цієї форми відносин є державні позики. За характером надання вони класифікуються на:

- грошові: реалізація облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП), казначейських зобов'язань або ощадних сертифікатів;
- натуральні: архаїчні або специфічні форми запозичень (наприклад, у формі продовольчих чи товарних ресурсів), що зустрічаються в особливих економічних умовах.

Окремим аспектом функціонування державного кредиту є виконання державою ролі гаранта. У межах цієї моделі органи державної влади беруть на себе субсидіарну або солідарну відповідальність за виконання фінансових зобов'язань юридичних чи фізичних осіб перед третіми сторонами (кредиторами).

Механізм реалізації державної гарантії характеризується такими особливостями:

1) умовний характер фінансових витрат: державний бюджет не зазнає прямих видатків у разі сумлінного та своєчасного обслуговування боргу безпосереднім позичальником, у такому сценарії гарантія залишається потенційним (позабалансовим) зобов'язанням;

2) механізм покриття дефіциту: якщо дебітор демонструє нездатність виконати умови кредитної угоди (дефолт), держава зобов'язана акумулювати необхідний обсяг ресурсів із централізованих грошових фондів (державного бюджету) для повного або часткового погашення заборгованості;

3) економічний стимул: надання державних гарантій виступає потужним інструментом підтримки стратегічно важливих галузей економіки, дозволяючи суб'єктам господарювання залучати капітал на більш вигідних умовах за рахунок зниження кредитних ризиків для позикодавця.

Міжнародний кредит становить собою комплексну систему економічних взаємодій, що забезпечує транскордонний рух та функціонування позичкового капіталу в межах світового господарства. Ця форма кредиту виступає ключовим фінансовим посередником у міжнародних торговельних, інвестиційних та міждержавних відносинах.

Система міжнародного кредитування характеризується надзвичайно широким колом учасників, яких можна класифікувати за рівнями:

- приватний сектор: транснаціональні корпорації, комерційні банки та нефінансові установи;
- державний сектор: уряди країн, центральні банки та спеціалізовані державні інституції;
- міжнародний інституційний рівень: глобальні фінансові організації, такі як Міжнародний валютний фонд (МВФ) та Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР);
- регіональний рівень: спеціалізовані банки розвитку (Європейський банк реконструкції та розвитку, Азіатський, Африканський та Міжамериканський банки розвитку), а також міждержавні асоціації експортерів та виробників.

Окремою особливістю міжнародних кредитних відносин є функціонування безпроцентних (пільгових) кредитів. Такі фінансові інструменти мають специфічну природу:

1) джерело формування: цільові грошові фонди, що акумулюються економічно розвиненими державами;

2) гуманітарно-економічна мета: надання фінансової преференції країнам, що розвиваються, для подолання структурних криз, стимулювання економічного зростання або реалізації соціально значущих проектів;

3) умови надання: на відміну від комерційних позик, такі ресурси надаються на засадах міжнародної солідарності та фінансової допомоги, що мінімізує боргове навантаження на бюджет країни-реципієнта.

Функціонування міжнародного кредиту в архітектурі глобальних фінансів реалізується через виконання таких ключових завдань:

- міждержавна алокація ресурсів: кредитний механізм забезпечує перерозподіл фінансових активів та матеріальних цінностей між країнами, що створює передумови для їхнього оптимального та економічно доцільного використання у світовому масштабі;
- глобальна акумуляція капіталу: завдяки залученню тимчасово вільних фінансових ресурсів одних держав для фінансування інвестиційних проектів в інших, відбувається інтенсифікація процесів нагромадження капіталу в межах усього світового господарства;
- стимулювання глобального товарообігу: міжнародне кредитування виступає каталізатором реалізації продукції на зовнішніх ринках, прискорюючи завершення циклів капіталообігу в міжнародній торгівлі.

Експансія кредитних відносин на міжнародному рівні обумовлена дією низки системних чинників:

1) процеси інтернаціоналізації: глибока інтеграція виробничих циклів та транскордонна мобільність капіталу;

2) динамізація економічної взаємодії: посилення інтенсивності торговельних та інвестиційних потоків між національними економіками;

3) домінування ТНК: укріплення ринкових позицій транснаціональних корпорацій, що потребують масштабного зовнішнього фінансування;

4) технологічний прорив: досягнення науково-технічної революції та цифровізація комунікаційних систем, що спростили проведення транскордонних фінансових операцій.

Попри значну роль у розвитку продуктивних сил та розширенні масштабів світової торгівлі, міжнародний кредит містить у собі серйозні дестабілізуючі ризики. Неконтрольоване використання запозичень може спричинити структурні диспропорції в економіках країн-реципієнтів.

Надмірна кредитна експансія та низька ефективність використання залучених коштів призводять до деградації платоспроможності держав-позичальників. Необхідність обслуговування колосальних відсоткових платежів вимиває ресурси з реального сектору економіки, перетворюючи зовнішню заборгованість на критичний бар'єр для економічного зростання. Для багатьох країн «боргова пастка» стала головним чинником стагнації та втрати фінансового суверенітету.

Основними донорами позичкового капіталу для приватних підприємств та фінансових установ України виступають резиденти Кіпру, США, Великої Британії, Швейцарії, Німеччини, Австрії та Бельгії. Варто зауважити, що значна частка кредитів із Кіпру часто має ознаки репатріації раніше виведеного вітчизняного капіталу (Round-tripping). Ключовим і найбільш активним суб’єктом на міжнародному ринку капіталу залишаються органи центральної державної влади. Їхня діяльність орієнтована на співпрацю з глобальними фінансовими інституціями (МВФ, Світовий банк), що дозволяє залучати ресурси для покриття бюджетного дефіциту та підтримки валютної стабільності. Залежність національної економіки від зовнішнього кредитування обумовлює необхідність виваженої політики управління державним боргом для мінімізації ризиків дефолту та зниження фінансового навантаження на бюджет у довгостроковій перспективі.

13.3. Кредитна система та її структура

Кредитна система постає як комплексна багатокомпонентна структура, що інтегрує сукупність кредитних відносин та мережу фінансових інститутів, які забезпечують практичну реалізацію цих зв’язків. У науковому дискурсі вона розглядається як механізм

трансформації капіталу, що забезпечує безперервність суспільного відтворення.

Кредитні відносини у межах системи виникають у процесі акумуляції (мобілізації) тимчасово вільних грошових ресурсів суб'єктів господарювання, державних установ та приватних домогосподарств. Подальший рух цих коштів ґрунтується на фундаментальних принципах реверсивності (повернення) та платності, що дозволяє ефективно задовольняти пріоритетні економічні потреби та реалізовувати стратегічні соціальні завдання суспільства.

Кредитна система виступає інституційним середовищем, через яке знаходять своє практичне втілення сутність та функції кредиту. Відповідно до методології системного підходу, категорія «кредитна система» базується на єдності двох засадничих понять:

Першою складовою кредитної системи є сукупність кредитних, розрахункових та платіжних відносин, що функціонують на засадах специфічних форм і методів кредитування. Цей аспект відображає динамічну сторону системи, де економічні зв'язки матеріалізуються через безперервний рух позичкового капіталу.

Ключові характеристики цієї складової включають:

- методологічне підґрунтя: система базується на варіативності методів кредитування (наприклад, прямого чи непрямого) та гнучкості розрахункових операцій;
- багатогранність проявів: відносини реалізуються через розгалужену мережу форм (банківський, комерційний, державний тощо) та видів кредиту, що адаптовані до конкретних потреб ринку;
- трансформаційна роль: забезпечення переходу капіталу з пасивної форми (заощадження) в активну (інвестиції), що є критично важливим для стабільності грошового обороту та платіжної дисципліни в державі.

Другою фундаментальною складовою системи є сукупність кредитно-фінансових інститутів. Це розгалужена мережа установ, що виконують функцію фінансового посередництва: вони акумулюють тимчасово вільні грошові ресурси та здійснюють їх подальшу алокацію (спрямування) на користь господарюючих суб'єктів, приватних домогосподарств і державних структур.

Практична реалізація потенціалу системи забезпечується через кредитний механізм. Він являє собою комплексну систему

інструментів, методів та важелів, що охоплюють усі вектори активності фінансових установ, зокрема:

- позикову та інвестиційну діяльність: безпосереднє фінансування економічних проектів та надання споживчих позик;
- засновницьку та посередницьку роль: участь у формуванні капіталу підприємств та фасилітацію транзакцій між власниками ресурсів і позичальниками;
- операційне управління: реалізація процедур оцінки ризиків, моніторингу та супроводу кредитних угод.

Отже, кредитний механізм виступає динамічним інструментарієм, через який інституційна складова кредитної системи здійснює вплив на соціально-економічний розвиток держави.

На сучасному етапі функціонування кредитних систем провідних країн світу спостерігається низка фундаментальних трансформацій, що визначають вектор їхнього подальшого розвитку:

- концентрація та централізація банківського капіталу: відбувається інтенсивна акумуляція фінансових ресурсів у межах найбільших інституцій, що посилює їхню ринкову потужність та стабільність;
- ескалація міжвидової конкуренції: спостерігається загострення боротьби за клієнтську базу та ресурсні потоки не лише між традиційними банками, а й між різними типами небанківських кредитно-фінансових установ (страховими компаніями, інвестиційними фондами, фінтех-структурами);
- формування фінансово-промислових конгломератів: процеси конвергенції банківського капіталу з промисловим, торговельним та логістичним секторами призводять до створення потужних інтегрованих корпоративних структур, здатних реалізувати масштабні інвестиційні цикли;
- глобальна інтернаціоналізація та мережева інтеграція: кредитно-фінансові інститути активно розширюють свою присутність на міжнародній арені, ініціюючи створення транскордонних банківських груп та об'єднань, це забезпечує безперервність фінансових потоків у межах глобальної економіки;

Підсумовуючи, можна стверджувати, що архітектура сучасної кредитної системи формує необхідний базис для інтенсифікації науково-технічного прогресу, динамізації промислового виробництва та ефективного нагромадження капіталу. Вона виступає стратегічним

механізмом підтримки високої норми народногосподарського акумулювання ресурсів, що є критично важливим для сталого економічного зростання.

Поряд із цим, функціонування кредитної системи має суттєвий вплив на ринкову кон'юнктуру та соціальну структуру суспільства:

- фасилітація товарної реалізації: кредитні інструменти ефективно вирішують проблему збуту товарів та послуг, розширюючи платоспроможний попит та стимулюючи споживчу активність;
- соціально-економічна трансформація: водночас діяльність кредитних інститутів може поглиблювати процеси соціальної та майнової стратифікації (диференціації) населення, нерівномірність доступу до кредитних ресурсів та вартість обслуговування боргів стають чинниками посилення майнового розриву між різними верствами суспільства.

Фундаментальним складником кредитної системи, що гарантує її стабільність та ефективність, є її *інфраструктура*. Під цим поняттям слід розуміти розгалужений комплекс інституційних, технічних та правових елементів, які створюють необхідні умови для безперебійного функціонування суб'єктів кредитного ринку.

До ключових структурних сегментів інфраструктури належать:

- нормативно-правовий базис: сукупність законодавчих та підзаконних актів, що регламентують діяльність фінансових інститутів та встановлюють «правила гри» на ринку;
- інституційна безпека та захист інтересів: система гарантування вкладів фізичних осіб, механізми захисту прав кредиторів та дебіторів, а також внутрішні системи безпеки установ;
- інформаційно-технологічне середовище: наявність спеціалізованих баз даних (зокрема кредитних бюро), розвинена розрахункова мережа та сучасні системи передачі фінансової інформації;
- сервісна підтримка та логістика: служби інкасації, професійна охорона банківських закладів та спеціалізоване технічне обслуговування фінансових операцій;
- кадровий потенціал: розвинена мережа освітніх та наукових центрів, спрямованих на підготовку висококваліфікованих фахівців та регулярне підвищення їхньої професійної компетенції.

Інфраструктура не просто обслуговує кредитну систему, а виступає гарантом мінімізації системних ризиків, забезпечуючи довіру до фінансових інститутів з боку держави та суспільства.

У сучасній економічній теорії поняття кредитної системи є значно ширшим за обсягом, ніж дефініція банківської системи. Остання виступає лише ядром, хоча й домінуючим, масштабнішої інституційної структури.

Архітектура сучасної кредитної системи включає наступні рівні та компоненти: *банківська система*: охоплює центральний банк та мережу комерційних (універсальних і спеціалізованих) банківських установ; *парабанківський сектор* (небанківські кредитно-фінансові установи): сукупність інститутів, які мають право здійснювати окремі кредитні та фінансові операції. До них належать:

- *інституційні інвестори*: страхові компанії, державні та недержавні пенсійні фонди, інвестиційні компанії та фонди спільного інвестування;
- *спеціалізовані кредитні заклади*: кредитні спілки, ломбарди, товариства взаємного кредитування;
- *фінансові сервісні компанії:* лізингові, факторингові та форфейтингові структури.

Фундаментальною ознакою, що інтегрує ці різнорідні елементи у цілісну систему, є їхня перманентна участь у процесах акумуляції, трансформації та перерозподілу позичкового капіталу. Попри відмінності у методах роботи та правовому статусі, всі зазначені інститути виконують спільну макроекономічну функцію - забезпечення ефективного руху грошових потоків від власників ресурсів до кінцевих споживачів капіталу.

Структурна побудова кредитної системи базується на принципах ієрархічності та функціонального розподілу ролей між фінансовими посередниками. Її можна представити як трирівневу модель.

1. Емісійний та регулятивний центр (перший рівень). Центральне місце в системі посідає Центральний банк (в Україні – Національний банк України). Він виступає "банком банків", головним емісійним центром та регулятором, що забезпечує стабільність національної валюти та здійснює нагляд за діяльністю всіх учасників кредитного ринку.

2. Банківський сектор (другий рівень). Цей сегмент представлений сукупністю банківських установ, які класифікуються за напрямами діяльності та специфікою операцій:

- універсальні банки: комерційні банки, що здійснюють широкий спектр фінансових послуг;
- спеціалізовані інвестиційні та торгові банки: орієнтовані на фінансування капіталомістких проектів та операцій на ринку цінних паперів;
- ощадні та поштово-чекові банки: спеціалізуються на акумуляції дрібних заощаджень населення;
- галузеві та цільові інститути: іпотечні, земельні та експортно-імпортні банки, діяльність яких зосереджена на специфічних об'єктах кредитування або зовнішньоекономічній діяльності.

3. Парабанківський сектор: Спеціалізовані небанківські інститути (третій рівень). До цієї групи належать установи, що здійснюють кредитну та інвестиційну діяльність у специфічних нішах ринку:

- конституційні інвестори: страхові компанії, пенсійні фонди, інвестиційні компанії;
- установи взаємного фінансування: ощадно-кредитні асоціації та кредитні спілки, що базуються на кооперативних засадах;
- заклади експрес-кредитування: ломбарди та фінансові компанії, що надають швидкі позики під заставу чи без неї.

Національний банк України (НБУ) посідає ключове місце в архітектурі банківської системи держави, виступаючи її найвищим регулятивним органом. Фундаментальна місія НБУ полягає у забезпеченні стабільності національної валюти – гривні, а також у здійсненні фахового нагляду та координації функціонування всієї сукупності банківських установ країни.

Макроекономічний вплив: використовуючи широкий інструментарій монетарної політики, Центральний банк виступає дієвим суб'єктом державного регулювання макроекономічних показників. Його діяльність спрямована на нівелювання інфляційних ризиків та підтримку фінансової стійкості держави.

Реалізація грошово-кредитної політики: НБУ володіє автономією у розробці та впровадженні стратегічних заходів, що відповідають вектору державної економічної політики. Це включає оперативне управління пропозицією грошей та регулювання рівня ліквідності в системі.

Стимулювання кон’юнктури:через механізми облікової ставки та нормативи обов’язкового резервування регулятор впливає на вартість кредитних ресурсів, що дозволяє стимулювати ділову активність та сприяти реалізації пріоритетних державних програм.

В інституційній ієрархії Національний банк України володіє особливим правовим статусом, що базується на принципі підзвітності Верховній Раді України. Це гарантує його інституційну та операційну незалежність від органів виконавчої влади (Уряду), хоча функціонування регулятора передбачає активну стратегічну координацію та партнерську взаємодію з Кабінетом Міністрів для досягнення спільних макроекономічних цілей.

Діяльність НБУ як центральної ланки фінансової системи реалізується через виконання низки взаємопов’язаних функцій, що забезпечують макроекономічну стабільність держави.

Емісійний центр держави: НБУ володіє виключним правом на випуск національних грошових знаків та відповідає за науково обґрунтовану організацію грошового обігу.

Грошово-кредитне регулювання: через використання ринкових та адміністративних важелів регулятор здійснює вплив на економічну активність, контролюючи рівень інфляції та обсяги кредитування.

Управління валютним курсом: реалізація курсової політики та здійснення валютних інтервенцій для забезпечення стабільності зовнішньої вартості національної валюти.

Взаємодія НБУ з банківським та державним секторами:

- функція «банку банків»: НБУ виступає кредитором останньої інстанції для комерційних установ, надаючи їм кредити рефінансування для підтримки ліквідності;
- регулятивно-наглядова функція: здійснення ліцензування банківської діяльності, встановлення обов’язкових нормативів та моніторинг дотримання законодавства всіма суб'єктами банківського ринку;
- обслуговування державного апарату («банк уряду»): виконання ролі фінансового агента та банкіра Кабінету Міністрів, що включає касове виконання державного бюджету та управління державним боргом;

Міжнародна та резервна діяльність:

- управління золотовалютними резервами: формування, зберігання та ефективне використання стратегічних запасів валюти та

золота для забезпечення платоспроможності країни на міжнародній арені;

- зовнішньоекономічне представництво: регулятор репрезентує фінансові інтереси України в діалозі з міжнародними інституціями (МВФ, Світовий банк, ЄБРР тощо), координуючи залучення зовнішніх ресурсів;

Комерційні банки ідентифікуються як провідні депозитні інституції, що виконують функцію фінансового посередництва. Їхня діяльність базується на залученні вільних грошових ресурсів (депозитів) від фізичних та юридичних осіб з метою їх подальшого трансформування у позичковий капітал для кредитування економіки.

Сучасна банківська практика передбачає диференціацію комерційних банків за низкою стратегічних ознак, що визначають їхнє місце на ринку.

За інституційною формою власності:

- приватні та акціонерні: засновані на приватному капіталі;
- державні та муніципальні: де контрольним пакетом акцій володіє держава або органи місцевого самоврядування;
- кооперативні та пайові: побудовані на засадах пайової участі їхніх членів.

За вектором галузевої спеціалізації: установи, що орієнтовані на обслуговування конкретних секторів економіки: промислові, аграрні та торговельні банки.

За географічним масштабом діяльності:

- міжнародні: з розгалуженою мережею закордонних філій;
- загальнонаціональні: що покривають усю територію держави;
- регіональні: діяльність яких обмежена певною територіальною одиницею.

За функціональним змістом операцій:

- універсальні банки: функціонують за принципом «фінансового універмагу», надаючи максимально повний спектр банківських послуг;
- спеціалізовані інститути: зосереджені на конкретних нішах (інвестиційні, іпотечні, ощадні або ощадно-депозитні банки).

Економічна природа комерційних банків найбільш повно розкривається через їхні фундаментальні функції, які забезпечують безперебійний кругообіг капіталу:

- трансформація заощаджень у капітал: здійснюючи мобілізацію тимчасово вільних коштів суб'єктів господарювання та приватних осіб,

банки перетворюють пасивні накопичення на активний позичковий капітал, готовий до інвестування в реальний сектор економіки;

- фінансове забезпечення суб'єктів ринку: кредитування підприємницької діяльності, державних програм та споживчих потреб населення виступає основним інструментом стимулювання економічного зростання;
- емісія кредитних інструментів: через механізм банківського мультиплікатора установи беруть участь у створенні кредитних грошей (чеків, векселів, безготівкових коштів), що розширює платіжні можливості ринку;
- обслуговування платіжного обороту: банки забезпечують технічну та правову базу для здійснення розрахунків і платежів між усіма контрагентами, гарантуючи швидкість та безпеку фінансових транзакцій;
- інформаційно-консультаційна підтримка: у межах сучасного банкінгу установи виконують роль аналітичних центрів, надаючи клієнтам фахове консультування, прогнози фінансового ринку та економічну експертизу;
- диверсифікація банківського сервісу: надання широкого спектра супутніх послуг (лізинг, факторинг, трастові операції, управління активами), що дозволяє банкам виступати універсальними фінансовими партнерами.

Функціональна активність комерційного банку знаходить своє систематизоване відображення в його балансовому звіті, де стан окремих статей безпосередньо корелює з результативністю проведених банківських операцій. Відповідно до фінансової методології, сукупність операцій банку класифікується на три ключові категорії: пасивні, активні та комісійно-посередницькі (див. рис. 13.1).

Характеристика активних операцій банку. Активні операції становлять собою цілеспрямовану діяльність банківських установ щодо стратегічного розміщення мобілізованих фінансових ресурсів. Головною метою цих операцій є генерування стабільного прибутку та підтримання необхідного рівня ліквідності.

Рис. 13.1. Класифікація операцій комерційного банку

До пріоритетних напрямів активної діяльності належать:

• кредитні операції: домінуюча складова активів, що передбачає надання позик суб'єктам господарювання та населенню на умовах платності, терміновості та повернення;

• інвестиції в цінні папери: формування портфеля цінних паперів (державних облігацій, корпоративних акцій тощо) для диверсифікації доходів та управління ризиками;

• розміщення коштів у резерви: підтримання обов'язкових та вільних резервів на рахунках у центральному банку та інших кореспондентських рахунках.

Ефективність активних операцій детермінує фінансову стійкість банку та його спроможність виконувати зобов'язання перед вкладниками. Окрім традиційного кредитування, до складу активних операцій комерційних банків, спрямованих на розміщення капіталу та диверсифікацію ризиків, належать:

• лізингові операції: діяльність банку, пов'язана з придбанням майна за замовленням клієнта з його подальшою передачею в довгострокову оренду. для банку це форма майнового кредитування, де

право власності на актив виступає додатковою гарантією повернення коштів;

- факторингові операції: специфічна форма фінансування оборотного капіталу, що полягає у викупі банком (фактором) грошових вимог постачальника до дебіторів за поставлену продукцію, зазвичай банк фінансує 70–90% суми дебіторської заборгованості, утримуючи дисконт як винагороду за прийняття ризиків та інкасацію боргу;
- операції з фондовими інструментами (цінними паперами): інвестиційна діяльність банку на ринку капіталу, пріоритетним напрямом тут є вкладення у державні облігації (наприклад, ОВДП), які характеризуються найвищим рівнем надійності та використовуються банками як високоліквідний резерв для управління портфелем активів.

Пасивні операції відіграють стратегічну роль у діяльності комерційного банку, оскільки саме вони забезпечують формування його ресурсного базису. В результаті їх здійснення акумулюється власний та залучений капітал, що детермінує масштаби подальшої активної діяльності установи.

Класифікація пасивних операцій за формою залучення ресурсів:

- формування власного капіталу: включає операції з випуску (емісії) власних акцій або паїв, а також накопичення прибутку в капітальних фондах;
- депозитні операції (залучення коштів клієнтів): головне джерело ресурсів, що охоплює відкриття розрахункових рахунків для суб'єктів господарювання, а також залучення строкових та ощадних вкладів населення і бізнесу;
- емісія боргових зобов’язань: випуск банком власних цінних паперів (облігацій, ощадних сертифікатів) для залучення додаткового капіталу на фінансовому ринку;
- міжбанківське запозичення: отримання позик на міжбанківському ринку капіталів або кредитів рефінансування від центрального банку для підтримки поточної ліквідності.

Відповідно до джерел фінансування, статті пасивів класифікуються на наступні групи:

1) власний капітал: статутний фонд (капітал), резервний фонд та інші цільові фонди спеціального призначення;

2) залучені кошти: поточні та розрахункові рахунки клієнтів, депозитні внески громадян та юридичних осіб;

3) позикові ресурси: залишки на кореспондентських рахунках інших банків та міжбанківські кредити (МБК).

Комісійні операції становлять собою посередницьку діяльність банківських установ, спрямовану на виконання доручень клієнтів за певну винагороду (комісію). На відміну від кредитних операцій, де банк ризикує власним капіталом, комісійний сервіс фокусується на наданні високотехнологічних та професійних послуг без безпосереднього залучення ресурсів банку в обіг.

Основні напрями посередницької діяльності банків:

- обслуговування платіжного та грошового обороту: касове обслуговування (приймання та видача готівки), здійснення переказів, інкасація та проведення розрахунків клієнтів через систему міжбанківських платежів;
- валютні та конверсійні операції: купівля-продаж іноземної валюти на замовлення клієнтів, обмінні операції та супровід зовнішньоекономічних контрактів;
- довірче управління та депонірування: управління майном клієнтів (трастові операції), відповідальне зберігання цінних паперів, сертифікатів та інших активів у спеціалізованих сховищах (депозитаріях);
- оренда сейфових потужностей: надання в тимчасове користування індивідуальних банківських сейфів для зберігання цінностей та документів;
- інтелектуальні та консалтингові послуги: надання економічної інформації, фінансове консультування, аудит та експертиза інвестиційних проектів.

Завдяки розвитку цих операцій банки диверсифікують джерела своїх прибутків, знижуючи залежність від кон'юнктури ринку позичкових капіталів.

Ощадні банки ідентифікуються як спеціалізовані фінансові установи, пріоритетним вектором діяльності яких є комплексне обслуговування приватного сектору. Їхня функціональна модель базується на акумуляції дрібних заощаджень громадян та їх подальшій трансформації у кредитні ресурси та інші фінансові сервіси для населення.

Іпотечний банк постає як спеціалізована кредитна інституція, функціональна модель якої базується на наданні довгострокових позик під заставу нерухомого майна (земельних ділянок, житлових та

виробничих будівель). Історичний генезис цих установ сягає кінця XVIII ст. (Німеччина), що було зумовлено потребою в капіталомістких інвестиціях в аграрний та промисловий сектори.

Механізм формування ресурсів та кредитний процес в іпотечних банках:

- емісія заставних листів: ключовою особливістю іпотечних банків є метод залучення фінансових ресурсів шляхом випуску та реалізації заставних листів (іпотечних облігацій), ці довгострокові цінні папери є борговими зобов'язаннями банку, що мають подвійне забезпечення: власне капіталом установи та вартістю закладеної нерухомості;
- специфіка іпотечних активів: кредитний портфель таких банків формується переважно з довготермінових активів, що приносять фіксований (твердий) відсоток, залежно від ступеня захищеності та черговості вимог, іпотечні кредити можуть класифікуватися як гарантовані або привілейовані;
- трансформаційна роль: іпотечний банк виступає посередником, який трансформує середньострокові заощадження інвесторів у наддовгострокові інвестиції в нерухомість, забезпечуючи стабільність капітальних вкладень у національну економіку.

Інноваційний банк є спеціалізованою фінансовою інституцією, діяльність якої сфокусована на фінансовому супроводі та кредитуванні інноваційних розробок, впровадженні новітніх технологій та наукомістких проектів.

Відмінною рисою інноваційних банків є використання інструментів фондового ринку як основного механізму кредитування. Замість традиційних позик фінансування часто реалізується через:

- прямі інвестиції: придбання пакетів акцій підприємств, що реалізують інноваційні цикли;
- андеррайтинг: організація та розміщення облігаційних позик на користь високотехнологічних компаній.

Інвестиційний банк постає як спеціалізована фінансова інституція, що забезпечує трансформацію довгострокових заощаджень у позичковий капітал для потреб суб'єктів господарювання та держави. На відміну від комерційних банків, інвестиційні установи фокусуються на операціях з інструментами фондового ринку, забезпечуючи прямий доступ позичальників до ресурсів інвесторів.

Ключові компетенції та роль інвестиційного банку:

• мобілізація довгострокового капіталу: банк виступає ініціатором акумуляції ресурсів шляхом емісії та розміщення облігацій, акцій та інших видів боргових зобов'язань. це дозволяє фінансувати масштабні капіталомісткі проекти з тривалим періодом окупності;

• андеррайтинг та гарантування емісії: інвестиційний банк бере на себе роль гаранта розміщення цінних паперів, це означає, що установа зобов'язується викупити частину випуску за власний кошт у разі його неповного розміщення серед інвесторів, мінімізуючи ризики для емітента;

• організація ринкової інфраструктури: виступаючи маркетмейкером, банк не лише забезпечує первинне розміщення активів, а й підтримує ліквідність вторинного ринку, фасилітуючи угоди купівлі-продажу між учасниками;

• стратегічне консультування: окрім посередництва, інвестиційні банки виконують функцію аналітичних радників у процесах злиття та поглинання (M&A), реструктуризації капіталу та оцінки вартості бізнесу.

Діяльність інвестиційного банку являє собою складний процес структурування фінансових угод. Його професійна компетенція охоплює повний цикл супроводу капіталу - від аналізу потреб дебітора до фінального розміщення активів. Пріоритетні форми інвестиційної діяльності: банківські інвестиції переважно реалізуються у двох площинах: фінансові інвестиції: вкладення у фондові інструменти та капітал інших установ; інвестиції в нематеріальні активи: капіталізація інтелектуальної власності, програмного забезпечення та бренд-капіталу.

Транснаціональні банки ідентифікуються як потужні кредитно-фінансові комплекси універсального типу. Їхня генеза базується на процесах транскордонної концентрації та централізації капіталу, що реалізуються шляхом глибокої інтеграції банківських ресурсів розвинених країн із промисловим та торговельним капіталом.

Фундаментальні ознаки транснаціональних банків:

• домінування зовнішньоекономічного вектору: висока питома вага міжнародних операцій у загальній структурі активів та пасивів установи;

• географічна диверсифікація доходів: стабільно висока частка прибутків, отриманих від діяльності закордонних підрозділів, у сукупному фінансовому результаті банку;

• інфраструктурна глобалізація: наявність розгалуженої мережі закордонних філій, дочірніх банків, відділень та представництв, що охоплюють ключові світові фінансові центри;

• функціональна універсальність: надання повного спектра банківських, інвестиційних та консалтингових послуг, адаптованих до стандартів міжнародного ринку;

• конвергенція капіталів: тісне переплетення з діяльністю транснаціональних корпорацій (ТНК), що дозволяє тнб виступати фінансовими центрами глобальних виробничо-збутових ланцюгів.

Важливою складовою сучасної кредитної системи є *небанківські фінансові інститути* (НФІ). Хоча вони не мають статусу повноцінної банківської установи, ці структури володіють достатнім інструментарієм для акумуляції капіталу та його подальшого розміщення на фундаментальних засадах кредитування: строковості, повернення та платності.

Інституційна природа та роль на грошовому ринку:

• фінансове посередництво: небанківські кредитно-фінансові установи виступають спеціалізованими посередниками, які забезпечують перерозподіл ресурсів між власниками заощаджень та споживачами капіталу;

• специфіка ресурсного потенціалу: на відміну від банків, які оперують депозитами, НФІ переважно акумулюють кошти через специфічні інструменти: страхові премії, пенсійні внески, пайові внески або продаж власних цінних паперів;

• інвестиційна орієнтація: акумульовані ресурси спрямовуються переважно в доходні активи з акцентом на довгострокову перспективу.

Функціонування парабанківського сектору сприяє поглибленню фінансового ринку, стимулює конкуренцію та забезпечує трансформацію «коротких» заощаджень у стратегічні «довгі» інвестиції, необхідні для модернізації економіки.

У науковій літературі небанківські фінансові установи класифікують за способом залучення ресурсів та характером виконання зобов'язань. Першу фундаментальну групу становлять *договірні (контрактні) фінансові посередники.*

Визначальною ознакою цієї групи є те, що акумуляція капіталу здійснюється на підставі специфічних контрактів, де умови залучення коштів, терміни та обсяги майбутніх виплат чітко регламентовані. До цієї категорії належать:

1) страхові компанії: формують інвестиційні ресурси за рахунок страхових премій, ці кошти акумулюються в резервах і спрямовуються у фінансові активи до моменту виникнення потреби у страхових виплатах;

2) пенсійні фонди (державні та недержавні): забезпечують найдовший інвестиційний цикл у кредитній системі, накопичуючи регулярні внески протягом десятиліть для подальшого пенсійного забезпечення;

3) ломбарди: установи, що здійснюють мікрокредитування під заставу рухомого майна, відносини тут фіксуються договором застави, що поєднує функції кредитування та зберігання цінностей;

4) лізингові компанії: надають послуги з майнового фінансування, де об’єкт оренди одночасно виступає і формою кредиту, і його забезпеченням;

5) факторингові компанії: спеціалізуються на управлінні дебіторською заборгованістю, забезпечуючи ліквідність підприємств шляхом дисконтування їхніх вимог до покупців.

Другою фундаментальною групою небанківського сектору є *інвестиційні фінансові посередники*. Їхня ключова відмінність полягає в механізмі акумуляції ресурсів: вони залучають капітал не через прямі договори чи депозити, а шляхом емісії та реалізації власних цінних паперів (акцій, облігацій, інвестиційних сертифікатів) на фондовому ринку. До цієї категорії належать:

- інвестиційні фонди та компанії: здійснюють випуск власних акцій або сертифікатів для залучення коштів широкого кола дрібних інвесторів, отриманий капітал професійно реінвестується у диверсифікований портфель цінних паперів інших емітентів;
- фінансові компанії: спеціалізовані установи, що мобілізують ресурси через продаж власних облігацій або векселів, ці кошти спрямовуються на фінансування споживчого кредитування, іпотеки або лізингових операцій;
- кредитні товариства та спілки: кооперативні установи, що функціонують на засадах взаємного кредитування, акумуляція капіталу в них відбувається через пайові внески членів спілки, які фактично є

внутрішніми цінними паперами товариства, що дають право на отримання позики.

На відміну від банків, інвестиційні посередники не гарантують фіксовану дохідність (крім облігаційних позик), а пропонують інвесторам участь у прибутках від управління активами. Це робить їх критично важливими для сек'юритизації активів та розвитку ринку капіталу, оскільки вони трансформують дрібні заощадження у масштабні інвестиційні потоки.

Страхова компанія визначається як спеціалізована юридична особа, що функціонує на засадах акумуляції фінансових ресурсів клієнтів (страхувальників) для формування цільових резервів. Її фундаментальним обов'язком є здійснення компенсаційних виплат у разі настання страхового випадку, регламентованого договором.

Завдяки тривалим строкам накопичення капіталу (особливо в сегменті страхування життя – *life insurance*), страхові компанії володіють значним обсягом «довгих грошей». Це дозволяє їм трансформувати страхові внески та власний капітал у стратегічні активи:

- фондові інструменти: інвестування в акції та облігації приватних корпорацій з метою отримання дивідендного та відсоткового доходу;
- державне кредитування: придбання державних боргових зобов'язань (облігацій), що виступає найменш ризиковим інструментом управління резервами;
- довгострокове фінансування реального сектору: надання прямих кредитів підприємствам, переважно у формі іпотечного кредитування та капітальних вкладень у нерухомість.

Володіючи масштабними інвестиційними ресурсами, страхові компанії виступають потужними конкурентами для інвестиційних банків та фондів. Вони активно оперують на ринку капіталів, впливаючи на пропозицію довгострокового інвестиційного ресурсу та сприяючи стабілізації фінансової системи через диверсифікацію ризиків.

Пенсійна система України, згідно з чинним законодавством, спроєктована як трирівнева модель, що поєднує принципи солідарності, загальнообов'язкового накопичення та добровільного приватного забезпечення. Кожен рівень має власну фінансову природу та механізм формування ресурсів.

Пенсійний фонд України (ПФУ) виступає центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Його діяльність інтегрована в загальну систему державного управління, оскільки спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики.

Ключові функціональні вектори діяльності ПФУ:

- адміністрування ресурсів: здійснення збору, системної акумуляції та персоніфікованого обліку страхових внесків, що формують ресурсний базис фонду;
- виконавча функція: призначення пенсійних виплат, підготовка відповідної документації та забезпечення безперебійного фінансування соціальних зобов'язань (пенсій, допомоги на поховання тощо);
- контрольно-ревізійна діяльність: моніторинг цільового використання коштів фонду та нагляд за дотриманням страхового законодавства суб'єктами господарювання;
- нормотворча ініціатива: розробка та внесення пропозицій щодо вдосконалення державної політики у сфері соціального страхування на розгляд міністерства соціальної політики.

Бюджет фонду є автономним від державного бюджету (хоча може отримувати з нього трансферти для покриття дефіциту) і формується за рахунок:

1) страхових внесків: обов'язкових відрахувань від фонду оплати праці найманих працівників, внесків службовців та самозайнятих осіб;

2) інвестиційного доходу: прибутків, отриманих від розміщення тимчасово вільних коштів фонду у фінансові інструменти (що є характерною рисою для накопичувальних елементів системи).

Недержавний пенсійний фонд постає як спеціалізована фінансова інституція, що забезпечує функціонування третього рівня пенсійної системи. Це форма колективного інвестування, за якої кошти учасників акумулюються та управляються з метою формування додаткових пенсійних виплат, що гарантують високий стандарт життєзабезпечення у посттрудовий період.

Інвестиційні компанії (фонди) є специфічними фінансово-кредитними інститутами, що спеціалізуються на наданні професійних посередницьких послуг у сфері капіталовкладень. Їхня діяльність

базується на концепції колективного інвестування, що дозволяє консолідувати ресурси численних індивідуальних вкладників для здійснення масштабних операцій на ринку капіталу.

Джерела доходу інвестиційних компаній:

- акумуляція капіталу: фонди здійснюють емісію та дистрибуцію власних цінних паперів (інвестиційних сертифікатів або акцій), орієнтуючись на дрібних приватних інвесторів, чиї індивідуальні заощадження є недостатніми для прямого виходу на фондовий ринок;
- трансформація ресурсів: мобілізовані кошти спрямовуються на придбання диверсифікованого портфеля активів: акцій та облігацій перспективних підприємств, банківських установ, а також іноземних цінних паперів;
- формування прибутку: основним джерелом доходу для акціонерів фонду є дивіденди та відсотки, отримані від активів у портфелі, а також позитивна різниця в курсовій вартості цінних паперів.

Цінність інвестиційних фондів як посередників полягає у вирішенні низки проблем, з якими стикається дрібний інвестор:

1) професійне управління ризиками: фонди забезпечують глибоку диверсифікацію вкладень, розподіляючи капітал між десятками різних емітентів, галузей та географічних ринків, що нівелює ризик повної втрати коштів;

2) оптимізація інвестиційних рішень: завдяки залученню фахових аналітиків, фонди ідентифікують найперспективніші об'єкти для інвестування, забезпечуючи перерозподіл капіталу в найбільш ефективні сектори економіки;

3) доступність ринків: колективне інвестування відкриває приватним особам доступ до складних фінансових інструментів та міжнародних ринків, транзакційні витрати на яких для окремого інвестора є загороджувальними.

Кредитні спілки та товариства представляють особливий сегмент фінансового посередництва, що базується на принципах кооперації та взаємодопомоги. На відміну від комерційних банків, метою яких є максимізація прибутку, ці установи створюються для задоволення потреб своїх членів у доступному кредитуванні та інших фінансових сервісах.

Кредитна спілка ідентифікується як специфічна неприбуткова організація, що засновується фізичними особами, професійними

спілками або їх об'єднаннями на засадах добровільного членства. Функціональна мета спілки полягає у забезпеченні потреб її учасників у взаємному кредитуванні та отриманні фінансових послуг шляхом акумуляції та перерозподілу консолідованих грошових внесків членів спілки.

Ефективність функціонування кредитної кооперації базується на системі демократичних та економічних принципів:

1) добровільність та свобода членства: забезпечення права на безперешкодний вступ до спілки та вихід з її складу за власним бажанням учасника;

2) демократична рівноправність: незалежно від розміру пайового внеску, кожен член спілки має рівні права в управлінні та прийнятті рішень (принцип «один член – один голос»);

3) автономне самоврядування: формування органів управління виключно з числа учасників спілки, що гарантує орієнтацію на інтереси спільноти;

4) транспарентність (гласність): відкритість інформації про фінансовий стан та діяльність установи для всіх її членів;

5) соціально-економічний захист: пріоритетність поліпшення добробуту та соціальної захищеності учасників над максимізацією комерційної вигоди;

6) статус неприбутковості: діяльність спілки не спрямована на отримання прибутку як такого; усі надлишки спрямовуються на розвиток установи або розподіляються між членами;

7) справедливий розподіл результатів: розподіл залишку фінансових ресурсів за підсумками звітного періоду між членами спілки пропорційно до їхньої участі в діяльності;

8) фінансова стійкість та солідарність: постійне зміцнення капітальної бази для мінімізації ризиків та активна співпраця з іншими спілками для створення розгалуженої системи взаємної підтримки.

Небанківські фінансово-кредитні установи (НФКУ) виступають критично важливим драйвером розвитку національної економіки, формуючи гнучку та диверсифіковану структуру фінансово-інвестиційного ринку. Як невід'ємний елемент ринкової інфраструктури, вони створюють альтернативні канали перерозподілу капіталу, що доповнюють класичний банкінг.

Розвиток небанківського фінансового посередництва забезпечує економіку країни додатковим джерелом внутрішніх інвестицій, що є

особливо актуальним в умовах обмеженого доступу до зовнішніх ринків капіталу. Це зміцнює стійкість фінансової системи та сприяє формуванню внутрішнього інвестиційного попиту.

13.4. Монетарна політика

У сучасних ринкових координатах монетарна (грошово-кредитна) політика трансформується у фундаментальний інструмент державного впливу на динаміку економічних процесів. Її роль стає визначальною в умовах лібералізації господарських відносин, коли прямі адміністративні методи управління втрачають свою ефективність і зводяться до необхідного мінімуму.

На відміну від командно-адміністративної моделі, монетарна політика діє через ринкові механізми (процентні ставки, грошову пропозицію, валютний курс), що дозволяє державі м'яко коригувати економічну активність, не порушуючи принципів вільної конкуренції. Саме через монетарні важелі здійснюється вплив на ключові макроекономічні індикатори: рівень інфляції, темпи росту ВВП, рівень зайнятості та стабільність національної валюти. У системі державного регулювання грошово-кредитна політика посідає провідне місце, оскільки вона забезпечує необхідну грошову ліквідність для відтворення капіталу та виступає гарантом фінансової стабільності всієї економічної архітектури.

Монетарна (грошово-кредитна) політика визначається як сукупність заходів держави, що реалізуються через уповноважену інституцію (Центральний банк) з метою регулювання обсягу грошової пропозиції. Фундаментальним призначенням цієї політики є забезпечення цінової стабільності, стимулювання реального сектора економіки та підтримання оптимального рівня зайнятості населення.

Залежно від фази економічного циклу та поставлених цілей, монетарна політика поділяється на два ключові типи:

Стимулююча (експансивна) політика. Мета: подолання циклічного спаду (рецесії) та стимулювання ділової активності. Механізм: збільшення грошової маси в обігу та зниження вартості кредитів, що веде до зростання сукупного попиту та інвестицій. Наслідки: прискорення темпів економічного зростання та зниження рівня безробіття, проте супутнім ризиком часто виступає посилення інфляційного тиску.

Стримуюча (рестриктивна) політика. Мета: протидія «перегріву» економіки та стабілізація купівельної спроможності національної валюти. Механізм: обмеження темпів зростання грошової пропозиції та підвищення процентних ставок для дестимуляції надмірного споживання. Наслідки: уповільнення темпів інфляції та стабілізація цінової кон'юнктури, хоча це може супроводжуватися тимчасовим уповільненням економічної динаміки.

Фундаментальне призначення монетарної політики полягає у досягненні макроекономічної рівноваги, що виражається через триєдину мету: забезпечення цінової стабільності (таргетування інфляції), підтримку повної зайнятості ресурсів та стимулювання сталого зростання реального ВВП.

Центральний банк (ЦБ) впливає на економічну кон'юнктуру через систему специфічних важелів.

Норма обов'язкового резервування - частка депозитних зобов'язань (у відсотках), яку комерційні банки зобов'язані зберігати на рахунках у ЦБ або у вигляді готівки в касі. Зміна цієї норми безпосередньо регулює грошовий мультиплікатор: підвищення норми обмежує кредитні можливості банків, зниження – стимулює грошову емісію.

Облікова ставка (ставка рефінансування) - відсоткова ставка, за якою Центральний банк кредитує комерційні банки для підтримки їхньої ліквідності. Виступає орієнтиром для вартості грошей у всій економіці. Підвищення ставки здорожує кредити, що стримує інфляцію; зниження - робить ресурси доступнішими для інвестицій.

Процентні ставки на ринку - ціна банківського кредиту, що визначається як відношення суми сплачених відсотків до величини наданої позики. Рівень ринкових ставок корелює з обліковою ставкою ЦБ і визначає інвестиційну привабливість реального сектору та споживчу активність населення.

Валютний курс - вартісне співвідношення між національною грошовою одиницею та валютами інших країн. Через валютні інтервенції ЦБ впливає на курс, що, у свою чергу, детермінує конкурентоспроможність експорту, вартість імпорту та загальний рівень інфляційного тиску в країні.

У сучасній практиці виділяють три основні режими монетарної політики, кожен з яких передбачає фокусування на конкретному параметрі.

Монетарне таргетування – це стратегія грошово-кредитної політики, за якої Центральний банк обирає певний показник грошової маси (грошовий агрегат) як основний орієнтир для досягнення кінцевої мети – цінової стабільності.

Валютне таргетування (Exchange Rate Targeting) – це стратегія монетарної політики, за якої Центральний банк зобов'язується підтримувати фіксований або стабільний обмінний курс національної валюти щодо валюти іншої країни (якоря) або кошика валют (SDR, бівалютний кошик тощо).

Інфляційне таргетування (Inflation Targeting) – це комплексна стратегія монетарної політики, за якої Центральний банк публічно оголошує кількісну ціль щодо рівня інфляції (таргет) на певний період та використовує всі доступні інструменти для її досягнення в середньостроковій перспективі.

Сучасна архітектура монетарної стратегії Національного банку України базується на поєднанні жорстких монетарних правил із заходами ринкової лібералізації. Головна мета полягає у створенні макроекономічного середовища, сприятливого для інвестицій та сталого зростання.

ТРЕНІНГ-КУРС

Основні поняття

Кредитні відносини. Функції кредиту в економіці. Комерційна форма кредиту. Банківський кредит. Споживче кредитування. Іпотечне кредитування. Лізингові операції. Державні кредитні відносини. Міжнародне кредитування. Кредитна система держави. Інфраструктура фінансово-кредитного ринку. Центральний банк. Національний банк України. Банківська система. Комерційні банки. Банківські ресурси. Активні банківські операції. Пасивні банківські операції. Посередницькі (комісійні) банківські операції. Спеціалізовані банки. Небанківські фінансово-кредитні установи. Страхові організації. Пенсійні фонди. Інвестиційні фонди та компанії. Кредитні кооперативи. Кредитні спілки. Фінансові посередники. Грошово-кредитна (монетарна) політика держави. Інструменти монетарного регулювання. Облікова ставка центрального банку. Процентна політика. Рівень процентних ставок. Валютний курс. Регулювання грошової маси. Монетарне таргетування. Валютне таргетування.

Інфляційне таргетування. Стабільність цін. Регулювання інфляції. Грошовий обіг.

Теми рефератів

1. Роль кредитної системи у забезпеченні макроекономічної стабільності та економічного зростання.
2. Монетарна політика Центрального банку як інструмент регулювання інфляційних процесів.
3. Вплив облікової ставки Національного банку на інвестиційну активність у реальному секторі економіки.
4. Трансформація банківської системи України в умовах глобальної фінансової турбулентності.
5. Механізм грошової мультиплікації та його роль у регулюванні грошової маси.
6. Інструменти прямого та опосередкованого впливу монетарної політики на рівень зайнятості та ВВП.
7. Кредитна експансія та кредитна рестрикція: умови застосування та економічні наслідки.
8. Політика таргетування інфляції: досвід впровадження в Україні та зарубіжних країнах.
9. Небанківські фінансово-кредитні інститути в структурі сучасної кредитної системи.
10. Стабільність національної валюти як пріоритет грошово-кредитної політики держави.
11. Взаємодія фіскальної та монетарної політик у системі державного регулювання економіки.
12. Цифрові валюти центральних банків: перспективи впровадження та вплив на монетарну трансмісію.
13. Проблеми та перспективи відновлення кредитування в післявоєнний період розвитку України.
14. Вплив валютного курсу на зовнішньоекономічну стійкість та внутрішній грошовий ринок.
15. Роль міжнародних фінансово-кредитних організацій у підтримці ліквідності національної фінансової системи.

Теми доповідей

1. Функції Центрального банку в системі забезпечення фінансової стабільності держави.

2. Вплив облікової ставки НБУ на вартість кредитних ресурсів для бізнесу та населення.

3. Інфляційне таргетування як стратегічний орієнтир сучасної монетарної політики.

4. Механізми грошової мультиплікації та ризики надмірної емісії грошей.

5. Кредитна експансія та її вплив на економічне зростання: можливості та загрози.

6. Особливості функціонування небанківських кредитних установ у фінансовій системі України.

7. Світовий досвід та перспективи впровадження е-гривні як цифрової валюти центрального банку.

8. Монетарна трансмісія: як рішення регулятора впливають на реальний сектор економіки.

9. Грошово-кредитна політика в умовах воєнного стану: виклики та інструменти адаптації.

10. Валютна курсова політика: фіксований курс проти керованого плавання.

11. Взаємодія Національного банку та Міністерства фінансів у процесі фінансування бюджетного дефіциту.

12. Проблема непрацюючих кредитів (NPL) у банківській системі та шляхи їх врегулювання.

13. Роль комерційних банків у створенні грошової маси та забезпеченні ліквідності ринку.

14. Кредитування малого та середнього бізнесу як чинник відновлення національної економіки.

15. Вплив зовнішніх запозичень на внутрішню грошово-кредитну стабільність країни.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому полягає фундаментальна відмінність між поняттями грошова маса та грошова база?

2. Які рівні виокремлюють у структурі сучасної банківської системи та які функції закріплені за кожним із них?

3. Яким чином зміна облікової ставки Центрального банку впливає на інвестиційну активність у країні?

4. У чому полягає сутність механізму грошової мультиплікації та від чого залежить його величина?

5. Охарактеризуйте основні інструменти монетарної політики: операції на відкритому ринку, зміна резервних вимог та рефінансування.

6. Яка різниця між політикою дешевих грошей (експансія) та політикою дорогих грошей (рестрикція)?

7. Що таке інфляційне таргетування та які умови необхідні для його успішної реалізації?

8. Поясніть роль небанківських кредитно-фінансових інститутів у перерозподілі капіталу.

Література

1. Бюджетний кодекс України. URL: https://zakon.help/law/2456-VI/edition01.01.2018/page8.
2. Директива Ради (ЄС) 2023/2226 від 17 жовтня 2023 року про внесення змін до Директиви 2011/16/ЄС про адміністративне співробітництво у сфері оподаткування
3. Довженко В.А., Першко Л.О., Сус Ю.Ю. Планування фінансових ресурсів територіальних громад в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України. Проблеми сучасних трансформацій. 2024. (№ 13). С. 34-45. https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2024-13-02-02/2024-13-02-02
4. Домінанти формування місцевих бюджетів в контексті формування сучасної політики доходів. Публічне управління регіональною безпекою та сталим розвитком територій: Монографія. Житомир : Поліський нац. університет, 2025. 578 с. С. 181-213.
5. Дурова, Н. В., Першко, Л. О. Геоінформаційні технології територіальних громад в умовах діджиталізації. Академічні візії, 2024. (32). https://tinyurl.com/yyttr494
6. Конституція України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 01.09.2024).
7. Міжнародний валютний фонд. URL: https://www.imf.org/ru/Home.

8. Національна стратегія доходів до 2030 року: роз'яснення Мінфіну. URL:https://biz.ligazakon.net/news/224571_natsonalna-strategya-dokhodv-do-2030-roku-rozyasnennya-mnfnu

9. Національна стратегія доходів погіршує умови ведення бізнесу (заява). URL: https://urb.org.ua/naczionalnastrategiya-dohodiv-pogirshu%D1%94-umovi-vedennya-biznesu-zayava/

10. Оцінка аналітичними центрами Нацстратегії доходів 2030. URL: https://case-ukraine.com.ua/news/otsinkaanalitychnymy-tsentramy-natsstrategiyi-dohodiv-2030/

11. Перспективи використання податкових інструментів регіонального розвитку. Монографія. Фінансові інструменти регіонального розвитку в Україні в умовах децентралізації. Ірпінь. УДПСУ., 2021. - 318 с. С.225-246. https:///C:/Users/Admin/Desktop/monograph_2021_IR_280.pdf

12. Першко Л.О. Литвинчук І.Л. Проєктний підхід до формування державної політики доходів місцевих бюджетів: податково-бюджетний аспект. Актуальні питання в сучасній науці. 2025. № 8(38). С. 346-359. https://tinyurl.com/bdke8ytt

13. Першко Л.О., Ріппа М.Б. Фінанси: навч. посібник. - Київ: ПВНЗ «ІЕЕП, 2025. 13,5 д.а.

14. Першко Л.О., Якобчук В.П., Довженко В.А. Управління фінансовим потенціалом територіальних громад на засадах діджиталізації. Наукові інновації та передові технології. 2025. No 2 (42)2025.
http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/19835/19816

15. Першко Л.О., Якобчук В.П., Симоненко Л.І., Казимірець В.П. Формування сучасної політики доходів місцевих бюджетів. Успіхи і досягнення в науці, № 8(18) 2025. С. 1221 с. 609-620 https://tinyurl.com/2acu8yvz

16. Податковий кодекс України. URL: https://www.profiwins.com.ua/ uk/legislation/kodeks/1349.html.

17. Про схвалення Національної стратегії доходів до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.12.2023 р. № 1218-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1218-2023-%D1%80#Text

18. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text

19. Теоретико-методологічні аспекти зміцнення та розвитку місцевих бюджетів в умовах фінансової децентралізації : монографія / Л. О. Першко. – Чернігів : НУ «Чернігівська політехніка», 2020. – 316 с.

20. Якобчук В.П., Першко Л.О., Гарастовська А.А., Троянчук А.А. Ефективність місцевого самоврядування в умовах глобалізації публічної політики. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2025. № 3. https://www.nayka.com.ua/index.php/dy/article/view/5964/6027

21. Якобчук В.П., Скидан О.В., Дацій Н.В., Данкевич В. Є., Данкевич Є. М., Данкевич А. Є., Литвинчук І.Л., Першко Л.О., Симоненко Л.І., Довженко В.А., Войтенко А.Б., Захаріна О.В., Іванюк О.В., Мосієнко О.В. Публічне управління та адміністрування: навч. посіб. / за заг. ред. В.П. Якобчук. Київ: Видавництво Ліра-К, 2024. 476 с.

Практичні завдання

1. *Аналітична вправа:* Проаналізуйте, як підвищення норми обов'язкових резервів вплине на здатність комерційних банків створювати нові гроші. Опишіть ланцюгову реакцію в економіці.

2. *Порівняльна таблиця*: Складіть порівняльну характеристику кредитної експансії та кредитної рестрикції (параметри: мета, інструменти, вплив на інфляцію, вплив на безробіття).

3. *Кейс-завдання*: Уявіть, що в країні спостерігається стрімке зростання цін (інфляція понад 15%). Які заходи монетарної політики має вжити Центральний банк? Обґрунтуйте послідовність кроків.

4. *Робота з показниками*: Користуючись даними офіційного сайту Національного банку України, з'ясуйте поточний розмір облікової ставки та поясніть причини її встановлення на такому рівні.

5. *Розрахункова задача*: Обчисліть максимальний обсяг грошової маси, який може бути створений банківською системою, якщо початковий депозит становить 100 000 одиниць, а норма резервування – 10%.

Проблемні питання

- Чи може монетарна політика бути ефективною без координації з фіскальною політикою уряду?
- Які ризики для фінансової стабільності створює надмірне захоплення емісійним фінансуванням потреб бюджету?
- Е-гривня: це заміна готівки чи новий інструмент контролю за грошовими потоками? Висловіть власну думку.

Тести

1. Кредит – це:

А. Сукупність економічних відносин, що виникають у процесі акумулювання та використання тимчасово вільних коштів на умовах повернення і сплати відсотків.

Б. Економічні відносини, що виникають під час використання вільних грошових ресурсів із обов'язковим їх поверненням.

В. Відносини, що формуються при акумулюванні вільних грошових ресурсів із оплатою у вигляді позичкового відсотка.

Г. Система відносин, що виникає у процесі накопичення та використання тимчасово вільних коштів.

2. Які з перелічених функцій кредиту не належать до основних:

А. Регулююча функція, стимулювання науково-технічного розвитку.

Б. Забезпечення обслуговування товарного обігу, прискорення концентрації капіталу.

В. Функція скорочення витрат обігу та часу, перерозподільча функція.

Г. Контрольна функція, практична функція.

3. Який різновид кредиту може надаватися у формі товарів:

А. Банківський кредит.

Б. Комерційний кредит.

В. Державний кредит.

Г. Міжнародний кредит.

4. Принцип строковості кредиту означає:

А. Кредитні кошти надаються на визначений термін, після закінчення якого вони мають бути повернуті.

Б. Позичені підприємством ресурси необхідно повернути через певний період часу.

В. Використання кредитних коштів здійснюється на конкретні цілі, передбачені договором.

Г. Сплата банку відсотків за користування кредитом у встановлений строк.

5. Кредитна система – це:

А. Сукупність кредитних відносин і установ, які забезпечують їх функціонування.

Б. Всі кредитні відносини, що існують у державі.

В. Фінансово-кредитні установи, що спеціалізуються на наданні

кредитів суб'єктам господарювання.

Г. Сукупність банківських установ, що залучають грошові ресурси та надають їх у позику.

6. Основна функція центрального банку полягає у:

А. Регулюванні емісійної діяльності, організації розрахунків та кредитного регулювання.

Б. Наданні консультацій і економічної інформації.

В. Емісії готівкових і безготівкових грошей.

Г. Залученні тимчасово вільних коштів і перетворенні їх у капітал.

7. До основних банківських операцій належать:

А. Активні операції.

Б. Пасивні операції.

В. Комісійно-посередницькі операції.

Г. Усі перелічені варіанти.

8. До небанківських фінансово-кредитних установ відносять:

А. Пенсійні фонди, страхові організації, кредитні спілки, інвестиційні фонди.

Б. Пенсійні фонди, кооперативні організації, об'єднання експортерів.

В. Страхові компанії, аудиторські компанії, брокерські фірми.

Г. Інвестиційні компанії, поштово-ощадні установи, фінансові компанії.

9. Основною метою монетарної політики є:

А. Досягнення стабільності цін, високого рівня зайнятості та економічного зростання.

Б. Підтримання визначеного обсягу грошової маси для забезпечення стабільного попиту на гроші.

В. Утримання безробіття на мінімальному рівні.

Г. Забезпечення стабільності цін.

10. До інструментів монетарної політики не належить:

А. Валютний курс.

Б. Облікова та процентні ставки.

В. Норма обов'язкових резервів.

Г. Платіжний баланс.

Вправи:

Завдання 1. У 2026 році банк «А» залучив депозитні кошти

фізичних осіб на суму 16 млн грн під 11 % річних, при цьому відсотки нараховуються за схемою простих відсотків. Національний банк встановив норму обов'язкових резервів на рівні 12 %. Визначте прибуток банку за 2026 рік, враховуючи зазначені умови.

Завдання 2. Комерційний банк «Б» отримав від клієнтів депозитні ресурси у розмірі 22 млн грн. За умови, що резервна норма становить 12 %, решта коштів була спрямована на кредитування. Ставка за депозитами дорівнює 12 % річних, а за кредитами – 24 % річних. Обчисліть річний дохід банку.

Завдання 3. Необхідно визначити максимальний обсяг кредитів, який можуть надати клієнтам два банки – банк «А» та банк «Б», якщо встановлений норматив резервування становить 10 %.

Банк «А» залучив депозитні кошти у сумі 130 млн грн, а банк «Б» – 428 млн грн. Розрахуйте можливу суму кредитних ресурсів для кожного банку.

Завдання 4. Громадянин планує розмістити депозит у розмірі 22450 грн. Потрібно визначити строк розміщення коштів, якщо бажаний дохід від відсотків становить 2450 грн, а процентна ставка – 15 % річних.

Завдання 5. Банк застосовує номінальну процентну ставку 10 % річних із квартальним нарахуванням відсотків (капіталізація здійснюється щокварталу, а виплата відсотків і повернення депозиту відбувається наприкінці строку). Необхідно визначити загальну суму відсоткового доходу, який буде нараховано за 2 роки на вклад у розмірі 200 тис. грн.

Тема 14. Система розподілу доходів та соціальна політика

14.1. Доходи: суть, види, джерела формування та механізм розподілу.
14.2. Ринок праці та особливості його функціонування.
14.3. Соціально-економічний зміст і форми прояву зайнятості. Безробіття, його види і наслідки.
14.4. Заробітна плата: суть, форми, системи.
14.5. Політика зайнятості та соціального захисту населення.

14.1. Доходи: суть, види, джерела формування та механізм розподілу

Категорія **доходів** займає важливе місце у системі економічних відносин, оскільки вона безпосередньо пов'язана з результатами господарської діяльності, рівнем матеріального забезпечення населення та соціальною структурою суспільства. Те, як саме формуються та розподіляються доходи, визначає можливості економічних суб'єктів задовольняти власні потреби, впливає на мотивацію до праці та підприємництва, а також формує рівень соціальної диференціації у державі.

Система розподілу доходів є одним із ключових механізмів функціонування економіки. Вона визначає, яким чином результати виробничої діяльності розподіляються між різними учасниками економічного процесу. Через механізм доходів формується матеріальна база існування домогосподарств, забезпечується відтворення робочої сили та створюються стимули до підвищення продуктивності праці.

Історично моделі розподілу доходів істотно відрізнялися залежно від типу економічної системи. У централізованій плановій економіці переважала політика зрівняльного розподілу. Значна частина матеріальних благ надавалася населенню через систему суспільних фондів споживання. Такий підхід забезпечував відносну соціальну рівність і гарантував мінімальний рівень матеріального забезпечення для більшості населення. Проте водночас він мав серйозний недолік – обмеження економічних стимулів до підвищення ефективності виробництва. Невелика різниця у доходах між працівниками знижувала зацікавленість у продуктивній праці та інноваційній діяльності.

На відміну від адміністративно-командної моделі, у ринковій економіці процес формування доходів ґрунтується на принципі факторного розподілу. Сутність цього підходу полягає в тому, що кожен фактор виробництва отримує винагороду відповідно до свого внеску у створення кінцевого продукту. До основних факторів виробництва належать праця, капітал, природні ресурси та підприємницькі здібності. Відповідно до цього формуються основні види факторних доходів: заробітна плата, рента, відсоток та прибуток.

Заробітна плата є винагородою за використання праці та відображає внесок працівника у виробничий процес. Рента виникає внаслідок використання природних ресурсів або земельних ділянок.

Відсоток виступає формою доходу на капітал, що передається у тимчасове користування. Прибуток є результатом підприємницької діяльності та компенсацією за організацію виробництва, управління ресурсами і прийняття ризикових рішень.

У межах ринкової системи існує припущення, що величина доходу повинна відповідати обсягу та якості використаних факторів виробництва. Іншими словами, ефективніше використання ресурсів має призводити до зростання доходів економічних суб'єктів. Саме цей принцип лежить в основі економічної мотивації та стимулює підвищення продуктивності праці, розвиток підприємництва і технологічні інновації.

Разом із тим у реальних умовах ринкової економіки зв'язок між внеском факторів виробництва та величиною отриманого доходу не завжди є прямим і пропорційним. Це пояснюється існуванням недосконалої конкуренції, монопольних структур на ринку, різним доступом економічних агентів до ресурсів та інформації. Додатковими джерелами доходів можуть виступати спадщина, фінансові операції, випадкові виграші або інші нетрудові надходження.

Важливу роль у формуванні доходів відіграють стартові можливості економічних суб'єктів. Учасники ринку відрізняються між собою за рівнем освіти, професійною кваліфікацією, наявністю майна, фінансовими ресурсами, станом здоров'я, підприємницькими здібностями та готовністю до ризику. Такі відмінності зумовлюють нерівність економічних можливостей і, як наслідок, призводять до диференціації доходів.

Нерівність у доходах є характерною рисою практично всіх сучасних економік. Вона спостерігається як у країнах із високим рівнем розвитку, так і в державах із перехідною або слабко розвиненою економікою. Нерівномірний розподіл ресурсів та можливостей у суспільстві спричиняє концентрацію значної частини доходів у невеликої групи населення. Це може призводити до зростання соціальної напруги, поглиблення бідності та посилення майнової поляризації.

Для аналізу нерівності доходів в економічній теорії використовується низка спеціальних інструментів. Одним із найбільш відомих є **крива Лоренца**, яка відображає співвідношення між часткою населення та часткою доходу, що припадає на відповідну групу. У випадку абсолютно рівномірного розподілу кожна частка населення

отримувала б пропорційну частку сукупного доходу. Графічно така ситуація відображається прямою лінією, що проходить під кутом 45° до осей координат (рис. 14.1).

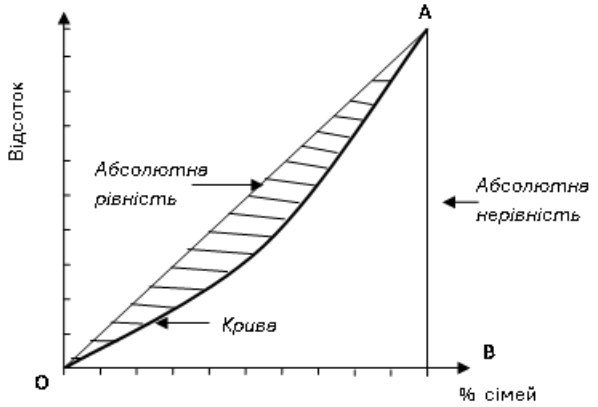

Рис. 14.1. Крива Лоренца

У реальності фактичний розподіл доходів має інший вигляд. Значна частина доходу концентрується у відносно невеликої частини населення, тому крива Лоренца відхиляється від лінії абсолютної рівності. Чим більшим є це відхилення, тим більшою є нерівність у розподілі доходів.

Кількісною мірою нерівності виступає **коефіцієнт Джині**. Він визначається як відношення площі між кривою Лоренца та лінією абсолютної рівності до загальної площі трикутника під цією лінією. Значення коефіцієнта коливається у межах від 0 до 1. Значення, близьке до нуля, свідчить про відносно рівномірний розподіл доходів, тоді як показники, наближені до одиниці, означають високий рівень майнової диференціації.

Окрім коефіцієнта Джині, для аналізу соціальної нерівності застосовуються також **децильні та квінтильні показники**, які характеризують співвідношення доходів найбагатших і найбідніших груп населення. Ці індикатори дозволяють більш детально оцінити рівень поляризації доходів у суспільстві.

Значна диференціація доходів потребує активного втручання держави з метою пом’якшення соціальних диспропорцій. Державна політика у сфері перерозподілу доходів реалізується через систему

оподаткування, соціальних виплат, субсидій, пенсійного забезпечення та інших механізмів бюджетних трансфертів. Важливою складовою економічної політики є також захист доходів населення від інфляційного знецінення.

Оскільки доходи мають грошову форму, їх реальне значення визначається не лише номінальною величиною, а передусім купівельною спроможністю грошей. Саме тому при аналізі рівня добробуту населення необхідно враховувати реальні доходи, тобто обсяг товарів і послуг, які можна придбати за отримані грошові кошти.

Отже, доходи є складною соціально-економічною категорією, що відображає результати використання факторів виробництва та взаємодію економічних суб'єктів у процесі розподілу створеного продукту. Раціональна система формування і перерозподілу доходів повинна забезпечувати баланс між економічною ефективністю та соціальною справедливістю, сприяючи стабільному розвитку суспільства.

14.2. Ринок праці та особливості його функціонування

Ринок праці посідає особливе місце у системі ринкових відносин, оскільки саме через нього здійснюється використання одного з найважливіших ресурсів економіки – людської праці. Його функціонування забезпечує розподіл трудових ресурсів між різними сферами господарської діяльності, формує рівень зайнятості населення та визначає механізм формування заробітної плати. Від ефективності роботи ринку праці значною мірою залежить динаміка економічного розвитку держави, рівень добробуту населення та соціальна стабільність суспільства.

У загальному розумінні ринок праці являє собою систему економічних і соціальних відносин, що виникають між працівниками, роботодавцями та державою у процесі найму та використання робочої сили. У цих відносинах робоча сила виступає специфічним товаром, оскільки вона нерозривно пов'язана з особистістю людини, її знаннями, професійними навичками, досвідом і творчими здібностями. Саме тому механізм функціонування цього ринку має певні відмінності від інших товарних ринків.

Основними **суб'єктами** ринку праці виступають наймані працівники, роботодавці та держава. Працівники пропонують свою

робочу силу і прагнуть отримати робоче місце з відповідними умовами праці та оплатою. Роботодавці формують попит на працю, оскільки потребують працівників для здійснення виробничої або управлінської діяльності. Держава, своєю чергою, виступає регулятором трудових відносин, створюючи правові та економічні умови для функціонування цього ринку.

Особливістю ринку праці є його тісний зв'язок із загальним станом економіки. У періоди економічного піднесення підприємства розширюють виробництво, що супроводжується зростанням попиту на робочу силу та збільшенням кількості робочих місць. У періоди економічного спаду ситуація змінюється: скорочення виробництва призводить до зменшення попиту на працю та збільшення рівня безробіття.

Як і на будь-якому іншому ринку, ключову роль у функціонуванні ринку праці відіграє взаємодія попиту і пропозиції. **Попит на працю** формується підприємствами та організаціями, які потребують працівників для здійснення господарської діяльності. Його величина залежить від масштабів виробництва, рівня технологічного розвитку, продуктивності праці та загальної економічної кон'юнктури.

Пропозиція праці формується населенням працездатного віку, яке має бажання та можливість працювати. На її величину впливають демографічна ситуація, рівень освіти та професійної підготовки населення, стан здоров'я, міграційні процеси, а також рівень оплати праці та умови роботи.

Взаємодія попиту і пропозиції визначає рівновагу на ринку праці. Якщо попит на робочу силу перевищує її пропозицію, виникає дефіцит кадрів, що призводить до підвищення заробітної плати та покращення умов праці. У протилежному випадку, коли пропозиція праці перевищує попит, на ринку з'являється надлишок робочої сили, що проявляється у зростанні безробіття. Крива попиту на працю має спадний характер. Це означає, що за зростання заробітної плати роботодавці скорочують попит на робочу силу, оскільки зростають витрати виробництва.

Крива пропозиції праці, навпаки, має висхідний характер. З підвищенням заробітної плати більша кількість людей прагне працювати або збільшує пропозицію своєї праці.Точка перетину кривих попиту і пропозиції визначає рівноважний рівень заробітної плати та оптимальний обсяг зайнятості.

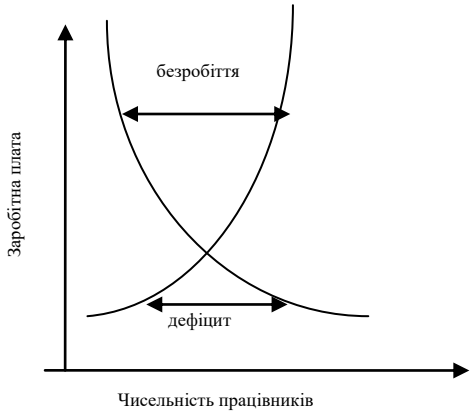

Рис. 14.2. Ринок праці

Суттєвою особливістю ринку праці є значна роль державного регулювання. На відміну від більшості товарних ринків, трудові відносини потребують чіткої правової регламентації. Держава встановлює мінімальний рівень заробітної плати, визначає норми тривалості робочого часу, гарантує безпечні умови праці та забезпечує соціальний захист працівників.

Важливу роль у системі трудових відносин відіграють **профспілки**, які представляють інтереси працівників у переговорах із роботодавцями. Профспілкові організації беруть участь у колективних договорах, які визначають умови праці, рівень заробітної плати та соціальні гарантії для працівників.

Характерною рисою функціонування ринку праці є наявність **безробіття**. Воно виникає тоді, коли частина працездатного населення не може знайти роботу, незважаючи на бажання працювати. У сучасній економічній теорії розрізняють кілька основних форм безробіття.

Фрикційне безробіття пов'язане з тимчасовим пошуком роботи або зміною місця працевлаштування. Воно виникає навіть у стабільній економіці та вважається природним явищем.

Структурне безробіття виникає внаслідок змін у структурі економіки. Розвиток нових технологій або трансформація виробництва призводять до скорочення попиту на одні професії та зростання потреби в інших.

Циклічне безробіття пов'язане з економічними кризами та

спадом виробництва. У такі періоди підприємства змушені скорочувати обсяги виробництва і звільняти частину працівників.

Сучасний ринок праці характеризується також зростанням мобільності робочої сили. Працівники дедалі частіше змінюють місце роботи, професію або регіон проживання у пошуках кращих умов праці та вищого рівня доходів. Така мобільність сприяє більш ефективному розподілу трудових ресурсів між різними галузями економіки.

Важливим чинником розвитку ринку праці є рівень освіти та професійної підготовки населення. У сучасній економіці, яка швидко змінюється під впливом технологічного прогресу, зростає потреба у висококваліфікованих працівниках. Саме тому система освіти, професійного навчання та підвищення кваліфікації відіграє важливу роль у забезпеченні конкурентоспроможності робочої сили.

Отже, ринок праці є складним механізмом взаємодії економічних та соціальних процесів, який забезпечує розподіл трудових ресурсів у суспільстві. Ефективне функціонування цього ринку сприяє підвищенню продуктивності праці, забезпеченню зайнятості населення та сталому розвитку національної економіки.

14.3. Соціально-економічний зміст і форми прояву зайнятості. Безробіття, його види і наслідки

Зайнятість – є однією з ключових характеристик функціонування економічної системи, оскільки вона відображає рівень використання трудового потенціалу суспільства. У широкому розумінні зайнятість можна визначити як систему економічних, соціальних, правових та організаційних відносин, пов’язаних із включенням працездатного населення у процес суспільно корисної діяльності з метою отримання доходу або інших матеріальних благ.

Функціонування системи зайнятості відображає ступінь участі населення у виробництві товарів і послуг, а також рівень використання людських ресурсів у національній економіці. Через механізм зайнятості здійснюється поєднання робочої сили із засобами виробництва, формується структура трудових ресурсів і визначаються можливості реалізації професійного потенціалу людини.

У економічній теорії розрізняють фактичну та ефективну зайнятість. **Фактична зайнятість** характеризує реальний стан

використання робочої сили у певний період часу і відображає результат розподілу трудових ресурсів між різними видами діяльності. Водночас у ринковій економіці фактична зайнятість може поєднувати як ефективні, так і неефективні форми використання праці.

Ефективна зайнятість, на відміну від фактичної, передбачає такий розподіл трудових ресурсів, який забезпечує максимальну результативність виробництва. Вона означає відповідність кількісних та якісних характеристик робочої сили потребам економіки і сприяє отриманню найбільшого можливого обсягу виробництва товарів і послуг.

Важливим елементом аналізу зайнятості є **структура населення** за здатністю до праці. У її межах виділяють економічно активне та економічно неактивне населення. Економічно активне населення складається з осіб, які беруть участь у виробництві товарів і послуг або активно шукають роботу. Відповідно до методології Міжнародної організації праці економічно активним населенням вважається частина населення віком приблизно від 15 до 70 років, яка пропонує свою робочу силу на ринку праці. До цієї категорії належать як зайняті особи, так і безробітні, що активно шукають роботу.

Економічна активність населення характеризується низкою взаємопов'язаних ознак. Насамперед вона передбачає фізичну та професійну здатність людини виконувати певний вид трудової діяльності. Важливе значення мають також професійно-кваліфікаційні характеристики, соціально-психологічні якості та готовність до участі у суспільному виробництві. Крім того, економічна активність передбачає добровільність участі у трудовій діяльності та прагнення реалізувати власний трудовий потенціал.

Однією з важливих характеристик економічно активного населення є наявність внутрішньої мотивації до праці. Людина прагне знайти своє місце у системі суспільного поділу праці, підтримувати професійні навички та постійно вдосконалювати власну здатність до продуктивної діяльності.

У процесі розвитку ринкової економіки структура зайнятості зазнає суттєвих змін. Однією з характерних тенденцій є переміщення робочої сили між секторами економіки. У більшості сучасних країн спостерігається скорочення зайнятості у сільському господарстві та зростання частки працівників у сфері послуг.

Іншою важливою тенденцією є зміни у кваліфікаційній структурі робочої сили. Поступово зменшується частка працівників, зайнятих малокваліфікованою працею, і зростає попит на спеціалістів із високим рівнем професійної підготовки. Це пов'язано з технологічним прогресом та ускладненням виробничих процесів.

Помітні зміни відбуваються також у гендерній структурі зайнятості. У багатьох країнах зростає економічна активність жінок, тоді як частка економічно активних чоловіків може знижуватися. Це пояснюється соціально-економічними трансформаціями, розвитком освіти та розширенням можливостей для професійної реалізації жінок.

Суттєвих змін зазнають і **форми зайнятості**. Поряд із традиційною зайнятістю, що передбачає постійну роботу на підприємстві протягом повного робочого дня, поширюються різноманітні нестандартні форми працевлаштування. До них належать часткова зайнятість, тимчасова зайнятість, дистанційна робота, а також самозайнятість.

Повна зайнятість передбачає стабільну роботу працівника в одного роботодавця із стандартною тривалістю робочого часу протягом дня, тижня та року. Така форма зайнятості традиційно вважається основною у промислових та адміністративних структурах.

Часткова зайнятість означає регулярну роботу за наймом, але з меншою тривалістю робочого часу порівняно зі стандартною нормою. Вона може бути добровільною або вимушеною залежно від ситуації на ринку праці.

Тимчасова зайнятість передбачає виконання роботи протягом визначеного періоду часу відповідно до умов трудового договору або контракту. У сучасних умовах ця форма працевлаштування набуває дедалі більшого поширення і часто використовується як альтернатива безробіттю.

Особливу форму трудової діяльності становить **самозайнятість.** До цієї категорії належать підприємці, особи, які працюють без найму працівників, члени виробничих кооперативів та члени сімейних підприємств, що беруть участь у виробничій діяльності без отримання заробітної плати.

Отже, зайнятість і безробіття є взаємопов'язаними елементами функціонування ринку праці. Раціональна політика зайнятості має бути спрямована на забезпечення ефективного використання трудового

потенціалу суспільства, створення нових робочих місць та підвищення конкурентоспроможності робочої сили.

14.4. Заробітна плата: суть, форми, системи

Заробітна плата є однією з ключових економічних категорій ринкової економіки, оскільки вона виступає основною формою доходу найманих працівників і водночас одним із важливих елементів витрат виробництва для підприємств. У сучасних економічних умовах заробітна плата розглядається як ціна робочої сили, тобто грошова винагорода, яку роботодавець сплачує працівникові за використання його трудових здібностей у процесі виробництва товарів і послуг.

Для підприємця заробітна плата є платою за використання трудового ресурсу, поряд з іншими факторами виробництва, такими як капітал, земля або технології. У ринковому середовищі рівень оплати праці формується під впливом попиту і пропозиції на ринку праці. Водночас попит на робочу силу значною мірою залежить від попиту на товари та послуги, які виробляються за допомогою праці.

У процесі виробництва різні економічні ресурси використовуються одночасно, тому рішення щодо використання праці приймається підприємцем у взаємозв'язку з використанням інших факторів виробництва. Роботодавець постійно порівнює доцільність залучення додаткових працівників із можливістю збільшення використання капіталу або впровадження нових технологій.

Економічна теорія пояснює поведінку роботодавця через поняття граничної продуктивності праці. Підприємство має стимул збільшувати кількість працівників доти, доки грошова оцінка граничного продукту праці дорівнює або перевищує рівень заробітної плати. Якщо ж оплата праці перевищує створюваний додатковий продукт, використання праці стає економічно невигідним.

З боку працівника заробітна плата виконує іншу функцію. Вона повинна забезпечувати відтворення робочої сили, тобто створювати умови для підтримання фізичних, інтелектуальних та професійних здібностей людини. Саме ця обставина лежить в основі визначення мінімальних соціальних стандартів, зокрема мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму.

В українському законодавстві заробітна плата визначається як винагорода, яка зазвичай виплачується у грошовій формі працівникові

за виконану роботу відповідно до умов трудового договору. Така винагорода встановлюється власником підприємства або уповноваженим ним органом.

Заробітна плата виконує кілька важливих економічних функцій.

По-перше, вона має **відтворювальну функцію**, оскільки забезпечує працівникові можливість відновлювати свою працездатність і підтримувати необхідний рівень життя для себе та членів своєї сім'ї.

По-друге, заробітна плата виконує **стимулюючу функцію**, адже рівень оплати праці впливає на зацікавленість працівників у підвищенні продуктивності праці, покращенні якості продукції та впровадженні нових технологій.

По-третє, вона виконує **розподільчу функцію**, оскільки через механізм оплати праці відбувається перерозподіл трудових ресурсів між галузями економіки залежно від рівня заробітків.

У структурі заробітної плати зазвичай виділяють дві основні складові: основну та додаткову.

Основна заробітна плата визначається відповідно до тарифних ставок або посадових окладів і виплачується працівникові за виконання встановлених норм праці. Вона є гарантованою частиною оплати праці та, як правило, становить більшу частку загального заробітку.

Додаткова заробітна плата включає різноманітні доплати, надбавки та премії, які виплачуються за перевиконання виробничих норм, підвищення ефективності роботи, особливі умови праці або інші виробничі досягнення.

Залежно від способу обліку результатів праці та порядку нарахування заробітку розрізняють дві основні форми заробітної плати: **відрядну** та **погодинну**.

Відрядна форма оплати праці передбачає нарахування заробітної плати залежно від кількості виробленої продукції або виконаних робіт. Така форма широко застосовується у тих галузях, де результати праці легко виміряти кількісно.

Погодинна форма оплати праці базується на оплаті відпрацьованого часу. Вона використовується у тих випадках, коли обсяг виробництва визначається технологічними умовами або коли важливо забезпечити стабільність виробничого процесу.

Кожна з цих форм має свої системи організації оплати праці.

У межах відрядної форми можуть застосовуватися:

- проста відрядна система;

- відрядно-прогресивна система;
- відрядно-преміальна система.

Крім того, можуть використовуватися різні види доплат за економію ресурсів, підвищення якості продукції або ефективне використання виробничого обладнання.

Погодинна форма оплати праці також має кілька систем організації. Найпоширенішими є погодинно-нормативна та погодинно-преміальна системи. У першому випадку оплата здійснюється за фактично відпрацьований час за умови виконання встановлених норм. У другому випадку до основної оплати додаються премії за досягнення певних виробничих результатів.

Вибір конкретної системи оплати праці залежить від характеру виробництва, можливості обліку результатів праці, а також від вимог до якості продукції.

В економічній теорії розрізняють **номінальну** та **реальну** заробітну плату.

Номінальна заробітна плата – це грошова сума, яку працівник отримує за виконану роботу протягом певного періоду часу. Проте вона не дає повного уявлення про рівень добробуту працівника.

Реальна заробітна плата відображає кількість товарів і послуг, які працівник може придбати за свій грошовий дохід. Вона залежить від рівня номінальної заробітної плати, динаміки цін на споживчі товари та послуги, а також від податкового навантаження.

Таким чином, зростання номінальної заробітної плати не завжди означає підвищення реального рівня життя, якщо одночасно відбувається зростання цін.

Організація оплати праці в Україні здійснюється на основі системи колективно-договірного регулювання. Вона включає генеральні, галузеві та регіональні угоди, а також колективні договори на рівні підприємств.

Важливу роль у формуванні заробітної плати відіграє держава, яка встановлює мінімальний рівень оплати праці. Мінімальна заробітна плата є законодавчо визначеним мінімумом винагороди за просту некваліфіковану працю.

Її розмір визначається з урахуванням вартості прожиткового мінімуму, загального рівня заробітної плати у країні, продуктивності праці та інших економічних факторів.

Прожитковий мінімум являє собою вартісну оцінку мінімального

набору товарів і послуг, необхідних для забезпечення нормального функціонування людини. До нього входять витрати на харчування, одяг, житло, транспорт, медичні послуги та інші основні потреби.

В умовах економічних трансформацій система оплати праці може зазнавати значних змін. Недостатній рівень державного регулювання або недосконаліть ринкових механізмів можуть призводити до зниження реальної заробітної плати та скорочення купівельної спроможності населення.

Саме тому важливим завданням економічної політики є вдосконалення механізмів формування заробітної плати, посилення її зв'язку з результатами діяльності підприємств та забезпечення своєчасної виплати заробітку працівникам.

Отже, заробітна плата виступає важливим економічним інструментом, який поєднує інтереси працівників і роботодавців та відіграє ключову роль у регулюванні трудових відносин у сучасній економіці.

14.5. Політика зайнятості та соціального захисту населення

Переорієнтація економіки України від адміністративно-командної системи до ринкових механізмів господарювання суттєво змінила функції держави у сфері економічного управління. У нових умовах виникла необхідність формування сучасної моделі державного регулювання, що відповідає міжнародним економічним стандартам та враховує досвід країн із розвиненою ринковою економікою.

Одним із ключових напрямів економічної політики держави є забезпечення ефективної **зайнятості населення.** Зайнятість виступає не лише економічною категорією, а й важливим соціальним чинником, який визначає рівень добробуту громадян, стабільність суспільства та перспективи економічного розвитку.

Державне регулювання ринку праці ґрунтується на низці основоположних принципів:

1. **Сприяння повній і продуктивній зайнятості населення**, що передбачає створення умов для максимально можливого залучення громадян до економічної діяльності.

2. **Забезпечення рівних можливостей для всіх громадян** у виборі професії, виду діяльності та місця роботи.

3. **Гарантування відтворення робочої сили**, що досягається шляхом встановлення мінімальних стандартів доходу та соціальних гарантій.

4. **Підтримка соціально вразливих груп населення** через спеціальні програми зайнятості та соціальної адаптації.

5. **Матеріальне забезпечення осіб, які втратили роботу**, через систему соціального страхування та допомоги з безробіття.

6. **Правовий захист працівників від необґрунтованого звільнення**.

7. **Гарантування безпечних умов праці**, що відповідають встановленим стандартам охорони праці.

Для реалізації зазначених принципів держава формує комплексний механізм регулювання зайнятості, який включає такі основні елементи:

- систему моніторингу та прогнозування розвитку національного і регіональних ринків праці;
- формування довгострокової стратегії зайнятості та розроблення державних програм її реалізації;
- організацію професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів;
- функціонування державних і регіональних служб працевлаштування;
- створення інформаційних баз даних щодо попиту та пропозиції робочої сили;
- реалізацію спеціальних програм стимулювання зайнятості у регіонах із надлишком трудових ресурсів.

У практиці державного регулювання зайнятості застосовуються **активні та пасивні заходи політики зайнятості**.

Пасивні заходи спрямовані насамперед на соціальну підтримку осіб, які тимчасово втратили роботу. До них належать:

- виплата допомоги з безробіття;
- надання вихідної допомоги при звільненні;
- виплата стипендій під час професійного навчання або перекваліфікації;
- надання неоплачуваних відпусток;
- можливість дострокового виходу на пенсію.

Активна політика зайнятості має на меті безпосереднє стимулювання створення робочих місць і підвищення

конкурентоспроможності працівників на ринку праці. До її інструментів належать:

- професійне навчання та перекваліфікація безробітних;
- допомога у пошуку роботи;
- підтримка роботодавців у підборі персоналу;
- стимулювання створення нових робочих місць;
- організація громадських робіт;
- сприяння територіальній та професійній мобільності робочої сили.

В Україні правові засади регулювання трудових відносин визначаються низкою законодавчих актів, серед яких ключове значення мають Кодекс законів про працю, закони про зайнятість населення, оплату праці та колективні договори і угоди.

У сучасних умовах дедалі більшого значення набуває міжнародне регулювання трудових відносин. Значний вплив на формування соціально-трудових стандартів справляють документи Міжнародної організації праці, а також європейські соціальні стандарти.

Важливою складовою сучасної системи трудових відносин є **соціальне партнерство**, що передбачає співпрацю між державою, роботодавцями та найманими працівниками. Основною метою такого партнерства є узгодження економічних інтересів сторін та забезпечення соціальної стабільності.

Практичною формою реалізації соціального партнерства на рівні підприємств виступає **колективний договір**. Це правовий документ, що регламентує соціально-економічні та трудові відносини між адміністрацією підприємства та трудовим колективом.

Колективний договір визначає права та обов’язки сторін щодо таких питань:

- системи та форм оплати праці;
- надання доплат, надбавок і компенсацій;
- регулювання заробітної плати в умовах інфляції;
- забезпечення зайнятості працівників і умов їхнього вивільнення;
- режиму робочого часу та відпочинку;
- соціального страхування;
- умов охорони праці;
- діяльності профспілок;
- врегулювання трудових конфліктів.

Порядок укладення та виконання колективних договорів регулюється національним законодавством кожної держави.

Політика соціального захисту населення. Поряд із регулюванням зайнятості важливим напрямом діяльності держави є формування ефективної системи соціального захисту населення. Її основною метою є забезпечення гідного рівня життя громадян та мінімізація негативних соціально-економічних наслідків ринкових процесів.

Соціальна політика держави передбачає комплекс заходів, спрямованих на перерозподіл доходів, підтримку малозабезпечених верств населення, розвиток системи соціального страхування та забезпечення доступу громадян до основних соціальних благ.

У загальному вигляді заходи соціального захисту можна поділити на кілька основних напрямів.

Забезпечення соціальної стабільності суспільства. Цей напрям пов'язаний із проведенням державної політики доходів, регулюванням цін та підтриманням належного рівня життя населення. Серед інструментів реалізації цієї політики важливу роль відіграють:

- державне регулювання доходів населення;
- фінансування освіти та охорони здоров'я;
- підтримка соціальної інфраструктури;
- реалізація програм охорони навколишнього середовища.

Центральне місце у системі соціальної політики займає **перерозподіл доходів населення**.

Первинні доходи формуються на основі участі громадян у виробничій діяльності. Надалі вони можуть перерозподілятися через різні економічні механізми, зокрема:

- ринкові коливання попиту і пропозиції;
- добровільні благодійні внески;
- податкову систему держави.

Саме податкова система виступає основним каналом формування державних фінансових ресурсів, що використовуються для реалізації соціальних програм.

У результаті такого перерозподілу формуються **вторинні доходи**, які спрямовуються на фінансування:

- діяльності державних установ;
- розвитку освіти та охорони здоров'я;
- соціальних трансфертів населенню.

До трансфертних платежів належать різні види соціальної допомоги, зокрема пенсії, стипендії, субсидії, допомога малозабезпеченим сім'ям та інші виплати.

Важливу роль у підтриманні соціальної стабільності відіграє також **державна цінова політика**. Уряди багатьох країн здійснюють постійний моніторинг цін на споживчі товари, а також можуть впливати на ринок через державні закупівлі або антимонопольне законодавство.

З метою захисту населення від негативних наслідків інфляції застосовуються механізми **індексації доходів**. Індексація передбачає автоматичне підвищення грошових доходів населення у разі значного зростання цін на основні товари та послуги.

Крім того, держава може здійснювати **компенсаційні виплати**, спрямовані на підтримку осіб із низькими доходами, наприклад шляхом надання субсидій на оплату житлово-комунальних послуг.

Підтримка соціально незахищених груп населення. Другий напрям соціальної політики спрямований на допомогу людям, які не можуть самостійно забезпечити необхідний рівень доходу.

До таких категорій належать:

- особи похилого віку;
- люди з інвалідністю;
- безробітні;
- особи, які втратили годувальника;
- діти та молодь.

Основним інструментом підтримки цих груп є **система соціального страхування**, що включає:

- пенсійне страхування;
- медичне страхування;
- страхування від нещасних випадків на виробництві;
- страхування від безробіття.

Соціальні виплати можуть здійснюватися у випадках втрати працездатності, втрати годувальника або настання інших соціальних ризиків.

Особливе значення має **страхування від безробіття**, яке забезпечує тимчасову фінансову підтримку осіб, що втратили роботу. Розмір допомоги залежить від попереднього рівня доходу, трудового стажу та тривалості безробіття.

Важливим доповненням до системи соціального страхування є

програми професійної перепідготовки та працевлаштування, що сприяють поверненню безробітних до активної економічної діяльності.

3. Захист працівників у сфері виробництва

Окремий напрям соціальної політики держави пов'язаний із забезпеченням прав осіб, зайнятих у виробничій діяльності.

У цьому контексті держава встановлює законодавчі норми, що регламентують:

- тривалість робочого часу;
- порядок надання відпусток;
- умови охорони праці;
- мінімальний рівень заробітної плати;
- соціальні гарантії працівників.

Крім того, держава здійснює пряме регулювання оплати праці у державному секторі економіки та визначає правовий статус державних службовців, військовослужбовців і посадових осіб.

Таким чином, політика зайнятості та соціального захисту населення є важливою складовою економічної політики держави. Її реалізація спрямована на забезпечення ефективного функціонування ринку праці, підтримання соціальної стабільності та гарантування громадянам належного рівня життя.

Поєднання активних програм зайнятості, системи соціального страхування та механізмів перерозподілу доходів дозволяє державі пом'якшувати соціальні наслідки економічних змін і створювати умови для сталого розвитку суспільства.

ТРЕНІНГ-КУРС

Основні поняття

Доходи. Принцип соціальної справедливості. Бідність. Ринок праці. Попит на робочу силу. Пропозиція праці. Зайнятість. Безробіття. Заробітна плата. Прожитковий мінімум. Соціальне партнерство. Трансферти.

Питання для самоконтролю

1. Які основні джерела формування факторних доходів у ринковій економіці?
2. Яке економічне значення має крива Лоренца та які аспекти розподілу доходів вона відображає?

3. Хто виступає основними учасниками ринку праці та які функції вони виконують?
4. У чому полягає економічна роль ринку праці в системі ринкових відносин?
5. Які економічні чинники визначають формування попиту на робочу силу?
6. Які соціально-економічні фактори впливають на формування пропозиції праці?
7. Які елементи входять до інфраструктури ринку праці та як вони функціонують у сучасній економіці України?
8. Як класифікується населення за рівнем участі у трудовій діяльності?
9. Які основні види безробіття виділяють у сучасній економічній теорії?
10. Які соціально-економічні наслідки може спричиняти безробіття для суспільства?
11. Які основні форми та системи організації заробітної плати використовуються у ринковій економіці?
12. Що розуміють під прожитковим мінімумом і яку роль він відіграє у соціальній політиці держави?
13. З яких елементів складається механізм державного регулювання зайнятості населення?
14. Які основні напрями реалізації політики соціального захисту населення в сучасній державі?

Теми для рефератів

1. Соціально-економічні аспекти нерівності розподілу доходів у сучасному суспільстві.
2. Особливості формування та реалізації політики соціального захисту населення в Україні.
3. Актуальні проблеми зайнятості трудових ресурсів у сучасній економіці.
4. Державне регулювання зайнятості населення, цілі, інструменти та механізми реалізації.
5. Сучасні підходи до організації форм і систем оплати праці.
6. Причини та наслідки диференціації заробітної плати в умовах ринкової економіки.

Література

1. Базилевич В. Д., Баластрик Л. О., Гражевська Н. І. Економічна теорія: політекономія: підручник. Київ: Знання, 2019. 710 с.

2. Базилевич В. Д., Ільїн В. В., Баластрик Л. О. Макроекономіка: підручник. Київ: Знання, 2020. 692 с.

3. Колот А. М., Герасименко О. О. Соціально трудові відносини: теорія і практика регулювання: монографія. Київ: КНЕУ, 2016. 396 с.

4. Колот А. М., Даниленко О. А. Економіка праці та соціально трудові відносини: підручник. Київ: КНЕУ, 2019. 711 с.

5. Лібанова Е. М. Людський розвиток в Україні: пріоритети соціальної політики: монографія. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2018. 328 с.

6. Лібанова Е. М., Цимбал О. І., Ярош О. Б. Ринок праці України: сучасні виклики та перспективи розвитку: монографія. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2017. 304 с.

7. Макарова О. В. Соціальна політика в Україні: монографія. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2015. 244 с.

8. Куценко В. І., Пилипів В. В. Соціальна політика та соціальний захист населення: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2020. 320 с.

9. Геєць В. М., Гальчинський А. С. Стратегія економічного розвитку України: наукова доповідь. Київ: НАН України, 2016. 512 с.

10. Базилевич В. Д. Економічна теорія: навчальний посібник. Київ: Знання, 2021. 512 с.

11. Колот А. М., Герасименко О. О. Соціальна економіка: підручник. Київ: КНЕУ, 2022. 468 с.

12. Гриценко А. А. Інституційна економіка: підручник. Київ: Знання, 2017. 480 с.

13. Reinert E. S. How Rich Countries Got Rich and Why Poor Countries Stay Poor. London: Constable, 2016. 387 p.

14. Stiglitz J. E., Walsh C. E. Economics. 5th ed. New York: W. W. Norton and Company, 2019. 976 p.

15. Mankiw N. G. Principles of Economics. 9th ed. Boston: Cengage Learning, 2021. 888 p.

16. Krugman P., Wells R. Economics. 6th ed. New York: Worth Publishers, 2020. 896 p.

Нормативно правові акти

17.Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р.

18.Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р.

19.Про зайнятість населення: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5067 VI.

20.Про оплату праці: Закон України від 24 березня 1995 р. № 108 95 ВР.

21.Про колективні договори і угоди: Закон України від 1 липня 1993 р. № 3356 XII.

22.Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 5 жовтня 2000 р. № 2017 III.

23.Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття: Закон України від 2 березня 2000 р. № 1533 III.

24.Про прожитковий мінімум: Закон України від 15 липня 1999 р. № 966 XIV.

25.Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України: офіційний веб сайт. URL: http://www.idss.org.ua .

Тести

1. *Праця в економічній теорії розглядається як:*

А. Свідома і цілеспрямована діяльність людини, спрямована на створення матеріальних і нематеріальних благ.

Б. Сукупність засобів виробництва, що використовуються у виробничому процесі.

В. Система економічних відносин між підприємствами.

Г. Один із видів фінансових ресурсів.

2. *Робоча сила – це:*

А. Матеріальні ресурси, що застосовуються у виробництві.

Б. Сукупність фізичних та інтелектуальних здібностей людини, які використовуються у процесі праці.

В. Доходи, отримані працівником у результаті трудової діяльності.

Г. Результат виробничої діяльності підприємства.

3. *Економічна сутність безробіття полягає у:*

А. Надлишку попиту на робочу силу.

Б. Переважанні пропозиції праці над попитом на неї.

В. Повній зайнятості населення.

Г. Підвищенні продуктивності праці.

4. *Рівень безробіття визначається як:*
А. Відношення кількості безробітних до загальної чисельності населення країни.
Б. Частка безробітних у складі економічно активного населення.
В. Кількість безробітних у певному регіоні.
Г. Частка зайнятих у загальній кількості населення.
5. *Які види безробіття є природними для ринкової економіки?*
А. Циклічне і приховане.
Б. Фрикційне і структурне.
В. Сезонне і циклічне.
Г. Структурне і сезонне.
6. *Особи, які не беруть участі у виробничій діяльності та не шукають роботу, належать до:*
А. Безробітного населення.
Б. Економічно неактивного населення.
В. Зайнятого населення.
Г. Працездатного населення.
7. *До основних форм оплати праці належать:*
А. Номінальна та реальна заробітна плата.
Б. Основна та додаткова заробітна плата.
В. Відрядна та погодинна оплата праці.
Г. Тарифна та преміальна оплата праці.
8. *Основним факторним доходом від праці є:*
А. Рента.
Б. Прибуток.
В. Заробітна плата.
Г. Дивіденди.
9. *Система соціальних гарантій означає:*
А. Сукупність моральних норм поведінки у суспільстві.
Б. Державну політику розвитку освіти і охорони здоров'я.
В. Законодавчо визначені зобов'язання держави щодо забезпечення мінімальних соціальних стандартів.
Г. Фінансову підтримку підприємств.
10. *Нерівномірність розподілу доходів у суспільстві графічно відображає:*
А. Крива виробничих можливостей.
Б. Крива Лаффера.

В. Крива Лоренца.
Г. Крива попиту.

Вправи

Вправа 1. Визначте рівень циклічного безробіття в економіці за таких умов. Відомо, що:

- чисельність робочої сили становить 200 осіб;
- кількість зайнятих осіб – 184;
- рівень структурного безробіття – 3 відсотки;
- рівень фрикційного безробіття – 3 відсотки.

Необхідно:

1. Обчислити загальний рівень безробіття.
2. Визначити природний рівень безробіття.
3. Розрахувати рівень циклічного безробіття.

Вправа 2. На основі наведених статистичних даних визначте офіційний рівень безробіття.

Показник	**Кількість осіб**
Загальна чисельність населення	500
Особи віком до 16 років	90
Особи, що перебувають у психіатричних та виправних установах	20
Особи, які не працюють і не шукають роботу	10
Особи, які активно шукають роботу	23

Необхідно:

1. Визначити чисельність робочої сили.
2. Встановити кількість безробітних.
3. Розрахувати рівень безробіття у відсотках.

Вправа 3. На підприємстві у зв'язку зі зменшенням обсягів реалізації продукції було змінено умови праці. Відомо, що:

- тривалість робочого тижня скоротилася з 48 до 30 годин;
- погодинна ставка заробітної плати зросла з 15 грн до 20 грн.

Необхідно:

1. Розрахувати тижневий заробіток працівника до змін.
2. Визначити тижневий заробіток після зміни умов праці.

3. Проаналізувати зміну доходу працівника та зробити економічні висновки.

Вправа 4. Для аналізу нерівності розподілу доходів необхідно побудувати криву Лоренца.
Відомі доходи членів сім'ї:

Член сім'ї	**Дохід (грн)**
Чоловік	400
Дружина	250
Син (студент)	75
Батько дружини (пенсіонер)	150
Мати дружини (пенсіонерка)	125

Необхідно:

1. Визначити загальний дохід сім'ї.
2. Розрахувати частку доходу кожного члена сім'ї у загальному доході.
3. Розташувати доходи у порядку зростання.
4. Побудувати криву Лоренца.

Вправа 5. Упродовж року доходи та заощадження сім'ї змінювалися рівномірно. Відомо, що:

- щомісячне зростання доходу становило 2000 грн;
- щомісячне зростання заощаджень – 400 грн;
- у грудні загальний дохід сім'ї становив 46000 грн;
- у грудні обсяг заощаджень дорівнював 4000 грн.

Необхідно:

1. Визначити доходи та заощадження сім'ї на початку року.
2. З'ясувати, у які місяці сім'я витрачала більше, ніж заробляла.
3. Встановити період, протягом якого сім'я жила у борг.

РОЗДІЛ 4. СВІТОВА ЕКОНОМІКА

Тема 15. Міжнародні економічні відносини та світове господарство

15.1. Поняття, суб'єкти та етапи формування світового господарства.
15.2. Закономірності функціонування світового господарства.
15.3. Форми міжнародних економічних відносин.
15.4. Міжнародна торгівля і світовий ринок.
15.5. Міжнародні валютно-фінансові відносини.
15.6. Міжнародний рух капіталу.
15.7. Міжнародна міграція робочої сили.
15.8. Міжнародне науково-технічне співробітництво.

15.1. Поняття, суб'єкти та етапи формування світового господарства

Процеси суспільного відтворення в кожній окремій країні формуються під впливом економічних законів, що діють у межах національної економічної системи. Водночас сучасний розвиток національних господарств дедалі більше визначається не лише внутрішніми, а й зовнішніми чинниками. Поглиблення міжнародного поділу праці, зростання обсягів світової торгівлі, активізація міжнародної міграції робочої сили та капіталу істотно впливають на економічну динаміку окремих держав.

Важливу роль у цьому процесі відіграє науково-технічна революція, яка сприяла інтернаціоналізації продуктивних сил, розширенню транснаціональних економічних зв'язків та поглибленню глобального поділу праці. У результаті відтворювальні процеси виходять за межі національних економічних систем, формуючи складну мережу міжнародних виробничих, фінансових і торговельних відносин. Саме тому дослідження закономірностей функціонування світового господарства, його структури, основних елементів та соціально-економічних наслідків розвитку становить важливий напрям сучасної економічної теорії.

Світове господарство характеризується низкою специфічних властивостей, які відрізняють його від окремих національних економічних систем. Національні господарства, як правило, мають чітко визначені територіальні межі, певну відносну однорідність рівня

економічного розвитку та більш-менш централізовані механізми регулювання. Натомість **світова економіка** має багаторівневу структуру розвитку, багатополюсну просторову організацію та виражену асиметрію економічних відносин. Така асиметрія пов'язана з нерівномірністю економічного розвитку країн, різними рівнями технологічного прогресу, а також із нерівноправністю окремих суб'єктів міжнародної економічної взаємодії.

На сучасному етапі світова спільнота об'єднує понад 190 національних економік, які формально є незалежними та суверенними економічними суб'єктами. Кожна держава змушена враховувати вплив глобальної економічної системи на власний розвиток, тоді як окремі країни, завдяки високому економічному потенціалу, здатні істотно впливати на формування тенденцій світового господарства.

Країни світу значно відрізняються за рівнем економічного розвитку, політичними системами, структурою господарства та рівнем інтегрованості у міжнародні економічні процеси. Додатковими чинниками, що впливають на економічну динаміку окремих держав, є соціальні, етнічні, культурні та релігійні суперечності. Незважаючи на таку різноманітність умов розвитку, між країнами формуються стійкі виробничі та економічні зв'язки, які базуються на міжнародному поділі праці. Ця закономірність є об'єктивним результатом історичного розвитку продуктивних сил та проявляється у поступовому зростанні взаємозалежності національних економік.

Функціонування світового господарства забезпечується діяльністю певних економічних суб'єктів, які визначають характер використання факторів виробництва та механізми їх поєднання в глобальному масштабі. До таких суб'єктів належать економічні структури, що володіють достатнім фінансовим та організаційним потенціалом для здійснення господарської діяльності на міжнародному рівні та мають відповідні міжнародні права і зобов'язання.

Основними **суб'єктами** світового господарства є:

- національні держави;
- транснаціональні корпорації;
- регіональні інтеграційні об'єднання;
- міжнародні економічні організації.

Національні економіки розглядаються як базові суб'єкти світового господарства. Їх класифікація здійснюється за такими критеріями:

- рівень економічного розвитку;
- соціально-економічна структура господарства;
- характер і темпи економічного зростання;
- рівень інтеграції у світові економічні зв'язки.

Найпоширенішою є класифікація, відповідно до якої країни світу поділяються на три основні групи:

1. розвинуті країни;
2. країни, що розвиваються;
3. країни з перехідною економікою.

Критеріями віднесення держав до відповідних груп виступають тип економічної системи, рівень валового внутрішнього продукту на душу населення, структура виробництва, а також рівень життя населення.

До групи розвинутих держав належать країни з ринковою економікою та високим рівнем соціально-економічного розвитку. Валовий внутрішній продукт на душу населення у таких країнах перевищує приблизно 12 тисяч доларів США за паритетом купівельної спроможності. До цієї групи належить близько тридцяти держав, які формують значну частку світового виробництва, міжнародної торгівлі та руху капіталу.

Країни, що розвиваються, характеризуються відносно низьким рівнем економічного розвитку та значною структурною неоднорідністю. Незважаючи на значну кількість таких держав та їхню демографічну вагу, їх частка у світовому валовому продукті є значно меншою. У межах цієї групи виділяють декілька підгруп. До найбільш економічно динамічних належать нові індустріальні країни, а також окремі держави Перської затоки та Латинської Америки. Найнижчий рівень розвитку спостерігається у групі найменш розвинутих країн, більшість з яких розташована в країнах Тропічної Африки, а також у деяких регіонах Азії та Океанії.

Третю групу становлять країни з перехідною економікою. До них належать держави Центральної та Східної Європи, а також колишні республіки Радянського Союзу, які з кінця XX століття здійснюють трансформацію адміністративно-командної системи у ринкову економіку. Ці країни займають помітне місце у світовому виробництві та поступово інтегруються у глобальні економічні процеси.

Особливе місце у світовому господарстві посідають транснаціональні корпорації. Вони відіграють ключову роль у

формуванні міжнародних виробничих ланцюгів, розвитку глобальних ринків та поширенні новітніх технологій. Транснаціональні компанії здійснюють діяльність одночасно у кількох країнах і мають складну систему управління, що дозволяє координувати виробничу та фінансову діяльність у міжнародному масштабі.

Залежно від структури власності міжнародні компанії поділяються на:

- транснаціональні корпорації, які мають національне походження капіталу, але функціонують у міжнародному економічному середовищі;
- багатонаціональні компанії, капітал яких формується представниками кількох держав.

Важливу роль у функціонуванні світового господарства відіграють **міжнародні економічні організації.** Серед них особливе значення мають Міжнародний валютний фонд та Світовий банк, які забезпечують фінансову стабільність міжнародної економічної системи, підтримують економічний розвиток країн та сприяють стабілізації світових фінансових ринків.

До глобальних економічних інституцій також належать спеціалізовані організації системи ООН, зокрема Міжнародна організація праці, Продовольча і сільськогосподарська організація, Всесвітня організація охорони здоров'я, Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури та інші. Важливим інститутом міжнародної економічної взаємодії є Світова організація торгівлі, яка забезпечує регулювання глобальних торговельних відносин.

Окрему групу суб'єктів світового господарства становлять регіональні інтеграційні об'єднання. Вони формуються на основі економічного співробітництва територіально близьких держав, що мають подібний рівень економічного розвитку. Такі об'єднання спрямовані на поглиблення економічної інтеграції, координацію економічної політики та поступове формування єдиного економічного простору.

Найбільш розвинутими прикладами регіональної інтеграції є Європейський Союз та інтеграційні структури Північної Америки.

Узагальнюючи, світове господарство можна визначити як складну глобальну економічну систему, що формується у процесі взаємодії національних економік, міжнародних організацій та транснаціональних корпорацій. Його розвиток відбувається на основі

інтернаціоналізації виробництва, міжнародного поділу праці та розширення системи міжнародних економічних відносин.

Таблиця 15.1

Порівняльний аналіз національного та світового ринків у сучасній економіці

Критерій аналізу	Національний ринок	Світовий ринок
Масштаб функціонування	Обмежений територіальними межами держави	Охоплює глобальний економічний простір
Об'єкти економічного обміну	Продукція та послуги, створені суб'єктами національної економіки	Найбільш конкурентоспроможні товари, послуги, технології та інтелектуальні продукти
Основні суб'єкти	Національні підприємства, домогосподарства, держава	Держави, транснаціональні корпорації, міжнародні організації, глобальні платформи
Форма конкуренції	Переважно внутрішньонаціональна конкуренція	Глобальна конкуренція між країнами, корпораціями та економічними блоками
Механізм ціноутворення	Формується на основі внутрішніх витрат виробництва та попиту	Визначається світовими цінами, глобальними витратами виробництва та валютними курсами
Фактори руху товарів	Внутрішній попит, виробничі ресурси, державна політика	Міжнародна торгова політика, геоекономічні стратегії, глобальні ланцюги вартості
Рух капіталу	Переважно внутрішні інвестиції	Масштабні міжнародні фінансові потоки та транснаціональні інвестиції
Роль технологій	Використання національних технологій і виробничих ресурсів	Глобальне поширення інновацій, цифрових платформ і технологічних стандартів
Інституційне регулювання	Національне законодавство та державна економічна політика	Міжнародні економічні організації, торговельні угоди, глобальні регуляторні механізми
Рівень бар'єрів	Відносно невисокі бар'єри для внутрішніх економічних зв'язків	Наявність тарифних, нетарифних, фінансових та геополітичних бар'єрів

Формування світового господарства є тривалим історичним процесом, який розпочався ще в давні історичні періоди і продовжується донині. У розвитку цієї системи можна умовно виокремити кілька основних етапів.

Перший етап можна охарактеризувати як підготовчий. Він охоплює період від появи перших форм суспільного поділу праці до становлення великої машинної індустрії у середині XIX століття. У цей період формувалися передумови для виникнення світового ринку.

Перший суспільний поділ праці сприяв виникненню місцевих ринків. Другий поділ праці привів до формування грошових відносин і розвитку регіонального обміну. Подальше поглиблення спеціалізації виробництва та розвиток товарного виробництва поступово розширювали масштаби економічних зв'язків. Важливу роль у цьому процесі відіграли великі географічні відкриття, які сприяли розвитку міжнародної торгівлі та формуванню глобальних торговельних маршрутів.

Другий етап розвитку світового господарства припадає на період від середини XIX до початку XX століття. Саме в цей час сформувалася система світового капіталістичного господарства. Вона характеризувалася нерівномірністю економічного розвитку та існуванням колоніальної системи, у межах якої індустріально розвинуті країни використовували колонії як джерело сировини і дешевої робочої сили.

Третій етап розпочався після Першої світової війни і тривав до кінця XX століття. У цей період світова економічна система набула двополюсного характеру. Поряд із капіталістичною системою сформувалася соціалістична система господарства. Незважаючи на політичну та економічну конкуренцію між цими системами, процес міжнародної економічної взаємодії продовжував розвиватися.

Четвертий етап розпочався наприкінці XX століття після розпаду соціалістичної системи. Світова економіка вступила у фазу нової хвилі глобалізації, що характеризується інтенсивним розвитком міжнародних фінансових ринків, технологічною революцією та зростанням ролі глобальних економічних інституцій.

Таким чином, сучасне світове господарство є надзвичайно складною та різнорідною системою, що включає країни з різними рівнями економічного розвитку, технологічного потенціалу та соціально-економічних моделей. Незважаючи на значну різноманітність умов розвитку, загальною тенденцією залишається посилення економічної взаємозалежності держав та поступове формування глобальної економічної системи.

15.2. Закономірності функціонування світового господарства

Світове господарство у сучасному науковому розумінні виступає складною багаторівневою економічною системою глобального масштабу, що формується внаслідок взаємодії національних економік, міжнародних інституцій, транснаціональних корпорацій, регіональних інтеграційних об'єднань та глобальних фінансових і технологічних мереж. Його функціонування ґрунтується на міжнародному поділі праці, глобальному русі товарів, капіталів, технологій та знань, а також на системі міжнародних економічних відносин, що охоплюють торговельну, виробничу, фінансову, інноваційну та інформаційну сфери.

У сучасній економічній теорії існують різні підходи до визначення сутності світового господарства. Частина дослідників акцентує увагу насамперед на системі міжнародних економічних зв'язків між країнами, розглядаючи світову економіку як мережу глобальних господарських відносин. Інший підхід виходить із того, що первинними елементами світового господарства є національні економічні системи, які лише в процесі розвитку виробництва та обміну формують складну систему міжнародної економічної взаємодії. З методологічної точки зору другий підхід є більш обґрунтованим, оскільки відповідає принципам системного аналізу. Саме національні господарства виступають структурними елементами глобальної економічної системи, а міжнародні економічні зв'язки забезпечують їх функціональну інтеграцію.

Системний підхід передбачає розгляд світового господарства як цілісної економічної системи, якій властиві певні інтегративні характеристики. До них належать організованість, наявність внутрішніх економічних зв'язків між елементами системи, формування спільних механізмів регулювання економічних процесів та наявність загальних стратегічних цілей розвитку. У межах такої системи взаємодія окремих національних економік формує нові якісні характеристики, які не можуть бути зведені до простої суми властивостей її складових.

Цілісність світового господарства забезпечується комплексом взаємопов'язаних чинників. Серед них провідне місце займає інтернаціоналізація господарського життя, яка формується на основі міжнародного поділу праці та глобального обміну результатами виробництва. Важливу роль відіграють також глобальні проблеми

людства, що не можуть бути розв'язані в межах окремих держав, а також науково-технічний прогрес, який стимулює розвиток міжнародного науково-технологічного співробітництва.

Інтернаціоналізація економіки являє собою процес формування та поглиблення економічних зв'язків між країнами, що виникає внаслідок зростання відкритості національних економік і розширення міжнародного обміну товарами, послугами, капіталом і технологіями. Історично передумови інтернаціоналізації виникли у період становлення великого машинного виробництва, коли національні економічні межі почали стримувати подальший розвиток продуктивних сил. Подальше поглиблення цього процесу стало можливим завдяки розвитку транспортної інфраструктури, міжнародних фінансових ринків, інформаційно-комунікаційних технологій та глобальних логістичних систем.

У XXI столітті інтернаціоналізація господарського життя значною мірою посилюється розвитком цифрової економіки, глобальних інформаційних мереж та цифрових платформ. Використання сучасних технологій дозволяє здійснювати координацію виробництва, фінансів і торгівлі у світовому масштабі, що формує принципово нові форми економічної взаємодії між країнами. У цих умовах ефективне функціонування національної економіки в умовах економічної ізоляції стає практично неможливим, оскільки сучасне виробництво та інноваційна діяльність потребують постійної участі у міжнародних економічних процесах.

Однією з ключових закономірностей розвитку світового господарства виступає **міжнародний поділ праці.** Він являє собою найвищий рівень розвитку суспільного поділу праці, що проявляється у спеціалізації окремих країн на виробництві певних видів продукції або виконанні певних технологічних операцій. Така спеціалізація базується на економічній доцільності, відносних перевагах у використанні природних ресурсів, трудового потенціалу, технологічних можливостей та рівня розвитку інфраструктури.

У сучасних умовах міжнародний поділ праці дедалі більше пов'язаний із формуванням глобальних ланцюгів створення вартості. У межах цих ланцюгів окремі етапи виробничого процесу можуть бути розміщені у різних країнах, що дозволяє підприємствам оптимізувати витрати, підвищувати ефективність виробництва та використовувати конкурентні переваги різних регіонів світу.

Спеціалізація країн у системі міжнародного поділу праці формується під впливом природно-ресурсних, історичних, економічних та інституційних факторів. У науковій літературі виділяють декілька основних форм міжнародного поділу праці.

Загальний поділ праці передбачає галузеву спеціалізацію окремих країн. У цьому випадку країни спеціалізуються на виробництві продукції певних секторів економіки, наприклад сільського господарства, добувної промисловості або окремих галузей обробної промисловості.

Частковий поділ праці пов'язаний зі спеціалізацією на виробництві готової продукції певного типу. У межах такої спеціалізації країни можуть концентруватися на виробництві окремих видів машинобудівної продукції, медичного обладнання, транспортних засобів або споживчих товарів.

Одиничний поділ праці передбачає подетальну спеціалізацію виробництва, коли окремі країни або підприємства спеціалізуються на виготовленні окремих компонентів або вузлів складної продукції. У сучасній економіці ця форма поділу праці набуває особливого поширення у високотехнологічних галузях, таких як електроніка, автомобілебудування, авіакосмічна промисловість та інформаційні технології.

Важливим показником участі країни у міжнародному поділі праці є експортна квота. Вона визначається як співвідношення вартості експорту товарів і послуг до валового внутрішнього продукту країни, виражене у відсотках. Зростання цього показника свідчить про підвищення рівня відкритості економіки та її інтеграції у світове господарство.

Упродовж останніх десятиліть спостерігається стійка тенденція до зростання експортних квот більшості країн світу. У розвинутих країнах цей показник у середньому становить близько двадцяти відсотків валового внутрішнього продукту, тоді як у невеликих за розмірами відкритих економіках Європи, таких як Бельгія, Нідерланди, Ірландія або Естонія, він може досягати п'ятдесяти або навіть сімдесяти відсотків. Досить високі значення експортних квот характерні також для багатьох країн, що розвиваються, а також для держав з перехідною економікою.

Формування світового господарства зумовлюється також необхідністю спільного розв'язання **глобальних проблем** сучасності.

До таких проблем належать екологічна безпека, забезпечення продовольством зростаючого населення планети, подолання бідності, розвиток систем охорони здоров'я, а також запобігання глобальним техногенним та природним катастрофам. Ефективне вирішення цих завдань можливе лише шляхом координації економічної політики держав, розвитку міжнародних інституцій та формування глобальних механізмів співпраці.

Важливим чинником розвитку світового господарства виступає **науково-технічна революція**, яка розпочалася у середині XX століття та привела до глибоких структурних змін у системі виробництва. Її сутність полягає у перетворенні науки на безпосередню продуктивну силу суспільства. У результаті цього відбувається кардинальна модернізація технічної бази виробництва, формуються нові галузі економіки, розвиваються високотехнологічні виробництва та зростає роль знань і інформації як ключових ресурсів економічного розвитку.

Науково-технічний прогрес істотно впливає на територіальну структуру світового господарства. Завдяки технологічному розвитку багато матеріаломістких виробництв можуть переміщуватися ближче до основних ринків збуту або до регіонів із вигіднішими умовами виробництва. Водночас у країнах, що розвиваються, активно розміщуються трудомісткі виробництва, що використовують переваги дешевої робочої сили.

Іншою важливою тенденцією є формування нових центрів економічного розвитку, які базуються на концентрації наукового потенціалу та висококваліфікованої робочої сили. Прикладом таких центрів є технополіси, інноваційні кластери та науково-технологічні парки, які поєднують наукові установи, університети та високотехнологічні підприємства.

Разом із тим розвиток світового господарства супроводжується зростанням територіальної концентрації економічної діяльності та населення. У багатьох країнах формуються великі мегаполіси та урбанізовані регіони, які виступають центрами інноваційної та фінансової активності.

Функціонування світового господарства ґрунтується на дії об'єктивних **економічних законів.** Основним середовищем, у якому реалізуються ці закономірності, виступає глобальне ринкове середовище. Більшість економічних відносин у світовій економіці

опосередковується системою товарно-грошового обміну, у межах якого ключову регулятивну роль відіграє закон вартості.

На світовому ринку дія закону вартості проявляється через формування інтернаціональної вартості та світових цін. Інтернаціональна вартість відображає суспільно необхідні витрати праці у міжнародному масштабі, тоді як національна вартість визначається витратами праці у межах окремої країни. У процесі міжнародної конкуренції відбувається узгодження цих величин, що приводить до формування середньосвітового рівня витрат виробництва.

У формуванні інтернаціональної вартості беруть участь насамперед ті товари, які надходять на світовий ринок. Тому вплив національних витрат виробництва на світові ціни залежить від частки окремих країн у світовій торгівлі відповідними товарами. Оскільки значна частина високотехнологічної продукції виробляється у розвинутих країнах із високою продуктивністю праці, саме їхні витрати виробництва часто визначають рівень світових цін.

У результаті цього країни з менш розвиненою економікою нерідко стикаються з ситуацією, коли їхні витрати виробництва перевищують міжнародний рівень, що знижує ефективність їх участі у світовій торгівлі. Така асиметрія економічних відносин може призводити до нерівномірного розподілу доходів від міжнародного обміну.

Важливим фактором, що впливає на формування світових цін, є діяльність **транснаціональних корпорацій**. Завдяки концентрації капіталу та контролю над значною частиною світових виробничих і торговельних потоків вони здатні істотно впливати на рівень цін на міжнародних ринках. У деяких випадках це призводить до відхилення ринкових цін від їх економічно обґрунтованого рівня.

Разом з тим формування **світових цін** не є однозначним процесом. На нього впливає велика кількість факторів, серед яких важливе місце займають валютні коливання, зовнішньоторговельні обмеження, політичні конфлікти, зміни у міжнародній фінансовій системі та коливання попиту і пропозиції на світових ринках.

Попри вплив цих факторів, у довгостроковій перспективі саме дія економічних законів визначає основні тенденції розвитку світового господарства. Поряд із законом вартості важливу роль відіграють закон попиту і пропозиції, закон економії часу, закон зростання потреб, а також закономірності розвитку продуктивних сил.

Окрім загальних економічних законів, світове господарство характеризується специфічними закономірностями розвитку. Однією з них є постійне посилення процесів інтернаціоналізації економічної діяльності. Ця тенденція проявляється у зростанні масштабів міжнародної торгівлі, збільшенні обсягів міжнародного руху капіталу, розширенні діяльності транснаціональних корпорацій та активізації глобальних фінансових ринків.

Поряд із цим існує і протилежна тенденція, пов'язана з прагненням держав зберігати економічну самостійність та захищати власні національні інтереси. Проте в умовах розвитку світового господарства інтеграційні процеси, як правило, поступово посилюються, що веде до зростання взаємозалежності національних економік.

Вирішальну роль у формуванні цілісності сучасного світового господарства відіграють процеси інтернаціоналізації виробництва. Закон інтернаціоналізації виробництва відображає закономірне розширення економічної діяльності за межі національних економік та формування міжнародних виробничих систем. У результаті цього відбувається поєднання ресурсів, технологій та трудового потенціалу різних країн для створення матеріальних і нематеріальних благ у глобальному масштабі.

Дія цього закону тісно пов'язана з процесами інтернаціоналізації обігу, що проявляються у розвитку світової торгівлі, міжнародних фінансових ринків та глобальних транспортно-логістичних систем. У результаті цього формується складна система економічних зв'язків, яка забезпечує функціонування сучасного світового господарства як єдиної глобальної економічної системи.

15.3. Форми міжнародних економічних відносин

Функціонування світового господарства як цілісної та динамічної системи реалізується через сукупність **міжнародних економічних відносин**, які відображають реальні зв'язки між національними економіками, корпораціями, державами, міжнародними організаціями та іншими учасниками глобального економічного простору. Саме через міжнародні економічні відносини забезпечується рух товарів, послуг, капіталів, технологій, інформації, інтелектуальних ресурсів і робочої

сили між країнами, а також формуються механізми координації, конкуренції та співробітництва у світовій економіці.

У сучасних умовах міжнародні економічні відносини набули значно складнішого змісту, ніж на попередніх етапах розвитку світового господарства. Якщо раніше вони асоціювалися переважно з міжнародною торгівлею, то нині охоплюють широку систему виробничих, фінансових, інноваційних, інформаційних, логістичних та інституційних взаємозв'язків. Вони функціонують у середовищі глобалізації, цифрової трансформації, геоекономічної конкуренції та зростаючої взаємозалежності країн.

Міжнародні економічні відносини слід визначати як систему економічних зв'язків, що виникають між суб'єктами різних країн у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів, послуг, капіталів, технологій, знань та ідей в умовах міжнародного поділу праці, обмеженості ресурсів і нерівномірності економічного розвитку. У цьому визначенні відображається не лише обмін матеріальними благами, а й обіг нематеріальних активів, інноваційних рішень, цифрових продуктів та інтелектуального капіталу, що особливо важливо для сучасної постіндустріальної економіки.

До базових форм міжнародних економічних відносин належать міжнародна торгівля, міжнародний рух капіталу, міжнародна міграція робочої сили, міжнародні валютно-фінансові відносини, науково-технічне співробітництво, а також міжнародна спеціалізація і кооперація виробництва. Водночас до сучасних форм функціонування світового господарства доцільно також віднести діяльність транснаціональних корпорацій, міжнародних організацій, інтеграційних угруповань, глобальних цифрових платформ та міжнародних інноваційних мереж.

Світова торгівля є історично найдавнішою формою міжнародних економічних відносин. Вона виникла на основі міжнародного поділу праці, коли окремі країни почали спеціалізуватися на виробництві тих товарів і послуг, щодо яких вони мали певні природні, технологічні, ресурсні чи організаційні переваги. У сучасній економіці світова торгівля включає не лише обмін традиційними товарами, а й торгівлю послугами, цифровими продуктами, об'єктами інтелектуальної власності, програмним забезпеченням, технологіями, даними та платформеними сервісами. У зв'язку з цим міжнародна торгівля дедалі більше переходить від

класичної моделі товарного обміну до моделі багаторівневої участі у глобальних ланцюгах створення вартості.

Міжнародні валютно-фінансові відносини становлять сукупність грошових, кредитних, платіжних, розрахункових та інвестиційних зв'язків, за допомогою яких забезпечується обслуговування міжнародного товарообігу, руху капіталу, інвестиційних потоків та інших форм міжнародної економічної активності. У сучасних умовах ця форма міжнародних економічних відносин набула особливої ваги у зв'язку з розвитком глобальних фінансових ринків, міжнародних резервних валют, транснаціональних банківських мереж, міжнародних платіжних систем та цифрових фінансових технологій.

Міжнародний рух капіталу означає переміщення фінансових ресурсів, інвестиційних активів і підприємницького капіталу між країнами з метою отримання прибутку, диверсифікації ризиків, розширення ринків збуту, доступу до нових ресурсів або включення до міжнародних виробничих мереж. У сучасному світовому господарстві міжнародний рух капіталу відбувається у формах прямих іноземних інвестицій, портфельних інвестицій, міжнародного кредитування, міждержавного фінансування, венчурного інвестування та фінансування інноваційних проєктів. Особливу роль відіграють прямі іноземні інвестиції, оскільки вони безпосередньо пов'язані з організацією виробництва, трансфером технологій та інтеграцією національних економік у міжнародні виробничі системи.

Міжнародна міграція робочої сили є формою міжнародних економічних відносин, що відображає переміщення працездатного населення між країнами з метою працевлаштування, підвищення рівня доходів, реалізації професійного потенціалу або покращення умов життя. У сучасному світі трудова міграція охоплює не лише фізичне переміщення працівників, а й дистанційну участь у глобальному ринку праці, розвиток цифрової зайнятості, транснаціональну мобільність висококваліфікованих спеціалістів, а також міжнародний обмін кадрами у сфері науки, освіти, управління й високих технологій.

Науково-технічне співробітництво виступає однією з найдинамічніших форм міжнародних економічних відносин. Воно включає міжнародний обмін науково-технічною інформацією, передачу технологій, спільні наукові дослідження, спільне впровадження інновацій, ліцензування, патентну взаємодію, участь у міжнародних

дослідницьких програмах та розвиток транснаціональних інноваційних мереж. У сучасних умовах саме науково-технічне співробітництво дедалі більше визначає конкурентоспроможність країн і корпорацій у глобальній економіці.

Сучасні міжнародні економічні відносини являють собою не просто сукупність окремих зовнішньоекономічних операцій, а складну систему зв'язків, які мають чітко визначені форми, різну глибину розвитку, різні організаційні рівні та різний ступінь інституційного оформлення. Їх характерними рисами є вихід за межі національних господарств, участь у них фізичних і юридичних осіб, держав, міжнародних організацій, регіональних інтеграційних об'єднань, транснаціональних корпорацій, а також різноманітність форм взаємодії, починаючи від разових зовнішньоторговельних контактів і завершуючи повномасштабною економічною інтеграцією.

За рівнями функціонування міжнародні економічні відносини прийнято розглядати на макрорівні, метарівні та мікрорівні. **Макрорівень** охоплює державні та міждержавні економічні процеси, включаючи міжнародну економічну політику, міжурядові угоди, функціонування міжнародних організацій, валютно-фінансове регулювання та інтеграційні процеси. **Метарівень** включає міжнародні зв'язки галузевого, регіонального, кластерного чи секторального значення, наприклад співпрацю в межах окремих галузей промисловості, інноваційних екосистем чи транскордонних регіонів. **Мікрорівень** охоплює зв'язки між окремими підприємствами, фірмами, банками, дослідницькими центрами та іншими господарськими суб'єктами різних країн.

Крім поділу за організаційними рівнями, міжнародні економічні відносини можна розглядати за ступенем стійкості, тривалості та глибини економічної взаємодії. У цьому випадку доцільно виділяти чотири послідовні рівні розвитку міжнародних економічних зв'язків, причому кожен наступний рівень не заперечує попередній, а виступає його більш розвиненою та інституційно оформленою формою.

Найпростішим рівнем є **міжнародні економічні контакти**. Вони являють собою одиничні, епізодичні, нерегулярні зв'язки між суб'єктами різних країн, що мають випадковий або разовий характер і оформлюються переважно одноразовими контрактами чи угодами. Такі контакти частіше характерні для окремих фірм, підприємців, посередників або споживачів.

Вищим рівнем є **міжнародна економічна взаємодія.** На цьому етапі формуються більш стійкі господарські зв'язки між суб'єктами міжнародних економічних відносин, що базуються на договорах, довгострокових угодах, повторюваних операціях та узгоджених формах співпраці. Така взаємодія передбачає певний рівень економічної зацікавленості сторін та повторюваність господарських зв'язків упродовж тривалого часу.

Ще більш розвиненою формою є **міжнародне економічне співробітництво.** Воно характеризується тривалими, міцними та інституційно оформленими зв'язками кооперативного типу, що ґрунтуються на попередньо узгоджених цілях, спільних програмах, партнерських засадах і взаємній вигоді. Для цього рівня характерна не лише торгівля чи обмін ресурсами, а й спільне планування, розподіл функцій, координація дій та вироблення довгострокової стратегії взаємодії.

Найвищим рівнем розвитку виступає **міжнародна економічна інтеграція**. Вона означає глибоке переплетення економік різних країн, узгодження державної економічної політики, формування спільного ринкового простору та створення спільних механізмів регулювання економічних процесів як у внутрішніх відносинах між країнами-учасницями, так і у відносинах з третіми країнами.

Одними з ключових компонентів міжнародного економічного співробітництва виступають **міжнародна спеціалізація та міжнародна кооперація виробництва.** Саме вони забезпечують ефективне включення національних економік у глобальний виробничий процес і дозволяють раціонально використовувати конкурентні переваги різних країн.

Міжнародна спеціалізація є такою формою організації виробництва, за якої певні види виробничої діяльності відокремлюються та закріплюються за окремими країнами, регіонами, галузями або підприємствами у міжнародному масштабі. Вона виникає внаслідок міжнародного поділу праці й передбачає концентрацію ресурсів на тих напрямах діяльності, де певна країна або підприємство має найбільшу ефективність.

Міжнародна спеціалізація розвивається у двох основних напрямах, виробничому та територіальному. Виробничий напрям охоплює міжгалузеву спеціалізацію, внутрішньогалузеву спеціалізацію та спеціалізацію окремих підприємств. Територіальний напрям

передбачає спеціалізацію окремих країн, груп країн або регіонів на виробництві конкретних товарів, послуг або технологій.

До основних видів міжнародної спеціалізації належать предметна, подетальна та технологічна спеціалізація. Предметна спеціалізація передбачає виробництво та експорт повністю готового до споживання продукту. Подетальна спеціалізація пов'язана з кооперацією виробників різних країн у випуску окремих деталей, вузлів або запасних частин. Технологічна спеціалізація означає виконання окремих стадій або операцій єдиного виробничого процесу в різних країнах. Саме ця форма набула особливого розвитку в умовах глобальних ланцюгів створення вартості, коли різні етапи розробки, виробництва, складання, тестування та збуту продукції розміщуються у різних юрисдикціях.

Міжнародна кооперація виробництва являє собою форму стійких і довготривалих виробничих зв'язків, що встановлюються між спеціалізованими підприємствами різних країн. Її зміст полягає в об'єднанні виробничих ресурсів, технологічних можливостей, управлінських рішень та ринкових інтересів партнерів у межах єдиного або скоординованого організаційно-технічного процесу.

Міжнародна виробнича кооперація передбачає попереднє узгодження умов спільної діяльності, координацію дій партнерів, розподіл виробничих функцій, закріплення об'єктів кооперування, а також безпосередній зв'язок між взаємними поставками та реалізацією спільної виробничої програми. На відміну від звичайної зовнішньоторговельної операції, кооперaційні зв'язки мають системний і програмний характер, оскільки орієнтовані не на разовий продаж, а на довгострокову взаємодію у виробничому циклі.

До найбільш поширених сфер міжнародної кооперації належать створення спільних підприємств з іноземними інвестиціями, виробничо-технологічне співробітництво, передача ліцензій, управлінських рішень і технологічних стандартів, торговельно-економічна взаємодія у сфері реалізації спільно виготовленої продукції, а також післяпродажне обслуговування техніки й складних технологічних систем.

Форми міжнародного кооперування можна класифікувати за різними критеріями. За видами воно охоплює економічну кооперацію, промислове співробітництво, виробниче кооперування, науково-технічне кооперування, кооперацію у сфері проєктування та

будівництва промислових об'єктів, а також співпрацю у сфері побуту та інших видах господарської діяльності. За методами використання виділяють виконання спільних програм, договірну спеціалізацію та створення спільних підприємств. За стадіями кооперування можна виокремити довиробниче, виробниче та комерційне кооперування. За структурою зв'язків розрізняють внутрішньофірмові та міжфірмові форми, внутрішньогалузеве та міжгалузеве кооперування, горизонтальні, вертикальні та змішані форми кооперування. За територіальним охопленням кооперація може здійснюватися між двома або більше країнами, у межах окремого регіону, між регіонами або у світовому масштабі. За кількістю суб'єктів вона буває двосторонньою або багатосторонньою, а за кількістю об'єктів, однопредметною або багатопредметною.

У сучасній економічній літературі основні способи налагодження міжнародних коопераційних зв'язків зазвичай зводять до трьох базових методів, виконання спільних програм, договірна спеціалізація та інтегрована кооперація.

Виконання спільних програм міжнародного виробничого кооперування реалізується у формах підрядного кооперування та спільного виробництва. Суть підрядного кооперування полягає у тому, що одна сторона доручає іншій виконання певного обсягу робіт відповідно до заздалегідь визначених технічних, часових, якісних та організаційних параметрів. У межах цієї форми розрізняють класичний підряд, коли виконавець виготовляє певну продукцію за замовленням, а також підряд з проєктування й виготовлення нового продукту.

Спільне виробництво означає об'єднання двох або більше партнерів із різних країн для реалізації певного виробничого проєкту чи програми. У цьому випадку сторони розподіляють функції, ресурси, ризики та результати спільної діяльності. Подібні форми кооперації широко застосовуються у великих інфраструктурних, енергетичних, машинобудівних та технологічних проєктах.

Договірна спеціалізація полягає у свідомому розмежуванні видів діяльності між суб'єктами різних країн з метою уникнення дублювання виробництва та досягнення взаємодоповнюваності. Партнери розподіляють між собою окремі підпрограми або напрями діяльності, виконуючи їх самостійно, але в межах єдиного узгодженого проєкту. Ця форма дозволяє знизити витрати, підвищити ефективність

виробництва та послабити пряме конкурентне протистояння між учасниками співпраці.

Інтегрована кооперація, яка особливо активно розвивається у сучасній економіці, передбачає об'єднання капіталів, ресурсів і стратегічних інтересів декількох суб'єктів з різних країн для досягнення спільних цілей. Найпоширенішим її проявом є створення спільних підприємств. Однак до інтегрованої кооперації слід також відносити розвиток муніципальних партнерств, транскордонних кластерів, консорціумів, спільних інноваційних платформ та інших форм інституційно оформленої співпраці.

Найвищою формою розвитку міжнародних економічних відносин виступає **міжнародна економічна інтеграція**. Вона являє собою процес господарсько-політичного зближення країн на основі розвитку стійких економічних зв'язків, поглиблення міжнародного поділу праці, узгодження економічної політики та взаємодії національних виробничих структур на різних рівнях.

На мікрорівні інтеграція відбувається через взаємодію капіталів окремих компаній, створення закордонних філій, укладення довгострокових стратегічних альянсів та формування транснаціональних виробничих систем. На міждержавному рівні інтеграція реалізується через створення економічних об'єднань країн, координацію національної економічної політики та формування спільного правового й інституційного середовища.

Інтенсивний розвиток міжфірмових зв'язків об'єктивно породжує необхідність міждержавного, а іноді й наддержавного регулювання, спрямованого на забезпечення вільного переміщення товарів, послуг, капіталів і робочої сили, узгодження фінансової, валютної, науково-технічної, соціальної, зовнішньоекономічної та, у деяких випадках, оборонної політики. У результаті цього формуються цілісні регіональні господарські комплекси зі спільною валютною інфраструктурою, єдиними регуляторними механізмами, спільними фінансовими фондами та наднаціональними інститутами управління.

Отже, **міжнародна економічна інтеграція** означає поглиблене співробітництво національних економік різних країн, часткову або повну уніфікацію окремих елементів їх економічної системи, ліквідацію бар'єрів у торгівлі та зближення ринків з метою формування спільного економічного простору. Основними чинниками, що стимулюють інтеграційні процеси, є поглиблення міжнародного поділу

праці, розвиток продуктивних сил під впливом науково-технічного прогресу, стрімке зростання комунікаційних можливостей, цифровізація економічних процесів та об'єктивна необхідність спільного вирішення глобальних проблем людства.

У розвитку міжнародної економічної інтеграції традиційно виділяють декілька основних форм. Зоною вільної торгівлі називають об'єднання країн, у межах якого усуваються митні та кількісні обмеження у взаємній торгівлі, але кожна держава зберігає власну торговельну політику щодо третіх країн. Така форма сприяє розширенню внутрішньої торгівлі між країнами-учасницями та активізує економічний обмін.

Митний союз є більш глибокою формою інтеграції, оскільки передбачає не лише скасування мит у взаємній торгівлі, а й запровадження єдиного зовнішнього митного тарифу щодо третіх країн. Його метою є одночасне полегшення торгівлі між країнами-учасницями та впорядкування зовнішньоторговельних відносин із зовнішнім середовищем.

Спільний ринок означає об'єднання національних ринків кількох країн у єдиний ринковий простір із вільним переміщенням товарів, послуг, капіталів і робочої сили. Економічний союз передбачає подальше поглиблення інтеграції через уніфікацію фінансової системи, координацію макроекономічної політики та проведення спільної валютної політики. Політичний союз є найвищим рівнем інтеграції, при якому країни погоджуються на проведення спільної політики практично в усіх сферах суспільного життя.

Поряд із цими класичними формами інтеграції важливу роль відіграють **міжнародні організації**, угруповання та комплекси, що об'єднують країни або інших суб'єктів за окремими інтересами для реалізації спільних заходів економічного, фінансового, соціального чи технологічного характеру.

Об'єктивний характер інтеграційних процесів не означає їх стихійності. Навпаки, міжнародна економічна інтеграція потребує чіткої договірно-правової бази, системи міждержавного управління, координації національних політик і функціонування відповідних інституцій. Регіональні інтеграційні комплекси формуються на основі міжнародних договорів, що визначають цілі, принципи, механізми та інструменти спільної економічної політики.

Історично найбільш повно і послідовно інтеграційні процеси проявилися у Західній Європі, де у другій половині XX століття було сформовано один із найрозвиненіших регіональних економічних просторів. Відправною точкою західноєвропейської інтеграції стало створення у 1951 році Європейського об'єднання вугілля і сталі. У подальшому виникли Європейське економічне співтовариство та Євратом, а на основі цих інституцій сформувався сучасний Європейський Союз. Його становлення супроводжувалося поглибленням внутрішнього ринку, розвитком спільної політики, створенням економічного і валютного союзу, запровадженням спільного громадянства та формуванням широкої системи наднаціонального регулювання.

Основними завданнями Європейського Союзу стали забезпечення економічного і соціального прогресу, створення простору без внутрішніх кордонів, зміцнення економічної та соціальної згуртованості, утвердження активної ролі на міжнародній арені, захист прав громадян, розвиток співробітництва у сфері правосуддя та внутрішніх справ, а також постійне вдосконалення інституційної структури Союзу.

В Європі інтеграційні процеси розвивалися і в інших формах, хоча їх глибина була меншою, ніж у межах Європейського Союзу. Одним із таких об'єднань стала Європейська асоціація вільної торгівлі, створена у 1960 році з метою розвитку торгівлі промисловими товарами, підвищення економічної активності, забезпечення зайнятості та зростання продуктивності праці.

У Центральній та Східній Європі також виникли різні інтеграційні ініціативи та форми транскордонного співробітництва. Серед них можна виокремити Центральноєвропейську ініціативу, Чорноморське економічне співробітництво, Союз Балтійських держав, а також різноманітні форми прикордонної регіональної співпраці, включаючи єврорегіони.

Потужний інтеграційний ринок сформувався у Північній Америці в межах Північноамериканської угоди про вільну торгівлю, яка об'єднала ринки Канади, США та Мексики. Її основними цілями були усунення митних бар'єрів, поглиблення інтеграції ринків товарів, капіталу, технологій та трудових ресурсів, посилення енергетичної безпеки регіону та зміцнення конкурентних позицій Північної Америки у світовій економіці.

В інших регіонах світу також функціонують численні інтеграційні угруповання. У Латинській Америці діють Латиноамериканська асоціація інтеграції, Карибське співтовариство, Центральноамериканський спільний ринок. В Азії важливу роль відіграють Асоціація держав Південно-Східної Азії та Асоціація регіонального співробітництва Південної Азії. В Африці інтеграційні процеси реалізуються через Економічне співтовариство держав Західної Африки, Південноафриканські інтеграційні структури та інші регіональні об'єднання.

Таким чином, форми міжнародних економічних відносин відображають багатоманітність механізмів функціонування сучасного світового господарства. Вони охоплюють як класичні торговельні, фінансові та виробничі зв'язки, так і новітні форми міжнародної взаємодії, пов'язані з цифровізацією, інноваційною кооперацією, транснаціоналізацією виробництва та регіональною інтеграцією. Саме через ці форми реалізується сучасна архітектура світової економіки, у якій національні господарства дедалі тісніше включаються у глобальні процеси створення, обміну та використання економічних ресурсів.

15.4. Міжнародна торгівля і світовий ринок

Торгівля між країнами є однією з найдавніших і водночас найстійкіших форм міжнародних економічних відносин. Її витоки сягають глибокої давнини, коли зовнішній обмін мав переважно локальний, епізодичний і нерегулярний характер. Проте в міру розвитку продуктивних сил, поглиблення суспільного поділу праці, формування державності, розширення транспортних комунікацій і становлення світового господарства міжнародна торгівля поступово перетворилася на системоутворюючий елемент глобальної економіки. У сучасних умовах вона пройшла шлях від поодиноких зовнішньоторговельних операцій до складної багаторівневої системи торговельно-економічного співробітництва, у межах якої постачання продукції дедалі частіше здійснюється в рамках міжнародної виробничої кооперації, транснаціональних корпоративних мереж і глобальних ланцюгів створення вартості.

У процесі розвитку світового господарства міжнародна торгівля стала не лише формою обміну товарами та послугами між країнами, а й важливим каналом переміщення технологій, інвестицій, стандартів

якості, знань, ділових практик і моделей споживання. В умовах поглиблення інтернаціоналізації економіки та цифрової трансформації глобального господарського середовища міжнародна торгівля розвивається темпами, що часто випереджають зростання світового виробництва. Саме після Другої світової війни торгівля стала одним із головних чинників прискореного економічного зростання, оскільки збільшення обсягів експорту та імпорту в багатьох випадках відбувалося швидше, ніж зростання світового валового внутрішнього продукту. У такий спосіб зовнішній попит, торговельна відкритість і міжнародна конкуренція перетворилися на ключові стимули розвитку національних економік.

Розподіл світової торгівлі за країнами та регіонами традиційно характеризувався суттєвим домінуванням економічно розвинутих держав. Саме вони упродовж тривалого часу формували основну частину світового експорту товарів і послуг, контролювали найбільш технологічно складні сегменти міжнародного обміну та визначали стандарти функціонування світового ринку. Особливе значення у цьому процесі мали країни Західної Європи, Сполучені Штати Америки та Японія. Водночас країни, що розвиваються, хоча й збільшували свою участь у міжнародній торгівлі, упродовж тривалого часу зберігали орієнтацію переважно на ринки промислово розвинутих держав. Сучасний етап розвитку світового ринку свідчить про поступове зростання ролі нових індустріальних країн, азійських виробничих центрів, країн з високою експортною динамікою та економік, інтегрованих у глобальні виробничі мережі.

Істотних змін зазнала і **товарна структура світової торгівлі**. Якщо до Другої світової війни переважна частка світового товарообороту припадала на продовольство, сировину та паливо, то у другій половині XX і на початку XXI століття домінуюче місце у міжнародній торгівлі посіла продукція обробної промисловості. Особливо динамічно зростала частка машин, обладнання, транспортних засобів, хімічної продукції, електроніки, фармацевтичних виробів, складної техніки та інших товарів з високою часткою доданої вартості. Ці зміни відображають не лише структурну модернізацію світової економіки, а й посилення ролі технологій, інновацій та знаннєвих ресурсів у міжнародному поділі праці.

На сучасному етапі дедалі відчутніший вплив на світову торгівлю справляє розвиток **глобального ринку послуг**. Якщо раніше торгівля

послугами відігравала допоміжну роль щодо товарного обміну, то нині вона стала одним із найбільш динамічних сегментів світового ринку. Світовий ринок послуг охоплює транспортні, комунікаційні, туристичні, готельні, фінансові, страхові, освітні, медичні, юридичні, консультаційні, інжинірингові, рекламні, інформаційні, біржові, програмні, логістичні та інші послуги. У сучасній цифровій економіці до цього переліку також належать хмарні сервіси, цифрові платформи, кібербезпекові рішення, електронна комерція, аналітичні послуги на основі великих даних та інші інтелектуально насичені види діяльності.

Провідними експортерами й імпортерами послуг традиційно залишаються економічно розвинуті держави, оскільки саме вони мають потужну фінансову інфраструктуру, високий рівень розвитку людського капіталу, сучасні комунікаційні мережі, інноваційний потенціал та інституційну спроможність забезпечувати міжнародну конкурентоспроможність у сфері нематеріального виробництва. Разом з тим, у сучасних умовах низка країн, що розвиваються, також активно нарощує експорт послуг, насамперед у галузях інформаційних технологій, аутсорсингу бізнес-процесів, цифрових сервісів та дистанційної професійної діяльності.

Особливе місце у структурі міжнародної торгівлі послугами займає **ринок ліцензій, патентів, ноу-хау та інших об'єктів інтелектуальної власності**. Торгівля ліцензіями стала однією з базових форм міжнародної передачі технологій та важливим інструментом комерціалізації інновацій. Її предметом виступають патентні й безпатентні ліцензії, права на використання винаходів, технологічного досвіду, виробничих секретів, комерційних знань і програмних рішень. Найбільшого поширення в міжнародній практиці набули комплексні ліцензійні угоди, що передбачають передачу не лише окремої технології, а й ноу-хау, інжинірингового супроводу, управлінських рішень, технічної документації та консультаційних послуг, пов'язаних із промисловим освоєнням нових технологій. Цей сегмент міжнародної торгівлі є особливо показовим для сучасної економіки знань, оскільки демонструє, що на світовому ринку дедалі більшої ваги набувають не лише матеріальні товари, а й результати інтелектуальної діяльності.

Для більшості країн світу **зовнішня торгівля** є головною формою зовнішньоекономічних зв'язків. Вона не тільки забезпечує обмін результатами національного виробництва, а й опосередковує інші

форми міжнародних економічних відносин, такі як міжнародний рух капіталу, валютно-фінансові розрахунки, виробнича кооперація, міжнародна логістика та науково-технічне співробітництво. Через зовнішню торгівлю країни включаються у світову економіку, реалізують свої конкурентні переваги, отримують доступ до ресурсів, технологій і ринків збуту, а також адаптуються до вимог глобального конкурентного середовища.

До основних елементів зовнішньої торгівлі належать **експорт, імпорт, реекспорт і реімпорт.** Експорт означає продаж товарів і послуг іноземному контрагенту з вивезенням їх за межі національної митної території або наданням послуг нерезидентам. Імпорт, відповідно, означає придбання товарів і послуг у зарубіжного контрагента для внутрішнього споживання, виробничого використання або подальшої реалізації. Реекспортом називають продаж і вивезення за кордон раніше ввезеного товару, який у країні-реекспортері не зазнав суттєвої переробки. У сучасній міжнародній торгівлі реекспортні операції часто пов'язані з функціонуванням логістичних хабів, міжнародних бірж, аукціонів, торговельних платформ та транзитних центрів. Реімпорт означає зворотне ввезення раніше експортованих товарів, які не пройшли за кордоном виробничої обробки та повертаються до країни походження.

Для оцінки стану і динаміки зовнішньої торгівлі використовують систему кількісних та якісних показників. До них належать вартісні та фізичні обсяги експорту й імпорту товарів і послуг, зовнішньоторговельний оборот, темпи зростання експорту та імпорту, торговельний баланс, сальдо торговельного балансу, умови торгівлі, експортні та імпортні квоти, а також товарна і географічна структура зовнішньоторговельного обороту. Ці показники дозволяють оцінити не лише масштаби зовнішньоторговельної діяльності, а й рівень відкритості національної економіки, її структурні особливості та міжнародну конкурентоспроможність.

Тісно пов'язаним із зовнішньою торгівлею є **платіжний баланс** країни. Платіжний баланс являє собою статистичний звіт, у якому відображається співвідношення між усіма зовнішніми платежами країни та всіма надходженнями з-за кордону за певний період. Він дає можливість кількісно та якісно охарактеризувати масштаби, структуру і характер зовнішньоекономічних зв'язків держави, відображаючи результати зовнішньої торгівлі, міжнародного руху капіталу,

трансфертів, доходів від інвестицій, зовнішніх запозичень та інших форм міжнародної економічної взаємодії.

Торговельний баланс виступає частиною платіжного балансу й відображає співвідношення між вартістю експорту та імпорту товарів за певний проміжок часу. Він формується з кредитних і дебетових записів. Кредитна частина включає надходження іноземної валюти від експорту, а дебетова, витрати на імпорт. Різниця між ними формує сальдо торговельного балансу, яке може бути позитивним або від'ємним. Стан торговельного балансу є важливим індикатором зовнішньоекономічної стійкості країни, хоча його оцінка має здійснюватися з урахуванням структури імпорту, особливостей інвестиційного циклу, ролі проміжного імпорту у виробництві та місця країни у глобальних ланцюгах створення вартості.

Міжнародна торгівля як обмін товарами і послугами між виробниками та споживачами різних країн у теоретичному сенсі не має природних меж, оскільки базується на економічній доцільності, вигодах спеціалізації та порівняльних перевагах. Проте її реальні масштаби, структура, динаміка і географічні напрямки значною мірою залежать від політичної орієнтації держави, її участі в інтеграційних угрупованнях, характеру відносин із міжнародними організаціями, внутрішньої економічної політики, а також системи регуляторних, митних, валютних, технічних і нетарифних бар'єрів.

Теоретичне осмислення міжнародної торгівлі здійснювалося в межах численних концепцій, які прагнули пояснити причини міждержавного товарного обміну, його ефективність, структуру, динаміку та наслідки для національної економіки. У загальному вигляді можна виділити кілька великих груп теорій міжнародної торгівлі: концепції меркантилізму, теорії абсолютних і порівняльних переваг, факторні концепції, неотехнологічні теорії та підходи, що базуються на категорії конкурентоспроможності.

Меркантилізм став першою системною спробою теоретичного пояснення природи міжнародної торгівлі та вироблення рекомендацій щодо зовнішньоторговельної політики держави. Ранній меркантилізм, що сформувався наприкінці XV століття, спирався на доктрину грошового балансу. Її суть полягала в тому, що багатство країни ототожнювалося з накопиченням дорогоцінних металів, насамперед золота і срібла. Відповідно, держава мала стимулювати вивезення товарів і водночас перешкоджати вивезенню грошей. Пізній

меркантилізм, який розвивався з другої половини XVI до середини XVIII століття, сформулював доктрину активного торговельного балансу. Згідно з нею добробут нації забезпечується перевищенням доходів від експорту над витратами на імпорт. Держава мала обмежувати ввезення іноземних товарів шляхом митного регулювання та всіляко заохочувати вивезення національної продукції. У межах цієї концепції міжнародна торгівля розглядалася як процес із фіксованим виграшем, де вигода однієї країни означає втрату для іншої.

На відміну від меркантилізму, **класична політична економія** розглядала міжнародну торгівлю як взаємовигідний процес. Теорія абсолютних переваг Адама Сміта виходила з того, що кожна країна повинна спеціалізуватися на виробництві тих товарів, які вона може виробляти з меншими витратами, ніж інші країни. Якщо кожна держава експортуватиме товари, у виробництві яких має абсолютну перевагу, а імпортуватиме ті, які вигідніше купувати за кордоном, то всі учасники міжнародного обміну отримають вигоду. За А. Смітом, міжнародна торгівля має будуватися на принципах свободи обміну, а вибір спеціалізації повинен здійснюватися не державою, а ринком.

Теорія порівняльних переваг Давида Рікардо поглибила цей підхід і довела, що міжнародна торгівля є вигідною навіть у тому випадку, коли одна країна має абсолютні переваги у виробництві всіх товарів. Вирішальне значення має не абсолютний рівень витрат, а їх співвідношення. Країна має спеціалізуватися на виробництві того товару, альтернативна вартість якого для неї є нижчою, ніж у партнера. Саме різниця у відносних витратах формує підґрунтя для взаємовигідного обміну. Теорія Рікардо стала фундаментом сучасного розуміння вигод міжнародної торгівлі та довела, що торговельний обмін дозволяє раціональніше використовувати наявні ресурси і підвищувати рівень добробуту.

Подальший розвиток економічної думки зумовив появу **факторних концепцій міжнародної торгівлі**. Найвідомішою серед них стала модель Гекшера – Оліна, яка пояснює зовнішню торгівлю відмінностями у забезпеченості країн факторами виробництва. Якщо країна має відносний надлишок праці, вона буде спеціалізуватися на виробництві трудомістких товарів, тоді як країна з відносним надлишком капіталу, на виробництві капіталомісткої продукції. Ця теорія дозволила пояснити не лише сам факт міжнародного обміну, а й характер спеціалізації країн відповідно до структури їх ресурсного

потенціалу.

Розвиток внутрішньогалузевої торгівлі, міжнародної спеціалізації високотехнологічного виробництва та зростання ролі інновацій спричинили появу **неотехнологічних концепцій міжнародної торгівлі.** Однією з найбільш відомих стала теорія життєвого циклу товару Раймонда Варнона. Вона виходить із того, що новий товар проходить певні стадії розвитку, від появи та освоєння ринку до зрілості й стандартизації. У міжнародному вимірі це означає, що на ранніх етапах виробництво нових товарів концентрується в країнах, які мають високий рівень науково-технічного розвитку, значний внутрішній попит і здатність швидко впроваджувати інновації. Після стандартизації виробництво може переноситися до інших країн, де нижчі витрати і вищий потенціал масового випуску продукції.

Сучасні дослідження міжнародної торгівлі дедалі більше акцентують увагу на категорії **конкурентоспроможності**. Успіх країни на світовому ринку визначається не лише наявністю природних ресурсів чи дешевої праці, а й комплексом факторів, що охоплюють технологічний рівень виробництва, якість попиту, інноваційний потенціал, маркетингові стратегії, ефективність менеджменту, стан інфраструктури, рівень розвитку суміжних галузей, підприємницьке середовище та інституційну спроможність держави. Саме тому міжнародна конкурентоспроможність розглядається як інтегральна характеристика здатності національної економіки успішно функціонувати в умовах глобального ринку.

На міжнародну конкурентоспроможність впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. До об'єктивних належать забезпеченість ресурсами, ефективність виробництва, ефект масштабу, науково-технічне лідерство, розвиненість суміжних галузей, місткість і якість внутрішнього попиту, а також стратегічна поведінка підприємств. Суб'єктивні чинники пов'язані з державною політикою, насамперед із зовнішньоторговельною стратегією, системою підтримки експорту, механізмами захисту внутрішнього ринку, розвитком національної інфраструктури просування товарів на зовнішні ринки та інституційним забезпеченням міжнародної економічної діяльності.

Урядова політика, спрямована на захист внутрішнього ринку від іноземної конкуренції через встановлення торговельних бар'єрів, називається протекціонізмом. Протилежна стратегія, що базується на мінімізації обмежень у зовнішній торгівлі та скороченні державного

втручання, визначається як політика вільної торгівлі або фритредерство. Обидва підходи мають власну економічну логіку, інструментарій і наслідки.

Стратегія протекціонізму використовується переважно тоді, коли національне виробництво є недостатньо конкурентоспроможним або коли держава прагне захистити окремі стратегічно важливі галузі, підтримати зайнятість, зберегти технологічний потенціал чи стимулювати становлення нових виробництв. У певних умовах, особливо на етапі індустріалізації або формування нових секторів, протекціонізм може виконувати позитивну функцію. Проте його довготривале застосування часто призводить до консервації технологічно застарілих виробництв, послаблення стимулів до підвищення ефективності, зниження рівня міжнародної конкурентоспроможності та зростання цін для внутрішнього споживача.

Стратегія вільної торгівлі передбачає мінімізацію тарифних і нетарифних бар'єрів, відкритість національного ринку, високий рівень конкуренції та орієнтацію на використання вигод міжнародного поділу праці. Як правило, її активно підтримують країни, які займають сильні позиції на світових ринках і мають розвинуту, конкурентоспроможну економіку. Економічна наука і міжнародна практика свідчать, що саме вільна торгівля у довгостроковій перспективі, за належної інституційної підготовки, сприяє підвищенню продуктивності, поширенню інновацій, раціональнішому розподілу ресурсів і стійкому економічному зростанню.

У реалізації зовнішньоторговельної політики держава використовує широкий набір інструментів. Серед них найважливіше місце посідають митні тарифи, квотування, ліцензування, стандартизація, технічні регламенти, санітарні та фітосанітарні вимоги, експортне субсидування, валютне регулювання та інші заходи тарифного і нетарифного характеру.

Митний тариф являє собою систематизований перелік ставок мита, що стягуються з товарів, які ввозяться до країни, а в окремих випадках, з транзитних або експортних товарів. Він виконує одразу кілька функцій. По-перше, виступає інструментом ціноутворення, оскільки збільшує вартість імпортної продукції на внутрішньому ринку. По-друге, використовується як засіб захисту національного виробника від іноземної конкуренції. По-третє, може бути джерелом

доходів державного бюджету. По-четверте, застосовується в міжнародних переговорах як інструмент взаємних поступок і регулювання торговельних відносин. У межах митних тарифів товари групуються за ступенем обробки, функціональним призначенням, галузевою належністю чи походженням.

Поряд із митами широко використовуються **нетарифні обмеження.** До них належать експортні та імпортні квоти, що встановлюють допустимі обсяги ввезення або вивезення певних товарів; ліцензування, яке передбачає отримання спеціального дозволу на здійснення зовнішньоторговельної операції; а також національні технічні, екологічні, санітарні, фітосанітарні й інші стандарти, яким повинна відповідати імпортована продукція. У сучасній торговельній практиці саме нетарифні бар'єри дедалі частіше відіграють визначальну роль у регулюванні доступу на ринки.

Розгляд перспектив розвитку України у системі світового господарства засвідчує, що її економіка має значний інтеграційний потенціал та об'єктивні передумови для участі у світовій торгівлі. До таких передумов належать природно-ресурсна база, трудовий потенціал, виробничі потужності, науково-технічні можливості, вигідне географічне розташування, транспортна інфраструктура та важливе геополітичне положення. Усе це формує основу для розвитку зовнішньоекономічних зв'язків і посилення ролі України у міжнародному економічному поділі праці.

Разом з тим реалізація цього потенціалу упродовж тривалого часу стримувалася цілою низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. До них належали структурні деформації національної економіки, наслідки трансформаційної та загальноекономічної кризи, недостатня конкурентоспроможність значної частини вітчизняної продукції, недосконалість системи управління зовнішньоекономічною діяльністю, нестабільність правового середовища, недостатній рівень інституційної підтримки експорту та дефіцит висококваліфікованих кадрів у сфері міжнародного бізнесу й зовнішньоекономічних відносин.

Для повноцінного входження у світовий ринок Україні необхідно забезпечити нову якість зовнішньоекономічної діяльності, орієнтовану не на екстенсивне нарощування експорту, а на підвищення його технологічного рівня, диверсифікацію ринків, розвиток експортної інфраструктури, інтеграцію у глобальні ланцюги створення вартості та посилення міжнародної конкурентоспроможності національної

економіки.

У цьому контексті особливо важливими завданнями є підвищення ефективності ринкової економіки, удосконалення концепції розвитку зовнішньоекономічних зв'язків держави, упровадження принципів ціноутворення, що базуються на світових ринкових параметрах, посилення експортної спрямованості зовнішньої торгівлі, модернізація валютно-фінансового механізму взаємодії з іншими державами, а також системна підготовка професійних кадрів для зовнішньоекономічної сфери.

Більше того, сучасним вимогам світового ринку повинні відповідати не лише окремі товари чи підприємства, а вся національна виробнича система, включаючи її технологічну структуру, інституційну організацію, якість державного регулювання, інноваційний потенціал, здатність до адаптації в умовах глобальної конкуренції та інтегрованість у міжнародне економічне середовище. Саме тому одним із ключових стратегічних завдань економічної політики держави має бути цілеспрямоване підвищення міжнародної конкурентоспроможності національної економіки як передумови успішної участі у світовій торгівлі та ефективного функціонування на світовому ринку.

15.5. Міжнародні валютно-фінансові відносини

Важливою складовою сучасного світового господарства є **міжнародні валютно-фінансові відносини**, оскільки саме вони забезпечують грошове, кредитне, платіжне та інвестиційне обслуговування всього комплексу зовнішньоекономічних зв'язків між державами, компаніями, банками, міжнародними організаціями, юридичними та фізичними особами. У глобальній економіці валютно-фінансовий механізм виконує не лише технічну функцію забезпечення розрахунків, а й виступає важливим інструментом регулювання міжнародної торгівлі, руху капіталу, фінансової стабільності, інвестиційної активності та макроекономічної рівноваги.

Міжнародні валютні відносини виникли разом із початком використання грошей у міжнародному платіжному обороті. У міру розвитку світового ринку, ускладнення міжнародних економічних зв'язків і зростання мобільності капіталу змінювалися форми світових грошей, способи організації міжнародних розрахунків, режими

валютних курсів і механізми регулювання валютної сфери. Одночасно з цим посилювалася роль світового грошового обігу та зростала відносна самостійність міжнародної валютно-фінансової системи щодо внутрішніх грошових систем окремих країн.

У сучасній економіці валютні відносини у сфері міжнародної торгівлі, фінансів та інвестицій реалізуються на трьох основних рівнях, національному, регіональному та міжнародному. Національний рівень охоплює формування і функціонування валютної системи окремої держави. Регіональний рівень пов'язаний із функціонуванням валютних угруповань, валютних союзів та механізмів координації в межах окремих інтеграційних об'єднань. Міжнародний рівень охоплює глобальну валютну систему, міжнародні резервні активи, світові валютні ринки та діяльність міждержавних фінансово-кредитних інституцій.

Національна валютна система є складовою грошової системи держави, в межах якої формуються, розподіляються та використовуються валютні ресурси країни, а також забезпечується її міжнародний платіжний оборот. Національні валютні системи створюються на основі внутрішнього законодавства з урахуванням норм міжнародного права та міжнародних фінансових зобов'язань держави. Їх особливості визначаються рівнем економічного розвитку країни, структурою її зовнішньоекономічних зв'язків, ступенем відкритості економіки, станом фінансового ринку, характером валютного регулювання та стратегічними цілями соціально-економічної політики.

До складу національної валютної системи входять такі основні елементи, національна грошова, або валютна, одиниця, режим валютного курсу, умови конвертованості валюти, система валютного ринку та ринку золота, порядок здійснення міжнародних розрахунків, склад і механізм управління золотовалютними резервами, а також статус і повноваження інституцій, що здійснюють валютне регулювання і валютний контроль. У сучасних умовах до цього переліку доцільно також віднести систему макропруденційного нагляду, нормативну базу валютних операцій, цифрову інфраструктуру міжнародних платежів та механізми взаємодії з глобальними фінансовими платформами.

На базі національних валютних систем формується **світова валютна система**, яка є історично сформованою формою організації

міжнародних валютних відносин. Вона склалася на основі розвитку світового ринку та була закріплена міждержавними угодами, виконання яких забезпечується міжнародними валютно-фінансовими інститутами, створеними на колективній основі. Світова валютна система є не просто сумою національних валютних механізмів, а самостійною наддержавною конструкцією, яка регулює правила міжнародних розрахунків, визначає статус резервних активів, принципи валютного курсоутворення, механізми підтримання ліквідності та інституційні основи міждержавної координації у валютно-фінансовій сфері.

Основними елементами світової валютної системи є міжнародний платіжний засіб або світовий грошовий товар, механізм встановлення та підтримання валютних курсів, порядок балансування міжнародних платежів, умови конвертованості валют, режим функціонування міжнародних валютних ринків і ринків золота, а також статус міжнародних інститутів, що здійснюють валютно-фінансове регулювання. У сучасній економіці до цих елементів дедалі більше додаються питання фінансової стабільності, регулювання транснаціонального руху капіталу, цифровізації платіжної інфраструктури та розвитку нових форм міжнародних резервних активів.

Сучасна світова валютна система не виникла одномоментно, а пройшла у своєму розвитку кілька історичних етапів. Кожен із них відображав певний рівень розвитку світового господарства, характер міжнародного поділу праці, особливості домінуючих економічних центрів і механізми міжнародного фінансового регулювання.

Першим світовим грошовим товаром було **золото.** Період, коли міжнародні розрахунки здійснювалися на основі золотого стандарту, характеризувався тим, що золото виконувало функції загального еквівалента в міжнародному обігу. Історично **золотий стандарт** сформувався у першій половині XIX століття, а юридичного оформлення набув на **Паризькій міжнародній конференції 1867 року**. За цієї системи вартість національних валют визначалася через їх золотий вміст, а валютні курси були фактично похідними від офіційно встановлених золотих паритетів. Золотий стандарт у чистому вигляді забезпечував відносну стабільність валютних курсів, але водночас був надто жорстким механізмом, оскільки обмежував можливості грошово-кредитного регулювання та робив світову економіку залежною від наявності запасів монетарного золота.

Наступним етапом розвитку стала **золото-девізна система**, оформлена рішеннями **Генуезької конференції 1922 року**. У межах цієї системи поряд із золотом як засобом міжнародних розрахунків почали використовуватися й провідні національні валюти, тобто девізи. Це означало, що частина країн могла підтримувати свої валютні резерви не лише у золоті, а й у валюті інших держав. Золото-девізний стандарт став більш гнучкою формою організації міжнародних валютних відносин, однак не усунув системних дисбалансів світової економіки міжвоєнного періоду.

Третім етапом стала **Бреттон-Вудська валютна система**, створена у **1944 році на міжнародній конференції в Бреттон-Вудсі.** Вона ґрунтувалася на використанні золота, долара США та частково фунта стерлінгів як основних міжнародних резервних і платіжних засобів. Через домінування долара США в міжнародних розрахунках ця система фактично набула форми золотодоларового стандарту. Долар був прив'язаний до золота за фіксованим курсом, а інші валюти підтримували свої курси щодо долара в установлених межах. Бреттон-Вудська система забезпечила відносну стабільність повоєнних міжнародних валютних відносин, сприяла розвитку світової торгівлі та інвестицій, але врешті-решт виявилася нестійкою через структурні суперечності між глобальною роллю долара та внутрішньою економічною політикою США.

Четвертий етап розвитку світової валютної системи пов'язаний із **Ямайськими угодами 1976–1978 років**. Саме вони офіційно закріпили відмову від золота як світового грошового товару та започаткували систему багатовалютного стандарту. Відтоді міжнародні розрахунки дедалі більше базуються на використанні провідних національних валют і спеціальних міжнародних резервних активів. У межах Ямайської системи було узаконено плаваючі валютні курси, а золото остаточно втратило офіційний статус основи міжнародної валютної системи. Водночас зросла роль міжнародних розрахункових одиниць, насамперед спеціальних прав запозичення.

Спеціальні права запозичення, або СПЗ, є міжнародним резервним і платіжним активом, який емітується Міжнародним валютним фондом і використовується для безготівкових міжнародних розрахунків, регулювання платіжних балансів, поповнення офіційних резервів країн та порівняння вартості національних валют. СПЗ існують у формі записів на спеціальних рахунках і не є готівковою валютою у

звичайному розумінні. Їх вартість визначається на основі валютного кошика, до складу якого входять провідні резервні валюти світу. Такий механізм забезпечує більш збалансовану основу для міжнародних розрахунків, ніж прив'язка до однієї національної валюти, хоча в реальній міжнародній практиці провідне місце й далі посідають національні резервні валюти.

У повсякденній економічній практиці поняття валюти використовується досить широко, однак науково воно має чітко визначений зміст. Валюта є формою функціонування грошей у сфері міжнародних економічних відносин. Інакше кажучи, національні гроші стають валютою тоді, коли вони починають обслуговувати міжнародні торговельні, кредитні, інвестиційні та фінансові операції. Під валютою можуть розуміти або грошову одиницю певної країни, тобто національну валюту, або грошові знаки іноземних держав та інші платіжні засоби, що використовуються у міжнародних розрахунках, тобто іноземну валюту.

Значення окремої валюти на світовому ринку визначається її якісними характеристиками. Насамперед йдеться про **конвертованість,** стабільність купівельної спроможності, ліквідність, ступінь довіри до неї з боку учасників міжнародного ринку та її здатність виконувати функції міжнародного платіжного і резервного засобу. Саме ці характеристики визначають, чи може національна валюта виходити за межі внутрішнього грошового обороту і використовуватися як засіб міжнародних розрахунків.

За ступенем конвертованості валюти поділяються на вільноконвертовані, частково конвертовані та неконвертовані. Вільноконвертована валюта може без обмежень обмінюватися на інші іноземні валюти, широко використовується у міжнародних розрахунках і є об'єктом купівлі-продажу на світових валютних ринках. Частково конвертована валюта обмінюється лише на окремі іноземні валюти або може використовуватися лише для певних видів операцій чи окремих категорій власників. Неконвертована, або замкнута, валюта функціонує переважно в межах однієї країни і не має вільного зовнішнього обігу.

Проте якість валюти не зводиться лише до її конвертованості. Не менш важливою є її роль у світовій валютній системі, зокрема здатність виконувати функцію резервної валюти. Резервною називають валюту, яка використовується для обслуговування міжнародних розрахунків, зовнішньоторговельних операцій, міжнародного кредитування,

розміщення резервних активів, визначення світових цін та нагромадження офіційних резервів. У сучасній світовій економіці до резервних валют належать передусім долар США, євро, японська єна, англійський фунт стерлінгів і швейцарський франк. Найбільшу роль у міжнародних розрахунках, котируванні товарних цін, розміщенні валютних резервів і транснаціональних фінансових операціях відіграють долар США та євро.

Сукупність усіх платіжних засобів, які можуть бути використані для безперебійного виконання міжнародних зобов'язань, називається **міжнародною ліквідністю**. По суті, це здатність країни або глобальної фінансової системи своєчасно забезпечувати міжнародні платежі у необхідному обсязі. Міжнародна ліквідність характеризується співвідношенням між резервними активами та потребою у зовнішніх платежах. До валютних резервів належать запаси вільноконвертованої валюти, золото, міжнародні резервні активи типу СПЗ, резервна позиція країни в МВФ та інші високоліквідні зовнішні активи. У сучасних умовах рівень міжнародної ліквідності набуває особливого значення в контексті фінансової стійкості, валютної безпеки та здатності країни протистояти зовнішнім шокам.

Одним із центральних елементів будь-якої валютної системи є **валютний курс.** Він відображає ціну грошової одиниці однієї країни, виражену у валюті іншої країни. Валютний курс виступає не лише технічним коефіцієнтом обміну валют, а й важливим макроекономічним індикатором, що відображає співвідношення національних цін, конкурентоспроможність економіки, стан платіжного балансу, рух капіталу, інфляційні очікування та рівень довіри до національної грошової системи.

Традиційно валютні курси поділяють на фіксовані та плаваючі. Фіксований валютний курс історично базувався на монетному паритеті, тобто на офіційно визначеному золотому вмісті національних грошових одиниць. У період золотого стандарту, золото-девізної та золотодоларової системи курси національних валют коливалися навколо офіційно встановлених паритетів. У сучасних умовах, коли золото більше не виконує функцію основи валютної системи, фіксований курс може існувати лише як адміністративно встановлений режим, який підтримується центральним банком через валютні інтервенції, резервні операції та інші інструменти валютної політики.

Плаваючі валютні курси не прив'язані до золотого паритету.

Вони формуються під впливом попиту і пропозиції на валютному ринку, хоча в реальності майже завжди перебувають під прямим або непрямим впливом державної політики. Теоретично підґрунтям таких курсів виступає співвідношення купівельної спроможності валют, тобто порівняння вартості однакових товарних наборів у різних країнах. На практиці ж динаміка валютних курсів визначається складною сукупністю чинників, серед яких, стан платіжного балансу, рівень процентних ставок, інфляція, обсяги міжнародного руху капіталу, макроекономічні очікування, політична стабільність, поведінка спекулятивного капіталу та кон'юнктура світових фінансових ринків.

Формою практичного існування валютного курсу є **валютний режим,** тобто спосіб встановлення і підтримання курсового співвідношення. У сучасному світі переважають різні модифікації плаваючих курсів. Серед них виділяють режим незалежного плавання, коли курс формується переважно ринковими силами; режим спільного плавання, коли група країн координує курсову політику між собою; а також режим пов'язаного плавання, коли національна валюта прив'язується до однієї провідної валюти або до валютного кошика. Вибір валютного режиму залежить від рівня розвитку економіки, характеру зовнішньоторговельних зв'язків, інституційної спроможності центрального банку, структури резервів та стратегічних цілей економічної політики.

З поняттям валютного режиму тісно пов'язане поняття **валютної зони.** Валютна зона являє собою об'єднання країн, що мають тісні економічні, фінансові, а інколи й політичні зв'язки та використовують узгоджені принципи валютного регулювання. Для валютної зони характерними є підтримання сталих курсів валют учасників відносно основної валюти, узгодження курсової політики, зберігання значної частини резервів у валюті країни-лідера, вільний обмін валют між учасниками та вільний рух капіталу в межах зони. У сучасному світі найбільш показовими прикладами валютних зон є доларова зона, зона євро та історично стерлінгова зона.

Купівля-продаж іноземних валют і платіжних документів в іноземній валюті здійснюється на **валютних ринках**. Історично найпершою формою міжнародного валютного ринку був ринок золота, оскільки саме золото тривалий час виконувало роль міжнародного грошового товару. Після демонетизації золота ринок золота перестав

бути основою валютної системи й нині функціонує як звичайний товарний ринок, де ціна на золото визначається попитом і пропозицією. Водночас самі валютні ринки набули безпрецедентних масштабів і перетворилися на глобальну цілодобову мережу фінансової взаємодії.

На валютному ринку діють три основні групи суб'єктів. Перша, це фірми, організації та приватні особи, які здійснюють зовнішньоекономічну діяльність і мають потребу в іноземній валюті для розрахунків. Друга, це комерційні банки та брокерські структури, які здійснюють валютне обслуговування клієнтів і проводять міжбанківські операції. Третя, це державні установи, передусім центральні банки й казначейства, які регулюють валютну сферу та впливають на динаміку валютних курсів. У сучасній економіці особливу роль на валютних ринках відіграють транснаціональні банки, міжнародні фінансові корпорації, інвестиційні фонди, хедж-фонди, великі платіжні системи та валютні біржі, оскільки саме вони формують основний обсяг глобального валютного обігу.

Сучасний світовий валютний ринок має глобальний характер і функціонує на основі розвиненої телекомунікаційної інфраструктури. Найбільшими центрами валютних операцій традиційно виступають Нью-Йорк, Лондон, Франкфурт, Цюріх, Париж, Торонто, Токіо, Гонконг, Сінгапур та інші провідні фінансові центри. Їх об'єднання в єдиний цифровий простір забезпечує безперервність валютних операцій у світовому масштабі та високий ступінь інтегрованості глобального фінансового ринку.

У практиці валютних операцій розрізняють **касові та строкові угоди**. Касові, або спотові, операції передбачають виконання розрахунків протягом дуже короткого строку, як правило, не більше ніж двох робочих днів. Відповідний курс називається курсом спот. Строкові операції передбачають купівлю або продаж валюти з виконанням у майбутньому. Для них використовуються форвардні, ф'ючерсні та опціонні контракти. Вони мають важливе значення для страхування валютних ризиків, спекулятивних стратегій, міжнародного кредитування та управління очікуваннями щодо майбутньої динаміки курсів.

До факторів, що безпосередньо впливають на співвідношення попиту та пропозиції на валютному ринку, належать стан платіжного балансу країни, динаміка руху довгострокового і короткострокового капіталу, рівень процентних ставок, інфляційні очікування, політична

та соціальна стабільність, характер макроекономічної політики, рівень довіри до національних інституцій та поведінка спекулятивного капіталу. Сукупний вплив цих чинників визначає не лише поточний валютний курс, а й довгострокову стабільність національної валюти.

Функціонування валютних ринків і розвиток міжнародних валютно-фінансових відносин значною мірою залежать від валютної політики. **Валютна політика** являє собою сукупність заходів, що здійснюються державою, її центральним банком або міжнародними валютно-фінансовими організаціями з метою впливу на стан платіжного балансу, валютний курс, рівень міжнародної ліквідності та конкурентоспроможність національної економіки. На наднаціональному рівні валютна політика реалізується міжнародними інституціями у формі координації правил валютного регулювання, фінансової допомоги, нагляду за валютними режимами та підтримання стабільності міжнародної валютної системи. На національному рівні вона є важливим елементом загальної макроекономічної політики.

Валютна політика поділяється на поточну та довгострокову структурну. Поточна валютна політика передбачає оперативне щоденне регулювання валютного ринку. Вона реалізується передусім у формах дисконтної та девізної політики. Дисконтна політика полягає у зміні процентних ставок з метою впливу на рух капіталу, платіжний баланс і валютний курс. Девізна політика означає регулювання валютного курсу шляхом купівлі чи продажу іноземної валюти.

Довгострокова структурна валютна політика спрямована на глибші зміни у механізмах валютного регулювання. Вона реалізується через міждержавні переговори, міжнародні угоди, реформування валютного режиму, модернізацію резервної політики, створення нових механізмів міжнародної ліквідності та участь у міжнародних фінансових інституціях.

До інструментів валютної політики належать **девальвація, ревальвація, валютна інтервенція, валютний демпінг, валютна блокада та валютні обмеження**. Девальвація означає офіційне зниження курсу національної валюти щодо іноземних валют і використовується для стимулювання експорту та стримування імпорту. Проте її ефективність є обмеженою, якщо вона не супроводжується структурними реформами, оскільки тривале знецінення валюти може посилити інфляцію та знизити реальні доходи населення. Ревальвація, навпаки, означає підвищення офіційного курсу валюти. Вона

використовується для стримування інфляції, обмеження надмірного активного сальдо платіжного балансу та зміцнення внутрішньої стабільності.

Валютна інтервенція є формою втручання центрального банку у валютний ринок шляхом купівлі або продажу іноземної валюти для впливу на курс національної грошової одиниці. Валютний демпінг означає використання знеціненого валютного курсу для підтримки експорту товарів за цінами, нижчими за світові. Валютна блокада являє собою сукупність примусових обмежувальних заходів, що застосовуються одними державами щодо інших у валютній сфері. Валютні обмеження передбачають нормативне або адміністративне обмеження валютних операцій, переказів капіталу, купівлі-продажу іноземної валюти та руху валютних цінностей.

Координація дій у міжнародній валютно-фінансовій сфері здійснюється як на рівні урядів провідних країн, так і в межах міждержавних валютно-кредитних організацій. Найважливішу роль у цій системі відіграють Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Банк міжнародних розрахунків, Європейський банк реконструкції та розвитку та інші інституції. Їх головне завдання полягає у сприянні міжнародній кооперації, консолідації зусиль у розв'язанні фінансових проблем, нагляді за валютними режимами, підтримці міжнародної ліквідності та наданні фінансової допомоги країнам, що стикаються з дефіцитом платіжного балансу, борговими труднощами або системними фінансовими дисбалансами.

Ключовою організаційною ланкою сучасної світової валютної системи є **Міжнародний валютний фонд,** створений у 1944 році. Ця наднаціональна валютно-кредитна організація покликана регулювати валютні відносини між країнами-членами, сприяти усуненню валютних обмежень, підтримувати міжнародну систему платежів та надавати фінансову допомогу державам із проблемами платіжного балансу. МВФ контролює дотримання країнами його статутних принципів, проводить моніторинг макроекономічної ситуації, надає кредити та висуває вимоги щодо економічної політики країн-позичальників. Ресурси МВФ формуються за рахунок квот країн-членів, розмір яких визначається їх часткою у світовій економіці та міжнародній торгівлі.

Країна, яка звертається до МВФ за кредитною підтримкою, як правило, повинна реалізовувати програму макроекономічної стабілізації, погоджену з Фондом. Такі програми можуть включати

бюджетну консолідацію, зміну монетарної політики, реформування валютного режиму, податкові зміни, скорочення субсидій, структурні реформи та інші заходи, покликані відновити зовнішню стійкість економіки. Залежно від характеру проблем і цілей фінансування МВФ застосовує різні інструменти підтримки, від короткострокових стабілізаційних програм до середньострокових програм розширеного фінансування.

Поряд із МВФ у рамках Бреттон-Вудської системи було створено **Міжнародний банк реконструкції та розвитку**. Він має спільне історичне походження з МВФ, але виконує інші функції. Основним його призначенням є фінансування розвитку, передусім підтримка інвестиційних проектів у сферах інфраструктури, сільського господарства, енергетики, інституційного розвитку та модернізації державного управління. МБРР надає кредити урядам і центральним банкам або під їх гарантії, при цьому проекти проходять експертну оцінку щодо їх ефективності й економічної доцільності.

Під егідою МБРР діють також інші інституції, зокрема **Міжнародна фінансова корпорація**, яка підтримує розвиток приватного підприємництва, та Міжнародна асоціація розвитку, що надає пільгові кредити країнам, які потребують особливої підтримки. Разом ці інституції формують групу Світового банку. Додатково у її структурі функціонує Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій, яке сприяє залученню інвестицій у країни, що розвиваються, шляхом страхування некомерційних ризиків.

Суттєве місце у системі міжнародних валютно-фінансових відносин посідає **Банк міжнародних розрахунків** у Базелі. Він виконує функцію координаційного центру співробітництва центральних банків, надає платформу для обговорення питань міжнародного банківського регулювання, сприяє проведенню міжнародних фінансових операцій і виступає своєрідним методичним осередком світової банківської системи. Саме через його діяльність значною мірою реалізуються підходи до міжнародних стандартів банківського нагляду та фінансової стабільності.

Важливе значення для постсоціалістичних країн і економік перехідного типу має **Європейський банк реконструкції та розвитку,** створений у 1990 році. Його метою стало сприяння переходу країн Центральної та Східної Європи до ринкової економіки, розвиток приватної ініціативи, підтримка структурних реформ та координація

міжнародної допомоги в процесі ринкової трансформації. ЄБРР фінансує проєкти у приватному та державному секторах, приділяючи особливу увагу інституційному розвитку, ринковим реформам, підприємництву та модернізації фінансових систем.

Отже, міжнародні валютно-фінансові відносини є однією з ключових підсистем світового господарства. Вони забезпечують функціонування міжнародного обігу товарів, послуг, капіталів і фінансових активів, формують умови макроекономічної стабільності, визначають параметри валютного середовища та сприяють інтеграції національних економік у глобальний ринок. Створені світовим співтовариством інститути та механізми координації у сфері валюти і фінансів, що поєднують ринкові сили з міждержавним регулюванням, довели свою здатність забезпечувати відносну стабільність міжнародної валютної системи, врегульовувати конфлікти інтересів і підтримувати функціонування глобальної економіки в умовах постійних структурних змін.

15.6. Міжнародний рух капіталу

Сучасне світове господарство характеризується не лише інтенсивним обміном товарами і послугами, а й масштабним переміщенням капіталу між країнами. Поглиблення взаємозв'язків між національними економіками, інтеграція фінансових ринків, розвиток транснаціонального виробництва, глобалізація інвестиційних процесів і цифровізація фінансової сфери зумовили перетворення міжнародного руху капіталу на одну з ключових форм міжнародних економічних відносин. Саме через механізми експорту та імпорту капіталу відбувається перерозподіл фінансових ресурсів у світовому масштабі, забезпечується фінансування виробничих, інфраструктурних, технологічних і соціально-економічних проєктів, а також формуються довгострокові зв'язки між національними економіками.

Тісне переплетення окремих складових світового господарства, взаємозалежність національних ринків ресурсів, товарів, праці, фінансів та інновацій сприяють поступовому формуванню міжнародного аналога національної економічної системи. У межах цієї глобальної системи взаємодіють національні ринки продуктів і факторів виробництва, домогосподарства і фірми, банки і державні інституції, фондові біржі та міжнародні фінансові організації. На цьому

ґрунті розвиваються виробничі, торговельні, валютні, кредитні, науково-технічні, політичні, інформаційні та культурні зв'язки. Одним із найбільш значущих результатів цієї взаємодії є міжнародна інвестиційна діяльність, що пов'язана з вивозом капіталу за кордон у грошовій, фінансовій, іноді товарній чи змішаній формі з метою отримання доходу, підприємницької вигоди, ринкового контролю або довгострокових стратегічних переваг.

Водночас **міжнародний рух капіталу** не слід ототожнювати з фізичним переміщенням машин, устаткування чи промислової техніки. Хоча матеріальні елементи можуть супроводжувати інвестиційний процес, у своїй сутності міжнародний рух капіталу означає насамперед переміщення фінансових вимог, інвестиційних прав, кредитних ресурсів, власницьких інтересів і контрольних пакетів, а також переказ коштів між кредиторами і позичальниками з різних країн, між материнськими компаніями і їхніми закордонними філіями, між міжнародними фондами, банками, державами та іншими суб'єктами глобальної економіки.

У загальному вигляді **міжнародний рух капіталу** можна визначити як переміщення вартості через національні кордони у грошовій, фінансовій, товарній або змішаній формі з метою отримання прибутку, процента, контролю над активами, розширення економічної присутності або досягнення довгострокових політичних, стратегічних чи інституційних цілей. Це визначення підкреслює, що міжнародна міграція капіталу має не лише суто економічний, а й геоекономічний, інституційний та іноді геополітичний зміст.

Традиційно розрізняють **вивіз підприємницького капіталу та рух позичкового капіталу**. Крім того, окремою формою міжнародного переміщення вартості виступає міжнародна економічна допомога. Кожна з цих форм має власні механізми реалізації, різні суб'єкти, специфіку економічного ефекту та різний вплив на країну-донора і країну-реципієнта.

Вивіз підприємницького капіталу означає довгострокові закордонні вкладення, спрямовані на створення, придбання або розширення контролю над підприємствами за кордоном. Такий капітал реалізується у формі створення філій, дочірніх компаній, спільних підприємств, участі у статутному капіталі іноземних фірм, а також через придбання корпоративних прав чи інших інструментів, що дають змогу впливати на управлінські рішення. Основна його мета полягає не

просто в отриманні фінансового доходу, а у встановленні економічного контролю, розширенні ринкової присутності, використанні виробничих, ресурсних і технологічних переваг певної території та інтеграції підприємства у глобальні ланцюги створення вартості.

Рух позичкового капіталу пов'язаний із міжнародними кредитними відносинами. У цьому випадку вартість переміщується у формі позики, яка надається кредитором однієї країни позичальнику іншої країни на умовах терміновості, повернення і платності. Така форма міжнародного руху капіталу охоплює банківське кредитування, міждержавні позики, облігаційні запозичення, експортні кредити, міжкорпоративне фінансування, проектне кредитування та інші механізми. Її економічна природа полягає в тимчасовому переданні вартості з обов'язковим зворотним поверненням і сплатою відсотка.

Ще однією формою міжнародного переміщення капіталу є **міжнародна економічна допомога**. Вона означає передання ресурсів у грошовій чи товарній формі суб'єктами однієї країни суб'єктам іншої країни на засадах безоплатності, неповернення або пільгового фінансування. Економічна допомога, як правило, має соціально-економічне, гуманітарне, інфраструктурне або стабілізаційне спрямування. Вона може використовуватися для реалізації програм розвитку, післякризового відновлення, підтримки реформ, подолання наслідків стихійних лих, воєнних конфліктів або системних економічних потрясінь.

Міжнародна економічна допомога має дві основні субформи, фінансову та матеріальну. Фінансова допомога полягає у наданні коштів у формі безвідсоткових або пільгових кредитів, грантів, субсидій чи безповоротного фінансування для реалізації певних соціально-економічних програм, технічних проєктів або заходів з відновлення економіки. Матеріальна допомога передбачає безоплатну передачу товарів, обладнання, сировини, продовольства, медикаментів, техніки або послуг виробничого і побутового призначення. У сучасних умовах матеріальна допомога дедалі частіше поєднується з технологічною, консультаційною та інституційною підтримкою.

Експорт підприємницького капіталу, як уже зазначалося, реалізується у формі закордонних довгострокових інвестицій. Основними його різновидами є прямі та портфельні інвестиції. Прямі інвестиції являють собою капіталовкладення в іноземні підприємства, які забезпечують інвесторові істотний вплив на управління об'єктом

інвестування або прямий контроль над ним. Як правило, прямі інвестиції пов'язані з довгостроковою участю у діяльності підприємства, трансфером технологій, організаційних практик, управлінських рішень та інтеграцією виробництва в міжнародну корпоративну структуру.

Портфельні інвестиції означають вкладення в іноземні фінансові активи, насамперед у цінні папери, з метою отримання доходу без безпосереднього контролю над підприємством. У сфері підприємницького капіталу це насамперед стосується пайових цінних паперів, тоді як у ширшому фінансовому розумінні портфельні інвестиції охоплюють як пайові, так і боргові інструменти. На відміну від прямих інвестицій, портфельні інвестиції зазвичай мають вищий ступінь ліквідності, швидше реагують на зміни ринкової кон'юнктури та частіше пов'язані з фінансовими мотивами, а не з виробничою стратегією.

Експорт позичкового капіталу є основою міжнародних кредитних відносин. Міжнародні кредитні відносини слід розглядати як систему зв'язків між кредиторами і позичальниками з різних країн, що виникають з приводу надання, використання та повернення позики разом зі сплатою відсотків. Міжнародний кредит може надаватися у грошовій або товарній формі, мати державний, банківський, міжфірмовий або змішаний характер, а також різні строки і умови обслуговування.

У структурі **міжнародного кредиту** доцільно виділяти декілька субформ. Пільговий кредит являє собою позику, що надається на пом'якшених умовах, наприклад із нижчою процентною ставкою, тривалішим строком погашення або відстрочкою виплат. Такі кредити часто використовуються для підтримки країн, що розвиваються, або держав, які переживають фінансові труднощі. Звичайний закордонний кредит є класичною формою міжнародного позичкового капіталу і надається на ринкових умовах із дотриманням принципів повернення, терміновості та платності. До міжнародного руху позичкового капіталу можна також віднести ту частину портфельних інвестицій, яка здійснюється у боргові цінні папери, оскільки в цьому разі інвестор фактично виступає кредитором.

Сучасна **міжнародна міграція капіталу** має низку характерних рис, які відображають глибинні зміни у структурі світового господарства. По-перше, суттєво зросла роль держави у вивозі

капіталу. Держави не лише регулюють міжнародний рух фінансових ресурсів, а й самі стають активними інвесторами, кредиторами та донорами. По-друге, посилився рух приватного капіталу між економічно розвинутими країнами, що пов'язано зі структурними змінами в економіці, високою концентрацією фінансових ресурсів, розвитком наукоємних технологій і необхідністю інвестування у високотехнологічні сектори. По-третє, істотно зросла частка прямих закордонних інвестицій, оскільки саме вони забезпечують корпоративний контроль, технологічне поширення і стале закріплення компаній на зовнішніх ринках.

Міжнародний ринок капіталів формується сукупністю інститутів і механізмів, що забезпечують зустріч попиту і пропозиції на інвестиційні ресурси у світовому масштабі. Його функціонування опосередковують установи, які або безпосередньо поєднують інвесторів із позичальниками, або трансформують заощадження у інвестиційний капітал, або забезпечують управління ризиками і підтримання ліквідності. Саме через ці інституції здійснюється основний обсяг міжнародного руху капіталу.

До ключових посередників міжнародного ринку капіталів належать кредитні установи, що акумулюють депозити і надають інвестиційні кредити; кредитні інститути, які здійснюють операції клієнтів на фондових біржах; інвестиційні фонди та компанії, що вкладають кошти у диверсифіковані портфелі цінних паперів; великі промислові та транснаціональні підприємства, які виступають самостійними учасниками фінансового ринку; страхові компанії; емітенти публічних фінансових інструментів; а також інвестиційні банки, які розробляють і реалізують механізми емісії, розміщення та обігу цінних паперів. У сучасній економіці до цього переліку також доцільно додати пенсійні фонди, суверенні фонди добробуту, приватні інвестиційні платформи, фонди прямого інвестування, венчурні фонди, фінтех-компанії та глобальні цифрові торговельно-фінансові системи.

Основними постачальниками капіталу на міжнародному ринку є **транснаціональні корпорації**, **держави, міжнародні фінансові інституції, комерційні банки, інвестиційні фонди та великі приватні інвестори.** Саме вони формують міжнародні інвестиційні потоки, визначають географію руху фінансових ресурсів, структуру інвестиційних пріоритетів і напрями фінансування глобального розвитку.

Постає закономірне запитання, чому фірма або інший інвестор прагне вивозити капітал за кордон, використовувати його поза межами країни походження та розміщувати виробничі чи фінансові активи на зовнішньому ринку, де їй протистоять місцеві конкуренти, які мають інформаційні, інституційні та культурні переваги. Відповідь на це питання намагаються дати різні теорії міжнародного руху капіталу.

Класичні та неокласичні теорії розглядають міжнародний рух капіталу як наслідок відмінностей у дохідності факторів виробництва. Основною причиною вивозу капіталу вважається різниця в нормі прибутку або процентній ставці у різних країнах. Якщо в певній економіці капітал є відносно надлишковим, то його гранична продуктивність і прибутковість знижуються. Натомість у країнах, де капіталу бракує, граничний продукт капіталу і норма прибутку можуть бути вищими. Саме ця різниця і створює стимули для його міжнародної міграції. У межах такого підходу міжнародний рух капіталу має тривати доти, доки відмінності у прибутковості не будуть частково або повністю згладжені.

Цей підхід може бути виражений через формулу капіталізації потоку доходів:

$K = P / I$,

де K означає загальну вартість активу, P є прибутком, отриманим завдяки вкладеному активу, а I є нормою прибутку.

Звідси випливає, що:

$I = P / K$.

Відповідно, капітал прагне переміщуватися туди, де за даного обсягу вкладення можна отримати вищу норму прибутку. Однак цей підхід не вичерпує всієї складності міжнародної інвестиційної поведінки, оскільки в реальній економіці інвестор орієнтується не лише на відмінності у прибутковості, а й на доступ до технологій, ринкову владу, інституційне середовище, масштаби ринку, політичні ризики, податковий режим, валютну стабільність, логістику та регуляторні умови.

Саме тому важливе місце у теорії міжнародного руху капіталу посідають концепції, що виходять із недосконалості ринку. Одним із засновників такого підходу був Стівен Хаймер, який критикував ідею автоматичного вирівнювання норм прибутку та доводив, що іноземне інвестування часто здійснюється не заради простого пошуку вищого доходу, а з метою досягнення ринкової влади. Згідно з цією теорією,

фірма, яка виходить за кордон, прагне домінувати на ринку, послабити або усунути конкурентів, закріпити контроль над каналами збуту, ресурсами, технологіями або певними сегментами попиту.

На ранніх стадіях зростання компанія підвищує свою ринкову частку в межах національної економіки шляхом злиттів, поглинань і концентрації виробництва. Коли можливості подальшого розширення на внутрішньому ринку вичерпуються, вона починає інвестувати за кордон. Таке інвестування дає змогу перенести процес концентрації ринкової влади на іноземні ринки. У цьому контексті можна пояснити феномен так званих захисних інвестицій, коли великі корпорації створюють за кордоном виробничі або збутові потужності навіть за умов невисокої початкової рентабельності з метою послаблення позицій потенційних конкурентів і збереження власного контролю над ринком.

Ринкова влада фірми значною мірою ґрунтується на її специфічних конкурентних перевагах. До них належать економія на масштабі виробництва, доступ до передових технологій, управлінські компетенції, маркетинговий досвід, інноваційний потенціал, патентний захист, доступ до дешевих фінансових ресурсів та здатність організувати міжнародну корпоративну мережу. Саме завдяки цим перевагам компанія може отримувати за кордоном прибуток, вищий, ніж місцеві фірми, навіть попри додаткові витрати, пов'язані з діяльністю в іншій країні.

Важливою концепцією є **теорія інтерналізації,** яка базується на ідеї мінімізації трансакційних витрат. Витрати на укладання та виконання угод на відкритому ринку можуть бути значними через невизначеність, конкуренцію, інформаційну асиметрію, правові ризики та складність координації. Якщо фірма може зменшити ці витрати, перевівши відповідні операції у межі власної корпоративної структури, вона прагнутиме замінити ринковий обмін внутрішньокорпораційним. У результаті відбувається інтерналізація ринку. Саме така логіка пояснює створення закордонних філій, дочірніх компаній, інтегрованих логістичних і технологічних систем, а також глобальних корпоративних ланцюгів вартості. У цьому випадку міжнародний рух капіталу виступає засобом формування внутрішнього міжнародного простору функціонування фірми.

Концепція міжнародної конкурентоспроможності галузі пояснює міжнародний рух капіталу посиленням технологічної,

організаційної та ринкової конкуренції між підприємствами. Відповідно до моделі життєвого циклу продукту, після інноваційної фази, коли виробництво нового товару концентрується у країні його походження, на етапі зростання та зрілості виробництво починає переміщуватися за кордон. Це дозволяє компанії скористатися перевагами інших ринків, зберегти експортний потенціал, знизити витрати та підтримати свої позиції в міжнародній конкуренції. З метою запобігання копіюванню продукту зарубіжними фірмами компанії водночас використовують патентний захист, рекламу, постійне технологічне оновлення та контроль над ключовими ланками виробництва.

Концепція технологічного нагромадження розглядає міжнародний рух капіталу як наслідок інноваційного розвитку. Фірма, яка створює нові технології, прагне не лише комерціалізувати їх, а й зберегти контроль над власними технологічними перевагами. Тому вона інвестує за кордон, щоб самостійно організувати використання нових технологій, уникнути їх неконтрольованого поширення та інтегрувати глобальні виробничі процеси у власну інноваційну стратегію.

Поряд із теоріями, що зосереджуються на мотивах інвестора, існують концепції, які акцентують увагу на інтересах країни, що приймає капітал. **Концепція оборони національного суверенітету** виходить із того, що надмірне зростання частки іноземного капіталу в національній економіці може призводити до послаблення державного контролю над стратегічними секторами, звуження простору для автономної економічної політики, залежності від зовнішніх інвесторів і зменшення частки внутрішнього виробництва у створенні кінцевого продукту. У таких умовах уряди можуть проводити політику обмеження впливу іноземного капіталу або створювати систему регулювання експорту та імпорту капіталу з метою захисту національних інтересів.

Механізм взаємовідносин між зарубіжним інвестором і країною-реципієнтом перебуває в центрі моделі купівельної спроможності. У цій моделі відносини між сторонами трактуються як взаємодія цілей, ресурсів, обмежень і переговорної сили. Кожна зі сторін має активи, які становлять інтерес для іншої. Інвестор володіє капіталом, технологіями, управлінським досвідом, виходом на зовнішні ринки. Країна-реципієнт пропонує доступ до ресурсів, ринку, робочої сили,

інфраструктури, сировини або стратегічного географічного положення. На початковому етапі позиції країни-реципієнта можуть бути слабшими, але в ході реалізації інвестиційного проєкту її залежність від інвестора може зменшуватися, що створює підстави для перегляду умов інвестування, скорочення пільг та посилення національного контролю.

Згідно з гіпотезою **валютного простору**, важливим стимулом переміщення виробничих потужностей за кордон є валютні переваги. Інвестори з країн із сильною валютою мають порівняльні переваги при інвестуванні в економіки зі слабшою валютою, оскільки можуть дешевше купувати активи, фінансувати виробництво та здійснювати придбання компаній або ресурсів. У цьому сенсі валютний фактор виступає важливим елементом міжнародної інвестиційної стратегії.

Таким чином, причинами міжнародного руху капіталу є перенакопичення капіталу в країні походження, відмінності між попитом і пропозицією на капітал у різних країнах та секторах, наявність у країнах-реципієнтах дешевших ресурсів, робочої сили чи виробничих можливостей, прагнення до контролю над ринками, доступ до технологічних, сировинних або логістичних переваг, а також бажання забезпечити довгострокову присутність у певному геоекономічному просторі. Щодо цілей вивозу капіталу, то їх можна звести до кількох основних груп, отримання підприємницького прибутку, одержання процентного доходу, встановлення або посилення контролю над підприємством чи частиною ринку, а також реалізація довгострокових економічних, політичних чи стратегічних інтересів у певній країні чи регіоні.

Форми міжнародного руху капіталу можна класифікувати за декількома критеріями. За суб'єктами, які здійснюють вивіз капіталу, розрізняють рух приватного і державного капіталу. За об'єктами переміщення виділяють рух грошового та товарного капіталу. За строками переміщення капітал поділяють на довгостроковий і короткостроковий. За способом отримання доходу розрізняють рух позичкового капіталу, підприємницького капіталу та безповоротну міжнародну допомогу.

Якщо розглядати міжнародний рух капіталу з позиції приймаючої сторони, тобто як імпорт капіталу або іноземні інвестиції, то можна виявити як позитивні, так і негативні наслідки цього процесу. Його вплив на економіку країни-реципієнта є суперечливим і залежить від

структури інвестицій, галузевої спрямованості, умов допуску іноземного капіталу, якості державного регулювання та здатності національної економіки використовувати зовнішні ресурси для власного розвитку.

До позитивних наслідків імпорту капіталу належать отримання нових технологій при відносно невисоких витратах, прискорений розвиток виробництва, розширення можливостей для науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок, зростання експорту, підвищення кваліфікації працівників, розвиток сфери послуг, створення нових робочих місць, збільшення податкових надходжень до бюджету та засвоєння сучасного міжнародного досвіду господарювання. За сприятливих умов імпорт капіталу може також сприяти структурній модернізації економіки, підвищенню продуктивності праці, інтеграції в глобальні виробничі мережі та розвитку місцевого підприємництва через поширення стандартів якості й нових організаційних практик.

Водночас імпорт капіталу може мати і негативні наслідки. До них належать ризик посилення сировинної спеціалізації економіки, надмірне втручання іноземного капіталу у національну фінансову й банківську систему, витіснення місцевих виробників внаслідок конкуренції з потужними транснаціональними структурами, захоплення стратегічно важливих секторів економіки, однобічний розвиток окремих галузей, втрата контролю над частиною внутрішнього ринку з боку національного бізнесу, вивезення прибутків за кордон, у тому числі в прихованих формах через трансфертне ціноутворення, маніпуляції з внутрішньокорпораційними витратами або фінансовими потоками. Крім того, надмірна залежність від іноземного капіталу може обмежувати економічну і в певних випадках політичну автономію держави, особливо якщо йдеться про країни з недостатньо розвиненими інститутами ринкового регулювання.

Отже, міжнародний рух капіталу є однією з найважливіших і найскладніших форм функціонування світового господарства. Він відображає глибину інтеграції національних економік, рівень розвитку глобального фінансового середовища, ступінь транснаціоналізації виробництва і зміну ролі держави у світовій економіці. Міжнародна міграція капіталу одночасно виступає і джерелом розвитку, і фактором ризику. Тому ефективна участь країни у цих процесах потребує виваженої державної політики, здатної поєднувати відкритість до інвестицій із захистом національних інтересів, стимулюванням

технологічного оновлення, розвитком внутрішнього підприємництва та забезпеченням довгострокової економічної безпеки.

15.7. Міжнародна міграція робочої сили

Система сучасних міжнародних економічних відносин органічно пов'язана з переміщенням людей між країнами, регіонами та глобальними ринками праці. У цьому контексті особливе місце посідає **міжнародна міграція робочої сили**, яка є однією з найважливіших форм функціонування світового господарства. Саме через механізми трудової мобільності відбувається перерозподіл людського капіталу між країнами, узгодження попиту і пропозиції на глобальному ринку праці, трансфер професійних навичок, знань, досвіду та соціально-економічних практик. У сучасному світі міжнародна міграція вже не зводиться лише до фізичного переміщення працівників з однієї країни в іншу, а виступає складним багатовимірним процесом, що охоплює демографічні, економічні, соціальні, правові, культурні, безпекові та гуманітарні аспекти.

Термін **міграція** походить від латинського слова migratio, що означає переміщення або переселення. У широкому значенні міжнародна міграція означає переміщення людей через державні кордони у зв'язку зі зміною місця проживання, працевлаштування, сімейного статусу, умов життя, безпеки або реалізації особистих і професійних стратегій. Міжнародна міграція існує в різних формах, трудовій, сімейній, освітній, гуманітарній, туристичній, вимушеній, транзитній та інших. Проте провідне місце у структурі міжнародної мобільності посідає саме трудова міграція, оскільки вона безпосередньо пов'язана з функціонуванням ринку праці, відтворенням робочої сили та глобальним перерозподілом людських ресурсів.

Під **міжнародною міграцією робочої сили** доцільно розуміти переміщення працездатного населення через державні кордони з метою працевлаштування, підвищення доходів, використання своїх професійних здібностей, здобуття кращих умов життя, безпеки чи кар'єрної самореалізації. У сучасному науковому підході це поняття охоплює не лише фізичне переселення, а й тривалі транскордонні форми трудової діяльності, включаючи циркулярну мобільність, дистанційну зайнятість на зовнішньому ринку праці, цифрову міграцію, транснаціональну професійну активність і платформену зайнятість.

Основні причини міжнародної міграції робочої сили традиційно поділяють на дві великі групи, **економічні та неекономічні**. До економічних причин належать нерівномірність економічного розвитку країн, відмінності в рівні зайнятості, безробіття, доходів населення, заробітної плати, продуктивності праці, умов підприємницької діяльності, якості робочих місць та соціально-економічних перспектив. Важливими економічними чинниками також є структурні диспропорції національних ринків праці, дефіцит робочої сили в окремих секторах економіки країн-реципієнтів, демографічне старіння населення у розвинутих країнах, нерівний доступ до освіти і можливостей професійного зростання.

До причин неекономічного характеру належать соціальні, політичні, етнічні, національні, расові, релігійні, культурні та безпекові фактори. У сучасних умовах дедалі вагомішу роль відіграють війни, політичні кризи, переслідування, погіршення екологічної ситуації, зміни клімату, деградація природного середовища, гуманітарні катастрофи та інституційна нестабільність. Саме тому міжнародна міграція дедалі частіше має змішану природу, коли економічні мотиви поєднуються з безпековими, гуманітарними або сімейними обставинами.

Залежно від географічного напряму переміщення розрізняють **внутрішню і зовнішню міграцію робочої сили**. Внутрішня міграція означає переміщення працездатного населення між містами, районами та регіонами в межах однієї країни. Зовнішня міграція, відповідно, пов’язана з перетинанням державного кордону і переміщенням робочої сили з однієї країни до іншої. Саме зовнішня трудова міграція є складовою міжнародних економічних відносин і виступає важливим елементом глобального ринку праці.

За напрямом руху зовнішня міграція поділяється на **еміграцію, імміграцію та реміграцію.** Еміграція означає виїзд працездатного населення з країни походження для довготривалого або постійного проживання й роботи в іншій державі. Імміграція, навпаки, є в’їздом робочої сили з-за кордону до певної країни з метою працевлаштування або проживання. Реміграція означає повернення емігрантів до країни свого походження після певного періоду перебування за кордоном. У сучасних умовах реміграція все частіше супроводжується трансфером капіталу, досвіду, професійних компетенцій і міжнародних ділових зв’язків, що може позитивно впливати на розвиток країни походження.

За формами прояву міжнародна трудова міграція поділяється на **безповоротну, тимчасову, сезонну та маятникову**. Безповоротна міграція пов'язана зі зміною постійного місця проживання. Тимчасова міграція означає переміщення на визначений, хоча й тривалий, строк. Сезонна міграція пов'язана з працевлаштуванням у певні періоди року, зазвичай у сільському господарстві, туризмі, будівництві чи сфері послуг. Маятникова міграція означає регулярні поїздки за кордон на роботу з обов'язковим поверненням до країни постійного проживання. У сучасній економіці до цих форм дедалі частіше додають циркулярну міграцію, коли працівник багаторазово переміщується між країною походження і країною зайнятості, а також цифрову і дистанційну трудову мобільність, коли робота на іноземного роботодавця здійснюється без фізичної зміни країни проживання.

Міжнародна трудова міграція має тривалу історію, однак у сучасний період вона набула нових масштабів, форм і напрямів. До найсуттєвіших сучасних тенденцій міжнародної міграції робочої сили належать насамперед зростання її загальних масштабів, географічне поширення міграційних потоків практично на всі регіони світу, збільшення питомої ваги мігрантів у складі працездатного населення багатьох країн, а також перетворення міграції на постійний структурний елемент глобальної економіки.

Однією з базових тенденцій є збереження головного напряму переміщення робочої сили з менш розвинутих країн і країн із перехідними економіками до найрозвиненіших держав. Цей напрям зумовлений різницею в оплаті праці, якості життя, рівні соціального захисту, можливостях кар'єрного розвитку та загальній інституційній стабільності. Разом з тим сучасна міграційна карта світу стає значно складнішою. Поряд із традиційними потоками посилюється внутрішньорегіональна міграція, рух між країнами приблизно однакового рівня розвитку, а також зростає роль країн, які одночасно виступають і донорами, і реципієнтами трудових мігрантів.

Важливою тенденцією є зростання нелегальної та напівлегальної міграції, що значною мірою пов'язано з жорсткішою міграційною політикою розвинутих країн, обмеженням офіційних каналів в'їзду, складністю процедур легалізації праці та зростанням попиту на дешеву й гнучку робочу силу у тіньовому або слабко регульованому секторі економіки. Нелегальна міграція становить серйозний виклик як для країн призначення, так і для самих мігрантів, оскільки супроводжується

підвищеними ризиками експлуатації, дискримінації, правової незахищеності та соціальної вразливості.

Суттєво посилилася **міграція інтелектуальної праці.** Так званий відтік мізків, тобто виїзд висококваліфікованих спеціалістів, науковців, лікарів, інженерів, викладачів, ІТ-фахівців і менеджерів до економічно розвинутих країн, став однією з найбільш помітних тенденцій глобального ринку праці. У сучасних умовах ця тенденція трансформується у складніше явище, яке охоплює не лише фізичну еміграцію, а й циркуляцію знань, транснаціональні дослідницькі мережі, дистанційну інтелектуальну працю та формування глобального ринку висококваліфікованих кадрів. Водночас дедалі частіше говорять не лише про brain drain, а й про brain circulation і brain gain, коли країни можуть частково компенсувати втрати через повернення фахівців, розвиток діаспорних мереж або дистанційну участь мігрантів у національних проєктах розвитку.

Іншою сучасною тенденцією є **омолодження міграційних потоків.** Частка молодих людей у структурі міжнародної міграції зростає, що пов'язано з прагненням молоді до освіти, мобільності, професійного зростання та доступу до глобальних кар'єрних можливостей. Одночасно розширюється освітньо-трудова міграція, коли навчання в іншій країні стає каналом подальшого виходу на її ринок праці.

Помітною тенденцією є **фемінізація міжнародної трудової міграції**. Якщо раніше жінки частіше виступали супроводжуючими членами сім'ї, то нині вони дедалі більше стають самостійними учасницями міграційного процесу, працюючи у сфері догляду, охорони здоров'я, освіти, послуг, торгівлі, готельно-ресторанному бізнесі, адміністративній та цифровій праці. Це змінює соціальну структуру міграційних потоків і вимагає врахування гендерного виміру в міграційній політиці.

До сучасних тенденцій міжнародної міграції слід також віднести **цифровізацію міграційних процесів**. Розвиток глобальних платформ зайнятості, дистанційної роботи, фрилансу, аутсорсингу та цифрового підприємництва призвів до появи нових форм транснаціональної трудової мобільності, коли працівник може бути інтегрованим у міжнародний ринок праці без фізичного переселення. У зв'язку з цим посилилася роль віртуальної мобільності, цифрових кочівників, платформеної праці та транскордонної зайнятості на основі

електронних сервісів.

Дедалі більшого значення набуває **вимушена трудова міграція,** спричинена війнами, окупацією територій, політичною нестабільністю, гуманітарними кризами та екологічними загрозами. У багатьох випадках міграція вже не є результатом вільного економічного вибору, а виступає формою адаптації населення до умов ризику, небезпеки і втрати засобів існування. Це особливо актуалізує взаємозв'язок між міжнародною міграцією, ринком праці та глобальною безпекою.

Окремою сучасною тенденцією є **ротаційний і циркулярний характер міграції**. Значна частина мігрантів уже не орієнтується виключно на остаточну зміну місця проживання, а вибудовує гнучкі стратегії багаторазового переміщення між країною походження і країною працевлаштування. Такі моделі дозволяють поєднувати економічні вигоди роботи за кордоном із збереженням сімейних, культурних і соціальних зв'язків з батьківщиною.

Міжнародна міграція робочої сили набула глобального характеру. У світі фактично сформувалися постійно діючі ринки праці міжнародного масштабу, що поєднують держави-експортери і держави-імпортери робочої сили. Такі ринки функціонують у країнах, де трудові ресурси історично значною мірою формувалися за рахунок імміграції, а також у регіонах із високим попитом на іноземну робочу силу. Глобалізація міграційних процесів призвела до формування постійних центрів міжнародного тяжіння робочої сили, кожен з яких має власні особливості щодо професійної структури, рівня кваліфікації, режиму доступу до ринку праці та правового статусу мігрантів.

Одним із найпотужніших центрів тяжіння мігрантів є **Західна Європа**. Саме тут упродовж другої половини XX століття і початку XXI століття сформувався один із найбільших регіональних ринків праці для іноземної робочої сили. Основну частину іммігрантів традиційно приймають Німеччина, Франція, Велика Британія, а також Бельгія, Нідерланди, Швеція, Швейцарія та інші країни. Особливість європейського ринку праці полягає у поєднанні внутрішньої мобільності в межах інтеграційного простору та зовнішньої імміграції з країн Африки, Азії, Близького Сходу, Східної Європи та Латинської Америки. У сучасних умовах цей ринок дедалі більше залежить від імміграції через демографічне старіння населення, дефіцит працівників у сфері догляду, медицини, логістики, будівництва, сільського господарства та цифрових технологій.

Другим важливим центром міжнародної трудової міграції є **країни Близького Сходу**, насамперед нафтовидобувні держави Перської затоки. Активне економічне зростання, реалізація масштабних інфраструктурних проєктів і дефіцит власної робочої сили зумовили залучення значної кількості працівників з Індії, Пакистану, Бангладеш, Непалу, Філіппін, Єгипту, Йорданії та інших країн. У низці держав цього регіону частка мігрантів у складі робочої сили є надзвичайно високою. Особливістю цього центру є домінування тимчасової трудової міграції, контрактний характер зайнятості, значна сегментація ринку праці за національною та професійною ознакою, а також обмежені можливості довгострокової інтеграції мігрантів у суспільство країни перебування.

Третім традиційним центром міжнародної імміграції залишаються **Сполучені Штати Америки**. Історично трудові ресурси США значною мірою формувалися за рахунок іммігрантів, а сама країна була і залишається одним із найпривабливіших ринків праці у світі. Імміграційні потоки до США змінювалися залежно від етапів економічного розвитку, законодавчих змін і пріоритетів державної політики. У різні періоди переважали мігранти з Європи, а згодом з Латинської Америки, Азії та інших регіонів світу. Сучасний ринок праці США приваблює як висококваліфікованих фахівців, так і працівників для низькооплачуваних секторів економіки, включаючи сільське господарство, будівництво, логістику, готельно-ресторанний бізнес і сферу догляду.

Четвертим важливим центром міжнародної трудової міграції є **Австралія**. Її особливість полягає у поєднанні керованої імміграційної політики, орієнтованої на залучення кваліфікованих працівників, із потребами ринку праці у сферах освіти, медицини, будівництва, сільського господарства і послуг. Австралія традиційно розвиває селективну модель імміграції, значну увагу приділяючи кваліфікаційному рівню, мовним навичкам та професійній придатності мігрантів.

П’ятим важливим центром тяжіння робочої сили є країни **Азіатсько-Тихоокеанського регіону.** До них належать Японія, Сінгапур, Республіка Корея, Гонконг, Тайвань, Малайзія, Бруней та інші економіки з високою динамікою розвитку. Особливість цього регіону полягає у співіснуванні кількох типів міграції, від залучення низькокваліфікованої праці для виробництва і будівництва до

конкуренції за висококваліфіковані кадри у сферах електроніки, науки, ІТ та управління. У межах цього регіону зростає і внутрішньоазійська міграція, що формує нову конфігурацію регіонального ринку праці.

Латинська Америка також має власні центри міжнародної трудової міграції. Тут найважливішими реципієнтами мігрантів традиційно виступають Аргентина, Бразилія, Венесуела та деякі інші країни. Водночас у сучасних умовах регіон характеризується як інтенсивною внутрішньорегіональною міграцією, так і потужними потоками до Північної Америки та Європи. На динаміку цих процесів значною мірою впливають економічні кризи, нерівність розвитку, політична нестабільність і гуманітарні чинники.

Регулювання міжнародної міграції робочої сили здійснюється на різних рівнях, національному, міжнародному та інтеграційному. Національний рівень охоплює сукупність заходів окремої держави щодо формування та реалізації власної міграційної політики. Міжнародний рівень представлений системою заходів міжнародних організацій та міждержавних угод, спрямованих на координацію міграційних процесів, захист прав мігрантів, боротьбу з нелегальною міграцією та торгівлею людьми. Інтеграційний рівень пов'язаний із регулюванням трудової мобільності в межах економічних і політичних об'єднань, де можуть діяти спеціальні режими вільного пересування робочої сили.

Система регулювання міжнародної міграції використовує адміністративно-правові та економічні методи. До адміністративно-правових методів належать законодавство про юридичний, політичний і професійний статус іммігрантів, діяльність державних імміграційних служб, що контролюють в'їзд, перебування і доступ до працевлаштування, а також міжурядові угоди про організацію трудової міграції. У сучасних умовах до цих інструментів додаються електронні системи міграційного моніторингу, біометричні механізми ідентифікації, цифрові візові сервіси, електронні реєстри дозволів на працю та міждержавний обмін даними щодо міграційних потоків.

До економічних методів регулювання належать вербування іноземних працівників, створення стимулів для імміграції у вигляді надання роботи, конкурентної заробітної плати, житлових умов, соціального забезпечення, можливостей підвищення кваліфікації, освіти і медичного обслуговування. До цього ж блоку належить залучення приватних посередників до процесу найму, а також видача

ліцензій, що дозволяють вербування працівників за кордоном. У сучасних умовах економічні методи дедалі частіше поєднуються з системами кваліфікаційного відбору, баловими моделями допуску на ринок праці, механізмами визнання дипломів і професійних сертифікатів, а також програмами залучення талантів і висококваліфікованих спеціалістів.

Важливою формою державного регулювання міграції є встановлення кількісних квот на в'їзд іммігрантів. Сенс таких обмежень полягає у контролі масштабів міграційного припливу відповідно до потреб ринку праці, демографічної ситуації, безпекових пріоритетів і соціальної інфраструктури країни. Квоти можуть мати загальний, галузевий, регіональний або професійний характер і доповнюватися механізмами пріоритетного допуску для окремих категорій працівників.

У ширшому контексті міжнародна міграція робочої сили пов'язана і з демографічною політикою. Демографічна політика є сукупністю заходів держав і міжнародних організацій, спрямованих на стимулювання або стримування народжуваності, регулювання вікової структури населення, підтримання відтворення трудових ресурсів та забезпечення сталого розвитку ринку праці. Для багатьох країн із низькою народжуваністю і старінням населення міжнародна міграція стає важливим компенсаторним механізмом підтримки економічної активності, пенсійної системи, секторального балансу зайнятості та інноваційного розвитку.

Отже, міжнародна міграція робочої сили є складним, багатофакторним і структурно важливим явищем сучасного світового господарства. Вона відображає нерівномірність економічного розвитку країн, відмінності у рівні життя, трансформацію глобального ринку праці, зростання ролі людського капіталу та посилення взаємозалежності національних економік. У сучасних умовах міжнародна трудова міграція набуває нових форм, цифрових, циркулярних, освітньо-професійних, вимушених і висококваліфікованих, що вимагає принципово нових підходів до її аналізу та регулювання. Ефективна міграційна політика має поєднувати потреби національного ринку праці, захист прав людини, безпекові пріоритети, демографічні виклики та довгострокові інтереси соціально-економічного розвитку.

15.8. Міжнародне науково-технічне співробітництво

Міжнародне науково-технічне співробітництво є однією з ключових форм сучасних міжнародних економічних відносин. Воно являє собою складну систему економічних, організаційних і інституційних зв'язків, що виникають на перетині науки, техніки, виробництва, інноваційної діяльності, сервісної сфери та міжнародної торгівлі. Таке співробітництво формується на основі узгоджених інтересів держав, наукових установ, транснаціональних корпорацій, університетів та інших суб'єктів світового господарства і закріплюється у міжнародних договорах, угодах, міжурядових програмах та міжінституційних партнерствах.

У сучасних умовах одним із визначальних критеріїв динаміки та **структурної трансформації світової економіки** виступає її технологічний вимір. Науково-технічний прогрес дедалі більше визначає міжнародну конкурентоспроможність держав, темпи економічного розвитку, характер глобальних виробничих мереж та структуру світогосподарських зв'язків. Якщо раніше технологічний детермінізм розглядався здебільшого як теоретична концепція, то сьогодні він перетворився на практичний інструмент глобального економічного розвитку, що визначає позиції країн у світовому поділі праці.

Інакше кажучи, глобальний рух технологій, який здійснюється через міжнародні ринки знань, інновацій і технологічних рішень, стає одним із системоутворювальних чинників трансформації світової економіки XXI століття. Саме технологічні інновації визначають розвиток нових галузей, зміну структури зайнятості, модернізацію виробництва та формування нових моделей економічної інтеграції.

Об'єктивними передумовами інтенсивного розвитку міжнародного науково-технічного співробітництва є кілька фундаментальних процесів.

По-перше, відбувається формування **постіндустріального інформаційно-технологічного укладу цивілізаційного розвитку**. Його ключовими складовими є:

• поглиблення науково-технічного прогресу, який дедалі більше орієнтується на фундаменталізацію технологічних процесів, дослідження мікроструктури матерії, розвиток нематеріальних компонентів продуктивних сил. Такі напрями, як генна інженерія,

біотехнологія, нанотехнології, нові композитні матеріали, квантові технології, термоядерна енергетика, штучний інтелект і цифрові системи управління, потребують масштабної міжнародної кооперації та об'єднання інтелектуальних і фінансових ресурсів різних країн;

• всеосяжна інформатизація суспільного життя, яка базується на стрімкому розвитку обчислювальної техніки, глобальних комп'ютерних мереж, цифрових платформ, електронних, оптоволоконних і супутникових телекомунікацій. Цифровізація економіки сприяє швидкому поширенню знань, розвитку міжнародних дослідницьких мереж та формуванню глобальних інноваційних екосистем.

По-друге, зростає роль четвертого фактора виробництва поряд із традиційними ресурсами, працею та капіталом. Таким фактором стає інноваційне підприємництво, яке у спрощеному вигляді можна визначити як технологічний фактор економічного розвитку. Його значення обумовлюється кількома чинниками:

• необхідністю посилення конкурентоспроможності у високотехнологічних галузях економіки, а також швидким зростанням сектору наукоємних послуг. У сучасних умовах дедалі більшу роль відіграє людський капітал, який виступає основним джерелом створення інновацій та технологічних рішень;

• інтенсивною інтелектуалізацією суспільства, розвитком цифрових технологій та формуванням нових можливостей для творчої самореалізації освічених людей. Виникає так званий алокаційний ефект, тобто суспільно підтверджена схильність значної частини висококваліфікованих фахівців до індивідуальної інноваційної діяльності, стартап-підприємництва та участі у глобальних технологічних ринках.

По-третє, важливим стимулом розвитку міжнародного науково-технічного співробітництва є необхідність мінімізації техногенного та антропогенного впливу на довкілля. Світове співтовариство дедалі більше орієнтується на розробку екологічно безпечних технологій, розвиток відновлюваної енергетики, ресурсозберігаючих виробничих процесів і створення збалансованої моделі взаємодії між системами людина, суспільство і природа. Такий підхід формує передумови для становлення ноосферної моделі розвитку цивілізації, в якій наука і технології використовуються для забезпечення сталого розвитку людства.

Зазначені передумови формуються та реалізуються у всіх ключових сферах суспільного відтворення. Вони проявляються у науці та освіті, виробництві та обміні, системах управління, соціальній інфраструктурі та сфері послуг. Саме тому носіями технологій виступають всі фактори виробництва, включаючи природні ресурси, працю, капітал та інноваційне підприємництво. У найбільш концентрованому вигляді технологічні знання втілюються у товарній і нетоварній продукції, а також у виробничих процесах і системах управління.

Глобальний процес інтернаціоналізації створення, освоєння, комерційного використання та поширення технологій отримав назву техноглобалізму. Його сутність полягає у формуванні глобального простору обміну технологіями, де інновації швидко поширюються між країнами, корпораціями та науковими установами. Техноглобалізм сприяє трансформації світового ринку технологій, перетворюючи його на один із ключових механізмів розвитку сучасної економіки.

Світовий ринок технологій можна визначити як систему міжнародних економічних відносин між його суб'єктами, що виникають у процесі створення, передачі та комерційного використання прав інтелектуальної власності на технології продуктів, процесів і систем управління. Він охоплює як ринкові, так і позаринкові форми взаємодії і включає складну інституційну структуру.

До основних інституційних елементів світового ринку технологій належать:

• об'єкти ринку, тобто продукти або технологічні процеси, які є носіями інноваційних знань;

• суб'єкти ринку, якими виступають держави, науково-дослідні установи, університети, транснаціональні корпорації, інноваційні підприємства та окремі винахідники;

• комерційний і некомерційний трансфер технологій;

• форми передачі та правового захисту інновацій, серед яких патенти, ліцензії, ноу-хау, авторські права, франчайзинг, інжиніринг та інші форми наукоємного сервісу;

• канали поширення технологій, зокрема міжнародна торгівля високотехнологічною продукцією, ліцензійна торгівля, науково-технічне співробітництво, інвестиційні проекти, прямі іноземні інвестиції, створення спільних підприємств та різноманітні контрактні

форми взаємодії.

Еволюція світового ринку технологій значною мірою пов'язана зі змінами у формах власності на інновації та технології. У цьому процесі можна виділити кілька стадій.

Перша стадія пов'язана з формуванням нових знань і визначенням можливостей їхнього технологічного застосування. На цьому етапі переважають форми приватної або колективної інтелектуальної власності.

Друга стадія характеризується виробничо-комерційною реалізацією технологій. Вона відбувається переважно у межах великих корпорацій і часто має монопольний характер.

Третя стадія полягає у широкому поширенні технологій між різними корпораціями та країнами, що призводить до формування інтернаціональної власності та олігопольних структур на світовому ринку технологій.

Особливої уваги заслуговує еволюція факторів конкурентоспроможності. У сфері технологій продуктів протягом останніх десятиріч відбулася зміна пріоритетів. Спочатку основним фактором була ціна продукції, згодом на перший план вийшла її якість, далі інноваційність і сервісне обслуговування, а в сучасних умовах важливими стають міжнародна унікальність продукції та можливість її екологічної утилізації після завершення життєвого циклу.

У сфері технологій виробничих процесів простежується тенденція переходу від ресурсомістких і екологічно небезпечних виробничих технологій до енергоефективних, ресурсозберігаючих і екологічно безпечних виробництв. Значну роль у цьому відіграє державна політика та міжнародна кооперація у сфері розробки нових технологічних рішень.

У сфері управлінських технологій спостерігається гуманізація систем управління, підвищення соціальних стандартів, посилення ролі корпоративної відповідальності та поширення сучасних управлінських практик у країнах, що розвиваються.

Варто зазначити, що абсолютно нові технології у практиці світової економіки виникають відносно рідко. Найчастіше інновації представляють собою синтез нових знань із традиційними виробничими та організаційними процесами. Вони можуть поєднувати вже відомі технологічні елементи у нових комбінаціях або забезпечувати модернізацію існуючих продуктів і виробництв.

Основу формування нових технологій становлять:

• новації, тобто результати інтелектуальної діяльності, що виникають на етапі наукових досліджень;

• інновації, які є комерціалізованими формами новацій і використовуються у виробництві та ринковій діяльності.

Інновації та технології можна класифікувати за різними ознаками. Зокрема виділяють:

внутрішньогенетичні інновації, які поділяються на радикальні, вдосконалювальні та модифікаційні;

зовнішньогенетичні інновації, серед яких продуктові, процесні та управлінські;

ринкові інновації, що оцінюються за ступенем новизни, попитом і рівнем прибутковості.

У науково-технічній сфері також використовуються поняття плодотворних, мінливих і стабільних технологій. Плодотворні технології формують нові галузі економіки та потребують масштабних досліджень на всіх етапах життєвого циклу. Мінливі технології забезпечують розвиток нових видів продукції на основі базових технологічних рішень. Стабільні технології спрямовані на поступову модернізацію традиційних галузей виробництва.

Технологію доцільно розглядати як комплекс наукових методів, інженерних рішень і організаційних процедур, що забезпечують створення нових продуктів або виробничих процесів. Враховуючи її подвійний характер, технологія поєднує інтелектуально-дослідницьку складову, пов’язану зі створенням нових знань, та матеріально-виробничу складову, що забезпечує їх практичну реалізацію.

Структура міжнародного науково-технічного співробітництва охоплює широкий спектр форм взаємодії між державами та організаціями. До них належать:

• створення міжнародних програм спільних наукових і технічних досліджень;

• міжнародне ліцензування, обмін науково-технічною інформацією, патентами та технологічними розробками;

• міжнародний інжиніринг, проведення передпроєктних досліджень і консалтингове супроводження інноваційних проектів;

• співробітництво у сфері підготовки наукових і інженерно-технічних кадрів, розвиток партнерства між університетами;

• організація міжнародних наукових конференцій, симпозіумів та

дослідницьких форумів;

• спільне вирішення масштабних науково-технічних проблем шляхом координації дослідницьких програм;

• створення міжнародних науково-дослідних центрів, лабораторій та інноваційних кластерів;

• проведення міждержавних консультацій з питань науково-технічної політики;

• розробка довгострокових науково-технологічних прогнозів.

До пріоритетних напрямів сучасного міжнародного науково-технічного співробітництва належать цифровізація економіки, автоматизація і роботизація виробництва, безпечне використання атомної енергії, створення нових конструкційних матеріалів, розвиток біотехнологій і генної інженерії, космічні дослідження, штучний інтелект і технології сталого розвитку.

Важливим напрямом інтеграції національних економік у світове господарство є розвиток міжнародного підприємництва. Однією з найбільш поширених його форм виступають спільні підприємства. Такі підприємства створюються на основі участі партнерів з різних країн і функціонують на принципах спільної власності, кооперації ресурсів та розподілу прибутку.

Окрім спільних підприємств, поширеною формою міжнародного економічного співробітництва є реалізація спільних інвестиційних проектів. Вони передбачають участь суб'єктів різних країн у фінансуванні, проектуванні, будівництві та експлуатації великих інфраструктурних або промислових об'єктів.

Перспективним інструментом інтеграції національних економік у світову економічну систему є також створення спеціальних економічних зон. Такі зони представляють собою території, на яких діють особливі економічні режими, спрямовані на залучення іноземних інвестицій, стимулювання експорту та розвиток інноваційної діяльності.

Серед основних типів спеціальних економічних зон виділяють:

• вільні торговельні зони, які орієнтовані на розвиток міжнародної торгівлі та логістичних операцій;

• експортно-промислові зони, що стимулюють виробництво експортної продукції;

• технологічні парки, технополіси та інноваційні кластери, спрямовані на розвиток високотехнологічних галузей;

• комплексні економічні зони, які поєднують різні види економічної діяльності.

Особливим різновидом таких зон виступають офшорні фінансові центри та податкові гавані, які створюють сприятливі умови для здійснення міжнародних фінансових операцій.

Таким чином, міжнародне науково-технічне співробітництво є одним із найважливіших механізмів розвитку світової економіки. Воно забезпечує глобальне поширення інновацій, формує нові моделі економічної інтеграції та створює умови для сталого технологічного розвитку людства у XXI столітті.

ТРЕНІНГ-КУРС

Основні поняття

Світове господарство. Міжнародний поділ праці. Транснаціональні корпорації. Міжнародна економічна інтеграція. Міжнародні економічні відносини. Світова торгівля. Теорія абсолютних переваг. Теорія відносних переваг. Експорт. Імпорт. Протекціонізм. Міжнародні валютно-фінансові відносини. Заходи валютної політики. Міжнародний рух капіталу. Прямі інвестиції. Портфельні інвестиції. Міжнародний кредит. Міжнародна економічна допомога. Міжнародна міграція робочої сили. Демографічна політика. Міжнародні науково-технічні зв'язки. Міжнародна виробнича кооперація. Вільна економічна зона.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте економічну сутність поняття світового господарства та визначте його основні структурні елементи.
2. Охарактеризуйте ключові принципи та механізми функціонування світового господарства в умовах глобалізації та цифрової трансформації економіки.
3. Хто виступає основними суб'єктами світового господарства та яку роль у ньому відіграють держави, міжнародні організації, транснаціональні корпорації та глобальні фінансові інститути?
4. Розкрийте економічний зміст міжнародних економічних відносин та поясніть їх значення для розвитку національних економік.

5. Проаналізуйте основні форми міжнародної економічної інтеграції та визначте їх особливості на різних етапах розвитку інтеграційних об’єднань.
6. Назвіть і охарактеризуйте основні форми міжнародних економічних відносин, що формують сучасну систему світогосподарських зв’язків.
7. Оцініть сучасні тенденції розвитку світової торгівлі, зокрема вплив глобалізації, цифрових технологій, регіоналізації та геополітичних факторів.
8. Визначте структуру світової валютної системи та поясніть функції її основних елементів.
9. Охарактеризуйте роль і функції міжнародного ринку капіталу у забезпеченні руху фінансових ресурсів між країнами.
10. Проаналізуйте економічні, соціальні та демографічні чинники міжнародної міграції робочої сили в умовах сучасної глобальної економіки.
11. Поясніть вплив міжнародної трудової міграції на розвиток країн-донорів і країн-реципієнтів робочої сили.
12. Дайте характеристику основних форм міжнародного науково-технічного співробітництва та поясніть їх роль у розвитку глобальної інноваційної економіки.

Теми рефератів

1.Особливості та сучасні тенденції інтернаціоналізації світової економіки в умовах глобалізації.
2.Основні напрями інтеграції України у світове господарство та їх економічне значення.
3.Роль і місце України на світовому ринку товарів і послуг у контексті сучасних глобальних економічних процесів.
4.Особливості інтернаціоналізації економіки України на сучасному етапі її розвитку.
5.Глобалізація світової економіки та її вплив на формування міжнародних економічних відносин.
6.Міжнародна економічна інтеграція як фактор розвитку національних економік у XXI столітті.
7.Роль інновацій та науково-технічного співробітництва у формуванні глобальної конкурентоспроможності країн.

8.Вплив міжнародної трудової міграції на соціально-економічний розвиток країн світу.

Література

1. Базилевич В. Д., Базилевич К. С., Баластрик Л. О. Економічна теорія: політекономія : підручник. 9-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2014. 710 с. URL: https://www.znan-nia.com
2. Козик В. В., Панкова Л. А., Даниленко Н. Б. Міжнародні економічні відносини : навч. посіб. 9-те вид., перероб. і доп. Київ : Центр навчальної літератури, 2017. 560 с. URL: https://culonline.com.ua
3.Поручник А. М., Колот А. М., Резнікова Н. В. Міжнародна економіка : підручник. Київ : КНЕУ, 2016. 680 с. URL: https://kneu.edu.ua
4.Філіпенко А. С. Міжнародна економіка : підручник. Київ : Либідь, 2016. 582 с.
5.Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А. Економічна теорія : підручник. Київ : Академія, 2015. 640 с.
6. Кравчук Н. Я., Савчук В. С. Світова економіка та міжнародні економічні відносини : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 416 с. URL: https://culonline.com.ua
7.Шевчук В. О., Руденко Л. В. Міжнародні економічні відносини : підручник. Київ : КНЕУ, 2019. 620 с. URL: https://kneu.edu.ua
8.World Bank. World Development Report 2020: Trading for Development in the Age of Global Value Chains. Washington, DC : World Bank, 2020. URL: https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2020
9.International Monetary Fund. World Economic Outlook: Global Growth and Stability. Washington, DC : IMF, 2023. URL: https://www.imf.org/en/Publications/WEO
10.United Nations Conference on Trade and Development. World Investment Report 2024. Geneva : UNCTAD, 2024. URL: https://unctad.org/publications
11.World Trade Organization. World Trade Report 2023: Re-Globalization and Trade Cooperation. Geneva : WTO, 2023. URL: https://www.wto.org
12.European Commission. Science, Research and Innovation Performance of the EU 2022. Brussels : European.Commission, 2022. URL: https://research-and-innovation.ec.europa.eu
13.Якобчук В.П. Економічна теорія : підручник / за заг. ред. В.П. Якобчук. – К.: Ліра-К, 2020. – 450 с.

14.Публічне управління регіональною безпекою та сталим розвитком територій: монографія / Дацій Н. В., Войтенко А. Б., Загурська-Антонюк В. Ф. та ін. ; за заг. ред. проф. В. П. Якобчук. Житомир : Поліський нац. університет, 2025. 578 с.
15.Якобчук В. П. та ін. Публічне управління та адміністрування : навч. посібник / за заг. ред. В. П. Якобчук. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2025. – 476 с.

Тести

1. *Який фактор є ключовою передумовою формування світового господарства в умовах глобалізації?*
   А. Поглиблення міжнародного поділу праці та спеціалізації виробництва.
   Б. Зростання внутрішнього споживання в окремих країнах.
   В. Обмеження міжнародного руху капіталу.
   Г. Скорочення зовнішньоекономічних зв'язків між державами.
2. *Що виступає об'єктивною економічною основою розвитку світового господарства?*
   А. Міжнародний поділ праці.
   Б. Валютне регулювання держав.
   В. Державна монополія зовнішньої торгівлі.
   Г. Локалізація виробництва.
3. *Яка тенденція характерна для сучасного розвитку світової торгівлі?*
   А. Зростання ролі глобальних ланцюгів доданої вартості.
   Б. Повна відмова від міжнародної спеціалізації.
   В. Скорочення обсягів міжнародного обміну товарами.
   Г. Повна ізоляція національних економік.
4. *Яка міжнародна організація координує правила міжнародної торгівлі та сприяє її лібералізації?*
   А. Світова організація торгівлі (СОТ).
   Б. Міжнародний валютний фонд.
   В. Світовий банк.
   Г. Організація економічного співробітництва та розвитку.
5. *Що означає політика протекціонізму у зовнішній торгівлі?*
   А. Захист національних виробників шляхом застосування торговельних обмежень.

Б. Повне скасування митних тарифів.
В. Вільний рух товарів між країнами.
Г. Ліквідацію державного регулювання торгівлі.

6. *Який фактор може негативно вплинути на інвестиційний клімат країни?*
   А. Політична та законодавча нестабільність.
   Б. Запровадження податкових стимулів для інвесторів.
   В. Розвиток інфраструктури.
   Г. Прозорість фінансової системи.
7. *Який із наведених мотивів належить до економічних причин міжнародної трудової міграції?*
   А. Пошук роботи з вищою оплатою праці.
   Б. Культурний обмін.
   В. Туристичні подорожі.
   Г. Участь у спортивних змаганнях.
8. *Яка основна мета трудової міграції населення?*
   А. Підвищення доходів і професійних можливостей.
   Б. Проведення міжнародних конференцій.
   В. Розвиток туристичної індустрії.
   Г. Організація дипломатичних відносин.
9. *Який напрям інтеграції України у світову економіку є стратегічно перспективним?*
   А. Розвиток високотехнологічних виробництв і інноваційної економіки.
   Б. Повна орієнтація на експорт сировини.
   В. Обмеження участі у міжнародній торгівлі.
   Г. Скорочення науково-технічного співробітництва.
10. *Яке визначення найточніше відображає сутність світового господарства?*
    А. Система взаємопов’язаних національних економік, що функціонують через міжнародний поділ праці та економічні зв’язки.
    Б. Сукупність внутрішніх економік окремих держав.
    В. Система ізольованих національних ринків.
    Г. Лише сукупність міжнародних фінансових інститутів

Вправи

Вправа 1

У поточному році порівняно з базовим індекс експортних цін становив 1,25 (125 %), а індекс імпортних цін 1,10 (110 %).

1. Розрахуйте товарні умови торгівлі країни.
2. Визначте, як змінилася купівельна спроможність експорту порівняно з базовим роком.
3. Поясніть економічне значення отриманого результату для зовнішньої торгівлі країни.

Вправа 2

У країні А за одну одиницю витрат можна виробити 60 одиниць пшениці або 30 одиниць текстилю.

У країні В за одну одиницю витрат можна виробити 20 одиниць пшениці або 80 одиниць текстилю.

1. Побудуйте криві виробничих можливостей для обох країн, відкладаючи по горизонталі текстиль, а по вертикалі пшеницю.
2. Визначте внутрішні альтернативні витрати виробництва товарів у кожній країні.
3. Визначте, яка країна має порівняльні переваги у виробництві пшениці, а яка у виробництві текстилю.
4. Припустимо, що світова ціна становить 1 одиниця пшениці = 1 одиниця текстилю.
    - На виробництві якого товару повинна спеціалізуватися кожна країна?
5. Побудуйте лінії торговельних можливостей для обох країн і поясніть, як змінюються можливості споживання після відкриття торгівлі.
6. Поясніть, чому міжнародна торгівля може бути вигідною навіть тоді, коли одна країна має абсолютні переваги у виробництві обох товарів.

Вправа 3

Припустимо, що в країні Q відкрито значні запаси літію, який використовується для виробництва акумуляторів. Через кілька років починається масштабний експорт цього ресурсу.

1. Як зміниться торговельний баланс країни, коли літій почне активно експортуватися?
2. Який вплив це може мати на курс національної валюти у разі плаваючого валютного курсу?
3. Чому у період підготовки родовища до видобутку торговельний баланс може залишатися дефіцитним?

4. Які економічні ризики може створити надмірна залежність від експорту одного ресурсу?

Вправа 4

У публічних дебатах один політик заявив:
"Міжнародна торгівля нібито приносить вигоди всім країнам. Проте якщо інша країна швидко розвивається і стає нашим конкурентом, це означає, що теорії міжнародної торгівлі не працюють".

1. Поясніть, чому міжнародна торгівля загалом підвищує добробут країн.
2. Поясніть, чому економічне зростання торговельного партнера не означає автоматичних втрат для іншої країни.
3. Наведіть приклади вигод від міжнародної спеціалізації та обміну.

Вправа 5

Правильно або неправильно
Визначте, чи є наведені твердження правильними.

1. Якщо країна має нижчі витрати виробництва на всі товари, вона автоматично має порівняльні переваги у виробництві кожного з них.
2. Одним з аргументів на користь торговельних обмежень може бути захист стратегічно важливих галузей економіки.
3. Умови вільної міжнародної торгівлі завжди знижують економічний добробут країни.
4. Імпорт товарів може сприяти зниженню внутрішніх цін через посилення конкуренції.
5. Умови торгівлі визначаються як відношення індексу експортних цін до індексу імпортних цін.
6. Однією з цілей імпортних мит є захист національних виробників від зовнішньої конкуренції.
7. Відмінності у забезпеченні ресурсами між країнами є важливим фактором розвитку міжнародної торгівлі.
8. Надмірні торговельні обмеження можуть знижувати ефективність національної економіки.
9. Плаваючі валютні курси можуть спричиняти значні коливання валютних ринків.
10. У сучасній світовій економіці домінує система гнучких валютних курсів.

11. Зміна внутрішнього рівня цін може впливати на рівновагу платіжного балансу.
12. Зростання попиту на іноземні товари підвищує попит на валюту країни-експортера.
13. Митний союз передбачає єдиний зовнішній митний тариф щодо третіх країн.
14. Портфельні інвестиції передбачають володіння фінансовими активами без отримання контролю над підприємством.
15. Міжнародна трудова міграція формує стійкі регіональні центри притоку робочої сили у світовій економіці.

Тема 16. Глобалізація світової економіки та економічні аспекти вирішення глобальних проблем у контексті Цілей сталого розвитку

16.1. Теоретичні основи глобалізації світової економіки
16.2. Основні прояви та форми економічної глобалізації
16.3. Переваги, ризики та суперечності глобалізації
16.4. Глобальні проблеми сучасної цивілізації
16.5. Економічні механізми вирішення глобальних проблем у рамках ЦСР
16.6. Роль України у реалізації Цілей сталого розвитку

16.1. Теоретичні основи глобалізації світової економіки

Глобалізація є однією з визначальних тенденцій розвитку сучасної світової економіки. Вона відображає процес поглиблення взаємозв'язків і взаємозалежності між національними економіками, що формується внаслідок розширення міжнародної торгівлі, активізації руху капіталу, розвитку транснаціональних корпорацій, поширення інновацій та інтенсивного використання інформаційно-комунікаційних технологій. У широкому розумінні глобалізація означає формування єдиного економічного простору, в межах якого економічна діяльність, виробництво, обмін і фінансові потоки дедалі менше обмежуються національними кордонами.

Економічна глобалізація є результатом тривалого історичного розвитку міжнародних економічних відносин. Її становлення пов'язане з поглибленням міжнародного поділу праці, інтернаціоналізацією виробництва, зростанням мобільності факторів виробництва та

формуванням глобальних ринків товарів, послуг, капіталу і технологій. У сучасних умовах важливу роль у розвитку глобалізаційних процесів відіграють науково-технологічний прогрес, цифровізація економіки, розвиток глобальних інформаційних мереж, а також активізація діяльності міжнародних економічних організацій.

Сутність економічної глобалізації проявляється у формуванні системи взаємопов'язаних національних економік, які функціонують як складові єдиного світового господарства. Відбувається поглиблення міжнародної спеціалізації виробництва, посилюється взаємозалежність економічних процесів у різних країнах, а економічні рішення, що приймаються в одній державі або регіоні, можуть мати значний вплив на економічну ситуацію у глобальному масштабі.

Важливою характеристикою сучасної глобалізації є формування глобальних ланцюгів створення доданої вартості. Виробництво складної продукції дедалі частіше здійснюється в різних країнах, де кожна з них виконує окрему стадію виробничого процесу. Це сприяє більш ефективному використанню ресурсів, зниженню витрат виробництва та підвищенню конкурентоспроможності підприємств на світових ринках.

Глобалізація світової економіки має низку характерних ознак. Насамперед це швидке зростання міжнародної торгівлі товарами та послугами, значне розширення масштабів міжнародного руху капіталу, активний розвиток транснаціональних корпорацій, які контролюють значну частину світового виробництва і міжнародної торгівлі. Іншою важливою ознакою є інтенсивний розвиток міжнародних фінансових ринків, що забезпечують мобілізацію та перерозподіл фінансових ресурсів у глобальному масштабі. Крім того, важливим проявом глобалізації є зростання міжнародної мобільності трудових ресурсів, поширення новітніх технологій та інновацій, а також розвиток глобальних інформаційних мереж.

У сучасній економічній науці виділяють кілька рівнів прояву глобалізації. Першим є мікроекономічний рівень, який характеризується діяльністю підприємств і транснаціональних корпорацій, що здійснюють виробничу та інвестиційну діяльність у різних країнах світу. На цьому рівні формується міжнародна спеціалізація підприємств, створюються транснаціональні виробничі мережі та здійснюється глобальний обмін технологіями.

Другим є мезоекономічний рівень, який охоплює інтеграційні процеси між окремими регіонами та групами країн. На цьому рівні формуються різноманітні регіональні економічні об'єднання, такі як зони вільної торгівлі, митні союзи, спільні ринки та економічні союзи. Регіональна інтеграція сприяє поглибленню економічного співробітництва між країнами, усуненню торговельних бар'єрів і формуванню спільного економічного простору.

Третім є макроекономічний або глобальний рівень, на якому відбувається формування єдиної системи світового господарства. Цей рівень характеризується діяльністю міжнародних економічних організацій, розвитком глобальних фінансових ринків, формуванням міжнародних правил торгівлі та інвестиційної діяльності, а також координацією економічної політики на міжнародному рівні.

У сучасних умовах глобалізаційні процеси дедалі тісніше пов'язуються з концепцією сталого розвитку. Світове співтовариство усвідомлює, що економічне зростання повинно супроводжуватися вирішенням соціальних та екологічних проблем. Саме тому важливим орієнтиром глобального розвитку стали Цілі сталого розвитку, ухвалені Організацією Об'єднаних Націй. Вони передбачають забезпечення економічного зростання, подолання бідності, раціональне використання природних ресурсів, розвиток інновацій та формування справедливих міжнародних економічних відносин.

Отже, глобалізація світової економіки є складним і багатовимірним процесом, який охоплює всі сфери міжнародних економічних відносин. Вона створює нові можливості для економічного розвитку, підвищення ефективності виробництва та поширення інновацій, але водночас породжує нові виклики та суперечності, що потребують узгоджених дій світового співтовариства у напрямі досягнення сталого розвитку.

16.2. Основні прояви та форми економічної глобалізації

Економічна глобалізація є багатовимірним процесом, що охоплює всі ключові сфери функціонування світового господарства. Її зміст полягає у поглибленні взаємозалежності національних економік, посиленні міжнародного обміну товарами, послугами, капіталом, технологіями, інформацією та робочою силою. У сучасних умовах глобалізація не обмежується лише зростанням масштабів зовнішньої

торгівлі. Вона виявляється у формуванні єдиного економічного простору, в якому дедалі більше економічних процесів набувають наднаціонального характеру.

Основними проявами економічної глобалізації є інтернаціоналізація виробництва, лібералізація міжнародної торгівлі, глобалізація фінансових ринків, посилення ролі транснаціональних корпорацій, формування глобальних ланцюгів доданої вартості, цифровізація економічних процесів та розширення міжнародної трудової мобільності. У сукупності ці явища відображають перехід від відносно відокремлених національних господарств до інтегрованої системи світової економіки.

Одним із найважливіших проявів економічної глобалізації є глобалізація міжнародної торгівлі. Вона виявляється у швидкому зростанні обсягів світового товарообороту, розширенні номенклатури товарів і послуг, що обертаються на світовому ринку, а також у поступовому зниженні тарифних і нетарифних бар'єрів. Світова торгівля дедалі більше спирається на міжнародну спеціалізацію країн, яка дає змогу ефективніше використовувати ресурси та підвищувати продуктивність виробництва. У сучасній структурі міжнародної торгівлі зростає роль високотехнологічної продукції, інтелектуальних послуг, цифрових рішень та продуктів креативної економіки.

Іншою важливою формою економічної глобалізації є глобалізація руху капіталу. Вона проявляється у стрімкому розвитку міжнародних інвестицій, збільшенні обсягів прямих і портфельних інвестицій, зростанні ролі міжнародного кредитування та фінансового посередництва. Капітал у сучасному світі відзначається високою мобільністю, що дає змогу інвесторам швидко переміщати ресурси між країнами залежно від рівня прибутковості, ризику та інвестиційного клімату. Це посилює взаємозв'язок національних фінансових систем, але водночас робить країни більш вразливими до глобальних фінансових коливань.

Важливим проявом глобалізації є також глобалізація виробництва. Її сутність полягає у розосередженні окремих стадій виробничого процесу між різними країнами відповідно до їхніх конкурентних переваг. У результаті формуються міжнародні виробничі мережі, в яких проектування, виробництво комплектуючих, складання готової продукції, маркетинг і сервісне обслуговування можуть здійснюватися у різних державах. Така організація виробництва

забезпечує зниження витрат, підвищення ефективності та гнучкості бізнесу.

Особливе місце у процесах економічної глобалізації посідають транснаціональні корпорації. Саме вони є основними суб'єктами міжнародного виробництва, інвестування, технологічного трансферу та глобального маркетингу. Транснаціональні корпорації формують міжнародні виробничі системи, впливають на структуру світової торгівлі, визначають напрями руху капіталу і поширюють сучасні стандарти управління, організації праці та інноваційної діяльності. Їхня роль у глобальній економіці постійно зростає, оскільки саме великі корпоративні структури здатні ефективно координувати діяльність у різних країнах і швидко адаптуватися до змін світової кон'юнктури.

Одним із сучасних проявів економічної глобалізації є формування глобальних ланцюгів доданої вартості. Їхня сутність полягає в тому, що створення кінцевого продукту здійснюється через послідовне виконання окремих виробничих, логістичних, фінансових та інформаційних операцій у різних країнах. Внаслідок цього національні економіки дедалі глибше вбудовуються у міжнародні виробничі системи. Це розширює можливості участі країн у світовому господарстві, але водночас посилює залежність від зовнішніх ринків, міжнародної логістики та глобальних корпоративних стратегій.

Суттєвим напрямом економічної глобалізації стала глобалізація фінансових ринків. Вона означає інтеграцію національних валютних, кредитних, фондових і банківських ринків у єдиний світовий фінансовий простір. Завдяки сучасним інформаційним технологіям фінансові операції здійснюються майже миттєво, а обсяги міжнародного руху фінансових активів значно перевищують масштаби торгівлі товарами. Глобалізація фінансів полегшує доступ до інвестиційних ресурсів і розширює можливості економічного розвитку, але водночас підвищує ризик швидкого поширення кризових явищ між країнами.

Однією з найдинамічніших форм економічної глобалізації є цифрова глобалізація. Її основою є розвиток цифрових технологій, глобальних інформаційно-комунікаційних мереж, електронної комерції, міжнародних цифрових платформ, хмарних сервісів, штучного інтелекту та великих масивів даних. Цифровізація змінює традиційні моделі міжнародного бізнесу, прискорює обмін інформацією, полегшує доступ до глобальних ринків і створює нові

форми економічної взаємодії. Завдяки цифровій глобалізації навіть невеликі компанії отримують можливість виходити на міжнародні ринки без значних фізичних інвестицій у закордонну інфраструктуру.

Ще одним важливим проявом економічної глобалізації є міжнародна міграція робочої сили. Вона пов'язана з нерівномірністю економічного розвитку країн, різницею в рівнях оплати праці, демографічними дисбалансами, попитом на кваліфіковану та некваліфіковану працю, а також зростанням відкритості національних економік. Міжнародна мобільність трудових ресурсів сприяє більш ефективному розподілу праці у світовому масштабі, але водночас породжує проблеми відтоку кваліфікованих кадрів, соціальної адаптації мігрантів і посилення конкуренції на національних ринках праці.

Формою економічної глобалізації є також міжнародний трансфер технологій і знань. Сучасна світова економіка дедалі більше ґрунтується на інноваціях, тому міжнародне поширення технологій стає одним із ключових чинників глобального розвитку. Передача технологій здійснюється через прямі іноземні інвестиції, ліцензування, франчайзинг, міжнародне науково-технічне співробітництво, спільні дослідницькі проєкти та діяльність транснаціональних корпорацій. У результаті прискорюється технологічне оновлення виробництва, але водночас посилюється залежність менш розвинених країн від технологічних центрів світової економіки.

Окремою формою економічної глобалізації є регіональна економічна інтеграція. Хоча вона має регіональний характер, за своїм змістом є важливою складовою глобалізаційного процесу. Економічна інтеграція проявляється у створенні зон вільної торгівлі, митних союзів, спільних ринків та економічних союзів. Такі об'єднання спрощують рух товарів, послуг, капіталу та робочої сили, сприяють узгодженню економічної політики й формуванню великих регіональних ринків.

Таким чином, економічна глобалізація проявляється у взаємопов'язаному розвитку міжнародної торгівлі, фінансів, виробництва, інвестицій, технологій, цифрових платформ і трудової мобільності. Її основними формами є глобалізація торгівлі, руху капіталу, виробничих процесів, фінансових ринків, цифрової економіки, міжнародної міграції праці та трансферу технологій. Саме ці процеси формують сучасну архітектуру світового господарства і

визначають напрями подальшої трансформації міжнародних економічних відносин.

16.3. Переваги, ризики та суперечності глобалізації

Глобалізація є однією з найвизначальніших тенденцій розвитку сучасної світової економіки. Її вплив охоплює виробництво, торгівлю, фінансову сферу, ринок праці, інноваційну діяльність, інформаційні потоки та інституційне середовище. Водночас глобалізація не є однозначно позитивним або негативним явищем. Вона поєднує значні можливості для економічного зростання із серйозними ризиками та внутрішніми суперечностями, які проявляються як на глобальному, так і на національному рівнях. Саме тому науковий аналіз глобалізації потребує комплексного підходу, що враховує її економічні, соціальні, політичні та екологічні наслідки.

Однією з головних переваг глобалізації є розширення можливостей міжнародної спеціалізації та кооперації виробництва. Країни отримують змогу зосереджуватися на тих видах економічної діяльності, у яких вони мають порівняльні або конкурентні переваги, а відтак ефективніше використовувати свої ресурси. Це сприяє зростанню продуктивності праці, підвищенню ефективності виробництва та зниженню середніх витрат. Завдяки цьому глобалізація створює передумови для збільшення обсягів випуску продукції та підвищення загального рівня економічного добробуту.

Іншим важливим позитивним наслідком глобалізації є активізація міжнародної торгівлі. Розширення доступу до зовнішніх ринків дає змогу підприємствам реалізовувати продукцію в глобальному масштабі, збільшувати прибутки та підвищувати конкурентоспроможність. Для споживачів це означає розширення асортименту товарів і послуг, підвищення їхньої якості та, у багатьох випадках, зниження цін завдяки посиленню міжнародної конкуренції.

Суттєвою перевагою глобалізації є також зростання міжнародного руху капіталу. Прямі іноземні інвестиції, міжнародне кредитування та діяльність транснаціональних корпорацій сприяють розвитку виробничого потенціалу країн, модернізації інфраструктури, створенню нових робочих місць і впровадженню сучасних технологій. Для країн із недостатнім внутрішнім інвестиційним ресурсом

глобалізація відкриває можливості прискореного економічного розвитку за рахунок залучення зовнішнього капіталу.

Особливе значення глобалізація має для поширення інновацій, знань і технологій. У межах глобальної економіки значно прискорюється міжнародний трансфер технологій через інвестиції, ліцензування, науково-технічне співробітництво, діяльність транснаціональних корпорацій та цифрові платформи. Це сприяє технологічному оновленню виробництва, розвитку цифрової економіки та підвищенню рівня інноваційності національних господарств.

Ще однією перевагою глобалізації є формування глобального інформаційного простору. Сучасні цифрові комунікації, електронна комерція, міжнародні інформаційні мережі та цифрові платформи значно прискорюють обмін даними, спрощують доступ до світових ринків і знижують трансакційні витрати. Це створює нові можливості для підприємницької діяльності, міжнародного співробітництва та інтеграції навіть порівняно невеликих економічних суб'єктів у глобальну економіку.

Водночас поряд із безперечними перевагами глобалізація породжує низку серйозних ризиків. Одним із найважливіших є посилення нерівномірності економічного розвитку між країнами та регіонами. Не всі держави однаковою мірою спроможні скористатися перевагами відкритої економіки. Країни з високим рівнем технологічного розвитку, ефективними інституціями та конкурентоспроможним виробництвом отримують значно більші вигоди, ніж країни з низьким рівнем індустріалізації, слабкою інфраструктурою та залежністю від експорту сировини. У результаті глобалізація нерідко призводить до зростання розриву між економічно розвиненими країнами і країнами, що розвиваються.

Значним ризиком глобалізації є фінансова нестабільність. Висока мобільність міжнародного капіталу створює можливості швидкого залучення фінансових ресурсів, але водночас підвищує вразливість національних економік до зовнішніх шоків. Масові відпливи капіталу, валютні коливання, біржові кризи та зміни глобальної інвестиційної кон'юнктури можуть спричиняти серйозні макроекономічні дисбаланси, особливо в країнах із нестійкою фінансовою системою.

Іншим вагомим ризиком є залежність національних економік від зовнішніх ринків. У глобалізованій економіці зменшується автономність внутрішнього розвитку, оскільки експортна орієнтація,

зовнішнє фінансування та імпортна залежність роблять країну чутливою до змін світових цін, попиту, процентних ставок, валютних курсів та геополітичної ситуації. Особливо гостро це проявляється в країнах із вузькою експортною спеціалізацією.

Серйозним викликом глобалізації є соціальні ризики. Хоча глобалізація створює нові можливості для зайнятості, вона також може спричиняти структурне безробіття у традиційних галузях, посилення конкуренції на ринку праці, трудову нестабільність та зростання соціальної нерівності. Переміщення виробництва до країн із дешевшою робочою силою може негативно впливати на зайнятість у більш розвинених державах, тоді як у менш розвинених країнах часто зберігаються проблеми низької оплати праці, слабкого соціального захисту та трудової експлуатації.

Глобалізація також загострює екологічні ризики. Нарощування обсягів виробництва, транспортування товарів, видобутку природних ресурсів і споживання енергії супроводжується зростанням антропогенного навантаження на довкілля. Поширення моделі інтенсивного економічного зростання без належних екологічних обмежень може призводити до зміни клімату, деградації екосистем, виснаження ресурсної бази та посилення глобальних екологічних проблем.

Поряд із перевагами та ризиками глобалізація має глибокі внутрішні суперечності. Однією з основних є суперечність між глобальним характером економічних процесів і національною формою політичного та правового регулювання. Економічні потоки, транснаціональні корпорації, фінансові ринки та цифрові мережі функціонують у глобальному масштабі, тоді як системи оподаткування, трудового законодавства, соціального захисту та державного управління залишаються переважно національними. Це ускладнює ефективне регулювання глобальних процесів та породжує інституційні прогалини.

Іншою важливою суперечністю є поєднання інтеграції та фрагментації. З одного боку, глобалізація сприяє зближенню економік, формуванню єдиних ринків, універсалізації стандартів і поглибленню міжнародного співробітництва. З іншого боку, вона може провокувати загострення конкуренції, посилення економічного націоналізму, торговельні конфлікти, геоекономічне суперництво та прагнення окремих держав до економічного протекціонізму. У результаті

глобалізація не усуває конфлікти, а нерідко змінює форми їхнього прояву.

Суттєвою є й суперечність між економічною ефективністю та соціальною справедливістю. Глобалізація сприяє оптимізації виробничих процесів, скороченню витрат і зростанню прибутковості, однак вигоди від цих процесів розподіляються нерівномірно. Часто найбільший виграш отримують великі корпорації, фінансові структури та висококваліфіковані працівники, тоді як частина населення стикається зі зниженням доходів, нестабільністю зайнятості та обмеженим доступом до результатів економічного зростання.

Ще однією важливою суперечністю є протиріччя між економічним зростанням і вимогами сталого розвитку. Глобалізація довгий час ґрунтувалася на пріоритеті максимізації прибутку, інтенсивному використанні ресурсів та безперервному розширенні ринків збуту. Проте сучасний етап розвитку світової економіки дедалі виразніше демонструє межі такої моделі. Подолання бідності, забезпечення гідної праці, скорочення нерівності, відповідальне споживання і виробництво, боротьба зі зміною клімату та захист екосистем вимагають переосмислення глобалізаційних процесів через призму Цілей сталого розвитку.

У контексті сучасних трансформацій дедалі актуальнішим стає питання формування інклюзивної та відповідальної моделі глобалізації. Така модель повинна поєднувати відкритість економік із належним рівнем соціального захисту, підтримкою національної конкурентоспроможності, розвитком інновацій, дотриманням екологічних стандартів та ефективною міжнародною координацією. Лише за таких умов глобалізація може стати не джерелом дестабілізації, а інструментом збалансованого світового розвитку.

Отже, глобалізація є суперечливим процесом, що поєднує потужні стимули до економічного розвитку з істотними ризиками та структурними дисбалансами. Її переваги проявляються у зростанні міжнародної торгівлі, інвестицій, інноваційності та ефективності використання ресурсів. Водночас вона супроводжується фінансовою нестабільністю, посиленням нерівності, соціальними та екологічними проблемами, а також конфліктом між глобальними економічними процесами і національними механізмами регулювання. Саме тому сучасне осмислення глобалізації неможливе без урахування потреб

сталого розвитку, міжнародної кооперації та справедливого розподілу її результатів.

16.4. Глобальні проблеми сучасної цивілізації

У сучасному світі розвиток світового господарства супроводжується виникненням і загостренням низки складних проблем, які мають планетарний характер і впливають на життя всього людства. Такі проблеми отримали назву **глобальних проблем сучасної цивілізації**. Вони охоплюють економічну, соціальну, екологічну, демографічну, енергетичну та політичну сфери розвитку суспільства і потребують узгоджених міжнародних дій для їхнього вирішення.

Глобальні проблеми характеризуються кількома важливими ознаками. По перше, вони мають **планетарний масштаб**, оскільки зачіпають інтереси більшості держав світу. По друге, їх неможливо вирішити зусиллями однієї країни або навіть групи країн. По третє, ці проблеми взаємопов'язані між собою і часто взаємно посилюють одна одну. По четверте, їх вирішення має вирішальне значення для забезпечення подальшого розвитку людської цивілізації.

В економічній науці прийнято виділяти кілька основних груп глобальних проблем: економічні, соціальні, демографічні, екологічні, енергетичні, продовольчі та проблеми міжнародної безпеки. Розглянемо їх більш детально.

Екологічні проблеми

Однією з найгостріших глобальних проблем сучасності є **екологічна проблема**, яка пов'язана з негативним впливом господарської діяльності людини на навколишнє природне середовище. Інтенсивний розвиток промисловості, енергетики, транспорту та сільського господарства призвів до значного зростання обсягів використання природних ресурсів і збільшення забруднення довкілля.

Найбільш масштабним проявом цієї проблеми є **зміна клімату**, спричинена зростанням концентрації парникових газів в атмосфері. За даними міжнародних досліджень, середня глобальна температура на планеті постійно зростає, що призводить до танення льодовиків, підвищення рівня Світового океану та збільшення частоти екстремальних погодних явищ.

Прикладом екологічної проблеми є **забруднення атмосфери у великих промислових регіонах світу**. Наприклад, у великих

мегаполісах Китаю, Індії та інших країн Азії періодично спостерігається високий рівень смогу, що негативно впливає на здоров'я населення. Іншим прикладом є **вирубування тропічних лісів у басейні Амазонки**, яке призводить до зменшення біорізноманіття і порушення глобальних екологічних балансів.

Продовольча проблема

Суттєвою глобальною проблемою є **продовольча проблема**, яка полягає у забезпеченні населення Землі достатньою кількістю продовольства. Незважаючи на значне зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, проблема голоду і недоїдання залишається актуальною для багатьох країн.

Основними причинами продовольчої проблеми є нерівномірність економічного розвитку, низький рівень технологічного розвитку сільського господарства в деяких регіонах, деградація земельних ресурсів, зміни клімату та швидке зростання чисельності населення.

Прикладом цієї проблеми є **країни Африки на південь від Сахари**, де значна частина населення стикається з нестачею продовольства. У цих регіонах часто виникають гуманітарні кризи, спричинені посухами, конфліктами або економічною нестабільністю.

Демографічна проблема

Ще однією важливою глобальною проблемою є **демографічна проблема**, яка проявляється у нерівномірності зростання населення в різних регіонах світу. У багатьох країнах, що розвиваються, спостерігається високий рівень народжуваності, що призводить до швидкого збільшення чисельності населення і зростання навантаження на природні ресурси, економіку і соціальну інфраструктуру.

Водночас у багатьох розвинених країнах спостерігається **старіння населення** і зниження рівня народжуваності. Це створює проблеми для функціонування систем соціального забезпечення, пенсійних систем і ринку праці.

Наприклад, у країнах Європейського Союзу та Японії частка людей похилого віку постійно зростає, що вимагає реформування соціальної політики і залучення трудових мігрантів для підтримки економічної активності.

Енергетична проблема

Суттєвим викликом сучасності є **енергетична проблема**, яка пов'язана з обмеженістю традиційних енергетичних ресурсів і зростанням потреб світової економіки в енергії. Світове господарство

значною мірою залежить від викопних видів палива, таких як нафта, природний газ і вугілля.

Поступове виснаження цих ресурсів, а також негативний вплив їх використання на навколишнє середовище стимулюють розвиток альтернативних джерел енергії. У багатьох країнах активно розвивається **відновлювана енергетика**, зокрема сонячна, вітрова та гідроенергетика.

Прикладом переходу до нової енергетичної моделі є **енергетична політика Європейського Союзу**, яка передбачає значне збільшення частки відновлюваних джерел енергії та скорочення використання викопного палива.

Проблема міжнародної безпеки

До глобальних проблем належить також **проблема міжнародної безпеки**, яка включає загрозу воєнних конфліктів, поширення зброї масового знищення, тероризм та інші форми міжнародної нестабільності. У сучасному світі військові конфлікти можуть мати значні економічні, соціальні та гуманітарні наслідки.

Прикладом такої проблеми є **збройні конфлікти в різних регіонах світу**, які призводять до економічних втрат, руйнування інфраструктури та масової міграції населення.

Проблема глобальної нерівності

Важливою глобальною проблемою є **економічна нерівність між країнами та всередині країн**. Незважаючи на загальне зростання світової економіки, значна частина населення планети продовжує жити в умовах бідності.

Рівень доходів у різних країнах світу суттєво відрізняється. Наприклад, у найбільш розвинених країнах середній рівень доходів населення у кілька десятків разів перевищує аналогічні показники в найменш розвинених державах.

Взаємозв'язок глобальних проблем

Особливістю глобальних проблем є їх тісний взаємозв'язок. Наприклад, демографічне зростання може посилювати продовольчу проблему, а інтенсивне використання природних ресурсів для задоволення потреб населення може призводити до екологічних проблем. У свою чергу, зміни клімату можуть впливати на виробництво продовольства та загострювати соціально-економічні проблеми.

Саме тому вирішення глобальних проблем потребує комплексного підходу, міжнародного співробітництва та координації

економічної політики держав. Важливу роль у цьому процесі відіграють міжнародні організації, зокрема Організація Об'єднаних Націй, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд та інші інституції.

У сучасних умовах особливого значення набуває концепція **сталого розвитку**, яка передбачає забезпечення економічного зростання при одночасному збереженні природних ресурсів і покращенні соціальних умов життя населення. Реалізація Цілей сталого розвитку спрямована на подолання бідності, забезпечення продовольчої безпеки, розвиток освіти, захист довкілля та формування більш справедливого світового економічного порядку.

Отже, глобальні проблеми сучасної цивілізації є складним комплексом взаємопов'язаних викликів, які виникають у процесі розвитку світового господарства. Їхнє вирішення можливе лише за умови активної міжнародної співпраці, використання сучасних технологій та реалізації принципів сталого розвитку.

16.5. Економічні механізми вирішення глобальних проблем у рамках Цілей сталого розвитку

У сучасному світі поглиблення глобалізаційних процесів супроводжується зростанням масштабів і складності глобальних проблем, які охоплюють економічну, соціальну, екологічну та інституційну сфери розвитку людства. До таких проблем належать бідність, нерівність у розвитку країн, виснаження природних ресурсів, зміна клімату, продовольча нестабільність, енергетичні дисбаланси та інші виклики, що мають загальноцивілізаційний характер. Усвідомлення необхідності комплексного реагування на ці проблеми стало підґрунтям формування глобальної стратегії сталого розвитку, що отримала інституційне оформлення у вигляді Цілей сталого розвитку. Вони спрямовані на формування нової моделі світового розвитку, у межах якої економічне зростання поєднується із соціальною справедливістю, екологічною безпекою та ефективним використанням ресурсів.

Вирішення глобальних проблем у рамках цієї стратегії базується на використанні системи економічних механізмів, які забезпечують координацію дій держав, міжнародних організацій, бізнесу та громадянського суспільства. Важливою складовою таких механізмів є формування міжнародної економічної політики, спрямованої на

забезпечення більш збалансованого розвитку світового господарства. Йдеться про узгодження макроекономічної політики держав, розвиток міжнародної торгівлі, підтримку країн, що розвиваються, та формування стабільної фінансової системи. У цьому контексті значну роль відіграють міжнародні економічні інституції, які здійснюють фінансову підтримку програм розвитку, сприяють структурним реформам економік та стимулюють модернізацію виробництва.

Важливим економічним інструментом реалізації Цілей сталого розвитку є мобілізація фінансових ресурсів на національному та міжнародному рівнях. Фінансування програм сталого розвитку здійснюється за рахунок державних бюджетів, міжнародних фінансових організацій, приватних інвестицій та механізмів державно приватного партнерства. Значна увага приділяється формуванню нових фінансових інструментів, орієнтованих на підтримку екологічно та соціально відповідальних інвестицій. У цьому контексті особливого значення набуває розвиток так званого сталого фінансування, яке передбачає спрямування капіталу у проєкти, що забезпечують довгострокову економічну ефективність та мінімізацію негативного впливу на довкілля.

Одним із ключових напрямів економічних механізмів сталого розвитку є структурна трансформація світової економіки, спрямована на формування більш ресурсоефективної моделі господарювання. Це передбачає підвищення енергоефективності виробництва, розвиток відновлюваних джерел енергії, модернізацію промисловості та формування циркулярної економіки, у межах якої ресурси використовуються більш раціонально і повторно залучаються у виробничий процес. Такі зміни дозволяють не лише зменшити екологічне навантаження на природне середовище, але й створюють нові можливості для економічного зростання та технологічного розвитку.

Суттєве значення у реалізації економічних механізмів вирішення глобальних проблем має розвиток інноваційної економіки. Науково технологічний прогрес сприяє підвищенню продуктивності праці, ефективнішому використанню природних ресурсів та створенню нових технологій, що дозволяють мінімізувати екологічні ризики. У цьому контексті важливим напрямом міжнародної економічної політики є сприяння трансферу технологій між країнами, розвиток міжнародних наукових досліджень та створення глобальних інноваційних мереж.

Ще одним важливим елементом економічного механізму реалізації Цілей сталого розвитку є формування більш справедливої системи міжнародних економічних відносин. Це передбачає розширення доступу країн, що розвиваються, до міжнародних ринків, розвиток міжнародної торгівлі на основі принципів відкритості та взаємної вигоди, а також зменшення диспропорцій у рівнях економічного розвитку між різними регіонами світу. У цьому контексті значну роль відіграють програми міжнародної допомоги, спрямовані на підтримку економічного розвитку найменш розвинених країн та зміцнення їхнього виробничого потенціалу.

Реалізація економічних механізмів сталого розвитку також передбачає формування ефективної соціально економічної політики, спрямованої на розвиток людського капіталу. Підвищення рівня освіти, розвиток системи охорони здоров'я, забезпечення доступу населення до економічних ресурсів та створення нових робочих місць є важливими умовами зниження бідності та забезпечення довгострокового економічного зростання. У цьому контексті значна увага приділяється формуванню інклюзивної економіки, яка забезпечує рівні можливості для участі населення у процесах економічного розвитку.

Таким чином, економічні механізми вирішення глобальних проблем у рамках Цілей сталого розвитку формують комплексну систему інструментів, спрямованих на трансформацію світової економіки у напрямі більш збалансованого та стійкого розвитку. Їх ефективність залежить від рівня міжнародної координації економічної політики, здатності держав і міжнародних інституцій мобілізувати фінансові ресурси, стимулювати інноваційний розвиток та забезпечувати більш справедливий розподіл економічних можливостей у глобальному масштабі. У довгостроковій перспективі реалізація цих механізмів має сприяти формуванню нової моделі світового господарства, у межах якої економічне зростання поєднується із соціальним прогресом та збереженням природного середовища.

16.6. Роль України у реалізації Цілей сталого розвитку

У сучасних умовах трансформації світового господарства та поглиблення глобалізаційних процесів реалізація Цілей сталого розвитку набуває особливого значення для національних економік.

Україна, як активний учасник міжнародного співтовариства, інтегрується у глобальну систему забезпечення сталого розвитку, адаптуючи міжнародні принципи і стандарти до національних умов соціально економічного розвитку. Реалізація Цілей сталого розвитку в Україні спрямована на забезпечення економічного зростання, підвищення добробуту населення, модернізацію економічної структури, ефективне використання природних ресурсів та зміцнення інституційної спроможності держави.

Україна офіційно приєдналася до глобальної програми реалізації Цілей сталого розвитку після прийняття міжнародною спільнотою Порядку денного сталого розвитку до 2030 року. У подальшому національні пріоритети розвитку були узгоджені з глобальними орієнтирами, що дозволило сформувати систему стратегічних напрямів розвитку країни. На основі міжнародних рекомендацій було розроблено національну модель реалізації Цілей сталого розвитку, яка включає адаптовані показники та індикатори соціально економічного прогресу. Вона враховує специфіку економічної структури України, особливості ресурсного потенціалу, демографічні тенденції та інституційні умови розвитку.

Одним із ключових напрямів реалізації Цілей сталого розвитку в Україні є забезпечення **стійкого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки**. У цьому контексті важливу роль відіграє модернізація виробничої структури, розвиток інноваційної економіки, цифровізація економічних процесів та інтеграція у світові ринки. В Україні поступово розвиваються нові галузі економіки, зокрема інформаційні технології, інженерні послуги та інноваційні виробництва, які формують основу сучасної економіки знань. Наприклад, український сектор інформаційних технологій демонструє високі темпи зростання та інтегрується у глобальні ланцюги створення доданої вартості, що сприяє підвищенню економічної стійкості країни.

Важливим напрямом реалізації Цілей сталого розвитку є **подолання бідності та підвищення рівня життя населення**. Соціальна політика держави спрямована на розвиток системи соціального захисту, підтримку зайнятості, підвищення рівня освіти та забезпечення доступу населення до медичних послуг. Особлива увага приділяється розвитку людського капіталу, який є ключовим фактором довгострокового економічного розвитку. Інвестиції у систему освіти,

розвиток науки, підготовку висококваліфікованих кадрів та підвищення продуктивності праці сприяють зміцненню економічного потенціалу країни.

Значне місце у реалізації Цілей сталого розвитку посідає **екологічна модернізація економіки**. Україна володіє значним природно ресурсним потенціалом, тому раціональне використання природних ресурсів та збереження довкілля є важливими складовими сталого розвитку. Екологічна політика держави спрямована на скорочення викидів забруднюючих речовин, розвиток відновлюваної енергетики, підвищення енергоефективності та формування сучасної системи управління природними ресурсами. Одним із прикладів таких процесів є розвиток сонячної та вітрової енергетики, частка яких у виробництві електроенергії поступово зростає. Це сприяє диверсифікації енергетичного балансу країни та зменшенню залежності від викопних видів палива.

Суттєву роль у реалізації Цілей сталого розвитку відіграє **інституційний розвиток та вдосконалення системи державного управління**. Формування ефективних інституцій є важливою передумовою забезпечення економічної стабільності, розвитку підприємництва та залучення інвестицій. У цьому контексті особливого значення набувають реформи у сфері державного управління, удосконалення правового середовища, боротьба з корупцією та підвищення прозорості економічних процесів. Створення сприятливого інвестиційного клімату дозволяє залучати міжнародний капітал, стимулювати розвиток національного виробництва та інтегрувати економіку України у світову економічну систему.

Важливим напрямом реалізації Цілей сталого розвитку є **розвиток міжнародного економічного співробітництва**. Україна активно взаємодіє з міжнародними фінансовими інституціями, регіональними організаціями та міжнародними програмами розвитку. Міжнародна фінансова та технічна допомога сприяє модернізації економіки, розвитку інфраструктури, реформуванню державних інституцій та підвищенню ефективності соціальної політики. Наприклад, реалізація спільних проєктів з міжнародними фінансовими організаціями сприяє розвитку транспортної інфраструктури, енергетичної системи та муніципального господарства.

Особливого значення для України набуває **відновлення економіки та інфраструктури**, що зазнали значних втрат унаслідок

воєнних дій. У цьому контексті принципи сталого розвитку розглядаються як основа формування нової моделі економічного відновлення, яка поєднує модернізацію виробництва, розвиток інноваційних технологій та підвищення екологічних стандартів. Концепція так званої зеленої реконструкції передбачає створення енергоефективної інфраструктури, розвиток екологічно чистих технологій та інтеграцію принципів сталого розвитку у процеси післявоєнного відновлення економіки.

Важливим елементом реалізації Цілей сталого розвитку є також **регіональний розвиток та зменшення соціально економічних диспропорцій між регіонами країни**. У межах державної політики здійснюються заходи щодо розвитку місцевих громад, модернізації регіональної інфраструктури, підтримки малого і середнього підприємництва та створення нових робочих місць. Децентралізація управління сприяє підвищенню економічної самостійності регіонів та створює умови для більш ефективного використання місцевих ресурсів.

Таким чином, роль України у реалізації Цілей сталого розвитку полягає у поєднанні національних стратегічних пріоритетів з глобальними напрямами розвитку світового господарства. Реалізація цих цілей спрямована на модернізацію економіки, підвищення соціального добробуту населення, збереження природних ресурсів та формування ефективних інституцій розвитку. У довгостроковій перспективі інтеграція принципів сталого розвитку у національну економічну політику створює передумови для формування конкурентоспроможної економіки, підвищення якості життя населення та забезпечення стабільного розвитку держави в умовах глобальних економічних трансформацій.

ТРЕНІНГ-КУРС

Основні терміни і поняття

Глобалізація, економічна глобалізація, світове господарство, міжнародний поділ праці, інтернаціоналізація господарського життя, регіоналізація світової економіки, транснаціоналізація виробництва, транснаціональні корпорації, глобальні ринки, глобальні виробничі ланцюги, фінансова глобалізація, міжнародна економічна інтеграція, глобальна конкуренція, фактори глобалізації, причини глобалізації, рівні глобалізації економіки, форми прояву глобалізації економіки,

індекс глобалізації, виклики глобалізації, суперечності глобалізації, неоліберальна модель глобалізації, глобальні проблеми людства, класифікація глобальних проблем, екологічна проблема, демографічна проблема, енергетична проблема, продовольча проблема, проблема глобальної нерівності, проблема міжнародної безпеки, сталий розвиток, концепція сталого розвитку, Цілі сталого розвитку, економічні механізми сталого розвитку, зелена економіка, циркулярна економіка, глобальне партнерство для розвитку, міжнародне економічне співробітництво, глобальне економічне управління, передумови вирішення глобальних проблем.

Теми рефератів

1. Глобалізація світової економіки як новий етап розвитку світового господарства.
2. Економічні передумови та фактори формування глобальної економічної системи.
3. Сучасні моделі глобалізації та їх вплив на розвиток національних економік.
4. Транснаціональні корпорації як ключові суб'єкти глобальної економіки.
5. Глобальні економічні диспропорції та проблеми нерівномірності світового розвитку.
6. Глобалізація фінансових ринків та її вплив на макроекономічну стабільність.
7. Роль міжнародних економічних організацій у регулюванні глобальної економіки.
8. Сталий розвиток як нова парадигма світового економічного розвитку.
9. Цілі сталого розвитку ООН та їх значення для сучасної економічної політики держав.
10. Перспективи інтеграції України у глобальну економічну систему в умовах сталого розвитку.

Теми доповідей

1. Основні етапи розвитку процесів глобалізації світової економіки.
2. Глобальні економічні проблеми сучасності та шляхи їх вирішення.

3. Вплив глобалізації на структуру міжнародної торгівлі.
4. Сучасні тенденції розвитку світових фінансових ринків.
5. Екологічні виклики глобального економічного розвитку.
6. Економічні аспекти реалізації Цілей сталого розвитку.
7. Роль інновацій та технологічного прогресу у вирішенні глобальних проблем.
8. Міжнародне економічне співробітництво як механізм забезпечення сталого розвитку.
9. Соціально економічні наслідки глобалізації для країн з перехідною економікою.
10. Роль України у формуванні сучасної системи міжнародних економічних відносин.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність глобалізації та її економічну природу.
2. Які основні фактори сприяють розвитку глобалізаційних процесів у світовій економіці?
3. Охарактеризуйте основні форми прояву економічної глобалізації.
4. У чому полягають основні суперечності глобалізаційних процесів?
5. Як співвідносяться процеси інтернаціоналізації, регіоналізації та глобалізації?
6. Яку роль відіграють транснаціональні корпорації у сучасній світовій економіці?
7. Які основні глобальні проблеми сучасної цивілізації?
8. Чому вирішення глобальних проблем потребує міжнародного співробітництва?
9. У чому полягає сутність концепції сталого розвитку?
10. Яке значення мають Цілі сталого розвитку для сучасної економічної політики держав?
11. Які економічні механізми використовуються для вирішення глобальних проблем?
12. Як глобалізація впливає на економічний розвиток країн з перехідною економікою?
13. Які можливості та ризики глобалізації для економіки України?
14. Які інституційні механізми міжнародного економічного співробітництва існують у сучасному світі?

15. Які перспективи розвитку світової економіки в умовах реалізації Цілей сталого розвитку?

Література

1. Базилевич В. Д., Базилевич К. С., Баластрик Л. О. Економічна теорія: політична економія : підручник. 4-те вид., перероб. і допов. Київ : Знання, 2014. 710 с. URL: https://www.znan-nia.com/
2. Гальчинський А. С. Економічна методологія: логіка оновлення : монографія. Київ : АДЕФ-Україна, 2015. 572 с.
3. Гражевська Н. І. Глобальна економіка : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2016. 415 с. URL: https://kneu.edu.ua
4. Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А. Економічна теорія : підручник. Київ : Академія, 2015. 640 с.
5. Ніколенко Ю. В. Політична економія : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 632 с. URL: https://culonline.com.ua
6. Савчук В. С., Зайцев Ю. К., Малий І. Й. Трансформаційна економіка : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2015. 616 с. URL: https://kneu.edu.ua
7. Мельник Л. Г. Економіка сталого розвитку : підручник. Суми : Університетська книга, 2016. 478 с. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua
8. Sachs J. D. The Age of Sustainable Development. New York : Columbia University Press, 2015. 544 p. URL: https://cup.columbia.edu/book/the-age-of-sustainable-development/9780231173155
9. United Nations. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. New York : United Nations, 2015. URL: https://sdgs.un.org/2030agenda
10. World Bank. World Development Report 2020: Trading for Development in the Age of Global Value Chains. Washington, DC : World Bank, 2020. URL: https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2020
11. World Bank. World Development Report 2023: Migrants, Refugees, and Societies. Washington, DC : World Bank, 2023. URL: https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2023

12. International Monetary Fund. World Economic Outlook 2024. Washington, DC : IMF, 2024. URL: https://www.imf.org/en/Publications/WEO
13. United Nations Development Programme. Human Development Report 2023–2024. New York : UNDP, 2024. URL: https://hdr.undp.org
14. Rodrik D. Straight Talk on Trade: Ideas for a Sane World Economy. Princeton : Princeton University Press, 2017. 304 p. URL: https://press.princeton.edu/books/hardcover/9780691177847/straight-talk-on-trade
15. Stiglitz J. E., Fitoussi J.-P., Durand M. Measuring What Counts: The Global Movement for Well-Being. New York : The New Press, 2019. 320 p. URL: https://thenewpress.com/books/measuring-what-counts
16. Добровільний національний огляд щодо досягнення Цілей сталого розвитку в Україні. – Київ, 2020. URL: https://me.gov.ua/view/4819b04d-99d6-47d3-a0db-fd4a4215f13d
17. Якобчук В.П. Економічна теорія : підручник / за заг. ред. В.П. Якобчук. – К.: Ліра-К, 2020. – 450 с.
18. Публічне управління регіональною безпекою та сталим розвитком територій: монографія / Дацій Н. В., Войтенко А. Б., Загурська-Антонюк В. Ф. та ін. ; за заг. ред. проф. В. П. Якобчук. Житомир : Поліський нац. університет, 2025. 578 с.
19. Якобчук В. П. та ін. Публічне управління та адміністрування : навч. посібник / за заг. ред. В. П. Якобчук. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2025. – 476 с.

Тести

1. *Яке твердження найточніше відображає сутність економічної глобалізації?*
   А. Процес посилення державної автаркії та зменшення зовнішньоекономічних зв'язків.
   Б. Процес формування взаємозалежної світової економіки на основі руху товарів, послуг, капіталу, технологій та інформації.
   В. Процес повної ліквідації національних економік.
   Г. Процес заміни міжнародної торгівлі внутрішнім виробництвом.

2. *Який із наведених чинників є визначальним технологічним драйвером сучасної глобалізації?*
   А. Зростання транспортних витрат.
   Б. Поширення цифрових платформ та інформаційно-комунікаційних технологій.
   В. Скорочення міжнародних потоків даних.
   Г. Відмова від інновацій у виробництві.
3. *Який процес найбільш безпосередньо відображає фінансову глобалізацію?*
   А. Формування замкнених місцевих ринків.
   Б. Поширення натурального обміну між країнами.
   В. Зростання міжнародного руху капіталу та інтеграція фондових і валютних ринків.
   Г. Скорочення діяльності банківського сектору.
4. *Яка з ознак є характерною для глобальних ланцюгів створення доданої вартості?*
   А. Усі стадії виробництва зосереджені в межах однієї країни.
   Б. Окремі стадії виробництва розміщуються в різних країнах відповідно до їх конкурентних переваг.
   В. Виробництво здійснюється виключно державними підприємствами.
   Г. Міжнародний поділ праці втрачає економічне значення.
5. *Який із наведених наслідків належить до позитивних ефектів глобалізації?*
   А. Підвищення ефективності використання ресурсів через міжнародну спеціалізацію.
   Б. Повне усунення економічної нерівності у світі.
   В. Зникнення циклічних криз у світовій економіці.
   Г. Автоматичне вирішення всіх екологічних проблем.
6. *Який із наведених ризиків найчастіше пов'язують із глобалізацією фінансових ринків?*
   А. Повне зникнення конкуренції.
   Б. Зростання вразливості національних економік до зовнішніх шоків і криз.
   В. Зменшення міжнародної мобільності капіталу.
   Г. Скорочення ролі інвестицій у розвитку економіки.
7. *У чому полягає одна з головних суперечностей глобалізації?*
   А. Поєднання глобального характеру економічних процесів із

національними механізмами регулювання.
Б. Повна відсутність взаємозалежності між країнами.
В. Скорочення впливу міжнародної торгівлі на національні економіки.
Г. Остаточне подолання нерівномірності економічного розвитку.

8. *Яка риса найбільш характерна для неоліберальної моделі глобалізації?*
А. Переважання жорсткого централізованого планування на світовому рівні.
Б. Абсолютний пріоритет екологічних і соціальних цілей над економічними.
В. Лібералізація ринків, посилення ролі приватного капіталу та мінімізація державного втручання.
Г. Повна заборона транснаціонального руху капіталу.

9. *Який із наведених процесів є проявом цифрової глобалізації?*
А. Перехід до ізольованих національних інформаційних систем.
Б. Розвиток міжнародної електронної комерції та глобальних цифрових платформ.
В. Скорочення міжнародних комунікацій.
Г. Відмова від використання великих масивів даних.

10. *Що відрізняє глобальні проблеми сучасної цивілізації від інших проблем розвитку?*
А. Вони стосуються лише окремих галузей промисловості.
Б. Вони мають локальний характер і вирішуються окремими підприємствами.
В. Вони мають планетарний характер і потребують координації зусиль світового співтовариства.
Г. Вони виникають лише в країнах із низьким рівнем доходу.

11. *Яка з наведених проблем належить до глобальних екологічних проблем?*
А. Зміна клімату та втрата біорізноманіття.
Б. Зміна асортименту товарів у роздрібній торгівлі.
В. Скорочення прибутків окремої компанії.
Г. Локальна нестача робочої сили на підприємстві.

12. *Яка з наведених цілей безпосередньо пов'язана з концепцією сталого розвитку?*
А. Максимізація економічного зростання будь-якою ціною.

Б. Поєднання економічного розвитку, соціальної справедливості та охорони довкілля.
В. Обмеження міжнародного співробітництва.
Г. Відмова від технологічного прогресу.

13. *Який із наведених інструментів є економічним механізмом реалізації Цілей сталого розвитку?*
А. Ізоляція національних економік від зовнішнього середовища.
Б. Стале фінансування та інвестування у зелені технології.
В. Заборона міжнародної торгівлі.
Г. Скорочення інноваційної діяльності.

14. *Що найбільш повно характеризує зелену економіку?*
А. Модель розвитку, що ігнорує обмеженість природних ресурсів.
Б. Модель, орієнтована на зростання видобутку викопного палива.
В. Модель економіки, що поєднує економічне зростання з екологічною безпекою та ресурсною ефективністю.
Г. Модель, що передбачає відмову від промислового розвитку.

15. *Який із наведених напрямів найбільшою мірою відображає роль України у реалізації Цілей сталого розвитку?*
А. Згортання міжнародної економічної співпраці.
Б. Адаптація національної політики до глобальних цілей у сферах економіки, соціального розвитку та довкілля.
В. Відмова від модернізації економіки.
Г. Ігнорування міжнародних стандартів сталого розвитку.

16. *Яке твердження щодо глобалізації є хибним?*
А. Глобалізація є складним, суперечливим і незавершеним процесом.
Б. Глобалізація посилює взаємозалежність національних економік.
В. Глобалізація автоматично забезпечує однаковий рівень розвитку всіх країн.
Г. Глобалізація охоплює економічну, фінансову, технологічну та інформаційну сфери.

17. *Яка міжнародна інституція відіграє провідну роль у просуванні глобального порядку денного сталого розвитку?*
А. Організація Об’єднаних Націй.
Б. Лише національні центральні банки.

В. Тільки приватні корпорації.
Г. Виключно регіональні торговельні мережі.

18. *Що з наведеного є прикладом суперечливого впливу глобалізації?*
А. Зростання міжнародної торгівлі поряд із поглибленням нерівності між країнами.
Б. Повна відсутність позитивних ефектів для світової економіки.
В. Лише зниження продуктивності праці в усіх країнах.
Г. Одночасне зникнення конкуренції та інновацій.
19. *Яка з наведених тенденцій найбільш характерна для сучасного етапу глобалізації?*
А. Повне згортання транснаціонального виробництва.
Б. Поширення цифрових технологій та зростання ролі даних у міжнародній економіці.
В. Повернення до домінування натурального господарства.
Г. Відмова від міжнародної кооперації.
20. *Яка умова є необхідною для ефективного вирішення глобальних проблем?*
А. Ізольовані дії окремих країн без міжнародної координації.
Б. Скорочення міжнародного науково-технічного співробітництва.
В. Узгодження дій держав, міжнародних організацій, бізнесу та громадянського суспільства.
Г. Ліквідація міжнародних інституцій розвитку.

Вправи

Вправа 1

Дайте розгорнуті відповіді на запитання.

1. Які економічні фактори зумовлюють посилення процесів глобалізації у сучасному світі?
2. У чому полягає роль транснаціональних корпорацій у розвитку глобальної економіки?
3. Які основні переваги та ризики глобалізації для національних економік?
4. Які форми міжнародної економічної інтеграції існують у сучасному світовому господарстві?
5. Які основні напрями впливу глобалізації на структуру світового ринку праці?

6. Які можливості та виклики створює глобалізація для економіки України?

Вправа 2

Установіть відповідність між економічними процесами та їх характеристиками.

№	Процес	Характеристика
1	Економічна глобалізація	А. Формування спільної економічної політики та спільних інституцій між країнами
2	Інтернаціоналізація виробництва	Б. Поглиблення взаємозалежності економік через міжнародні економічні відносини
3	Міжнародна економічна інтеграція	В. Розміщення окремих стадій виробництва в різних країнах
4	Транснаціоналізація капіталу	Г. Активне переміщення капіталу між країнами та діяльність транснаціональних корпорацій

Вправа 3

Установіть відповідність між рівнями глобалізації та їх змістом.

№	Рівень глобалізації	Характеристика
1	Глобальний рівень	А. Зростання ролі міжнародних організацій та глобальних економічних інституцій
2	Рівень національної економіки	Б. Інтеграція економіки країни у світову економічну систему
3	Галузевий рівень	В. Формування міжнародних виробничих мереж у певних галузях
4	Рівень компанії	Г. Діяльність транснаціональних корпорацій на міжнародних ринках

Вправа 4

Установіть відповідність між глобальними проблемами та їх характеристиками.

№	Глобальна проблема	Характеристика
1	Екологічна проблема	А. Виснаження природних ресурсів та забруднення навколишнього середовища
2	Продовольча проблема	Б. Нерівномірний розподіл продуктів харчування у світі
3	Демографічна проблема	В. Нерівномірність темпів зростання населення в різних країнах
4	Енергетична проблема	Г. Обмеженість традиційних джерел енергії та необхідність розвитку альтернативної енергетики

Вправа 5

Проаналізуйте вплив міжнародної торгівлі на економічний розвиток двох країн. Припустимо, що дві країни виробляють два товари: електроніку та текстиль. Дані про витрати виробництва наведено в таблиці.

Країна	Виробництво електроніки (од.)	Виробництво текстилю (од.)
Країна А	100	40
Країна Б	60	120

1. Визначте, яка країна має порівняльну перевагу у виробництві електроніки.
2. Визначте, яка країна має порівняльну перевагу у виробництві текстилю.
3. На виробництві якого товару повинна спеціалізуватися кожна країна для отримання вигоди від міжнародної торгівлі?
4. Поясніть, як міжнародна спеціалізація може підвищити ефективність використання ресурсів.
5. Проаналізуйте можливі вигоди від міжнародної торгівлі для обох країн

Вправа 6

Установіть відповідність між Цілями сталого розвитку та їх економічним змістом.

№	Ціль сталого розвитку	Характеристика
1	Подолання бідності	А. Забезпечення економічних можливостей для всіх верств населення
2	Якісна освіта	Б. Розвиток людського капіталу та підвищення продуктивності праці
3	Чиста енергія	В. Розвиток відновлюваних джерел енергії
4	Сталий економічний розвиток	Г. Забезпечення економічного зростання та зайнятості населення

Навчальне видання

ЯКОБЧУК Валентина Павлівна
ВОЙТЕНКО Архип Борисович
ДОВЖЕНКО Валентина Анатоліївна
ЗАХАРІНА Оксана Володимирівна
ІВАНЮК Ольга Володимирівна
ЛИТВИНЧУК Ірина Леонідівна
МОСІЄНКО Оксана Вікторівна
ПЕРШКО Лариса Олександрівна
СИМОНЕНКО Леся Іванівна
ТИЩЕНКО Світлана Володимирівна
ПУГАЧОВА Настасія Сергіївна

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Підручник

За загальною редакцією професора В.П.Якобчук

Матеріали подаються в авторській редакції
Формат: PDF Обєм даних 29,4
Умовн.друк.аркушів 32,66

Видавець: Поліський національний університет
Тел.(0412) 47-21-45, Сайт: https://polissiauniver.edu.ua/,
http://ir.polissiauniver.edu.ua/?locale=ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7381 від 13.07.2021 р